

15. ÉVFOLYAM 3. SZÁM (2025)

TARTALOM

SZEGÉNYSÉG, EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA

FERGE ZSUZSA ÖRÖKSÉGE ÉS AKTUALITÁSA

SZERKESZTETTE SZIKRA DOROTTYA, MISETICS BÁLINT ÉS HERKE BOGLÁRKA

POVERTY, INEQUALITIES, AND SOCIAL POLICY

THE LEGACY AND CONTEMPORARY RELEVANCE OF ZSUZSA FERGE

EDITED BY DOROTTYA SZIKRA, BÁLINT MISETICS, AND BOGLÁRKA HERKE

Előszó

1–4

TANULMÁNYOK

Éber Márk Áron:

A francia kapcsolat

Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu a társadalomszerkezetről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről az 1960-as és 1970-es években

5–32

Molnár György:

Szabadság, biztonság, függőség

33–46

Tóth István György:

Mobilitási rezsimek Magyarországon

Az államszocializmus végétől a munkaalapú társadalom időszakáig

47–65

Menich Nóra, Tausz Katalin:

Akadályozott emberek a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében

A fizikai és társadalmi életesélyek két nógrádi településen

66–90

Husz Ildikó:

Diszkontinuitás és kontinuitás a gyermekszegénység kezelésében

Ferge Zsuzsa örökségének tükrében

91–114

Árendás Zsuzsanna, Messing Vera, Kende Ágnes:

„A szülőket is nevelnünk kell...”

Az óvodai befogadás osztály- és etnikai dimenziói

115–134

Virág Tünde:

Kényszerek és lehetőségek között egyensúlyozva

Szociális munkások többes szerepei helyi lakhatási fejlesztésekben

135–154

NÉZŐPONTOK

Bass László, Darvas Ágnes, Farkas Zsombor:

A szociálpolitika dolga

A gyerekek, a gyerekes családok helyzete az elmúlt tíz évben

– Ferge Zsuzsa szemüvegén keresztül

155–188

Tardos Róbert:

Az egymásra torlódó hátrányok és a társadalmi szakadékok nyomában

Ferge Zsuzsa munkásságához, személyes nézőpontból

189–204

REFLECTIONS OF INTERNATIONAL COLLEAGUES

Wim van Ooorschot:

My tribute to Zsuzsa Ferge

A reflection on the individualisation of the social

205

Adrian Sinfield:

In tribute to Zsuzsa

206–208

Göran Therborn:

Reminiscences of Zsuzsa Ferge

209

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség:

Albert Fruzsina, Erőss Gábor, Győri Ágnes, Herke Boglárka (főszerkesztő), Kiss Márta, Kopasz Marianna, Kovács Mariann, Kőszeghy Lea, Kucsera Csaba, P. Tóth Tamás, Takács Judit

*Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám
Felelős kiadó: az ELTE TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P. Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.elte.hu
A folyóirat megjelentetését
a HUN-REN központ támogatja.*

ELŐSZÓ

A SZEGÉNYSÉG, EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA
FERGE ZSUZSA ÖRÖKSÉGE ÉS AKTUALITÁSA
(SZERKESZTETTE SZIKRA DOROTTYA, MISETICS BÁLINT ÉS HERKE BOGLÁRKA)
CÍMŰ KÜLÖNSZÁMHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.1>

2024 májusában felhívást tettünk közzé tematikus lapszámba való jelentkezésre. Olyan tanulmányokat vártunk, amelyek a 2024 áprilisában elhunyt, iskolateremtő szociológus Ferge Zsuzsa életművére építve, azt újragondolva foglalkoznak a „fizikai és társadalmi életesélyek” egyenlőtlenségeivel, valamint azok csökkentésének lehetőségeivel és akadályaiival. A tematikus lapszámba a széles értelemben vett társadalomtudományok – különösen a szociológia és a társadalomelmélet, a társadalom- és szociálpolitika, a társadalom- és eszmétörténet, az oktatáskutatás, a szociális munka – területéről fogadtunk olyan tanulmányokat, amelyek akár témájukban, akár az alkalmazott elemzési keretekben és fogalmakban kapcsolódnak Ferge Zsuzsa munkáihoz.

A LAPSZÁM TANULMÁNYAI

A lapszámban – a felhívásra érkezett összesen 20 absztraktból – végül hat tanulmány és két esszé kapott helyet, melyek három, Ferge életművében is központi szerepet játszó témakör köré szerveződnek. A tematikus felhívás mellett Ferge Zsuzsa több külföldi kollégáját is megkerestük, hogy rövid megemlékezéssel járuljanak hozzá a lapszámba. Wim van Oorschot, Adrian Sinfield és Göran Therborn röviden, személyes és szakmai perspektívából idézi fel Ferge Zsuzsa munkásságát és életútját. A tematikus szám így három tartalmi egységből épül fel: *Tanulmányok*, *Nézőpontok*, valamint a külföldi kollégák megemlékezései (*Reflections of International Colleagues*).

A *Tanulmányok* tematikai és módszertani szempontok szerint követik egymást. Éber Márk és Molnár György elméleti megközelítésű írásai után a témakörök szerint rendezett empirikus vizsgálatok olvashatóak. Elsőként Tóth István György, valamint Menich Nóra és Tausz Katalin társadalmi mobilitást és egyenlőtlenségeket elemző munkái, majd a szakpolitikai fókuszú tanulmányok: Husz Ildikó gyermekszegénységről, Árendás Zsuzsa, Messing Vera és Kende Ágnes óvodai intézményrendszerről, valamint Virág Tünde helyi fejlesztésekről, illetve a szociális munkások szerepéről szóló munkája.

A *Nézőpontok* rovat a nem lektorált írásokat gyűjti, amelyek tanulmányformától eltérő módon reflektálnak Ferge munkásságára. Itt szerepel Bass László, Darvas Ágnes és Farkas Zsombor a gyermekes családok szegénységének alakulását bemutató írása, valamint Tardos Róbert személyes hangvételű, a társadalmi egyenlőtlenségeket középpontba állító szakmai megemlékezése.

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Kutatóintézet.

² Főpolgármesteri Hivatal.

A továbbiakban a tanulmányok és esszék rövid ismertetése következik, kiemelve az írások Ferge Zsuzsa munkásságához fűződő kapcsolódási pontjait.

Éber Márk tanulmánya részletes áttekintést nyújt Ferge társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó kutatói életművéről, külön figyelmet fordítva a Bourdieu munkásságával való intellektuális kölcsönhatásokra. E kapcsolódásokat a szerző a két kutató szakmai orientációját és életművét összevető, a Bourdieu által kidolgozott, majd Ferge által is alkalmazott habituselemzés keretében tárja fel. A tanulmány bemutatja kapcsolatuk legfontosabb előzményeit és élettörténeti hátterük meghatározó elemeit, valamint azokat az intellektuális és személyes kapcsolódási pontokat, amelyek jelentős hatást gyakoroltak Ferge pályájára és a magyar szociológia alakulására, különösen a társadalomszerkezet és az életesélyek egyenlőtlenségeinek vizsgálata és csökkentési lehetőségei terén. Éber rámutat a két kutató habitusában feltárt hasonlóságokra: politikai beállítódásukra és aktivitásukra, közös érdeklődésükre az életesélyek alakulása iránt, valamint arra a meggyőződésükre, hogy a származási és indulási különbségeket a társadalompolitikának és a népjóléti intézményeknek kell mérsékelniük.

Molnár György tanulmánya azt a kérdést járja körül, hogy az egyén miért választja olykor a függetlenség helyett a függő helyzetet. Elemzésében Amartya Sen tág értelemben vett szabadságfogalmára épít, amely a politikai szabadságon túl a pozitív szabadságokat is magában foglalja. Molnár három példa – a szabadság és biztonság viszonya a rendszerváltás utáni Magyarországon, a közfoglalkoztatás, valamint a létfenntartás küszöbén élő délkelet-ázsiai parasztgazdaságok – elemzésén keresztül mutatja be, hogy az egyén ténylegesen megélt szabadsága akkor is növekedhet, ha döntése következtében függetlensége csökken, viszont ezzel egyidejűleg mérséklődik a szegénysége, növekszik a létbiztonsága. A (lét)biztonság és a szabadság viszonyának Ferge munkáiban is meghatározó jelentősége volt, és Sen munkái fontos hivatkozási pontot jelentettek a számára.

Tóth István György tanulmányában többváltozós elemzésekkel vizsgálja a társadalmi előrehaladás és lecsúszás meghatározó tényezőit Magyarországon négy társadalmi-gazdasági periódusban: a stagnáló nyolcvanas évek elején, a rendszerváltás utáni átalakulás idején, a kilencvenes évek végének és a kétezres évek „megállapodott” társadalmában, valamint a 2010-es évek „munkaalapú társadalmában.” Az eredmények szerint az elért anyagi státusz egyre szorosabban kapcsolódik az iskolai végzettséghez, miközben a szülői háttér hatása nem lineárisan változott: először csökkent, majd ismét nőtt. Mind a négy vizsgált periódusban az anyagi előrejutást és lecsúszást elsősorban az iskolarendszer biztosította erőforrások és szakmai tudás határozták meg, valamint az, hogy mennyire sikerült mérsékelni a származási hátrányokat – éppen ezek a kérdések álltak Ferge mobilitással és társadalompolitikával kapcsolatos munkásságának középpontjában pályája kezdetén és összegző íásaiban is.

Menich Nóra és Tausz Katalin tanulmánya Ferge munkáira építve a fogyatékoság/akadályozottság és a társadalmi kirekesztettség közötti kapcsolatot vizsgálja két nógrádi településen. A kutatás adminisztratív adatokra, lakossági kérdőíves felmérésre, szakértői interjúkra és terepi megfigyelésekre támaszkodik. Eredményeik szerint a mindennapi tevékenységekben megjelenő akadályozottság nem magyarázható kizárólag az egészségi állapottal. Ugyanazon vármegyén belül is jelentős különbségek mutakozhatnak a társadalmi részvétel lehetőségeiben, attól függően, milyen társadalmi státuszú településről van szó. A szerzők – Ferge akadémiai székfoglalójához visszanyúlva – hangsúlyozzák, hogy a fogyatékoságot csak a tágabb társadalmi viszonyok összefüggésében lehet értelmezni. Az egymást erősítő egyenlőtlenségek hatásainak mérsékléséhez pedig komplex, több szektort átfogó társadalompolitikai megközelítésre van szükség.

Husz Ildikó tanulmányában a Ferge Zsuzsa szakmai vezetésével kidolgozott Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program (GYENP) megvalósulását elemzi. A program eredeti célkitűzéseit a GYENP és a „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia dokumentumainak elemzésén keresztül tárja fel, míg a gyakorlati megvalósulást a parlamenti viták kormánypárti megszólalásai alapján értelmezi. A kutatás eredményei szerint Ferge társadalompolitikai szemlélete – főként helyi szinten – tovább él, ám az országos politikában fokozatosan elvesztette befolyását. A tanulmány rávilágít arra, hogy a gyermekszegénység ma is súlyos, rendszerszintű probléma, amelynek csökkentéséhez nem pusztán szakmai programokra, hanem következetes politikai akaratra és a gyermekjogokat, társadalmi egyenlőséget előtérbe helyező gondolkodásra is szükség van.

Árendás Zsuzsanna, Messing Vera és Kende Ágnes tanulmánya azt vizsgálja, hogy miként járul hozzá az óvoda intézménye a társadalmi határok újratermelődéséhez, különös tekintettel az etnikai és osztálydimenziókra. A tanulmány a Fergét is inspiráló Norbert Elias elmélete nyomán az óvoda mint intézmény civilizatorikus szerepét vizsgálja. Az óvodavezetőkkel, óvodapedagógusokkal és koragyermekkori intézményekben dolgozó szakemberekkel készített interjúk feltárják, hogy az óvodai nevelés gyakorlata középosztálybeli normákat közvetít – és elvárásokat támaszt – a társadalmi kirekesztettségben élő roma családok felé, miközben a szegénységet kulturális sajátosságokkal magyarázza. Az óvónők beszédében ugyanakkor világosan elkülönül az intézményi és a személyes hang. A kutatás eredményei arra utalnak, hogy az óvónők a „színvak” integráció megvalósításában nagyrészt magukra maradnak, s ebbe a módszertani tanácsstalansággal teli térbe szivárogo be az óvónői „privát hang” – hol a többségi előítéletek, hol pedig az empátia hangján megszólalva.

Virág Tünde tanulmánya a szociális munkások többes szerepeit vizsgálja, különös tekintettel arra, hogy szakmai elveiket milyen mértékben tudják érvényesíteni az egyéni felelősséget hangsúlyozó, kirekesztő állami szegénypolitika kontextusában. Ezzel kiemeli azokat a szerepösszeütközéseket, amelyekre Ferge is rámutatott a szegénypolitika visszasságairól és a szociális segítés funkcióiról szóló írásában. A tanulmány bemutatja, hogy a szociális munkások közvetítőként működnek a családok és a helyi hatalom között, ami állandó feszültséget kelt a szakmai normák és a mindennapi gyakorlat között. Tevékenységükben egyszerre jelenik meg a kontroll és a kreatív problémamegoldás: az önkormányzati döntéseket sokszor társadalmi tőkévé formálják, hogy kompromisszumokat kössenek vagy forrásokat szerezzenek a legszegényebb ügyfeleknek. Ez a helyzet a szociális munkások, az intézmények és az ügyfelek közötti kölcsönös függőségek összetett rendszerét hozza létre, miközben a helyi hierarchiák alapvetően változatlanok maradnak.

Bass László, Darvas Ágnes és Farkas Zsombor írása a gyermekek és a gyermekes családok helyzetének elmúlt tíz évben történt változásait elemzi a Ferge Zsuzsa vezetésével elkészített Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program céljait és szempontjait tekintve sorvezetőnek. A számos társadalmi és gazdasági indikátort áttekintő elemzés eredményei szerint országos szinten az adatok ugyan javulást mutatnak, ám a jövedelmi és területi egyenlőtlenségek metszetében ez nem érvényesül. A leghátrányosabb térségekben és a szegregátumokban élő gyerekes családok szegénységi kockázata nőtt, kilépési esélyeik romlottak, melyben jelentős szerep tulajdonítható a munkajövedelemmel nem (vagy csak alacsony munkajövedelemmel) rendelkezők részére is elérhető családtámogatások elértéktelenedésének. A hátrányos régiókban a munkalehetőségek gyakran alacsonyan bérezett közmunka vagy bizonytalan alkalmi/feketemunka formájában érhetők csak el. Emellett a gyerekek életkörülményei és az oktatás feltételei romlottak, a magas csecsemőhalandóság, koraszülések, alacsony újszülöttsúly, az alacsony tudásszint, a növekvő szegregáció és az iskolaelhagyás együttesen tovább nehezítik a szegénységből való kitörést.

Tardos Róbert írása személyes nézőpontból idézi fel Ferge Zsuzsa munkásságát a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában. Az Angelusz Róberttel közösen tartott 2010-es akadémiai előadásukat állítja a gondolatmenet középpontjába, amelyhez az eseményen szintén előadó Ferge is kapcsolódott, hasonló gondolatokat megfogalmazva. A tanulmány három nézőpontból – az erőforrások, a generációs különbségek és az ideológiai-politikai törésvonalak felől – vizsgálja a strukturális szakadékokat, és kísérletet tesz a társadalmi határvonalak kapcsolathálózati alapú kétdimenziós leírására. Az elemzés a vertikális és horizontális tagolódás együttes jelenlétét, valamint az egymást erősítő vagy gyengítő strukturális tényezőket vizsgálja, olyan problémákra irányítva a figyelmet, amelyek megértésében Ferge munkássága ma is alapvető támpontot jelent.

A tematikus lapszámmal Ferge Zsuzsa két tanítványának és munkatársának, a közelmúltban elhunyt Darvas Ágnesnek és Krémer Balázsnak az emléke előtt is tisztelgünk.

ÉBER MÁRK ÁRON¹

A FRANCIA KAPCSOLAT

Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu a társadalomszerkezetéről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről az 1960-as és 1970-es években

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.9>

ABSZTRAKT

A tanulmány a francia szociológus, Pierre Bourdieu és Ferge Zsuzsa intellektuális kölcsönviszonyát vizsgálja. Társadalomkutatói szemléletük és gyakorlatuk mintázatait elemzi mindenekelőtt szövegeikre és interjúikra alapozva. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen körülmények között jött létre Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu között az a szakmai és emberi kapcsolat, amely az 1960-as és 1970-es években jelentősen formálta a magyar szociológia alakulását is, illetve milyen sajátos (elő)feltételei voltak e – hazai nézőpontból nézve – meghatározó „francia kapcsolatnak”. E szóban forgó előfeltételek feltárása többértű történeti rekonstrukciót igényel, amely egyidejűleg képes megmutatni e fejlemények társadalomtörténeti, politikatörténeti, tudomány- és kutatástörténeti összefüggéseit, miközben nem hagyja figyelmen kívül a főbb élettörténeti, sőt a meghatározó családtörténeti tapasztalatokat sem. A vizsgálat így voltaképpen a Pierre Bourdieu által kialakított, majd Ferge Zsuzsa által is alkalmazott történeti-szociológiai megismerési eljárást, a habituselemzést használja fel saját életükre-életművükre és kapcsolatukra vonatkozóan. Az elemzés mindenekelőtt a két szerző társadalomszerkezetéről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről alkotott sok tekintetben rokon nézeteinek kölcsönviszonyára összpontosít.

Kulcsszavak: társadalomszerkezet, társadalmi egyenlőtlenségek, életesélyek, életutak, habitus

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet, Szociológia Tanszék.

THE FRENCH CONNECTION

Zsuzsa Ferge and Pierre Bourdieu on social structure, inequalities in life chances, and the possibilities for their reduction in the 1960s and 1970s

ABSTRACT

This study examines the intellectual relationship between the French sociologist Pierre Bourdieu and Hungarian sociologist Zsuzsa Ferge. It analyzes the patterns of their sociological perspectives and practices, drawing primarily on their writings and interviews. The central question concerns the circumstances under which the professional and personal connection between Ferge and Bourdieu emerged – one that significantly shaped the development of Hungarian sociology during the 1960s and 1970s. The study also explores the specific (pre)conditions of this influential “French connection” from a Hungarian perspective. Uncovering these preconditions requires a multi-layered historical reconstruction capable of revealing the interrelations between social, political, scientific, and research histories, while also taking into account key biographical and even formative familial experiences. The investigation thus applies the historical-sociological method of habitus analysis, developed by Bourdieu and later adopted by Ferge herself, to their own lives, works, and intellectual relationship. The analysis focuses primarily on the reciprocal nature of their closely aligned views regarding social structure, the inequalities of life chances, and the possibilities for their reduction.

Keywords: social structures, social inequalities, life chances, life trajectories, habitus

A FRANCIA KAPCSOLAT

FERGE ZSUZSA ÉS PIERRE BOURDIEU A TÁRSADALOMSZERKEZETRŐL, AZ ÉLETESÉLYEK EGYENLŐTLENSÉGEIRŐL ÉS CSÖKKENTÉSÜK LEHETŐSÉGEIRŐL AZ 1960-AS ÉS 1970-ES ÉVEKBEN

„...teljesen természetes volt, hogy ő lett az a francia kolléga, ő, meg az ő egyik munkatársa, [Robert] Castel, akik a legszorosabb szakmai barátaim lettek...”

Ferge Zsuzsa Pierre Bourdieu-ről ([2021] 2024:66')

„Mindez, azt hiszem, hasznossá vált a magyar szociológia számára is, számomra biztosan. Bourdieu-t a huszadik század legfontosabb szociológusának tartom, számos fogalmát gyakran használom, ha nem is mindig a pontos eredeti értelmezésnek megfelelően.”

Ferge Zsuzsa (2016:172)

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy ki volt a legnagyobb hatással Ferge Zsuzsa társadalmi struktúráról alkotott nézeteire, a válasz vitathatatlanul egy francia kutató, Pierre Bourdieu lesz. Már Ferge Zsuzsa társadalmi résztvevőként írt hatvanas évekbeli munkáiban is tetten érhető ez a hatás, még szembetűnőbb azonban az ezredforduló utániakban. Jóformán minden alkalommal, amikor a társadalomszerkezet formálódásáról szóban vagy írásban meg kellett nyilatkoznia, Bourdieu fogalmait használta (Ferge 2003a, 2006a, 2008a, 2008b, 2008c, 2010, 2011a, 2012, 2016, [2021] 2024).

Aki azt gondolná, hogy Ferge gondolkodására Bourdieu nemzetközi megbecsültsége, netán „sztársága” gyakorolt volna ilyen meghatározó hatást, hatalmasat tévedne. Annyi persze igaz, hogy Bourdieu előbb a francia szociológián belül tűnt ki markáns nézeteivel, később pedig valóban világhírűvé vált, igazi nemzetközi szociológussztár lett. Ismeretségük Ferge Zsuzsával mégsem Bourdieu „befutottságának” vagy népszerűségének köszönhető. Kifejezetten korán, 1964-ben ismerkedtek meg, akkor még a harmincas éveik elején járó fiatal kutatókként, akik inkább még csak keresgéltek helyüket és szakmai kibontakozásuk lehetséges útjait. Ferge közgazdász diplomával a zsebében vált előbb statisztikussá, majd csak a hatvanas években közeledett a szociológiához, lett szociológus, később szociálpolitikus; Bourdieu filozófusként végzett, majd komolyabb etnográfiai-etnológiai tapasztalatszerzés közben, illetve azt követően érkezett meg a szociológiához az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején. A hatvanas-hetvenes években Bourdieu előbb a francia társadalomtudományok területén szerzett nevet magának markáns álláspontjával, konfrontatív habitusával és eltéveszthetetlen stílusával, majd a nyolcvanas-kilencvenes években vált világhírűvé; a művei iránti hatalmas érdeklődésnek köszönhetően 2002-ben bekövetkezett halála után is sorban jelentek meg munkái (pl. Bourdieu [2004] 2008, [2004] 2020, 2012). Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu együttműködésének és kölcsönhatásának legintenzívebb időszaka azonban jóval korábbra, a hatvanas-hetvenes évekre tehető. Ferge elbeszélése szerint akkor volt a legszorosabb kapcsolat köztük, amikor Bourdieu *még nem* futott be globális karriert (Ferge [2021] 2024:65'–67'). Kapcsolatuk ennél fogva nem is csak két kutató egyszerre személyes és szakmai barátsága volt, hanem egyúttal egy igen korai és meghatározó kapocs a hatvanas

évekbeli magyar és a francia társadalomkutatás, illetve társadalomelmélet között. Jóllehet Bourdieu műveinek és nézeteinek hatása a magyar társadalomkutatásra egyszerre nagyon jelentős és egyenetlen, sőt ellentmondásos (Fáber 2018, 2021, 2023, 2024, 2025), Ferge kétségkívül kulcsszerepet játszott Bourdieu nézeteinek hazai közvetítésében – különösen a hatvanas és a hetvenes években (Bourdieu 1978; Ferge 1978, 2008a).

Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen körülmények között jött létre Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu között az a szakmai és emberi kapcsolat, amely a hatvanas-hetvenes években jelentősen formálta a magyar szociológia alakulását is, illetve milyen sajátos (elő)feltételei voltak e – hazai nézőpontból nézve – meghatározó „francia kapcsolatnak”. E szóban forgó előfeltételek feltárása többértű történeti rekonstrukciót igényel, amely egyidejűleg képes megmutatni e fejlemények társadalomtörténeti, politikatörténeti, tudomány- és kutatástörténeti összefüggéseit, miközben nem hagyja figyelmen kívül a főbb élet-történeti, sőt a meghatározó családtörténeti tapasztalatokat sem. A vizsgálat így voltaképpen a Bourdieu által kialakított, majd Ferge által is alkalmazott történeti-szociológiai megismerési eljárást, a habituselemzést használja fel saját életükre-életműükre és kapcsolatukra vonatkozóan. Az elemzés mindenekelőtt a két szerző társadalomszerkezetről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről alkotott sok tekintetben rokon nézeteinek kölcsönviszonyára összpontosít.

PÁRIZS, 1964

„Jószerevével az egész hatvanas évtizedet azzal töltöttem, hogy megértsem a társadalom szerkezetét.”

Ferge Zsuzsa (2011a:83, 2008c)

Ferge 1964-ben találkozott először Bourdieu-vel, miután lehetőséget kapott arra, hogy egy tanulmányút keretében Párizsban töltsön egy hónapot. Kihasználva az alkalmat, személyesen kereste fel a francia szociológia azon kutatóit, akik valamilyen formában a társadalmi összetétel, a társadalmi tagolódás kérdéseivel foglalkoztak, egyúttal meglátogatta 1956 után Párizsba emigráló történész-levéltáros öccsét, Kecskeméti Károlyt is. Visszaemlékezése szerint Ferge Zsuzsa ezekben a hetekben legalább húsz szociológussal találkozott a francia fővárosban, amely ekkor alapvetően két táborból állt: az egyik Georges Gurvitch, a másik Raymond Aron körül szerveződött (Ferge 1971:17–18, 2008b, [2021] 2024; Bourdieu [2001] 2005:138–141, [2004] 2008:30–31). Bourdieu ebben az időszakban ez utóbbihoz kötődött szorosabban: a hatvanas évek elején Aron asszisztense és titkára volt abban a kutatóintézetben, amelyet 1960-ban formálisan Aron alapított az *École Pratique des Hautes Études* keretén belül *Centre de Sociologie Européenne* (CSE, Európai Szociológiai Központ) néven, de amelyet praktikusán Bourdieu vezetett (Bourdieu [2001] 2005:138–139, [2004] 2008:32–34). Aron ajánlotta Ferge figyelmébe Bourdieut is. Ennek köszönhető, hogy az ekkor 33 éves magyar kutatónő bekopogtatott a Luxembourg-kert közelében található Rue Monsieur le Prince egyik – visszaemlékezése szerint – két kis szobából álló padlásterébe, ahol az ekkoriban éppen algériai terepmunkájának tapasztalatait rendező 34 éves Bourdieu dolgozott néhány munkatársával. A két fiatal kutató gyorsan megtalálta a közös hangot egymással; szoros szakmai és baráti kapcsolatuk csaknem négy évtizedig kitartott, csak Bourdieu 2002-es halála vetett neki véget (Ferge [2021] 2024:66'; 2016:171–172). Együttműködésük különösen abban az első két évtizedben volt intenzív, amely kutatói életpályájukban is különösen meghatározóvá vált (Ferge 2016:171–172). Ahogyan Ferge Zsuzsa később egy visszaemlékezésében mondta: „...akkor még nem lehetett tudni, hogy Bourdieu-ből mi lesz...” (Ferge [2021] 2024:66').

A hatvanas évek első felében érdeklődésük legfontosabb közös pontja a társadalmak szerveződésének és összetételének – osztályszerkezetének, illetve rétegződésének – feltárása volt. Ennél pontosabban: mindketten egy olyan társadalmi formáció empirikus megértésén dolgoztak (Ferge a magyar, Bourdieu az algériai társadalom szerkezetét kutatta), amely *eltért* a leggyakrabban vizsgált és modellszerűen leírt (centrumhelyzetű, nyugati) társadalmaktól és azok jellegzetes formajegyeitől (Ferge 2016:171–172). Bourdieu ekkoriban a gyarmati sorból frissen felszabadult Algéria *osztályszerkezetének rekonstrukcióján* dolgozott, Ferge pedig az államszocialista Magyarország *társadalmi rétegződésének átfogó statisztikai leírását* tűzte célul. Annak érdekében, hogy megismerkedésük, illetve szakmai és baráti szövetségkötésük feltételei megvilágíthatóvá váljanak, érdemes röviden rekonstruálni, milyen főbb tapasztalatok, tervek és célkitűzések formálták ekkoriban e két fiatal kutató érdeklődését és szakmai ambícióit.

Ferge Zsuzsa ekkoriban a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa volt (Ferge 2008c, 2011a:80–83). Először egyetemista kora óta, 1950-től kezdve dolgozott a KSH-ban, vagyis – 1964-es párizsi útja idején – immár tizenötödik éve statisztikusként dolgozott. Előbb a Zala Júlia vezette Közgazdasági Főosztály munkatársa volt (a nemzetijövedelem-számítás, akkori nevén a társadalmi mérlegrendszer területén), majd 1956 után áthelyezték a Mód Aladárné által vezetett Társadalomstatisztika Főosztályra (itt a háztartástatisztika területére került). Teljes állásban azonban csak azt követően foglalkoztatták a KSH-ban, hogy 1953-ban diplomát szerzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1958-tól csoportvezetőként a keresetek és a jövedelmek vizsgálatával foglalkozott, 1962-től pedig ennél tágabban a társadalmi egyenlőtlenségek alakulását vizsgálta a Rétegződéskutatási Osztály vezetőjeként – ezt az osztályt 1969-ig vezette. 1962–1963-ban nagyszabású, 15–18 ezer háztartást magába foglaló rétegződéskutatási adatfelvételt irányított, ennek első adatai 1966-ban jelentek meg (Mód et al. 1966; Ferge 2008c, 2011a:81–83). Legnagyobbbrészt ez képezte 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációja, majd 1969-ben megjelent könyve (*Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények*) empirikus alapját (Ferge 1969a, vö. Ferge 1969b).

1964-ben Párizsban elsősorban azért kereste a francia szociológusok társaságát, hogy kutatáslogikai és társadalomelméleti kérdésekről cserélhessen eszmét velük. Fő kérdése ekkoriban az volt, milyen módon rendezze a rendelkezésére álló statisztikai adathalmazt, illetve eredményeit milyen elméleti-szemléleti kategóriákba foglalva adja közre. Ebben lett a segítségére Bourdieu azzal, hogy szerinte az algériai társadalomban elfoglalt osztályhelyzet egyik meghatározó tényezője „a kifejtett erőfeszítés természete” („la nature même de l’effort fourni” – Bourdieu 1963:383). Ferge e Bourdieu-től származó francia megfogalmazást fordította később magyarra „a végzett munka jellege”-ként, és alkotta meg belőle a „munkajelleg-csoport” terminusát, amely később egyik jellegzetes fogalmává vált (Ferge 1969a:87, 115, 22 lj.,124). Ferge így diplomája szerint közgazdászként, ténylegesen gyakorló statisztikusként jutott el a szociológiához, amikor egy részben kategorizációs, részben pedig társadalomelméleti probléma megoldását kereste – és találta meg Bourdieu-vel kapcsolatba lépve.

Pierre Bourdieu pályája másként alakult. Filozófusként végzett az *École Normale Supérieure*-ön Párizsban (szintén 1953-ban), majd Georges Canguilhem filozófus doktorandusza lett, miközben 1953–1954-ben egy Párizstól csaknem 300 km-re fekvő város (Moulins) patinás középiskolájában kezdett filozófiát oktatni. Közbejött azonban, hogy mihamarabb teljesítenie kellett kötelező katonai szolgálatát. Engedve a kényszernek, bevonult a széteső gyarmatbirodalmát utóvédharcokban védelmező francia hadseregbe. Tudva azonban, hogy rövid úton az éppen forrongó Algériába kerülhet az ott harcoló egységek tagjaként, megtagadta a fegyveres szolgálatot az ekkor még francia gyarmati sorban álló országgal folytatott háborúban. Nem volt hajlandó fegyverrel

harcolni az Algéria dekolonizációjáért, nemzeti felszabadításáért küzdő helyi erők ellen, hazája oldalán. Mi közben azonban kötelező szolgálatát teljesítette egy nem harcoló alakulatnál, Bourdieu érdeklődése mindinkább az észak-algériai kabilok társadalmának szerveződése felé fordult. A rendelkezésére álló lehetőségek között etnográfussá képezte át magát. Élete első terepmunkáját, empirikus kutatását szélsőséges körülmények között, nem egyszer életveszélyes helyzetekbe sodródva végezte. Bourdieu visszaemlékezése szerint ez a súlyos sebesüléssel, illetve halállal fenyegető tereptapasztalat mélyen meghatározta későbbi szakmai pályafutását, egyúttal elmélyítette elkötelezettségét és együttérzését a jellemzően Észak-Algériában élő kabil parasztok iránt (Bourdieu [2004] 2008:46–58). Ennek az élettörténeti periódusnak az elhúzódását és jelentőségét egyaránt jól jelzi, ha figyelembe vesszük, hogy Bourdieu algériai tartózkodásának, majd ott végzett kutatásainak időszaka (1955–1962) csaknem egybeesett az Algéria függetlenségéért és önrendelkezéséért vívott gyarmati háború éveivel (1954–1962). A helyi társadalom előbb etnográfiai, majd később etnológiaivá transzformált kutatásával, a helyi osztályviszonyok empirikus feltérképezésével Bourdieu így egy olyan alávett társadalom szerveződésének feltárása és társadalomtudományi megértése mellett köteleződött el nemcsak szakmailag, hanem érzelmileg és egzisztenciálisan-politikailag is, amely gyarmatosított viszonyban állt a francia államapparátussal, és amely a gyarmatbirodalmi ambícióit fenntartani kívánó Franciaország katonai és politikai erői ellen vívta szabadságharcát (Yacine 2004; Bourdieu [2004] 2008:33–65, 2012).

Első találkozásuk alkalmával Ferge Zsuzsával, 1964-ben Párizsban, Bourdieu tehát éppen meghatározó algériai tapasztalatait dolgozta fel, immáron etnológus-szociológusként. Korábban már megjelent első könyve Algéria szociológiájáról (Bourdieu 1958), valamint egy olyan átfogó statisztikai elemzésen nyugvó társadalomtudományi elemző kötete is napvilágot látott, amely a munka és a dolgozók helyzetét tekintette át Algériában (1963). Ferge is utalt arra visszaemlékezéseiben, hogy ekkoriban már előkészítés előtt állt, de még nem jelent meg egy másik kötet, amelyről Bourdieu ekkor beszélt neki: ez a hagyományos algériai mezőgazdaság válságáról, illetve arról szólt, hogy miképpen forgatja fel a gyarmatosítás és a helyben – francia közvetítéssel – megjelenő tőkés árutermelés az agrártermelők munka- és életkörülményeit (Bourdieu–Sayad [1964] 2020).² Az algériai tereptapasztalatok meghatározó hatása olyannyira nyilvánvaló, hogy mások mellett Némedi Dénes szerint is e kabíliai terepmunkában gyökerező elemzések és fogalmak adják meg a kulcsot Bourdieu életművéhez (Némedi 2004; Yacine 2004; Silverstein–Goodman 2009; Bourdieu 2012).³

Visszatérve 1964 Párizsához: Ferge számára Bourdieu addig már megjelent művei közül a *Travail et travailleurs en Algérie* (1963, Munka és dolgozók Algériában) című munkája vált különösen meghatározóvá. Ez abból is jól látható, hogy hamarosan méltató könyvismertetőt közölt róla magyarul, a *Valóság* folyóiratban (Ferge 1964). E könyv három statisztikus szakember – Alain Darbel, Jean-Paul Rivet és Claude Seibel – és az itt már kimondottan szociológusként megnyilatkozó Bourdieu együttműködésének terméke volt (Bourdieu

² Szerzőtársa e kötetben az az Abdelmalek Sayad volt, aki később kiváló bevándorlás- és migrációkutatóként is komoly elismerést szerzett magának kabil származású algériai-francia szociológusként. Már e közös könyv címválasztása is beszédes: *Le déracinement* (angol fordításában: *Uprooting*), ami magyarra talán „gyökerestől kitépés”-ként vagy „a gyökerek kiforgatása”-ként lenne fordítható (Bourdieu–Sayad [1964] 2020).

³ Kézenfekvő ez a később közölt, de címválasztásukban is egyértelmű köteteknél: *Algérie 60*, illetve *Algérie 1960* (Bourdieu 1978a, 1979). De jól látható ez Bourdieu első és második etnológiai szintézise esetében is – az első: *A gyakorlat elméletének vázlatja* és *Három kabil etnológiai tanulmány* (Bourdieu [1972] 2009), a második, amely egyben egyik főműve is: *The Logic of Practice. [Le sens pratique]* (Bourdieu [1980] 1990). Fogalmilag és elméletileg pedig főként a szimbolikus tőkéről és az időkezelésről írottak esetében (Bourdieu [1972] 1978, [1976] 1990), valamint a nemek közti uralmi viszonyokról szóló elemzések, mindenképp a *Férfiuralom* esetében érzékelhető a kabil és algériai tapasztalatok hatása (Bourdieu [1990] 1994, 1994, [1998] 2000, [1998] 2002).

[2004] 2008:50–58). A könyv túlnyomó többségét az Algériára vonatkozó adatok bemutatása teszi ki a három statisztikus tálalásában; ez elé a statisztika és a szociológia munkamegosztásáról szólva Bourdieu írt egy bevezetőt, majd a következtetéseket is ő vonta le – szociológusként foglalva össze, egyben elméletileg is értelmezve a kötetben közölt nagy mennyiségű statisztikai adatból kibontható társadalomképet (Bourdieu 1963:9–13, 382–389). Ez az összefoglaló és egyben a következtetéseket levonó zárófejezet, melynek címe *Esquisse pour un tableau des classes sociales* (A társadalmi osztályok vázlatos áttekintése) vált kulcsszöveggé Ferge Zsuzsa számára. Ezt a zárófejezetet később magyar fordításban közzé is tette az általa szerkesztett *A társadalmi struktúra és rétegződés* témájú szöveggyűjteményében (Bourdieu 1963:382–389, [1963] 1973). Ebben olvasható, hogy a társadalomban elfoglalt helyzet egyik meghatározó tényezője „*maga a végzett erőfeszítés természete*” (Bourdieu [1963] 1973:273), Ferge Zsuzsa fordításában „*a végzett munka jellege*” (Ferge 1969a:115, 22. l.), a francia eredetiben: „*la nature même de l’effort fourni*” (Bourdieu 1963:383). Vázlatosan ez a később emblematikussá vált kifejezés, a „munkajelleg-csoport” *fogalmi eredete* (vö. Ferge 2016:158–162).

E ponton azonban nem csupán fogalmi rokonságot, hanem egy sajátos kutatáslogikai hatást, a kategorizáció logikájának átvételét is megfigyelhetjük. Ferge Zsuzsa számára nemcsak a végzett munka jellegének elemzési szempontja vált érdekessé és átemelendővé, hanem az is, ahogyan Bourdieu több elemzési szempont *kölcsönviszonya, kombinációja* alapján térképezte fel a korabeli algériai társadalom osztályviszonyait.⁴ Bourdieu szerint a korabeli algériai osztályszerkezet nem lett volna meghatározható megfelelő módon *egyetlen tényező alapján*, hanem csak négy tényező kölcsönhatásának terében vált felvázolhatóvá (Bourdieu [1963] 1973:275, 1963:384). Szerinte e négy meghatározó tényező a következő: (1) *a gazdasági szektor (le secteur économique)*, vagyis hogy a vizsgáltak mely gazdasági szektorba kapcsolódtak be aktivitásukkal a gyarmati Algériában; (2) *a szakmai stabilitás (la stabilité professionnelle)*, vagyis hogy milyen mértékben volt stabilnak tekinthető a vizsgált személyek szakmai helyzete (vagy más megfogalmazással élve, a munkamegosztás rendszerében elfoglalt helye), amely szintűgy megszabta, hogy meddig terjedhetett a vizsgáltak objektív lehetőségeinek köre; (3) *a tevékenység típusa (le type d’activité)*, másképpen a végzett tevékenység jellege, amelyről már szó esett, kiemelve, hogy a fizikai dolgozóknak – ellentétben más munkavégzői csoportokhoz sorolhatókkal – nemcsak a hierarchizált és bürokratizált szervezeti környezettel, hanem a nekik szüntelenül ellenálló anyaggal is meg kellett küzdeniük; végül (4) *a szakképzettség, illetve a formális iskolai végzettség szintje (le degré de qualification ou le niveau d’instruction)*, amely aligha igényel bővebb magyarázatot (Bourdieu [1963] 1973:271–275, 1963:383). Bourdieu ehhez fűzött magyarázata így szól: „*E – nem minden esetben egyformán perdöntő – szempontok kombinálása lehetőséget ad arra, hogy négy alap-[osztály] kategóriát különböztessünk meg*” (Bourdieu [1963] 1973:275, 1963:384).

Ez a kategorizációs logika rokon azzal, amelyet Ferge alkalmazott, és amelyet alighanem Bourdieu vizsgálatának megismerése inspirált. Bourdieu négy tényezője pedig szintén hasonlóságot mutat azzal a nyolc meghatározó tényezővel,⁵ amelynek kombinációjából Ferge munkajelleg-csoportokat képzett (Ferge 1969a:86–

4 Nagyon köszönöm e tanulmány egyik anonim lektorának, hogy ezekre az összefüggésekre is felhívta a figyelmemet.

5 A rend kedvéért a nyolc elméleti tényező (római számjegyekkel), illetve azok empirikus vizsgálatban alkalmazott alosztályai (arab számjegyekkel) a következők: I. *Tulajdonviszonyok*: 1) állami tulajdonban, 2) szövetkezeti tulajdonban, 3) saját tulajdonban lévő termelési eszközökkel dolgozók. II. *Hatalom–vezetés*: 1) vezetők (országos vagy területi szinten, ill. középszintű intézményeknél komplex döntésekben részvételi joguk van), 2) vezetettek. III. *Szakképzettség, tudásszint* (iskolai végzettség): 1) egyetemi végzettség, 2) középiskolai végzettség, 3) általános iskolai végzettség, 4) általános iskolánál alacsonyabb végzettség. IV. *A társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége*: 1) rendszeres munkaviszony teljes munkaidővel, 2) rendszeres munkaviszony nem teljes munkaidővel, 3) nem rendszeres (nem intézményesített) munkaviszony. V. *A munka mezőgazdasági, illetve nem mezőgazdasági jellege*: 1) mezőgazdasági jellegű munka, 2) nem mezőgazdasági

129). E nyolc tényező (vagy változó) valamennyi alesetének (változatának) ismétlés nélküli kombinációjából elvben 1152 kategória⁶ állt volna elő (Ferge 1969a:122–123). Ferge ezeket vonta össze logikailag hét munkajelleg-csoportba (Ferge 1969a:126–127).⁷ A két eljárás kutatáslogikailag és a kategorizáció tekintetében még akkor is szembeötlő, ha Ferge több tényezőt, alesetet és kategóriát különböztetett meg.⁸

Szembetűnő ugyanakkor, hogy amíg Bourdieu ebben a munkájában is *osztályokról, osztálytagolódásról, osztályszerkezetről* írt, addig ettől a megnevezéstől és fogalomhasználatától Ferge lényegében egész szakmai pályafutása során tartózkodott. Látható ez a különbség a szóban forgó Algéria-könyv zárófejezetének címében és fogalomhasználatában is. Amíg Bourdieu ebben a „A társadalmi osztályok vázlatos áttekintése” címmel foglalta össze és értelmezte a könyv empirikus anyagát osztálykategóriákba sűrítve tapasztalatait (Bourdieu 1963:382–389, [1963] 1973), addig Ferge következetesen tartózkodott attól, hogy osztályokról beszéljen és írjon. Még a rendszerváltás utáni újkapitalizmus viszonyaira vonatkozóan is csak bizonytalanul, kérdőjelekkel használta e terminust (pl. Ferge 2002:19, 2010:123, 131). Utolsóként adott életútinterjújában több kérdésre is azt a választ adta, hogy nem tudja, milyen értelmet lehetne tulajdonítani az osztály fogalmának, és úgy nyilatkozott, hogy e kihívással korábban sem boldogult (Ferge 2012, [2021] 2024). Meglepő e kései válasza, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen Bourdieu mutatott remek példát az osztályelemzésre egész szakmai pályafutása során. Ferge maga is jól ismerte ezeket a műveit, hiszen sorban ismertette e köteteket és tanulmányokat a *Valóság* folyóirat hasábjain (Ferge 1964, 1965, 1966b). Ráadásul igen korán, már 1971-ben megjelentette az általa szerkesztett *A francia szociológia* című szöveggyűjteményben Bourdieu 1966-ból származó „Osztályhelyzet és osztálypozíció” című meghatározó tanulmányát, amelyben az osztályszerkezetet a nyelvi struktúrák mintapéldáját alapul véve értelmezte (Bourdieu [1966] 1971, vö. Ferge [szerk.] 1971). De van arra későbbi példa is, immár a hetvenes évek második feléből, hogy Ferge kötetbe szerkesztette és magyarul is megjelentette Bourdieu egy másik, szintén 1966-os tanulmányát, amelyben a francia szociológus nagyon hasonló logikájú osztályelemzést végzett – ez a „Különbségek és megkülönböztetések” című remek elemzés (Bourdieu [1966] 1978). De még e két szemelvényen kívül is bőven említhetünk olyan további Bourdieu-szövegeket, amelyek magyar fordításban is megjelentek a hetvenes években, amelyeknek kulcskategóriája az osztály(szerkezet), és amelyeket Ferge nemcsak olvasott, de egészen biztosan jól ismert (Bourdieu [1970] 1974, [1971] 1972a, [1971] 1972b, [1971] 1973, [1971] 1975, [1974] 1976, [1974] 1978, [1975] 1975, [1975] 1976, [1976] 1978, vö. 1978b).

Az osztálykategória következetes elkerülésének Ferge Zsuzsa részéről nyilvánvalóan más oka volt, így tartózkodására is más magyarázatot kell keresnünk. Távolsgártartásának olyan társadalomelméletinek tűnő, valójában azonban politikai-ideológiai oka volt, amelyet akkor, fiatal kutatóként Ferge nem tudott egykönnyen megoldani. Arra kényszerült, hogy csavaros logikai mutatványt mutasson be: annak érdekében, hogy átfér-

jellegű munka. VI. A képességek jellege: 1) szellemi munka, 2) fizikai munka. VII. A munka alkotó vagy rutinos jellege: 1) alkotó jellegű munka, 2) rutinmunka. VIII. A munkatárgy típusa: 1) termelő jellegű népgazdasági ág, 2) nem termelő jellegű népgazdasági ág (Ferge 1969a:117–122).

6 A nyolc tényező (változó) aleteinek (változatainak) kombinációi: $3 \times 2 \times 4 \times 3 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 1152$.

7 1. vezető állásúak, értelmiségiek; 2. középszintű szakemberek; 3. irodai dolgozók; 4. szakmunkások (mezőgazdaságon kívül); 5. betanított munkások (mezőgazdaságon kívül); 6. segédmunkások stb. (mezőgazdaságon kívül); 7. mezőgazdasági fizikai dolgozók.

8 Mindezen felül további kutatások tárgyát képezhetné annak kérdése, hogy Ferge Zsuzsának a magyarországi társadalmi tagsággal kapcsolatos elemzéseit hogyan befolyásolhatta a gyarmati sorban lévő Algéria társadalmi struktúrájáról összefoglaló képet adó rövid Bourdieu-szöveg megismerése, akárcsak annak alaposabb elemzése, hogy befolyásolhatták-e, és ha igen, akkor miként befolyásolhatták Ferge vizsgálódásait a franciaországi társadalmi-foglalkozási kategóriarendszer jellemzői (vö. Bourdieu–Chamboredon–Passeron [1968] 1983).

jen a politikai-ideológiai tű fokán, valamilyen másik névvel kellett megneveznie azt, amit Bourdieu osztálynak nevezett. Ferge lényegében ugyanazt nevezte meg munkajelleg-csoportként, amit Bourdieu osztálynak nevezett, azaz lényegében e probléma megoldásakor is Bourdieu-re támaszkodott.

A szóban forgó társadalomelméletinek tűnő, valójában azonban politikai-ideológiai ok az volt, hogy az osztály fogalmát az államszocialista rendszer ideológiája már régen lefoglalta a maga hivatalos társadalomképe számára. Ennek, vagyis az osztály fogalmának revíziójára és újra-meghatározására az államszocializmus ideje *alatt*, a magyarországi államszocializmuson *belül* nem kerülhetett sor (Buza 1965, 1966; Wirth 1966, 1972; Kiss 1971; vö. Kolosi 1971, 1974). Bizonyítja ezt az is, hogy milyen botrányt okozott Milovan Gyilas Az új osztály címmel szamizdatban megjelent könyve (Gyilas [1956] 1958, vö. Kiss 1971), illetve – később – Konrád György és Szelényi Iván, eredetileg 1973–1974-ben titokban írott kötete, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, amely miatt a két szerző szociológusként tiltólistára került az államszocialista Magyarországon (Konrád–Szelényi [1978] 1989). A pártállam igazoló ideológiája, a marxizmus-leninizmus, illetve ennek történelmi materializmus néven ismert, vulgarizált változata rögzítette az államszocialista rendszer uralkodó társadalom- és történelemértelmezését. E szerint a szocialista társadalmakat két osztály – az ipari munkásság és a termelőlősvetkezeti parasztság – alkotta, amely mellett még egy réteg, a dolgozó osztályokkal szövetséges értelmiség volt megkülönböztethető. Ez a Marxra és Leninre hivatkozó hivatalos álláspont valójában tendenciózusan félreértelmezte mind Marx, mind pedig Lenin nézeteit, idegen volt elemzéseik logikájától, sokkal inkább Sztálin és követői rendszerigazoló nézeteit tükrözte. A legfőbb funkciója az volt, hogy az államszocialista rendszerek működését igazoló hivatalos társadalomképként, ideológiaként működjön. Ez teszi érthetővé, hogy e „két osztály és egy réteg” modell *„szentháromságnak”*, megkérdőjelezhetetlen dogmának is nevezték (Kolosi 1999:23). A hatvanas években Ferge nem támadhatta meg közvetlenül ezt a dogmát, nem vehette revízió alá ezt a sztálini osztályfogalmat. Ehelyett egy másik utat választott: úgy kívánta megkerülni ezt az akadályt, hogy érvelése során mindvégig Marxra hivatkozott, közvetlenül nem vitatta a sztálini „két osztály és egy réteg” modell kategóriáit, de a mellett mégiscsak felvázolt egy másik, azt kiegészítő társadalomképet (Ferge 1966a, 1969a, vö. Ferge 2008c, 2011a: 84–86).

A hivatalosság álláspontja szerint az államszocialista társadalom osztálytagolódásának meghatározó tényezője a tulajdonviszony volt (Wirth 1966:39–40; Buza 1966:48). Ferge – és e törekvését tekintve vele párhuzamosan Hegedüs András – álláspontja ezzel szemben az volt, hogy *„elsődleges jelentősége a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek van”* (Ferge 1966a:26 – kiemelés az eredetiben). A vitát folytatók mindkét oldalon Marxra és Leninre hivatkoztak, de amíg az első álláspont (pl. Wirth Ádámé és Buza Mártoné) az osztálytagolódás (vagyis a tulajdonviszony) *elsődlegessége* mellett érvelt, addig az utóbbi a rétegződés (a munkamegosztás) *elsődleges jelentősége* mellett tette le a voksát (Hegedüs 1964, 1966a:20, 1966b:13; Ferge 1966a:26, 1969a:80–82, 93–94). Ferge – illetve Hegedüs – e munkamegosztásra és rétegződésre hivatkozó stratégiával nem tett mást, minthogy a kalapács és a sarló szimbolizálta két baráti osztályt – egyfelől az állami-népi tulajdonból részesedő ipari munkásságot, másfelől a termelőlősvetkezeti csoporttulajdonból részesedő termelőlősvetkezeti parasztságot – részelemeire bontotta, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetük alapján rétegeket, illetve munkajelleg-csoportokat különített el, valamint differenciálta a dolgozó osztályokkal szövetséges értelmiség kategóriáját is aszerint, hogy milyen jellegű munkát végeznek. Így álltak elő a munkajelleg-csoportok (Ferge 1969a:77–122, vö. Ferge 2002).

Ferge ezzel a stratégiával mindvégig Marxra hivatkozva, de Bourdieu osztályelemzésének felhasználásával nevezett munkajelleg-csoportoknak olyan jellegzetes pozíciók körül szerveződő társadalmi alakulatokat,

amelyeket Bourdieu következetesen osztályoknak és osztályfrakcióknak (vagyis alosztályoknak, osztályrészeknek) tekintett volna (Ferge 1975a). Egyik visszaemlékezésében így írt erről:

„A tevékenység jellemzésére a »végzett munka jellege« kifejezést találtam ki, ami elfogadódott, bár azt hiszem, sokak számára nem volt világos a mögöttes gondolatmenet. Természetesen mindig tudtam, tudtuk, hogy a »munkajelleg-csoport« mint csoportosítás, túl azon, hogy nem ad teljes képet a hatalom természetéről, nem jelent sok újat. Ahogy akkor fogalmaztam: »...meglehetősen nagy előkészületek után eljutottunk egy olyan csoportosításhoz, amely alig különbözik a hagyományos társadalmi-gazdasági csoportoktól vagy foglalkozási csoportoktól« ([Ferge] 1969[a]:128). Az új fogalomra mégis szükség volt, hogy érzékeltesse, változott a csoportképzés mögöttes tartalma. Az osztályozás nagyjából megfelelt a társadalom »természetes« tagolódásának, azaz egy széles körben elfogadott társadalmi konstrukciónak is: a javasolt csoportok nem mondtak ellent az odatartozók önképének. Azt nem állítottuk soha, hogy a munka jellege szerinti osztályozás az egyenlőtlenségek többségét megmagyarázza, de a legtöbb esetben volt differenciáló szerepe» (Ferge 2008c, 2011a:85–86.)

Mindennek szerepe volt abban, hogy Ferge az ezredforduló után is számos alkalommal érezte úgy, hogy félreértették szándékait és ezért újra meg újra el kell magyaráznia, mit jelent a munkajelleg-csoport és pontosan mire kívánta használni (Ferge 2002, 2003a, 2006a, 2008c, 2010, 2011a, 2012, 2016, [2021] 2024).

Ferge álláspontja a társadalmi struktúra és a rétegződés kérdésében különösen abban az esetben érthető meg nehezen, ha az értelmező-befogadó számára nem áll rendelkezésre a mezők (vagy más néven erőterek) bourdieu-i felfogása, amelyet Ferge is átvett. Csakhogy ez a fogalmat a hatvanas években még Bourdieu sem dolgozta ki, pusztán csak alkalmazta, megnevezés nélkül használta (Bourdieu [1966] 1971, [1966] 1978). Például akkor is, amikor az algériai társadalom osztályszerkezetét egy négy tényezőből álló erőterként fogta fel. Bourdieu-nél az erőterként felfogott mezők első részletesebb elemzése a hetvenes évek elején jelentek meg. Ekkor kezdett írni a vallási mezőről, a hatalmi mezőről és az értelmiségi mezőről (Bourdieu [1971] 1973, [1971] 1975, [1971] 1978). Ezt követték később a részletesebb elemzése a közvéleményről, a tudományról, a társadalom osztályszerkezetéről (Bourdieu [1973] 1997, [1976] 1977, [1976] 2009, [1997] 2009, [2001] 2005, [1978] 2014, [1979] 1982, [1979] 2010, [1984] 1985a).

Szabatos bourdieu-i definíció helyett – ami szerint a mező az objektív erőviszonyok tere, egyszerre erőter, játéktér és harctér, amelyet az erőforrások vagy tőkék eloszlása szab meg, s amelynek átalakításáért vagy a status quo fenntartásáért az erőter szereplői (ágensei) küzdelmet folytatnak egymással (pl. Bourdieu [1983] 1997, [1992] 2000) – ismét visszaadom a szót Ferge Zsuzsának, hogy az ő felfogását hallhassuk; Bourdieu halálának évében, 2002-ben egy konferenciaelőadásán így beszélt erről:

„Engem körülbelül négy évtizede foglalkoztat, hogy hogyan is van, hogy az anyagi javak, a szimbolikus javak meg az erőforrások (ezeket a bourdieu-i fogalomkeretben mind tőkének szokás nevezni) minden társadalomban mindig egyenlőtlenül oszlanak el, és a hozzáférés ezekhez a javakhoz mindig valamilyen fajta küzdelmekben történik. Én ezeket a küzdelmeket a makrotársadalom szintjén nézegettem. Amit Bourdieu elmélete ehhez a nézőponthoz hozzátesz, az a »mezőelméleti nézőpont«, amely meghatározott társadalmi színtereken, alrendszerben térképezi fel, hogy egy-egy ilyen »mezőben« hogyan is folyik a küzdelem az abban a mezőben legfontosabbnak bizonyuló tőke vagy erőforrás kisajátításáért» (Ferge 2003a:80).

Bourdieu és Ferge egyaránt viszonyrendszerekben, erőviszonyokban, kölcsönviszonyokban gondolkodott. A mező (vagy erőter), a tőke (vagy erőforrás) és a habitus (másként, ha tetszik, lelkierő) fogalmi hármasa mindkettőjükénél szorosan összefügg. Bourdieu ezt az elsődlegesen viszonyokra-viszonylatokra (azaz relációkra) építő szemléletmódot relacionális, illetve reflexív szociológiának is nevezte (Bourdieu [1989] 1990, [1992] 2000; Bourdieu–Wacquant [2012] 2023). Kutatásaiban pedig egy sor további területre alkalmazta a szemléletmódot: a régió és a regionális identitás kérdéseit, a politikai küzdelmek és a képviselő problémáit, a tudományos, illetve akadémiai tekintély mibenlétét ugyanúgy vizsgálta általa, mint – mások mellett – a kulturális termelést, a művészeti jelenségeket, az esztétikai jelek alkotását és értelmezését, a televíziózást és az újságírói mezőt (Bourdieu [1980] 1985, [1981] 1987, [1984] 1988, [1984] 1985b, [1984] 1998, [1992] 2005, [1992] 2013, [1993] 1998, [1968] 1978, [1971] 1971, [1997] 2001, 1998a).

Valóban igaz, hogy Ferge „ezeket a küzdelmeket a makrotársadalom szintjén” vizsgálta (Ferge 2003a:80). Azon az osztálytársadalmi szinten, amit Bourdieu és ő is „társadalmi [erő]térnek” neveztek (Bourdieu [1979] 2010, [1984] 1985a, [1994] 2002:11–29). Mindezek után azonban már sokkal könnyebben érthetővé válnak Ferge elvont fejtegetései a társadalom tagolódásáról:

„A társadalom sokféle módon tagolódik – nem, kor, lakóhely, iskolázottság, foglalkozás, vallás, jövedelem és ezer más egyéni vagy kollektív jellemző szerint. A vizsgált jelenségtől függ, hogy differenciáltságának megértéséhez melyik tagolódás, vagy (pontosabban) melyik viszonyrendszer fontos. Ezek mellett mégis egy komplexebb, több strukturális jelentést tartalmazó osztályozást, »szervező erőt« kerestem. A régi marxi kategóriák arra a világra nem illettek, az új politikai társadalomképnek – a két osztály és egy réteg modellnek – sosem volt sok köze a valósághoz. Máig emlékszem arra a »heuréka-élményre«, amikor sok gondolkodás és rajzolás után rájöttem, hogy ha az emberek életét igen nagy mértékben létfenntartó tevékenységük (nagyjából: a foglalkozásuk) határozza meg, ez azért lehet, mert ebben egy sor más viszony sűrűsödik, sok mögöttes dimenzió együttesen hat. Vagyis a foglalkozások együttese, a társadalmi munkamegosztás csak a sokdimenziós, sokféle viszony révén »kifeszített« társadalmi tér felülete. A mögöttes dimenziók – az erőforrások elosztásához kapcsolódó viszonyok – közül a legfontosabbak a tulajdon, a tudás és a hatalom. A hatvanas évek közepén ez a fogalmi apparátus így nem volt kész» (Ferge 2011a:84–85, 2008c).

A TÖRTÉNELEM TÜZE

„A habitus tulajdonképpen a belénk égett történelem [...] a belénk égett, a testünkbe is, meg a lelkünkbe is beleégett történelem.”

Ferge Zsuzsa (2003a:83)

Vajon Ferge miért éppen Bourdieu személyében és munkásságában találta meg azt a kulcsfontosságú francia kapcsolatot, amely és aki gondolkodását továbbblendítette? Mi magyarázhatja, hogy csaknem húsz további francia szociológus közül éppen Bourdieu személyében és munkájában találta meg a saját elképzelésével rokonítható vonásokat? Annak érdekében, hogy e kérdésre választ találhassunk, eggyel mélyebb szintre kell ásnunk: ha csak vázlatosan is, de meg kell vizsgálnunk, milyen meghatározó események formálták első találkozásukat megelőzően, azaz 1964 előtt Ferge, illetve Bourdieu habitusát. Ehhez egy olyan élettörténetre összpontosító elemzési eljárást hívok segítségül, amely nem hagyja figyelmen kívül a család-, a tudományos és a társadalomtörténeti összefüggéseket sem (vö. Bourdieu [1971] 1973, [1971] 1975, [1994] 2002:68–76).

Milyen főbb események, tapasztalatok és személyek alakították Ferge és Bourdieu érdeklődését korábban? Milyen hatásokkal magyarázható szövetségük? Ha az 1964-es párizsi találkozásukat megelőző feltételeket kívánjuk feltárni, akkor e két élettörténetet vissza kell ágyaznunk abba a család-, tudomány- és társadalomtörténeti összefüggésbe, amely habitusukat és élettörténetüket formálta; ennek az alábbiakban közölt rövid és csak a legfontosabb mozzanatokra összpontosító vázlata támpontokkal szolgálhat annak megértéséhez, hogy milyen forrásai voltak szakmai és személyes barátságuknak, milyen hasonló feltételek formálták habitusaikat. A habitus Bourdieu-től származó fogalmának részletes rekonstrukciója helyett – miszerint az észlelési, érzékelési és értékelési sémák történetileg kialakuló összessége, struktúrák tapasztalatából származó hajlandóságok, diszpozíciók rendszere, amely gyakorlatokat generál s ennyiben közvetít struktúra és gyakorlat között (Bourdieu [1968] 1978, [1972] 2009, [1977] 1978, [1979] 1982, [1979] 2010) – Ferge képletesebb meghatározását idézem:

„A habitus tulajdonképpen a belénk égett történelem. [...] Tudniillik a habitus úgy működik, ahogyan a gyakorlati logika diktálja, az adott feltételek között egyáltalán lehetséges működésmód, amelyet meg szab ez a bizonyos szokásszerűség vagy a belénk égett, a testünkbe is, meg a lelkünkbe is beleégett történelem” (Ferge 2003a:83 – Kiemelés az eredetiben).

A különböző pozíciókban szerzett tapasztalat, az eltérő tapasztalat és élményvilág – Bourdieu és Ferge szerint – nem vezethető vissza maradéktalanul egyéni döntésekre, személyes választásokra, pláne nem racionális választásokra. A „megélt életsors”-ban (Weber [1920] 1987:303), az ízlésben, a tartós testi és lelki beállítódásban, a hajlandóságban és gátlásban, a képességben és akadályban, a készségben és korlátban egyaránt „a habitus van, ebben a megélt történelem van, ami azt mondatja ki velünk, hogy nekünk ez jut, nekünk ez való, ez az, ami a valószínűségi okság értelmében a mi számunkra reális és elvárható” (Ferge 2003a:83). Lássuk, milyen meghatározó események és körülmények formálták 1964-ig Ferge, illetve Bourdieu habitusát! Mi mindent égetett a történelem a testükbe és a lelkükbe?⁹

Ferge Zsuzsa esetében a névvel kell kezdenünk, ez ugyanis maga is jellegzetes történelmi termék.¹⁰ Kecskeméti Zsuzsanna 1953-as házasságkötése idején vette fel férje, Ferge Sándor nevét, ami a kor megszokása szerint teljes egészében elfedte leánykori nevét: az ötvenes és hatvanas években számos publikációjának szerzőjeként Ferge Sándorné volt feltüntetve. Kecskeméti Zsuzsannaként 1931-ben született Budapesten zsidó polgári értelmiségi családba, középső gyermekként.¹¹ Szülei és felmenői közt mindkét ágon a korban rendkívüli műveltségű értelmiségieket találunk; köztük olyan tudós főbbakat, akik egykor évtizedekig vezették a pesti, a szegedi, a makói, illetve a nagyváradi neológ zsidó hitközségeket, mindemellett azonban

⁹ A habitualizáció folyamatának, a habitusok történeti formálódásának kimerítő elemzése valójában az itt alkalmazottnál összetettebb módszereket igényel. A habitus, illetve a habitust alkotó diszpozíciók (hajlandóságok, hajlamok, késztetések, készségek) ugyanis nagymértékben tudattalanok vagy csak félig tudatosak. Ugyanez fokozottan érvényes e diszpozíciók *kialakulására*: a habitualizáció alanya nem minden esetben válhat tudatossá arra a folyamatra, ahogyan az általa elfoglalt pozíció diszpozíciókat alakít ki benne, vagyis ahogyan a struktúrákban elfoglalt helyzete (helyzetének alakulása, pályája) észlelési és értékelési sémákat alakít ki benne. A habitus szerkezete és különösen a habitualizáció folyamata ezért nem tárható fel kimerítő módon az életút elbeszélésére irányuló kísérletek elemzésével, hiszen jószerivel csak az beszélhető el szavakkal, ami már tudatossá vált. Ennek ellenére igenis lehetséges élettörténeti beszámolókra alapozva habituselemzést végezni, csak mindvégig tudatosítani kell e módszer elkerülhetetlen, belső korlátosságát.

¹⁰ Az alábbiakban az élettörténet rekonstrukciója során Ferge saját életútjára vonatkozó elbeszéléseire támaszkodom (2003b, 2006b, 2008b, 2008c, 2011a, 2011b, 2016, [2021] 2024).

¹¹ Nővére, Kecskeméti Márta (1929–1984) nyelvész lett, francia–orosz szakon végzett, de németül és angolul is jól beszélt; öccsük, Kecskeméti Károly (1933–2021) 1956-tól Párizsban élt, neves francia–magyar történész-levéltáros volt (Ferge 2016: 79–107).

kiemelkedő történész, irodalomtörténész, filológiai és bibliakutatói munkásságukról is ismertek.¹² Felmenői közt mindkét ágon szép számmal találhatók polgári értelmiségiek: orvosok, újságírók, jogászok, közgazdászok. Anyai felmenői szintén zsidó polgári értelmiségiek, főként állami szolgálatban álló mérnökök, jellegzetesen építész-, út- és vasútépítő, valamint vegyész- és gépészmérnökök, illetve közgazdászok és jogászok voltak. Ferge édesapja nyelvész bölcsészdoktor volt, előbb középiskolai tanárként, majd íróként, újságíróként, lapszerkesztőként dolgozott: olvasója és szerkesztője volt a két világháború közötti szellemi és irodalmi élet jelentős alakjainak; Ferge édesanyja szintén nyelvész és nyelvtanár volt, egyetemi tanulmányait Heidelbergben, Párizsban és Budapesten végezte.¹³ Ebből részben már következik is, hogy szülei Ferge gyermekkorában élénk irodalmi-szellemi társasági életet éltek. A harmincas években egészen a vészkorszakig a köreikbe tartozott – mások mellett – Szerb Antal és felesége, Bálint Klára; Halász Gábor és felesége, Epstein Erzsébet; Vágó Márta és József Attila; Sárközi György és felesége, Sárközi Márta (leánykori nevén: Molnár Márta, Molnár Ferenc lánya), valamint Hesslein Béla és felesége, Kriska Mária (Ferge 2016:45–47).

A vészkorszak mindannyiuk életét felforgatta. E fenti társaságból 1945-ben Balfon ölték meg Szerb Antalt, Halász Gábort és Sárközi Györgyöt. Ferge családjának tekintélyes részét szintén kiirtották 1944–1945-ben. Elvesztette apját és Makón élő apai nagyszüleit. A zsidóüldözést együtt éltek túl anyjával, anyai nagyanyjával és két testvérével (nővérével, Mártával, valamint öccsével, Károllyal). Előbb egy csillagos ház egyik szobájában éltek négyen további négy rokonukkal, majd amikor 1944 októberében a gettóba kellett volna bevonulniuk, Hesslein Bélán keresztül váratlan helyről kaptak segítséget: a négy fő számára egy Hajdú János nevű nyomdász hamisított papírokat (eszerint Ferge anyjával és két testvérével egy erdélyi menekültcsaládot alkottak); szintén e munkás és családja bújtatta az anyát és három gyermekét saját szoba-konyhás lakásában a Kőbányai Sibrik Miklós utcai ONCSA-telepen 1944–1945-ben (Ferge 2011b, 2016:61–66).

A front átvonulását követően anyjával, anyai nagyanyjával és testvéreivel 1945 kora tavaszán gyalog indultak el Kőbányáról Szegedre, hogy élelemhez jussanak; Ceglédig jutottak, onnan vonattal utaztak Szegedig. Itt éltek meg a háború végét, és tudták meg, hogy szeretteiket elpusztították. A lesújtó hírre adott válaszként Ferge nővérével, Kecskeméti Mártánál a mániás depresszió akkor még nehezen diagnosztizálható változata alakult ki. Ferge visszaemlékezése szerint Sárközi György özvegye, Sárközi (Molnár) Márta és Kecskeméti Márta között mély barátság alakult ki. Látva nővére állapotát, a meggyógyítása érdekében Sárközi Márta latba vetette kapcsolatait: a Nemzetközi Vöröskereszt vezetője, Vadas Sára közbenjárásával a három gyerek Párizsba kerülhetett (Ferge 2008b:42'–44', 2016:79–81, 96). Akkoriban – Ferge szavaival szólva – már „*mentek ezek a gyerektranszportok Franciaországba feltáplálásra: árva gyerekek, félárva gyerekek, egy hónap-*

12 Anyai ágon Ferge egyik szépapja Schwab Löw (1794–1857) Pesten volt rabbi, a magyar ügy egyik szószólója volt. Szintén az anyai ágon Ferge ükapja Löw Lipót (1811–1875) prágai rabbi, majd két és fél évtizeden keresztül Szeged tudós főrabbi volt, a zsidóság egyenjogúsításáért fellépő mozgalom meghatározó vezetője. Felmenője Löw Immanuel (1854–1944) filológus, botanikus és nyelvész is, aki hat és fél évtizeden keresztül volt tudós főrabbi Szegeden. Az apai ágon Ferge nagyapja, Kecskeméti Ármán (1874–1944) négy és fél évtizeden keresztül a makói neológ hitközség tudós főrabbiaként szolgált, ami mellett a zsidóság történetével és zsidó irodalomtörténettel is foglalkozott; egyetemi magántanár volt Szegeden. Ferge nagyapjának egyik fivére, Kecskeméti Lipót (1865–1936) szintén négy és fél évtizeden keresztül a nagyváradi neológ hitközség főrabbi volt, hasonlóan jelentős irodalomtörténész és bibliakutatói tudományos praxissal.

13 Ferge anyai nagyapja Keller Izsó (1860–1937) építészmérnök, az Államépítészeti Hivatal alkalmazottja, majd vezetője volt miniszteri tanácsosi rangban. Ferge apja Kecskeméti György (1901–1944), német–angol–francia szakos nyelvész, 1931-től a *Pester Lloyd* újságírója, 1936-tól a lap felelős szerkesztője; anyja Keller Ágota (1902–1983) német–francia nyelvtanár volt. Ferge apjának fiútestvére (egypetűjű ikerfivére) Kecskeméti Pál (1901–1980), filozófus, politikatörténész, újságíró, könyvkiadó, majd egyetemi tanár volt az egyesült államokbeli Brandeis Egyetemen; felesége Láng Erzsébet, felesége testvére Láng Júlia, felesége testvérének férje Mannheim Károly volt.

ra, Franciaországba. És a Márta azt gondolta, hogy ha mi kimegyünk Párizsba, akkor ott majd megtalálják ennek a betegségnek a gyógyírját” (Ferge 2008b:44’). Így alakult, hogy a háború lezárultával a tizenéves Kecskeméti-gyerekek lehetőséget kaptak arra, hogy a háborúban a szüleiket elvesztő, traumatizált gyerektársaikkal együtt vonattal Párizsba utazhassanak, ott francia és amerikai adományokból finanszírozott zsidó lány-, illetve fiúotthonokban, árvagyerekek-otthonokban lakjanak, és általuk választott iskolákban tanuljanak. A két lánytestvér végül összesen másfél évet töltött ekkor egy Versailles és Párizs közötti faluban, Viroflay-ban; Ferge egy versailles-i gimnáziumban tanult kifejezetten jómódú, nagypolgári családok leányaival. Ekkor tanult meg franciául is. Visszaemlékezése szerint ez a helyzet megerősítette otthonról hozott baloldali-szociáldemokrata beállítottságát; nem találta ugyanis a közös hangot iskolatársaival, akik ellentmondásosan viszonyultak az árvaotthonban lakó, franciául eleinte egyáltalán nem értő és nem beszélő, általuk ismeretlen helyzetű, számukra idegennek ható (magyar, zsidó, árva) társukhoz (Ferge 2008b:46’–48’). Mint azt visszaemlékezésében mondta: „*elég rémesen éreztük magunkat. [...] Nem is a zsidóságunk okozott problémát, hanem az egész együtt, hogy árvaház, meg magyar, meg nem tud franciául, meg mégis jó tanuló, szóval mindenben más. Nem gyűlöltek, csak nagyon idegennek számítottunk*” (Ferge 2016:83). Ez a Versailles-ban és Viroflay-ban szerzett tapasztalat meghatározóvá vált:

„A kontraszt kicsit nagy volt köztünk meg az osztálytársak – franciák, jómódúak, gondtalanok – között. Sokszoros »kisebbségi« létben éltünk ott, ahogy ma mondanánk. Ebből – a franciák közönyös félrefordulásán kívül – semmilyen különös baj nem származott, de a társadalmi különbségek és a kisebbségi lét mibenlétét talán jobban megértettem, vagy átéreztem, mint a háborús zsidóüldözések idején. Az közvetlen életveszély volt, rendkívüli helyzet, ez meg a normális, mindennapi élet. Ezek az élmények ráakódtak az induláskor kapott értékekre” (Ferge 2011a:80).

1947–1948-ban elvben négy út állt előttük: egyrészt maradhattak volna Franciaországban, ám itt nem volt megoldott a lakhatásuk. Másrészt apai nagybátyjuk, Kecskeméti Pál, időközben Németországon keresztül az Egyesült Államokba jutott, és felajánlotta, hogy örökbe fogadja őket és az USA-ba költözhetnek. „Egyetlen feltételt támasztott, hogy anyám maradjon Magyarországon, mert nem szerették egymást. Mi pedig [erre] azt mondtuk, hogy nem...” (Ferge 2016:88). Harmadrészt Mannheim Károly és Láng Júlia, valamint egy másik, Angliába került rokonuk Londonba invitálta őket (Ferge 2016:88–89). Negyedrészt a hazaköltözés Magyarországra, Budapestre. Édesanyjuk ugyanis úgy látta, hogy 1948-ra kialakult a demokrácia Magyarországon, ezért gyermekei után Párizsba utazva a hazaköltözést javasolta nekik: „*Abban a pillanatban úgy nézett ki, hogy Magyarországon már demokrácia van. Tehát az anyám úgy jött ki, hogy most már haza is lehet menni, mert otthon demokrácia van. És mire hazaértünk, addigra a demokrácia átment diktatúrába*” (Ferge [2021] 2024:28’). Másfél év franciaországi tartózkodás után, 1948-ban hazautaztak Budapestre (Ferge 2016:79–91).

Ákárcsak testvérei, csakhamar Ferge is felsőoktatási pályaválasztás elé került, miután 1949-ben Budapesten leérettségizett a Jurányi utcai Gizella Királyné Gimnáziumban: nővére a nyelvészet felé tájékozódott, öccse történelmet szeretett volna tanulni, ő maga pedig egy időben „gyerekbíró” (gyermekek ügyeiben döntő bíró) szeretett volna lenni, az ehhez szükséges jogi tanulmányok azonban eltántorították. Tanítani szeretett volna, illetve az ekkor éppen burzsoá áltudománynak minősített és beszüntetett szociológia érdekelte volna, de akkor ezt nem tanulhatta. 1949 őszétől így a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre kezdett járni, ahol csakhamar újabb megpróbáltatásokkal volt kénytelen szembenézni. Erre így emlékezett vissza: „*Elsőéves egyetemista voltam a Közgazdaságtudományi Egyetemen, amikor a Rajk-per utáni tavaszon minden egyetemen botrányt kreáltak, mai szemmel visszatekintve nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy megfélemlít-*

sék a hallgatókat. Az egyetemen rám osztották a vádlott szerepét. Ki akartak zárni” (Ferge 2003b:702). Erre az 1949 őszi lezajlott Rajk-per utáni tavaszon, 1950 tavaszán került sor (Ferge 2016:109–114).

Az ellene indított támadásra válaszul ajánlotta fel neki Péter (Pikler) György, hogy menjen a Központi Statisztikai Hivatalba dolgozni (Ferge 2016:112). Péter György 1948-tól a KSH elnöke volt, 1950-től pedig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Statisztikai Tanszékét is vezette. E segítségnyújtáshoz nagyban hozzájárulhatott az is, hogy Ferge még 1945-ben megismerkedett és szoros barátságot kötött Szegeden Péter (Pikler) Annával, Péter György lányával. Anna édesanyjával, Pikler Emmivel (Emilie Madeleine Reichhal) azért költözött Szegedre, mert az apát, Péter Györgyöt illegális kommunistaként 1935-ban letartóztatták, 1936-ban tizenöt év fegyházra ítélték, amiből 1945-ös szabadulásáig kilenc évet töltött le Szegeden, a „Csilagban”, szabadulása után azonban befolyásos vezetővé vált. Ferge Zsuzsa és Péter (Pikler) Anna az akkor Árpád-házi Szent Erzsébetről elnevezett gimnáziumban ismerkedtek meg Szegeden, ahol a háború végeztével, 1945-ben folytatni kezdték tanulmányaikat. Annával – később a közgazdász Tardos Márton feleségeként Tardos Mártonnéval, Tardos Annával – egyidősek voltak, és egész életükben szoros barátságot ápoltak (Ferge 2016:67, 75, 91–95, 126–127). Péter György támogatása is közrejátszott abban, hogy Ferge kezdeményezésére sor kerülhetett az 1962–1963-as rétegződéskutatáshoz szükséges nagy statisztikai adatfelvételre. Az ötvenes évek végére, a hatvanas évek első felére Ferge így emlékezett vissza később:

„Az is világossá vált, hogy a jövedelmek eloszlásának megismeréséhez a háztartásstatisztikánál nagyobb minta kell. Így jött létre – igaz, az én javaslatomra, de egy hihetetlenül rugalmas, bátor és korszerű vezetés döntésére és támogatásával – egy új kis csoport. A döntés elsősorban a [Központi Statisztikai] Hivatal elnökén, Péter Györgyön múlt, de szerepe volt benne annak a két főosztály-vezetőnek is, akik főnökeim voltak, Zala Júliának és Mód Aladárnénak. Az új csoport 1958-tól a keresetek és jövedelmek, majd 1962-től általában a társadalmi egyenlőtlenségek alakulását vizsgálta. A nagy mintákhoz sok témát kapcsoltunk, volt vizsgálat a nők helyzetéről, az időmérlegről, a könyvolvasási szokásokról. Ebből a csoportból lett a Rétegződéskutató osztály, amelyet 1969-ig vezettem. A tényeket mai szemmel különlegesen nagy és igazán reprezentatív minták (15–18 ezer háztartás) segítségével tudtuk gyűjteni” (Ferge 2011a:82, 2008c).

Piklerékhez hasonlóan, 1950-től vált meghatározóvá Ferge életében egy másik támogató kapcsolat is. Későbbi férje, Ferge Sándor, 1929-ben született egy tiszacsegei kubikuscsaládba, majd a Népi Kollégiumok Országos Szövetségén (NÉKOSZ) keresztül jutott be családjából elsőként az egyetemre, és állt ki 1950 tavaszán Ferge Zsuzsa mellett a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) titkáráként a megalázó pártfegyelmi eljárás után. A pár Péter György tanácsára házasodott össze 1953-ban. A KSH vezetője azt ígérte nekik, hogy lakást is tud biztosítani a számukra – ezt 1955-ben be is váltotta, kaptak is egy újjépítésű szolgálati lakást. Ferge Sándor származási osztályhelyzete gyökeresen eltért későbbi feleségétől: falun felnövő kálvinista földmunkásként, később elsőgenerációs diplomásként és értelmiségiként találtak egymásra a zsidó értelmiségi nagypolgári-nagyvárosi sorból származó Kecskeméti Zsuzsannával, és éltek együtt Ferge Sándor 1993-ban bekövetkezett haláláig (Ferge 2003b:702, 2006b:25, 2008b:56’–57’, 2016:66–69, 109–127, [2021] 2024:28’–34’).

Ferge tehát már tizenötödik éve a KSH-ban dolgozott Bourdieu-vel való 1964-es első találkozásuk idején, jól beszélt franciául, magabiztosan mozgott Párizsban és környékén (Ferge 2016:85), keserű tapasztalatokat szerzett a versailles-i gimnáziumban megismert nagypolgári családok elzárkózó-elutasító vagy legalábbis közömbös leánynövendékeivel érintkezve, viszont azt is megtapasztalta, hogy a közösségvállalás, a

segítségnyújtás, a bizalom, a támogatás, az áldozatvállalás és az együttérzés nagyobb eséllyel várható olyan személyektől, akik mögött küzdelmes életút áll, és akiknek habitusát a túlélésért, az életben maradásért folytatott egzisztenciális küzdelem is erőteljesen formálta. Mindezt tekintetbe véve már belátható: ahhoz, hogy megérthessük, milyen alapokon nyugodott szakmai és baráti kapcsolatuk Bourdieu-vel (közös nyelvükön fogalmazva: milyen feltételek formálták diszpozícióikat és habitusukat), nem elegendő Ferge élettörténetének vizsgálatát *szakmai életútjára* szűkíteni. Felnőttkori tapasztalatai, az érettségitől és az első egyetemi évtől (1949-től) megismerkedésük időpontjáig (1964-ig) tartó másfél évtized megélt életsorsának feltárása önmagában még nem adna választ a feltett kérdésre. Legalább ilyen fontos volt az 1944 és 1950 közötti időszak, vagyis az a hat-hét év, amikor 13 és 19 éves kora között *súlyos és életveszélyes helyzetek, fenyegető körülmények, húsba és életbe vágó tapasztalatok formálták habitusát*. Összefoglalva: apja és családja nagy részének elhurcolása és elpusztítása, közvetlen életveszély, üldöztetés, éhezés, bujkálás, menekülés, fenyegetettség, kirekesztés, a Rajk-per mintájára megszervezett nyilvános megszegyenítés és kizárás.

E zsigeri tapasztalatok mellett meghatározó volt Ferge Zsuzsa politikai-világnézeti habitusának kiformálódása is. Apját és szüleit baloldali-szociáldemokrata beállítottságuként írta le; apja és családja elvesztése, valamint a franciaországi gimnáziumban és a viroflay-i árvaotthonban szerzett tapasztalatok ezt előbb csak megerősítették, majd fokozták is. Az iskolában főként a kívülről, az idegenség tapasztalata, az otthonban pedig további szellemi hatások érték: „Az *amúgy is létező baloldaliságomat némileg serkentette egyrészt a versailles-i tapasztalat, ahol azért mégis egy masszívan nagypolgári intézménnyel találkoztam, másrészt az, hogy az otthonban a Sómérek marxista és baloldali szakirodalmat, és főleg a francia kommün történetét hozták házhöz*” (Ferge 2016:85). E szellemi hatás forrásaként elbeszélésében „téríteni” érkező csoportokat nevezett meg: „a Hánhácok meg a Sómérek, meg talán mások is” érkeztek ekkor: „*elég sok mindent megtanultam főleg a baloldali liberális Sómérektől*” (Ferge 2016:85).

Magyarországra hazatérve ez a hatás felerősödött. 1948 és 1950 között élte – saját megfogalmazása szerint – „*nagyon elvadult*” korszakát (2016:71). Párizsból hazaérkezve 1948 tavaszán belépett a Szociáldemokrata Pártba (SZDP), ami nem sokkal később (nyáron) összeolvadt a Magyar Kommunista Párttal (MKP) Magyar Dolgozók Pártja (MDP) néven, így 1950-ig ennek volt a tagja. Ez csak 1950 tavaszán, az ellene indított egyetemi fegyelmi eljárás után változott meg; mint azt egyik visszaemlékezésében elmondta: „*a saját fegyelmem idején, '50 tavaszán szelődültem meg*” (2016:71). 1956-ban a forradalommal szimpatizált, de később már nem lépett be (vissza) az állampártba, annak újjászervezése után sem (Ferge 2016:71–75, [2021] 2024:35’–39’). Hasonlóan édesapjához baloldali szociáldemokrata lett – és maradt. Mint apjáról mondta visszaemlékezve: „*borzasztóan gyűlölte a bolsevizmust, de borzasztóan közel állt a szociáldemokráciához, és [...] a népi írókhoz is [...]. Ha valamivel rokonszenvezett volna vagy valahová tartozott volna, de nem tartozott, az a szociáldemokrácia lett volna. [...] Túl azon, ami az újságírás volt, nem politizált vagy nem pártosodott, de ezek az értékek evidenciák voltak*” (2008b:49’–50’). Vagyis két évig tartó (1948–1950) kommunista korszakától eltekintve Ferge leginkább a baloldalisággal és a szociáldemokráciával azonosult, miközben távolságot tartott a marxizmustól: „*én lelkes baloldalivá váltam, leginkább amolyan szociáldemokratává. A kommunistákat mindig is túl erőszakosnak tartottam, de a szociáldemokrácia nagyon tetszett*” (Ferge 2016:91). Akárcsak Bourdieu, aki szintén a baloldalisághoz és a szociáldemokráciához vonzódott, miközben távolságot tartott a kommunistáktól és a marxizmustól.

Bourdieu származása és indulási osztályhelyezete nagyon jelentősen különbözik: felmenői vidéki földművesek, kiskereskedők, kispolgárok voltak.¹⁴ Bourdieu egy délnyugat-franciaországi falu (Denguin) parasztcsaládjába született 1930-ban, szülei házasságából egyedüli gyermekként nőtt fel. Apja paraszti sorból emelkedett szerény jövedelmű falusi kishivatalnokká, előbb kézbesítővé, majd postamesterré, határozottan baloldali elkötelezettségű szakszervezeti tag volt. Anyja jómódú parasztcsaládból származott. Apjához hasonlóan Pierre is osztályváltóvá vált, ami miatt (osztály)árulónak érezte magát (Bourdieu [2004] 2008: 84–90, [2004] 2020:38–40). Visszaemlékezése szerint azzal, hogy elhagyta származási környezetét annak érdekében, hogy iskolai sikereinek köszönhetően felkapaszkodhasson egy előkelőbb osztályba, bizonyos értelemben cserben is hagyta, maga mögött hagyta mindazokat, akikkel felnőtt, és akik (például szülei) támogatták e folyamatban. Ez az osztályváltás-osztályárulás büntudatot keltett az apjában is, és benne is, aki mindenekelőtt az apját hagyta magára (Bourdieu [2004] 2008:38–40, [2004] 2020: 86, 109). Apja a büntudatát részben családjá paraszti sorban maradt férfitagjainak, részben a környékbeli parasztoknak nyújtott segítséggel igyekezett enyhíteni: „Apám nemcsak az általa oly nagyon szeretett apjától, de a bátyjától is külön életet élt – ők mindketten a családi kisbirtokon maradtak, de amikor apámnak szabadnapja volt, minden nagyobb munkálatban besegített nekik. Látszott rajta, hogy rosszul érzi magát ettől” (Bourdieu [2004] 2008:38, [2004] 2020:85). Később így folytatta: „Azt hiszem, akkor volt a legboldogabb, amikor a legelesettebbeknek segíthettem – jól érezte magát a társaságukban, ők pedig feltétel nélkül megbíztak benne. Elárasztotta őket kedvességgel és türelemmel [...]: segített a legszegényebbeknek elintézni a papírmunkát” ([2004] 2008:38, [2004] 2020:85–86). Visszaemlékezéseiben számos alkalommal beszámolt arról, hogy őt is büntudat gyötörte egykori iskolatársai, földijei, alacsony sorból származó katonatársai, illetve apja maga mögött hagyása miatt ([2004] 2008:48, [2004] 2020:46–48, 109). Ezt azzal ellentételezte, hogy olykor a legváratlanabb helyzetekben is közösséget vállalt a nála kedvezőtlenebb helyzetűekkel a bentlakásos iskolákban (internátusokban), valamint az École Normale Supérieure-ön, ahol tanult, mindenekelőtt azonban Algériában (Bourdieu [2004] 2008, [2004] 2020:33–65). Visszaemlékezéséből kitűnik, hogy közösséget vállalt az észak-algériai kabilokkal, bizonyos tekintetben mélyen azonosult velük, akikkel szemben hazája, Franciaország, pontosabban a gyarmati uralmát fenntartani kívánó francia államapparátus háborút folytatott. Miután teljesítette kötelező katonai szolgálatát, folytatta kutatásait. Tapasztalatai összefoglalásakor nemcsak kutatóként beszélt, hanem olyasvalakiként is, aki kutatása közben visszatérően életveszélyes helyzetekbe sodródott (Bourdieu [2004] 2008:46–59). Mint írta:

„A háborús helyzetben végzett szociológiai terepmunka arra kényszerít, hogy mindent átgondoljunk, mindent ellenőrizzünk, különösen mindazt, amit a megfigyelő és az informátor, a kérdező és a megkérdezett közötti szokásos kapcsolat során természetesnek veszünk [...]. A szó szoros értelmében nem lehet túlélni egy ilyen helyzetben [...], hacsak nem gyakoroljuk az állandó praktikus reflexivitást, amely a rendkívüli sürgősség és kockázat körülményei között elengedhetetlen ahhoz, hogy azonnal értelmezzük és értékeljük a helyzetet, és többé-kevésbé tudatosan mozgósítsuk a legkorábbi társadalmi tapasztalataink során szerzett ismereteinket és tudásunkat. (Az a kritikai éberség, amely mellett későbbi munkáimban elköteleződtem, kétségtelenül ezekből az első kutatási tapasztalatokból ered, olyan helyzetekből, ahol semmi sem volt magától értetődő, és minden állandóan megkérdőjeleződött” (Bourdieu [2004] 2008:50–51).

14 Pierre Bourdieu életéről jóval kevesebb forrás hozzáférhető; a legfontosabb ezek közül halála után megjelent visszaemlékezése, amelynek egy része magyarul is olvasható Fáber Ágostonnak köszönhetően (Bourdieu [2004] 2008:33–65, [2004] 2020; Fáber 2018, 2024, 2025).

Távolról sem tekinthető véletlennek, hogy Kabília belső viszonyainak vizsgálata Bourdieu-t folyamatosan otthonára, Béarnra és a délnyugat-franciaországi parasztok viszonyaira emlékeztette – ennek minden fájdalommal, büntudatával és szégyenérzetével (Bourdieu [2004] 2008:59–66). Alábbi sorai mindennél világosabban mutatják, mi mindent jelentett neki előbb algériai, majd béarni terepmunkája:

„megtapasztaltam a megbékélést olyan dolgokkal és emberekkel, akiktől korábbi átlépésem a másik életembe észrevétlenül eltávolított, és akik számára ez az etnográfiai gesztus teljesen természetesen parancsol tiszteletet: gyerekkori barátok, rokonok, az ő modoruk, rutinjuk, akcentusuk. Egy egész ént, egykori önmagamot kaptam vissza ezzel, éppen azt a részt, ami hozzájuk kötött, és ami eltávolított tőlük, mert nem tudtam megtagadni őket anélkül, hogy lemondtam volna róluk, szégyelltem őket és magamat is. A származásomhoz való visszatérés együtt járt az elfojtott, mégis ellenőrzött tartalmak visszatérésével” ([2004] 2008:62).

Bourdieu e tereptapasztalataival birkózott, amikor 1964-ben Párizsban Ferge Zsuzsával találkozott. Habitusaik rokonsága alighanem azzal magyarázható, hogy rendkívül küzdelmes életútjukon túl több alkalommal a *közvetlen életveszélyt* is megtapasztalták. A mélyben rejlő meghatározó mozzanat az lehetett, amit Ferge *„a belénk égett, a testünkbe is, meg a lelkünkbe is beleégett történelem”*-nek nevezett (2003a:83). Ezen felül a társadalomkutatás iránti szakmai elkötelezettségük, valamint egyfajta humanista és szolidáris diszpozíció is rokonította habitusait, mielőtt több évtizedre szóló szakmai és emberi barátságot kötöttek. Alighanem kulcsszerepet játszott itt az a viszonylag tartós beállítódás, amely mindkettejüket a társadalom alulnézete mellett kötelezte el. A társadalomkutatást, a társadalom működési mechanizmusainak feltárását egyszerre gondolták *tudományos és politikai gyakorlatnak. Szakmailag és ideológiailag egyaránt elkötelezték magukat* amellet, hogy megismerési tevékenységükkel az alávetettek, a kitaszítottak és elnyomottak oldalára álltak. Ez a diszpozíció magyarázhatja harcos, olykor kifejezetten konfrontatív habitusukat is. Azzal, hogy sorsközösséget vállaltak az alávetettekkel, egyúttal szükségszerűen szembekerültek a társadalom uralkodó szemléletével, az uralkodó csoportok – Bourdieu-nél: az uralkodó osztály – társadalomszemléletével is, és így a domináns világnézettel is (Ferge 1982, 1986b, 1990, 1991a, 1995, 1996a, 1996b, 2000, 2005, 2007, 2010, 2011b, 2017, 2021; Bourdieu [1971] 1972b, [1971] 1973, [1971] 1975, [1974] 1976, [1975] 1975, [1993] 2012, [1995] 2008, 1996, 1998b, [1998] 1998c, [2001] 2003; Bourdieu–Wacquant [2001] 2014). Szorosan kapcsolódik ide politikai-világnézeti állásfoglalásuk hasonlósága is. Jóllehet Bourdieu rendkívül sokat tanult Marxtól, soha nem tekintette magát marxistának, és távolságot tartott Louis Althusser és tanítványi körének strukturalista marxizmusától (Bourdieu [1984] 1989, [1984] 1993:44, 50; Bourdieu [1992] 2000:422–423, 429; Bourdieu–Wacquant [2012] 2023:36, 48; vö. Fáber 2018, [2018] 2024, 2025). Mint írta: *„kutatói munkám és politikai állásfoglalásaim során [...] tüntetőleg weberiánusnak vagy durkheimiánusnak neveztem magam abban az időben, amikor kötelező volt marxistának lenni. Amikor a legtöbb értelmiségi kommunista volt, én nem voltam az, de az antikommunizmushoz sem csatlakoztam” ([2004] 2020:47–48).* Politikai álláspontját tekintve – akárcsak Ferge – leginkább baloldalként, illetve baloldali szociáldemokrataként azonosítható: mindketten a jóléti állam és a szociális újraelosztás védelmében léptek fel, a tőke és a kapitalizmus határozott állami-társadalmi szabályozása mellett foglaltak állást (Bourdieu 1984, [1995] 2008, 1996, [1997] 2001, 1997, 1998a, 1998b, [1998] 1998c, [2001] 2003; Bourdieu–Wacquant [2001] 2014). E tekintetben mindketten saját édesapjuk mintáját követték. Bourdieu a legpontosabban elkötelezett baloldali és szociáldemokrata értelmiséginek tekinthető hasonlóan Fergéhez (Fáber 2007, 2008, 2009, 2013, 2018, 2024, 2025). Egyáltalán nem lehet meglepő ezek után, hogy mindketten különösen nagy érdeklődéssel fordultak

a tudás újratermelése, újraelosztása és ennek egész társadalmi intézményrendszere: az iskola és az oktatás vizsgálata felé.

ISKOLA, ÚJRATERMELÉS ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA

„A hetvenes évtizedet nagyjából az iskolakutatások töltik ki.”

Ferge Zsuzsa (2011a:89, 2008c)

1964 után Ferge Zsuzsának adódott még egy hosszabb lehetősége Párizsban tartózkodni: 1968 végén három hónapot töltött a francia fővárosban (Ferge 2016:132). Itt véglegesítette kandidátusi disszertációját, amely aztán *Társadalmunk rétegződése* című kötetként jelent meg (1969a). Mint mondta, „Párizsban (ahol akkor Bourdieu segítségével a Cité Universitaireben lett egy szobám) fejeztem be a rétegződéskönyvet. Azóta tudom, hogy mekkora a különbség aközött, ha öntudatlanul is működik a belső félelemcenzúra, meg ha ez nincs” (2016:163). Még ebben az évben felmondott neki főosztályvezetője, Mód Aladárné: „Amikor onnan 1969 elején hazajöttem, Módné egy felmondólevéllel fogadott. Azt mondta, hogy a gondolkodásom »túl-ságosan elment a szociológia irányába«, így jobban teszem, ha én is elmegyek a szociológia felé” (Ferge 2016:163, vö. Ferge 2011a:82–83.) Ezzel lezárult pályája a KSH-ban. Ez az az időszak volt, amikor a KSH 1968-ban felmentett korábbi elnöke, Péter György 1969-ben rejtélyes körülmények között életét vesztette; az általa 1950-ben a Központi Statisztikai Hivatalba invitált Ferge Zsuzsát, akihez személyes-atyai jó kapcsolat fűzte, szintén 1969-ben távolították el a KSH-ból.¹⁵

Ferge 1969-ben az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában kezdett dolgozni, mégpedig nem sokkal azután, hogy a kutatócsoportot 1963-ban megalapító Hegedüs András 1968 végén – renitens és reformpárti lépései miatt – leváltották, a vezetést pedig Kulcsár Kálmánra bízta (Szántó 1998:308, 317, 348; Ferge 2011a:89). Itt

¹⁵ A két esemény esetleges kapcsolatára mindeddig nem derült fény, mint ahogyan Péter György halálának körülményei sem tisztázottak – mindmáig nem világos, mi történt pontosan (Ferge 2016:146). Ami biztos: Péter György kulcsszerepet játszott a hazai reformfolyamatban, az államszocializmus gazdasági, termelési és irányítási rendszerének átalakításában (Ferge 2016:144–156). Az 1968. január elsején életbe lépett reformokat akkor már legalább öt éve készítették elő. A „prágai tavasz” leverése, vagyis a KGST-országok 1968-as fegyveres bevonulása Csehszlovákiába azonban megakasztotta a reformfolyamatot, és több meghatározó reformpárti szereplő ellen is eljárás indult. Péter György rejtélyes halálesetére az egykor a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozó Andorka Rudolf a következőképpen emlékezett (mivel összefoglalja a főbb forgatókönyveket, a megszokottnál hosszabban idézem): „1969-ben egyszer csak elterjedt a hivatalban, hogy Péter Györgyöt letartóztatták, házkutatást tartottak a KSH-ban, a gépkocsiját szanaszét szedték, a bútorról a kárpitot fölhasogatták. Lehet, hogy ez igaz volt, lehet, hogy nem, mindenesetre ezt beszélték. A legkülönbébb rémhírek terjedtek, amiket szerintem részben tudatosan gerjesztettek. Az első változat szerint Péter György amerikai kém – aminek annyi alapja volt, hogy megelőzőleg Ford-ösztöndíjjal egy-két hónapot Amerikában töltött. A következő változat szerint izraeli kém volt. [...] A következő változat szerint pénzürmeggyűjteményében a megengedhetőnél sokkal több aranyérmet tartott. Azt már tudjuk, hogy halála után lezajlott a per, amely valami deviza- vagy vámbűncselekmény miatt indult, és amelyben ő bűnösnek lett volna. A fővádlott mindössze hat hónap felfüggesztett büntetést kapott. Aki gondolkodott, rájött, hogy itt politikai leszámolásról van szó. Utólag tekintve ez világos.

Péter György halálának körülményei is különösek. Már súlyos betegen tartóztatták le, rákja volt. Világosan látszott, hogy már nem sok ideje van hátra, de azért letartóztatták, és idővel – rabként – átszállították a Corvin Ottó belügyi kórházba. A szobája ajtaja előtt fegyveres őr állt. Az egyik reggel Péter Györgyöt holtan találták az ágyában, szívében [gyümölcshámozásra használt] kórházi késsel. Halálával kapcsolatban három verzió keringett a Statisztikai Hivatalban. Az egyik szerint valóban öngyilkos lett. A másik szerint viszont természetes halállal halt meg a betegsége következtében, de az orvosok megjedtek, felelősségre fogják őket vonni, miért hagytak egy ilyen fontos vádlottat meghalni, és ezért vágta bele a kést a szívébe, hogy azt mondassák, öngyilkosság történt. A harmadik változat szerint a politikai rendőrség gyilkolta meg. Mind a három változatot egyformán lehetségesnek tartom. Nincs kizárva, hogy a politikai rendőrség megijedt attól, hogy Péter György a tárgyaláson olyan botrányt fog rendezni, ami nekik nagyon kellemetlen lenne. Ismerve Péter György egyéniségét, lehet, hogy megtette volna” (Andorka [1993–1994] 2006:141–142).

több olyan kollégával került közös intézménybe, akik általa vagy más úton már megismerték Bourdieu-t, és alkalmazták is fogalmait – például Losonczy Ágnes és Szelényi Iván. A hatvanas évek végétől sorra jelentek meg rövidebb-hosszabb Bourdieu-szemelvények fordításai, legfőképpen a *Valóság* folyóiratban; Ferge társai e tekintetben olyan kollégák voltak, akik részben (szak)fordítókként, részben (szak)fordító szociológusokként ültettek magyarra francia nyelvű Bourdieu-írásokat – például Ádám Péter, Léderer Pál, Lakatos Mária és Józsa Péter.

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportban (majd 1971-től Intézetben) Ferge elsősorban oktatás- és iskolaszociológiával kezdett foglalkozni, a társadalmi struktúra, az iskolarendszer és az iskolában átadott tudás struktúrájának összefüggéseit vizsgálta (Ferge 1972, 1974a, 1974b, 1975a; Ferge–Háber [szerk.] 1974; Ferge [szerk.] 1976, 1979; vö.: Ferge 2001, 2008b: 67'–75'). Munkacsoportot alapított mások mellett Várhegyi György, Gazsó Ferenc, Tánczos Gábor, Háber Judit és Pataki Ferenc részvételével (Ferge et al. 1972; Ferge 1973, 1975b, vö.: 2006a:25, 2008c, 2011a:89–90). Emellett mindjobban foglalkoztatni kezdte a társadalompolitika, valamint a szociálpolitika kérdésköre is (Ferge 1973, 1975b, 1976, 1980; Ferge et al. 1979). Ehhez hatalmas lökést adott számára, hogy jelen volt a Szociológiai Világkongresszuson Evianban, 1966 szeptemberében, ahol megalakult a későbbi szegénységgel, szociális jóléttel és szociálpolitikával foglalkozó 19. kutatóbizottság – *Research Committee on Poverty, Social Welfare and Social Policy (RC19)* – mások mellett Peter Townsend, Herbert J. Gans, S. M. Miller, Peter Marris, Chombart de Lauwe, Henning Friis és Ferge Zsuzsa részvételével (Ferge 2008c, 2011a:83, 2016:177). Ez a szerteágazó szakmai és baráti kapcsolatrendszer tovább bővítette Ferge nemzetközi ismertségét és ismeretségeit, egyúttal sokrétű forrásává vált a hazai szociál- és társadalompolitikai ismeretanyag, oktatásnak és intézményrendszernek (Ferge 2008c, 2011a, 2016).

Az az összetett kezdeményezés, hogy Ferge egyszerre foglalkozzon oktatás- és iskolakutatással, valamint szociál- és társadalompolitikával, logikailag szorosan kapcsolódott a társadalomszerkezetről addig kialakított nézeteihez és empirikus rétegződéskutatásához. Mint később mondta: *„Az egyenlőtlenségek leírása és strukturális megközelítése csak az első lépés volt egy hosszú úton. A magamnak fölített következő kérdés az volt, hogy lehet-e az erőforrások ilyen egyenlőtlen eloszlásán valamit változtatni”* (2011a:89, 2008c). A társadalom fennálló viszonyainak leírása, megértése és magyarázata után adódik a kérdés: mit lehet tenni e viszonyok formálása, humanizálása érdekében? Erre a kérdésre adódott válaszként az oktatás, a szociálpolitika, a jóléti újraelosztás és a társadalompolitika egész kérdésköre (Ferge 2008c, 2011a, 2016). De mindenekelőtt az iskola: *„Először úgy tűnt, hogy a csodaeszköz az iskola. Minthogy valamennyi vizsgált tényező (viszony) közül akkor a tudásnak, pontosabban az ezt mérő (operacionalizáló) iskolai végzettségnek volt a legnagyobb szerepe, meg kellett vizsgálni, hogyan működik az iskola: tompítja, vagy fokozza az induló előnyöket-hátrányokat? A hetvenes évtizedet nagyjából az iskolakutatások töltik ki”* (Ferge 2011a:89, 2008c, vö. Ferge 2016:172–176). E hazai oktatás- és iskolavizsgálatok mindazonáltal egy világosan kirajzolódó nemzetközi törekvéshez kapcsolódtak – ezen belül természetesen Bourdieu munkásságához és érdeklődéséhez is:

„A hetvenes években az iskola szerepe nemzetközileg is szinte divattéma volt. Nagyjából ekkorra érett meg a felismerés Európa- és Amerikaszerte, hogy sokféle reform, például a terjedő ingyenesség ellenére az iskola továbbra is a társadalmi kiváltságok és egyenlőtlenségek továbbörökítője maradt. Bourdieu Örökösök című könyve különösen nagy hatású volt, de hasonló jellegű kutatások az országok többségében folytak. Magyarországon is sokan tartoztunk ehhez a gondolati irányhoz. Néhányan amolyan interdiszciplináris és intézményközi kutatói szabadcsapattá álltunk össze, és megkezdtek a jó néhány éven áthúzódó iskolaszociológiai kutatásokat” (Ferge 2011a:89–90, 2008c).

Bourdieu és munkatársa, Jean-Claude Passeron *Az örökösök (Les Héritiers)* című munkája már igen korán, a hatvanas évek közepén felhívta a figyelmet arra, hogy az osztálykülönbségeket egyaránt újratermeli a felsőoktatás és az egyetemi-főiskolai rendszer; e kötet fontosabb belátásait Ferge közvetítette a hazai olvasóközönség felé (Bourdieu–Passeron [1964] 1979; Ferge 1965). Ezt a gondolatmenetet terjesztette ki egy újabb fontos kötet, *Az újratermelődé (La reproduction)*, amely a társadalmi viszonyok reprodukciójának tágabb és mélyebb mechanizmusaira mutatott rá – egyúttal általában az oktatás, az iskola és a kultúra szerepét hangsúlyozta a tudás és a társadalom struktúrájának újratermel(őd)ésében (Bourdieu–Passeron [1970] 1977, vö. Bourdieu [1971] 1972b, Bourdieu–Saint-Martin [1970] 1973). Ezek az állítások akkoriban nagy vihart kavartak a francia és később a nemzetközi szociológiában, ezek oldalszele itthon is megjelent ([Szerző nélkül] [1973] 1973). Jóllehet Bourdieu és Passeron kétségkívül nagyon provokatív megközelítésmódját egyaránt vitatták állítólagos marxizmusuk, illetve éppen ellenkezőleg, marxista szempontból nem kellően következetes és kiforrott álláspontjuk miatt, nézeteik gyökerénél Marx antropológiai nézetei mellett hasonló súllyal megtalálható az „életesélyek” (*Lebenschancen*) Max Weberhez kapcsolódó koncepciója is (Weber [1920] 1987). Az *életesélyek* vagy – valamivel pontosabban – a fizikai és társadalmi életesélyek eloszlásának *egyenlőtlensége* volt az, amelyet Bourdieu és Ferge mindenekelőtt a társadalmi struktúrával magyarázott. Iskola- és oktatás-szociológiai munkáikat, valamint a társadalmi reprodukció tágabb mechanizmusainak feltárását mindenekelőtt a fizikai és társadalmi életesélyek nagymérvű egyenlőtlenségeinek *mérséklésére* irányuló társadalompolitikai törekvésük irányította (Ferge 2014). Mindennél tisztábban tetten érhető ez a Ferge által szerkesztett gyűjteményes Bourdieu-kötet, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* szövegeiben, utószavában, valamint a benne található Bourdieu-szövegek kiválasztásának elvében (Bourdieu 1978; Ferge 1978, 2008a). Ugyanez a szemléletmód tükröződik kibontott formában Ferge nagydoktori disszertációjában, a *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika* c. munkában is (1982). Ezt képviselte következetesen a nyolcvanas években is munkatársaival együtt (Ferge 1986a, 1986b, 1989; Ferge–Várnai [szerk.] 1987). És ugyanez a szemléletmód jellemezte Ferge Zsuzsát az 1989–1990-es rendszerváltást követően is (Ferge 1990, 1991a, 1991b, 1995, 1996a, 1996b, 2000, 2002, 2003a, 2005, 2006a, 2007, 2010, 2017).

Bourdieu nézeteinek hazai terjesztését az is segítette, hogy Ferge 1985-től tanítani kezdett az ELTE-n (egyetemi docensként, 1988-tól pedig főállásban egyetemi tanárként). Az ELTE Szociológia Intézetében (ami 1988-tól Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetté alakult) olyan kollégák közé került, akik szintén ismerték és a felsőoktatásban közvetítették-tanították Bourdieu szociológiáját – mások mellett Némedi Dénes, Csákó Mihály, Rényi Ágnes, Heller Mária, Wessely Anna, Lakatos László és Bajomi Iván is (vö. Fáber 2021, 2023).

A HABITUSOK ROKONSÁGA – ÖSSZEGZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

Bourdieu és Ferge tehát egyaránt baloldali szociáldemokrata nézeteket vallottak. Tartózkodtak a kommunistáktól és a marxistáktól, és bár nagyra értékelték Marx elemzéseit, elutasították a marxizmust, a marxizmus-leninizmust, valamint a sztálinizmust. Annak ellenére, hogy ez az alapállásuk némiképp mást jelentett az államszocialista Magyarországon, mást a rendszerváltás utáni Magyarországon, mást a kapitalista, de a jóléti-szociális intézményrendszer kiépítése alatt álló Franciaországban és mást e népjóléti intézkedések leépítése idején Franciaországban, politikai-világnézeti állásfoglalásaik összességében meglehetősen *hasznosak* voltak. *Nem azonosak*, de a különböző vonatkoztatási rendszerek eltérő logikája ellenére számos ponton *rokonságot mutattak*. Nyílt politikai állásfoglalásaik egy alkalommal, 1995-ben időben is egybeestek. Míg Magyarországon a Bokros-csomag részben neoliberális, részben neokonzervatív megszorítócsomagja ellen – mások mellett – Ferge is határozottan tiltakozott (Ferge 1995), addig Franciaországban a hasonló indíttatású Juppé-terv nyugdíjreformja elleni tiltakozások egyikén Bourdieu is jelen volt és beszédet is mondott (Bourdieu [1995] 2008). A párhuzam szembeötlő: mindketten a jóléti állam addig kialakított intézményei, a közszolgáltatások, az állami nyugdíjrendszer és a társadalombiztosítás vívmányainak *védelmesítőiként* léptek fel, kiálltak a szociális és a munkajogok, a dolgozók, különösen a közalkalmazottak és a közszolgáltatásokban foglalkoztatottak mellett, támogatták és erősíteni igyekeztek a (bér)munkások érdekeit valóban érvényesíteni kívánó szakszervezeteket, ennyiben nyíltan a sérülékeny csoportok *szószólóiként* léptek fel (Fáber 2007, 2008, 2009, 2013, 2018, 2024, 2025). Eközben pedig nyíltan szembekerültek más szakmai és politikai felfogást képviselő kollégáikkal is, hiszen mind Bokros Lajos egykori magyar pénzügyminiszter „reformcsomagjának”, mind Alain Juppé egykori francia miniszterelnök „reformtervének” bőven voltak nyílt támogatói a befolyásos lapszerkesztőségek, értelmiségiek, tudósok és kutatók köreiből is (Ernaux [2023] 2023). Bourdieu-re a kilencvenes évek második harmadától mind jellemzőbb lett, hogy határozottan állást foglalt „az új globális mantra”, a neoliberális globalizáció diskurzusai és képviselői ellen; erőteljesen fellépett a versenyképességre, a szabad piacra, a nemzetközi pénzügyi folyamatokra, valamint a gazdasági tér egységesülésére és globalizációjára hivatkozó neoliberális-neokonzervatív közpolitikák forszírozóival szemben; összességében határozottan szót emelt a szociális biztonságot szavatoló jogok és intézmények alkotta „civilizáció lerombolása ellen” (Bourdieu–Wacquant [2001] 2014; Bourdieu [1995] 2008, 1998b, [1998] 1998c, [2001] 2003). Hasonló kritikákkal találkozhatunk Ferge írásaiban is, amelyekben visszatérően ostromozta a piaci logika kiterjesztését, a jóléti újraelosztás csökkentését, a Kornai János által „koraszülött jóléti állam”-nak nevezett hazai szociálpolitikai rendszer leépítését célzó társadalmi, gazdasági és politikai erők térnyerését (1982:11–12, 1989, 1990, 1991a, 1995, 1996a, 1996b, 2000, 2005, 2007, 2010, 2011b, 2017, 2021). Politikai állásfoglalásuk nem volt azonos, de *nagyon hasonló* – jól láthatóan *rokon mintázatot* mutat.

Hasonló a helyzet habitusaik rokonságával is. A habitualizáció folyamatát, vagyis a habitus alakulását a bejárt társadalmi „röppálya” vagy osztálypálya szabja meg. A magyar és a francia kutató által bejárt osztálypálya összességében nagyon is különböző, emiatt pedig habitusaik is szükségképpen különbözőek voltak. Ferge többgenerációs, nagyvárosi zsidó nagypolgári-értelmiségi családba született, egy *Bildungsbürger*-famíliába – a szó azon eredeti értelmében, ami szerint polgári helyzetük képzettségükből, műveltségükből, (szak)tudásukból, iskolázottságukból fakadt. Ferge élethelyzete azonban 1944 és 1950 között radikálisan megváltozott, így neki innen kellett *fel-*, illetve *visszaküzdenie* magát az ötvenes és a hatvanas évektől. Ettől nyilvánvalóan nagyon jelentősen eltért Bourdieu származása és röppályája. Bourdieu falusi paraszti-kispolgári családba született; családjában ő volt az első, aki bekerült a francia felsőoktatásba, majd ott is helytállva

diplomás és értelmiségi lehetett. Az ő osztálypályája Ferge Zsuzsánál is meredekebben ívelt felfelé a párizsi akadémiai világ csúcsa felé, miközben e felemelkedése semmilyen tekintetben nem tekinthető visszatérésnek családja osztálypályáján. Habitusaik tehát távolról sem tekinthetőek azonosnak vagy egyöntetűnek, pusztán csak hasonlóknak. Alapvető különbségeik ellenére néhány ponton erősen kapcsolódtak egymáshoz. A fentiekén túl abban is, hogy különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak az életesélyekben megmutató egyenlőtlenségek szerkezetének, illetve mélyen egyetértettek abban, hogy ezeket a származási-indulási egyenlőtlenségeket a társadalompolitikának, a népjóléti intézmények és szolgáltatások egész sorának kell csökkenteniük. A saját élettapasztalataik, habitusuk alapján mindketten úgy gondolták, hogy a társadalmi struktúrák újratermelődésének mechanizmusaiba olyan módon kell beavatkozni a társadalomkutatás és a társadalompolitika egymással összefüggő eszközeivel, hogy az összességében jobb életesélyeket nyisson az e struktúrákban alávett csoportok számára.

Vajon, ha össze kell foglalni, hogy milyen értelmet tulajdonított társadalomkutatói gyakorlatának Bourdieu és Ferge, illetve miért látták a társadalomkutatást a társadalomformálás eszközének és egyben elengedhetetlen feltételének, miképpen volna összegezhető habitusaik rokonsága? Zárásképpen a legjobb megoldás az lehet, ha visszakapják a szót és ők maguk mondhatják el álláspontjukat. Egy 1970-ben megjelent interjújában Bourdieu így vallott vonatkozó nézeteiről:

„A társadalomtudomány már önmagában hordozza a kritikai tartalmat [...]. A tudományos gondolkodás [...] olyan tények alapján kritizálja a társadalmat, amelyek tulajdonképpen önmaguktól beszélnek. A tudományos felfedezéseknek azért van mindig kritikai hatásuk is, mert ami az első pillantásra nem látható, ami rejtett, az egyben titkos is, még ha nem is őrzi senki. Ez a titkosság segíti elő annak a társadalmi rendnek a fennmaradását, amelyet reprodukciós mechanizmusának elrejtésére alapoztak; és így ez a rejtettség azokat szolgálja, akiknek érdekük a rendszer fennmaradása. Azok, akik az »etikai semlegesség« etikai ideálja nevében tartózkodnak attól, hogy olyan kérdéseket tegyenek fel a társadalomnak, amelyek kétségbe vonnák a rend létjogosultságát, elárulják a tudományt, mert elkerülik, hogy a társadalom önmagát árulja el” (Bourdieu [1970] 1971:123, idézi: Ferge 1971:19).

Ha ezt követően megnézzük, miképpen zárta az általa szerkesztett *A francia szociológia* című kötet előszavát Ferge, ugyanezeket a sorokat találjuk – Bourdieu-t idézi egyetértőleg (Ferge [szerk.] 1971, 1971:19). De ugyanezt a választ adta csaknem három évtizeddel később is, amikor egy interjújában a kritikai szociológia mibenlétére vonatkozó kérdésre a következőképpen felelt:

„A szociológia, ha szociológia, akkor mindig kritikai. A szociológiának elvből mindig az a dolga, hogy azt mutassa meg, ami el van rejtve. Minden, ami el van rejtve, az valamiért el van rejtve. Minden rendes szociológia valamilyen érdeket sért és valamilyen értelemben kritikai. Számomra nincsen igazán értelme a »kritikai« szociológia kifejezésnek, de szokták és lehet így nevezni” (Ferge 1999:20).

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. ([1993–1994] 2006) „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”: Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolfal. 2. rész. *Századvég*, (új folyam) 11(40), 133–178.
- Bourdieu, P. (1958) *Sociologie de l'Algérie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bourdieu, P. (1963) *Travail et travailleurs en Algérie*. (Darbel, A. – Rivet, J.-P. – Seibel, C. közreműködésével.) Paris: Mouton.
- Bourdieu, P. ([1963] 1973) A társadalmi osztályok vázlatos áttekintése. In Ferge Zs. (szerk.) *A társadalmi struktúra és rétegződés: Elméletek és konkrét elemzések II.* Budapest: Tankönyvkiadó, 271–281.
- Bourdieu, P. ([1966] 1971) Osztályhelyzet és osztálypozíció. In Ferge Zs. (szerk.) *Francia szociológia: Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 402–432.
- Bourdieu, P. ([1966] 1978) Különbségek és megkülönböztetések. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 136–150.
- Bourdieu, P. ([1968] 1978) A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa P. (szerk.) *Művészetszociológia: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 175–200.
- Bourdieu, P. ([1970] 1971) Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Valóság*, 14(3), 121–123.
- Bourdieu, P. ([1970] 1974) Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Ferge Zs. – Háber J. (szerk.) *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 65–91.
- Bourdieu, P. ([1971] 1971) Esztétikai látásmód és művészeti szakértelem. *Valóság*, 14(9), 52–65.
- Bourdieu, P. ([1971] 1972a) Az elgondolható és az elgondolhatatlan. *Valóság*, 15(1), 114–115.
- Bourdieu, P. ([1971] 1972b) Kulturális és társadalmi reprodukció. *Valóság*, 15(6), 116–118.
- Bourdieu, P. ([1971] 1973) Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályharc. *Valóság*, 16(3), 118–120.
- Bourdieu, P. ([1971] 1975) Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályhabitus. In Huszár T. (szerk.) *Korunk értelmisége: Értelmiség-elméletek – értelmiségvizsgálatok*. Budapest: Gondolat, 153–172.
- Bourdieu, P. ([1971] 1978) A vallási mező kialakulása és struktúrája. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 165–236.
- Bourdieu, P. ([1972] 1978) A szimbolikus tőke. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 379–400.
- Bourdieu, P. ([1972] 2009) *A gyakorlat elméletének vázlata és Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. ([1973] 1997) A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő*, (új folyam) 1(1–2), 136–145.
- Bourdieu, P. ([1974] 1976) Az uralkodó osztály frakciói és a kultúra. *Valóság*, 19(1), 124–126.
- Bourdieu, P. ([1974] 1978) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 237–310.
- Bourdieu, P. ([1975] 1975) Értelmiség és osztályharc: Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Valóság*, 18(12), 118–121.
- Bourdieu, P. ([1975] 1976) A kispolgár fenomenológiája. *Valóság*, 19(5), 116–118.
- Bourdieu, P. ([1976] 1977) A tudományos mező. *Valóság*, 20(1), 116–117.
- Bourdieu, P. ([1976] 1978) A parasztok önpusztító magatartása. *Valóság*, 21(1), 114–116.
- Bourdieu, P. ([1976] 1990) Gazdasági gyakorlat és idő: Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In Gelléri M. (szerk.) *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 48–59.
- Bourdieu, P. ([1976] 2009) A tudományos mező. *Replika*, 20(67), 11–36.
- Bourdieu, P. ([1977] 1978) Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 151–164.
- Bourdieu, P. ([1978] 2014) Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. *Replika*, 25(87), 7–18.
- Bourdieu, P. (1978a) *Algérie 60*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1978b) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1979) *Algeria 1960*. Cambridge: Cambridge University.
- Bourdieu, P. ([1979] 1982) *Die feinen Unterschiede: Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction.]* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Bourdieu, P. ([1979] 2010) A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, 21(72), 49–94.
- Bourdieu, P. ([1980] 1985) Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1(1), 7–22.
- Bourdieu, P. ([1980] 1990) *The Logic of Practice*. [Le sens pratique.] Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. ([1981] 1987) A politikai mező. *Valóság*, 30(1), 110–115.
- Bourdieu, P. ([1983] 1997) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, P. (1984) Szociológus-paradoxon: Rényi Ágnes interjúja. *Valóság*, 27(7), 91–98.
- Bourdieu, P. ([1984] 1985a) The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6) 723–744.
- Bourdieu, P. ([1984] 1985b) Homo Academicus. *Valóság*, 28(5), 125–128.
- Bourdieu, P. ([1984] 1988) A képviselő és a politikai fetisizmus. *Valóság*, 31(4), 116–120.
- Bourdieu, P. ([1984] 1998) Homo Academicus. *Helikon*, 38(2), 247–256.
- Bourdieu, P. ([1984] 1989) A tekintélyuralmi stílus. *Valóság*, 32(3), 123–126.
- Bourdieu, P. ([1984] 1993) *Sociology in Question*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Bourdieu, P. ([1989] 1990) A reflexív szociológia felé: Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (készítette: Wacquant, L. J. D.) *Replika*, 1(1), 51–76.
- Bourdieu, P. ([1990] 1994) Férfiuralom. In Hadas M (szerk.) *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Bourdieu, P. ([1992] 2000) A mezők logikája. In Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II.: Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum, 418–430.
- Bourdieu, P. ([1992] 2005) A megértés megértése: A tiszta esztétika történeti genezise. In Bónus T. – Kelemen P. – Molnár G. T. (szerk.) *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció, 341–377.
- Bourdieu, P. ([1992] 2013) *A művészet szabályai: Az irodalmi mező kialakulása és struktúrája*. Budapest: BKF.
- Bourdieu, P. ([1993] 1998) Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In Wessely A. (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 174–185.
- Bourdieu, P. ([1993] 2012) A szociológia dicsérete: Pierre Bourdieu beszéde a CNRS aranyérmének átvételekor. *Replika*, 23(79), 105–112.
- Bourdieu, P. (1994) Férfiuralom: Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette Hadas M.) *Replika*, 5(13–14), 47–53.
- Bourdieu, P. ([1994] 2002) *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. ([1995] 2008) Egy civilizáció lerombolása ellen. *Egyenlítő*, 6(1) 12–13.
- Bourdieu, P. (1996) Az egyetemesség szószólói: Az értelmiség szerepe a modern világban. *Magyar Lettre Internationale*, 6(20), 2–5.
- Bourdieu, P. (1997) Ezredvégi beszélgetés Pierre Bourdieu szociológussal. (Készítette Monory M. A. – Tillmann J. A.) *Kritika*, 26(12), 14–17.
- Bourdieu, P. ([1997] 2001) *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, P. ([1997] 2009) A tudomány társadalmi haszna: A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika*, 20(67), 37–63.
- Bourdieu, P. (1998a) A televízióról. *Magyar Lettre Internationale*, 8(30), 45–47.
- Bourdieu, P. (1998b) A neoliberalizmus lényege. *Esély*, 10(6), 3–8.
- Bourdieu, P. ([1998] 1998c) *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New York: The New Press–Polity.
- Bourdieu, P. ([1998] 2000) *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. ([1998] 2002) A testet öltő uralom. *Esély*, 13(2), 98–106.
- Bourdieu, P. ([2001] 2003) *Firing Back: Against the Tyranny of the Market 2*. London–New York: Verso.
- Bourdieu, P. ([2001] 2005) *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. ([2004] 2008) *Sketch for a Self-Analysis*. Chicago–London: University Of Chicago.
- Bourdieu, P. ([2004] 2020) Egy önanalízis vázlata (részlet). *Replika*, 31(115–116), 37–51.

- Bourdieu, P. (2012) *Picturing Algeria*. New York: Columbia University.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. ([1964] 1979) *The Inheritors: French Students and their Relations to Culture*. Chicago–London: University of Chicago.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. ([1970] 1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Bourdieu, P. – Chamboredon, J.-C. – Passeron J.-C. ([1968] 1983) A szociológus mestersége. *Filozófiai Szemle*, 5(1–2), 144–175.
- Bourdieu, P. – Saint-Martin, M. de ([1970] 1973) A francia közoktatás értékrendszere. *Valóság*, 16(4), 124–127.
- Bourdieu, P. – Sayad, A. ([1964] 2020) *Uprooting: The Crisis of Traditional Agriculture in Algeria*. Cambridge, UK: Polity.
- Bourdieu, P. – Wacquant, L. ([2001] 2014) Az új globális mantra. *Replika*, 25(89), 121–126.
- Bourdieu, P. – Wacquant, L. ([2012] 2023) *Meghívás reflexív szociológiára*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.
- Buza M. (1965) *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése*. Budapest: Kossuth.
- Buza M. (1966) A társadalmi struktúra és a munkásosztály vezető szerepe. *Valóság*, 9(10), 37–49.
- Ernaux, A. ([2023] 2023) Felemelt fejjel: Harc a nyugdíjakért. *La Monde Diplomatique*, magyar kiadás, 2023. március. Elérhető: (<https://www.magyardiplo.hu/2023/03/felemelt-fejjel-harc-a-nyugdijakert.html>) [Letöltve: 2025-10-07].
- Fáber Á. (2007) Pierre Bourdieu „politikai fordulata”: Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika*, 18(58), 129–144.
- Fáber Á. (2008) Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika*, 19(62), 109–125.
- Fáber Á. (2009) Az igazság mint politika? *Replika*, 20(67), 111–126.
- Fáber Á. (2013) A szóvivői lét immanens ellentmondása. *Szociológiai Szemle*, 23(1), 22–43.
- Fáber Á. (2018) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Fáber Á. (2021) Bourdieu in Hungary: Reception and Uses of Bourdieu's Key Concepts in Hungarian Sociology. *ANPOCS (Associação Nacional de Pós-Graduação e Pesquisa em Ciências Sociais)*, (95), 1–17. <http://doi.org/10.17666/bib9508/2021>
- Fáber Á. (2023) Utószó a magyar kiadáshoz: A magyarországi Bourdieu-recepció paradoxona. In Bourdieu, P. – Wacquant, L. *Meghívás reflexív szociológiára*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont, 335–342.
- Fáber Á. (2024) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág. (Második, javított kiadás.)
- Fáber Á. (2025) *Pierre Bourdieu: Theory and Politics*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003650829>
- Ferge S.-né (1964) Új kép Algériáról: A Munka és dolgozók Algériában c. kötetéről. *Valóság*, 7(7), 95–97.
- Ferge S.-né (1965) Örökösök: P. Bourdieu és J.-C. Passeron könyvének margójára. *Valóság*, 8(7), 94–97.
- Ferge S.-né (1966a) Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, 9(10), 23–36.
- Ferge S.-né (1966b) A Sens Commun – Józan ész sorozat két új kötetéről. *Valóság*, 9(12), 105–106.
- Ferge Zs. (1969a) *Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1969b) Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság*, 12(6), 10–19.
- Ferge Zs. (szerk.) (1971) *Francia szociológia: Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1971) Előszó. In uő. (szerk.) *Francia szociológia: Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 5–19.
- Ferge Zs. (1972) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1(1), 10–35.
- Ferge Zs. (1973) A társadalompolitika fogalmáról. In Szelényi I. (szerk.) *Társadalmi tervezés és szociológia: A VII. Szociológiai Világkongresszus témájához*. Budapest: Gondolat, 430–484.
- Ferge Zs. (1974a) Az iskolai struktúra és az iskola által közvetített tudás struktúrája közötti kapcsolat. *Valóság*, 17(9), 67–78.
- Ferge Zs. (1974b) *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai.
- Ferge Zs. (1975a) Társadalmi struktúra, osztály, réteg a mai szociológiában. In Kulcsár K. (szerk.) *A szociológia ágazatai*. Budapest: Kossuth, 25–53.
- Ferge Zs. (1975b) Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai. *Közgazdasági Szemle*, 22(6), 709–724.
- Ferge Zs. (1976) A szocialista társadalmi struktúra dinamikája. *Valóság*, 19(11), 13–25.

- Ferge Zs. (szerk.) (1976) *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben I.: Pedagógusok a szakmunkásképzésről*. Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet vizsgálata. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ferge Zs. (1978) Utószó. In Bourdieu, P. A *társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 403–436.
- Ferge Zs. (szerk.) (1979) *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben II.: A tanulók és a pedagógusok időmérlegei*. Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet vizsgálata. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ferge Zs. (1980) *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Ferge Zs. (1982) *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1986a) *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető.
- Ferge Zs. (1986b) Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához. *Medvetánc*, 6(2–3), 113–126.
- Ferge Zs. (1989) *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció fogalmára. *Esély*, 2(1), 3–17.
- Ferge Zs. (1991a) Társadalmi struktúra és szociálpolitika. *Esély*, 3(2), 3–18.
- Ferge Zs. (1991b) *Szociálpolitika és társadalom: Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból*. (vál. és szerk. Várnai Gy.) Budapest: ELTE–T-Twins.
- Ferge Zs. (1995) Az átmenet társadalma. *Esély*, 7(4), 3–18.
- Ferge Zs. (1996a) A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 6(1): 51–74.
- Ferge Zs. (1996b) A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 414–443.
- Ferge Zs. (1999) Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette Szabari V.) *Szociológiai Szemle*, 9(4), 17–20.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Ferge Zs. (2001) Interjú Ferge Zsuzsával. *Educatio*, 10(4), 697–699.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12(4), 9–33.
- Ferge Zs. (2003a) Struktúra és egyenlőtlenségek – újragondolva. In Léderer P. (szerk.) *Harminc év: Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 79–88.
- Ferge Zs. (2003b) Interjú Ferge Zsuzsa szociológussal. (Készítette: Havasi É.) *Statistikai Szemle*, 81(8), 702–706.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 17(4), 3–38.
- Ferge Zs. (2006a) Struktúra és szegénység. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zs. (2006b) Most még a kezünkben van a válasz: Beszélgetés Ferge Zsuzsa szociológus professzorral. *Complex Magazin*, 13(4), 24–27.
- Ferge Zs. (2007) Mi történik a szegénységgel? Csalóka posztmodernitás. *Esély*, 19(4), 3–23.
- Ferge Zs. (2008a) Utószó az utószóhoz (1978–2008). In Bourdieu, P. A *társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: General, 315–320.
- Ferge Zs. (2008b) Ferge Zsuzsa életútinterjú az ELTE Tudós Klub Akadémikus Fórumán. (Az interjút készítette: Závada P.) [Videofelvétel.] Budapest: ELTE Videostúdió, február 21. 80 perc. Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9219> [Letöltve: 2025-10-07].
- Ferge Zs. (2008c) Hogyan jutottam el a szociálpolitikához? Hevenyészett önéletrajzi jegyzetek. Szociális Szakma Digitális Archívuma, Elérhető: https://www.fsze.hu/szociologia/szsza/szemely_ferge.html [Letöltve: 2025-10-07].
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. (2011a) *Akadémikus portrék: Ferge Zsuzsa szociológus*. (Az interjút készítette Herzka F.) Budapest: Medicina.
- Ferge Zs. (2011b) Újra és újra felháborodom; ez éltet: Diákkörös egyetemisták faggatják a 80 éves tudóst a jövőről. (Az interjút készítette: Pünköszt Á.) *Népszabadság*, április 23.
- Ferge Zs. (2012) Prekariátus és Magyarország: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. (Az interjút készítette: Szépe A.) *Fordulat*, 5(19), 116–126.

- Ferge Zs. (2014) Utólagos csatlakozás a Kolosi–Szelényi párbeszédhez a társadalmi egyenlőtlenségekről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(3), 18–26.
- Ferge Zs. (2016) *Nem cserélek elveket: Életút-beszélgetések*. (Az interjút készítette Weiler K.) Budapest: Noran Libro.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. ([2021] 2024) Az egyenlőség szolgálatában: Vágatlan életútinterjú Ferge Zsuzsával. (Az interjút készítette: Gulyás M.) [Videofelvétel.] Budapest: Partizán, Elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=Tzx7w9t_6NI [Letöltve: 2025-10-07].
- Ferge Zs. – Gázsó F. – Háber J. – Tánczos G. – Várhegyi Gy. (1972) *A pedagógusok helyzete és munkája: Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Kutató Intézet vizsgálata*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ferge Zs. – Háber J. (szerk.) (1974) *Az iskola szociológiai problémái: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. – Sik E. – Havasi É. – Horváth Á. – Szalai J. (1979) A társadalompolitika, a jövedelempolitika és a társadalmi struktúra. In Bíró E. (szerk.) *Társadalmi struktúránk fejlődése III.: Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 7–113.
- Ferge Zs. – Várnai Gy. (szerk.) (1987) *Szociálpolitika ma és holnap*. Budapest: Kossuth.
- Gyilász, M. ([1956] 1958) *Az új osztály*. Zürich–Stuttgart–Wien: Europa.
- Hegedüs A. (1964) A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság*, 7(5), 1–15.
- Hegedüs A. (1966a) Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság*, 9(8), 20–31.
- Hegedüs A. (1966b) *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss A. (1971) *Az „új osztály”: Fantázia vagy valóság?* Budapest: Kossuth.
- Kolosi T. (1971) *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. (1974) *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth.
- Kolosi T. (1999) Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette: Szabari V.) *Szociológiai Szemle*, 9(4), 20–24.
- Konrád Gy. – Szelényi I. ([1978] 1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Mód A.-né – Ferge S.-né – Láng Gy.-né – Kemény I. (1966) *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: KSH. (Statisztikai Időszaki közlemények 90.)
- Némedi D. (2004) A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 14(3), 23–35.
- Silverstein, P. A. – Goodman, J. E. (2009) Introduction: Bourdieu in Algeria. In Goodman, J. E. – Silverstein, P. A. (szerk.) *Bourdieu in Algeria: Colonial Politics, Ethnographic Practices, Theoretical Developments*. Lincoln – London: University of Nebraska, 1–62.
- Szántó M. (1998) *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest: Akadémiai.
- [Szerző nélkül] ([1973] 1973) Vita Bourdieu körül. *Valóság*, 16(7), 11–13.
- Weber, M. (1987 [1920]) Rendek és osztályok. In uő. *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai. I. kötet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 303–308.
- Wirth Á. (1966) A szocialista társadalom szociális struktúrája. *Valóság*, 9(8), 32–44.
- Wirth Á. (1972) *Mi a társadalmi struktúra?* Budapest: Kossuth.
- Yacine, T. (2004) Pierre Bourdieu in Algeria at War: Notes on the Birth of an Engaged Ethnology. *Ethnography*, 5(4), 487–510. <https://doi.org/10.1177/1466138104050703>

MOLNÁR GYÖRGY¹

SZABADSÁG, FÜGGŐSÉG, BIZTONSÁG²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.37>

ABSZTRAKT

A függőség és alávetettség deklarálása egy hierarchikus viszonyban adekvát egyéni válasz lehet a mai társadalmi kihívásokra is. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért választ valaki a jelen állapotához képest kevésbé független helyzetet és milyen modell-keretben vizsgálhatóak az ilyen döntések. Ennek során fontos a függőség és a szabadság fogalmának megkülönböztetése. A tanulmány javaslata szerint Amartya Sennek a pozitív szabadságokat is tartalmazó szabadságfogalma alkalmas gondolati keret az ilyen döntések elemzésére. A pozitív szabadságok közül különösen fontos a (lét)biztonság, amit a tanulmány Ferge Zsuzsa írásai alapján vizsgál. Három konkrét példa (szabadság és biztonság a rendszerváltás utáni Magyarországon, közfoglalkoztatás és a létfenntartás küszöbén élő dél-kelet-ázsiai parasztgazdaságok) illusztrálja, hogy elemzési keretként Sen kiterjesztett szabadságfogalmát választva az egyes szabadságfajták közötti átváltások formalizált vizsgálatának megfelelő eszköze lehet Kahneman és Tversky kilátáselmélete.

Kulcsszavak: pozitív szabadság, társadalmi függőség, képességszemlélet, kilátáselmélet

FREEDOM, DEPENDENCY, SECURITY

ABSTRACT

The declaration of dependence and subordination in a hierarchical relationship can be an adequate individual response to today's social challenges. The study seeks to answer the question why someone chooses a less independent situation compared to their current state and within what model framework such choices can be examined. In this context, it is important to distinguish between the concepts of dependence and freedom. According to the study's proposal Amartya Sen's concept of freedom, which also includes positive freedoms, is a suitable conceptual framework for analysing such decisions. Of the positive freedoms, security is particularly important. The paper will explore this issue on the basis of Zsuzsa Ferge's writings. Three specific examples (freedom and security in postsocialist Hungary, public sector employment, and Southeast Asian peasant farms living on the edge of subsistence) illustrate that, by choosing Sen's extended concept of freedom as a framework for analysis, Kahneman and Tversky's prospect theory can be an adequate tool for the formalised study of the trade-offs between different types of freedom.

Keywords: positive freedom, social dependency, capability approach, prospect theory

¹ ELTE TK Kisebbségkutató Intézet.

² A tanulmány alapjául az OTKA 143543 számú projektben folytatott közös munka szolgált. Köszönöm Durst Judit, Pulay Gergely és a projekt többi résztvevője támogatását, valamint a cikk névtelen lektorainak értékes tanácsait.

SZABADSÁG, FÜGGŐSÉG, BIZTONSÁG

Miért választ valaki egyfajta függőség helyett, amiben éppen él, egy másik típusút, vagy miért választ a jelen állapotához képest egy kevésbé független helyzetet? Miért igyekszik valaki kijárni magának a közmunka lehetőségét ahelyett, hogy az elsődleges munkapiacra próbálna állást keresni? Miért vállalnak emberek saját családjuktól távol nyugat-európai cselédmunkát, egy ottani család kénye-kedvének kiszolgáltatva, itt-honi gyári munka helyett? Melyek azok a tényezők, amelyek az ilyen és hasonló döntéseket befolyásolják, és milyen modellkeretben vizsgálhatjuk adekvát módon ezeket a döntéseket? A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Nagy visszhangot keltő cikkében Ferguson (2013) amellett érvelt, hogy szemben a bevett liberális gondolkodással, a függőség keresése, a függőség és alávetettség deklarálása egy hierarchikus viszonyban teljesen adekvát egyéni válasz lehet a mai társadalmi kihívásokra. Elgondolásának kifejtése során bírálta Amartya Sen (1999) koncepcióját, amely a fejlődést az egyéni szabadság növekedéseként határozza meg, amivel a függőséget és kötöttséget, úgymond, a haladás ellentéteivé teszi. A Sent érintő kritika jogossága azért különösen érdekes, mert a marginalizált csoportok helyzetét javítani kívánó társadalmi beavatkozások nem elhanyagolható része Sen képességszemléletén (*capability approach*) alapul (pl. Juhász et al. 2015, Nicholls–Ziegler 2019).

Miközben Fergusonnak a függőség deklarálásával és a paternalizmussal kapcsolatos gondolatmenetével alapvetően egyetértek, a Senre vonatkozó kritika egy fogalmi tévedésen, a függetlenség és a szabadság azonosításán alapul. Álláspontom szerint éppen Sen kiterjesztett, a negatív és pozitív szabadságokat egyaránt magába foglaló szabadságfogalma lehet az az elemzési keret, ami lehetővé teszi a függőséggel kapcsolatos egyéni döntések mélyebb vizsgálatát.

A pozitív szabadságok közül az egyik legfontosabb a biztonság. Szabadság és (lét)biztonság viszonyrendszere Ferge Zsuzsa elméleti munkásságának egyik lényeges problémaköre (Ferge 1994), nem véletlen az sem, hogy Sen írása (Sen 1990) magyarul először éppen Ferge Zsuzsa fordításában jelent meg 1992-ben az *Esély* lapjain. A későbbiekben Ferge a létbiztonság kérdését a civilizatórikus folyamatok egyik központi mozgatójaként elemezte (Ferge 1997, 1999).

A továbbiakban először ismertetem Ferguson érvelését és Sen szabadságfogalmát. Ezután bemutatom, hogy ha a függőségi döntések elemzési keretként Sen kiterjesztett szabadságfogalmát választjuk, akkor az egyes szabadságfajták közötti átváltások formalizált vizsgálatának adekvát eszköze lehet Kahneman és Tversky (1979) kilátáselmélete (*prospect theory*). Ez a gondolkodási keret azt is elősegíti, hogy világosan meg tudjuk határozni az egyéni szabadság és a közjó viszonyát.

Ezután három példával illusztrálom, hogy miképpen segíti a kiterjesztett szabadságfogalom kilátáselméleti megközelítése konkrét helyzetek elemzését. A három példa: a szabadság és biztonság viszonya a rendszerváltás után Magyarországon, különös tekintettel Ferge Zsuzsa munkásságára; a közfoglalkoztatás 2010 után Magyarországon; végül James Scott (1976) elmélete a megélhetési etikáról a távol-keleti parasztgazdaságok példáján.

A példák azt mutatják, hogy a politikai szabadság kiterjesztése a Sen-féle társadalmiszabadság-megközelítésre alkalmas gondolati keret a függőségi döntések vizsgálatára, és bár a tényleges számszerűsítésre és modellszámítások elvégzésére a legritkább esetben nyílik esély, a kilátásmélet modellje jól segíti az egyes tényezők és hatásuk szisztematikus számbavételét.

FERGUSON ÉS SEN

Gondolatai kifejtését Ferguson egy apartheidellenes, antirasszista amerikai ismerősének történetével kezdte, aki megütközve fogadta, hogy helyi munkanélküliek „főnöknek” szólítva őt, alávetettségüket kinyilvánítva kunyeráltak egy kis pénzt bármilyen, általa kívánt szolgáltatásért cserébe. Dél-afrikai megfigyelései alapján Ferguson érzékletesen és meggyőzően mutatott be olyan helyzeteket, amikor emberek *„ahelyett, hogy menekülnének a hierarchikus alávetettségi viszonyok elől, igyekeznének elhárítani azokat vagy küzdenének ellenük (ahogyan azt az emancipatorikus liberális gondolkodás elvárna és helyeselné), rendkívüli energiákat fordítanak arra, hogy felkutassák azokat”* (2013:224, saját fordítás).

Álláspontja szerint a hibás megközelítés onnan ered, hogy a rabszolgaság és a gyarmatosítás elleni harc nemes hagyományai túlságosan kézenfekvővé teszik számunkra, hogy az emberi méltóságot és értéket az autonómiával és függetlenséggel azonosítsuk. Véleménye szerint azonban a szabadság sok esetben *„nem a függetlenségből, hanem a függőség különböző formái közötti választási lehetőségekből ered”* (226). *„A más szegényektől való függés reális alternatívája gyakran az a lehetőség, hogy egy nagyobb gondoskodási és védelmi képességgel rendelkező szereplőtől (legyen az egy egyén, egy cég, egy nem kormányzati szervezet, vagy akár egy politikai párt vagy az állam) váljunk függővé (és így igényeket támaszthassunk vele szemben)”* (231).

Ez a megközelítés közvetve magába foglalja azt is, hogy a függőség-függetlenség nem dichotóm fogalom-pár, hanem célszerű a függőséget kvázi folytonos változónak tekinteni, aminek fokozatai vannak.

Ferguson megkülönböztette a társadalmi egyenlőtlenséget a társadalmon kívüli, aszociális egyenlőtlenségtől (*social versus asocial*). Egy munkapozíció, bármilyen egyenlőtlen és sok szempontból kiszolgáltatott helyzetet jelent is, mégis kifejezi, hogy az ember a társadalom tagja, míg a tartós munkanélküli lét egyben a társadalomból való kivetettséget is jelenti. Ebben az összefüggésben szükségesnek tartotta a paternalizmus kérdésének az újragondolását is, ami *„a kortárs szociális segítségnyújtásról szóló diskurzus mumusa”* (236).

Az állampolgári jogon járó alapjövedelmet (*Basic Income Grant: BIG*) a személyes függőségi viszonyok keresésével összevető bekezdést érdemes hosszabban idézni: *„A BIG támogatóinak célja, hogy elkerüljék a régi típusú alamizsnákkal járó klientelizmust és potenciális korrupciót, és lehetővé tegyék a szegény emberek számára, hogy megkapják, ami jár nekik, anélkül, hogy a helyi bürokraták és kisebb despoták előtt meg kellene hajolniuk. De felmerül a kérdés, hogy egyesek számára ezeket a technikai előnyöket nem ellensúlyozza-e a »társadalmi« vonzerő, amely az igényérvényesítés ismertebb formájából fakad, ahol a helyi pártállam által biztosított szociálisan tartalmas elismerés (sokak számára) mégiscsak jobb, mint az íriszszkenner ijesztően »vékony« elismerése – már csak azért is, mert ez egy emberi, szociális (és nem technokrata, aszociális) kötelemet jelent az állam és az állampolgár között”* (236, az én kiemelésem).³

Részben a magyar áthallások miatt idéztem a teljes bekezdést. Ezek az áthallások nem az alapjövedelem-vitához kapcsolódnak, hanem ahhoz az értetlenséghez, amely például a 2022-es országgyűlési választások után a szegényeknek és különösen a falvakban élő romáknak az állampártra szavazását kísérte, a mond-

³ Ferguson egyébként 2015-ös *Give a man a fish* című kötetében az itt felvetettek ellenére az alapjövedelem bevezetése mellett érvelt.

juk így, ellenzéki városi értelmiség egy részétől. A „helyi pártállam által biztosított szociálisan tartalmas elismerés” nyilvánul meg a közmunka politikai hatásában is – a közmunka kérdéseire még visszatérek.

Ferguson érvelése meggyőző, lényeges szempontokra hívta fel a figyelmet a függőségi döntések elemzése terén. Meglepő módon azonban úgy gondolta, hogy álláspontja ellentétes Amartya Sen megközelítésmódjával: „Így nem véletlen, hogy a függetlenségi nyilatkozatok oly nagy szerepet játszanak az emancipációs liberális képzeletben, ahol az ilyen büszke deklarációk mind a felvilágosodás kulcsmotívumaihoz [...], mind a huszadik századi posztkoloniális felszabadítási eszmékhez [...] kapcsolódnak. Mindezekben az esetekben a haladás a függőség diadalmas megszüntetésében vagy csökkentésében rejlik. Valóban, az Amartya Sen (1999) által kidolgozott befolyásos koncepció a fejlődést az egyéni szabadság növekedéseként határozza meg, ami a függőséget és a kötöttséget a haladás ellentétéivé teszi. Egy ilyen világnézetben a függőség deklarálása, a függőség kívánása és lehetőségeinek keresése a saját magunk leértékelése, sőt dehumanizálása iránti vágyként jelenik meg” (Ferguson 2013:225).

Ferguson azonban felületesen értelmezte Sen megközelítését, és bírálata mögött részben egy fogalmi keveredés van, szinonimaként kezelte ugyanis a függetlenséget és a szabadságot, vagy másik oldalról nézve, a függőséget és a szabadsághiányt. *Ferguson kritikája valójában a klasszikus liberális szabadságfogalom elégtelenségére hívja fel a figyelmet*, ez a kritika azonban pont Sennel szemben nem jogos. Ellenkezőleg, éppen Sen szabadságfogalma biztosíthat megfelelő értelmezési keretet Ferguson központi megállapítása számára, nevezetesen, hogy sok esetben a függőség vállalása, a (látszólagos) függetlenség feladása vagy egyik fajta függőség helyett egy másik választása jelenthet megoldást egy adott élethelyzetben az egyén számára.

Sen (1999) kötete a következő mondattal kezdődik: „E könyv érvelése szerint a fejlődést olyan folyamatnak is tekinthetjük, amelynek során bővül az a szabadság, amelyet az emberek ténylegesen élveznek” (19).⁴ Lényeges, hogy itt nem egy elvont szabadságfogalomról van szó, hanem a ténylegesen élvezett szabadságról.

Isaiah Berlin (1969) nyomán Sen (1990) megkülönböztette a pozitív és a negatív szabadság fogalmát. A negatív szabadság a tudatos külső korlátozástól mentesség, míg „a pozitívan értelmezett szabadság azt jelenti, hogy – mindent figyelembe véve – mit tehet vagy nem tehet meg az egyén” (Sen 1992:5).

Ferge – a szegénység és a szabadsághiány közötti összefüggéseket Sen alapján elemezve – megállapította: „a szegénység önmagában nem sérti a negatív szabadságot, hiszen nem feltétlenül mások közvetlen beavatkozásának [...] a következménye. Ugyanakkor azonban az, hogy a szegény nem tehet meg egy sor dolgot – nem képes családját megfelelően táplálni, nem képes a szükséges tüzelőt vagy gyógyszert megvásárolni –, pozitív szabadságának korlátozottsága” (Ferge 1994:6).

Sen a szabadság öt fajtáját különböztette meg, melyek ahhoz segítik az embert, hogy kihasználja képességeit:

1. politikai szabadságjogok (negatív szabadság),
2. gazdasági lehetőségek,
3. társadalmi lehetőségek,
4. átláthatósági garanciák,
5. biztonság (*protective security*).

⁴ Amennyiben a hivatkozott könyvnek vagy cikknek van magyar fordítása, akkor az oldalszámok a magyar kiadásra vonatkoznak, lásd a hivatkozások jegyzékét.

„A fejlődéshez meg kell szüntetni a szabadsághiány főbb forrásait: a szegénységet és zsarnokságot, a szűkös gazdasági lehetőségeket és a társadalmi lehetőségek szisztematikus megvonását, a közintézmények elhanyagolását és az elnyomó államok intoleranciáját vagy túlkapásait” (Sen 2003:20). Sen szerint tehát a tartós nyomor, a gazdasági-társadalmi lehetőségek vagy éppen a biztonság hiánya éppúgy részei a szabadsághiánynak, mint a szabadságjogok hiánya vagy a függőség növekedése, az egyéni autonómia csorbulása. Valóban igaz, hogy *ceteris paribus* a függőség erősödése mélyíti a szabadsághiányt, de ha a függőség erősödése együtt jár például a biztonság növekedésével, a nyomor csökkenésével vagy a lehetőségek bővülésével, akkor összességében akár bővíthet is az egyén szabadsága.

Ferguson kritikája jogos a szabadságot a politikai szabadságra korlátozó nézetekre vonatkozóan. Sen szerint azonban a szabadság növekedése egyet jelent az emberek lehetőségeinek és képességeinek bővítésével annak érdekében, hogy *„olyanfajta életet éljenek, amelyet értékesnek tartanak, és pedig jó okkal tartanak értékesnek”* (40). Sen gondolatrendszerének fontos eleme a cselekvő ember (*agent*). Itt nem a szerződéselméletből ismert megbízó-ügynök (*principal-agent*) probléma ágenséről van szó, *„hanem régebbi – és »magaasztosabb« – értelmében, vagyis hogy az »ágens« olyan ember, aki cselekszik és változást idéz elő, és aki nek sikereit saját értékeinek és céljainak szempontjából lehet megítélni, függetlenül attól, hogy ezeket az értékeket és célokat valamilyen külső kritérium szerint vizsgáljuk-e”* (41, az én kiemelésem).

Az adott élet értékességét tehát a cselekvő, döntést hozó ember ítéli meg. Így az angol viktoriánus regények vagy az Agatha Christie krimik megbecsülésnek örvendő komornyikja minden bizonnyal értékesebbnek tartotta életét, mintha munkanélküli vagy akár gyári munkás lett volna.

Ha tehát nem a szűken értelmezett függetlenségből, hanem Sen tágabb szabadságmeghatározásából indulunk ki, és elfogadjuk, hogy az ember törekvése az ebben az értelemben minél szabadabb élet, akkor előállhat az a látszólagos paradoxon, hogy valaki felcserél egyfajta személyi függőséget (Ferguson egyik példájában a függőséget a helyi szegény közösségtől) egy sok szempontból korlátozóbb másik függőségre, mégis növekszik a ténylegesen élvezett szabadsága, mert új gazdasági lehetőségek nyílnak meg előtte vagy erősödik a létbiztonsága.

A függőségi döntéseket tehát célszerűnek látszik a Sen-féle szabadságfogalom tágabb keretében vizsgálni.

EGY FORMALIZÁLT ELEMZÉSI KERET

A formalizált elemzési keretnek nem az a célja, hogy egzakt matematikai modelleket oldjunk meg vele, ténylegesen elvégezzük a maximalizálást, hanem az, hogy jól szervezett támpontot adjon egyrészt az egyéni döntések, másrészt a társadalmi beavatkozások elemzéséhez. A jóléti közgazdaságtan az egyéni döntéseket a hasznosság terében értékeli. A rawlsi politikai filozófiában (Rawls 1971) az elsődleges javak alkotják az értékelés terét. Sen amellet érvelt, hogy *„az értékelés céljából megfelelő »tér« [...] az alapvető szabadságoké – a képességeké (capabilities) –, hogy olyan életet válasszunk, amelyet jó okkal értékesnek tartunk”* (Sen 2003:124, az én kiemelésem, a fordítást pontosítottam). *„A különböző életvitelekre való szabadság a működési módok kombinációinak halmazai közötti választás lehetőségében fejeződik ki: ezt nevezhetjük az egyén »képességének« (capability)”* (Sen 1992:12). Lényeges, hogy Sen a közgazdaságtanban megszokottaktól eltérően nem a javak, hanem az életvitelek közötti választásról beszélt. A működési mód (*functioning*) Sen terminológiájában tág fogalom, az idézett cikk példájánál maradva a működési módok közé tartozik a megfelelő táplálkozás, az egészségre való törekvés, az önbecsülés megszerzése vagy a közösség életében való részvétel.

A működési módok valamilyen arányú kombinációjából áll össze a választott életvitel.

Egy t időpillanatban a döntéshozó egyén számára adott a rendelkezésére álló működési módok kombinációinak O_{it} halmaza, ezek közül választja a szerinte legkedvezőbbet. A rendelkezésére állás alatt nem elvi lehetőségeket értünk, hanem olyanokat, amelyeket ismer, amelyek megvalósítását képességei alapján lehetségesnek tartja. Ha az a célja, hogy olyan életet válasszon, amelyet a saját értékeinek és céljainak szempontjából értékesnek tart, akkor ennek adekvát leképezése, ha a tág értelemben vett, Sen valamennyi szabadság-fajtáját magába foglaló szabadságfüggvényét maximalizálja. A szabadságfüggvények is egyénenként változók, hiszen mindenki másként értékeli mondjuk a politikai szabadság és a biztonság vagy a gazdasági lehetőségek viszonyát. Az esetek döntő többségében nem gondolunk arra, hogy a döntéshozó ténylegesen megold-e valamilyen formalizált maximumfeladatot, csupán arra, hogy van a fejében valamilyen gondolati rendszer. A döntések során nemcsak a várható „szabadsághozamokat”, hanem az egyes kombinációkhoz kapcsolódó szubjektív esélyeket is mérlegeli, és az esetleges változtatások hatását többnyire pillanatnyi állapotához méri. Mindezeket figyelembe véve a Kahneman–Tversky-féle kilátáselmélet (*prospect theory*) az a formalizált keret, amely a legjobban megfelel a szempontjainknak (Kahneman–Tversky 1979).

Amikor az egyén meghozza a döntését arról, hogy milyen életvitelt válasszon, akkor a jövővel kapcsolatos bizonytalanság mellett hoz döntést. Számba veszi a számára elérhető működési módokat, feltételezésekkel él arról, hogy a jövőben valamilyen „világállapot” milyen valószínűséggel következik be, és az egyes állapotoknak mi lesz a következménye (valamilyen értelemben vett hozama) a választott működési módok egyes kombinációi esetén. Ezután kiválasztja azt a kombinációt, amelyik a legnagyobb hozamot ígéri a számára.

Egy nagyon egyszerű játékelméleti példával illusztrálom a gondolatmenetet. Egy játékban a játékos két lehetőség között választhat: (i) kap 400 forintot, (ii) feldobnak egy pénzérmét és fej esetén 1000 forintot kap, írás esetén semmit. A végső kimenetelt semmilyen módon nem tudja befolyásolni. Ebben a sematikus esetben a döntéshozó kiszámítja a (ii) változat várható értékét, majd kockázatvállaló hajlama és egyéb preferenciái alapján mérlegeli, hogy melyik változat haszna nagyobb a számára.

A való életben természetesen sokkal összetettebb és rosszabbul specifikált feladatokat kell megoldani, ahol senki nem mondja meg előre az egyes döntések pontos feltételrendszerét sem. Például, ahogy ezt a későbbiekben majd részletesebben tárgyalom, egy munkanélkülinek arról kell döntést hoznia, hogy a nyílt munkapiacra keressen-e állást vagy legyen inkább közfoglalkoztatott. Vagy a mezőgazdasági termelőnek aszerint kell döntenie a különböző termelési stratégiák között, hogy mit feltételez a várható időjárásról.

A döntéshozatal várható hasznosságon alapuló elméletét a Neumann–Morgenstern-féle (1944) hasznossági reprezentációs tétel alapozta meg.⁵ Sokáig ezt tekintették a racionális döntéshozatal alaptételének, de egyre több esetben derült ki, hogy a döntéshozók nem mindig a várható szubjektív hasznosság alapján döntenek. Az egyik lényeges megfigyelés, hogy a döntési preferenciák nagy mértékben függnak a kiinduló állapottól, a döntéshozók a veszteségnek nagyobb hasznosságcsökkenést tulajdonítanak, mint amekkora növekedést egy ugyanolyan mértékű nyereségnek. Egy másik megfigyelés, hogy a döntéshozók többnyire felülértékelik a biztos kimeneteket az ugyanolyan vagy akár valamivel nagyobb várható értékű bizonytalanokkal szemben, még akkor is, ha a bizonytalanság csekély mértékű. Az ilyen jellegű tényezőket is figyelembe veszi a Kahneman–Tversky-féle kilátáselmélet, ezáltal sokkal közelebb áll a ténylegesen megfigyelhető döntéshozatali folyamatokhoz.

5 A tétel részletes ismertetése túlfeszítené jelen cikk kereteit. Kiválóan követhető magyar nyelvű tankönyvi leírását adja ennek a tételnek és a Kahneman–Tversky-féle kilátáselméletnek is Salamon és Makó (2020).

A Kahneman–Tversky-modell alapképlete, amit az itteni értelmezésre adaptálok, az egyszerűség kedvéért elhagyva az egyénre és az időpontra utaló indexeket:

$$(1) \quad F = \pi(p_1) f(x_1) + \dots + \pi(p_n) f(x_n), \text{ ahol}$$

$(x_1, \dots, x_n)$ az egyén számára adott működési módok O halmazán belül egy lehetséges kombináció kimenetelei, F a várható össz-szabadság (tehát egyfajta várható értéket fejez ki), az f függvény az egyes kimenetekhez rendel értéket, figyelembe véve a referenciapontot is, a π pedig egy valószínűségi súlyfüggvény, amely elsősorban azt hivatott kifejezni, hogy az emberek hajlamosak túlreagálni a kis és alulreagálni a nagy valószínűségi eseményeket. A $p_1, \dots, p_n$ valószínűségek összege lehet 1-nél kisebb is.⁶

Amennyiben az összeg 1, a π függvénytől eltekintünk és f nem függ a referenciaponttól, akkor a várható hasznosság Neumann–Morgenstern-féle függvénye adódik.

EGYÉNI SZABADSÁG ÉS KÖZJÓ

Az előzőekben bevezetett formalizálást használva, az egyén a számára rendelkezésre álló O_i halmazon választja ki a számára legkedvezőbbnek ígérkező megoldást. (Attól a problémától most eltekintek, hogy nem feltétlenül jól ítéli meg a lehetőségeket és esélyeket. De valószínűségekről lévén szó, a várható érték helyes megítélése esetén is bekövetkezhet egy rossz kimenetel.) Ennek során mérlegel a szabadság különböző fajtái között: egy adott döntés előnyös lehet például az anyagi jóléte vagy a biztonsága, egyúttal hátrányos a függetlensége, kiszolgáltatottsága szempontjából, egy másik pedig fordítva. Könnyen lehet, a döntéshozó egyén teljes joggal úgy ítélheti meg, hogy összesített szabadsága, a lehetősége arra, hogy – a Sen-féle fordulatot használva – olyan életet éljen, amelyet jó okkal értékesnek tart, az első döntés esetén lesz nagyobb. Hozok majd erre a továbbiakban konkrét példákat.

Ezzel szemben a szabadság iránt elkötelezett politikusoknak, a társadalmi harcok résztvevőinek, a társadalmi innovátoroknak a célja a lehetőségek O halmazának a bővítése. Ennek számos módja van, az egyének képességeinek a fejlesztésétől, a gazdasági és társadalmi lehetőségek bővítésén át, az intézményrendszer átalakításáig, egyik, de nem kizárólagos eszközként beleértve a politikai szabadságjogok kiteljesítését is. *Egészen más megközelítést igényel az az elemzés, amely az egyéni döntéseket vizsgálja, és egészen mást az, amikor a közpolitikát vizsgáljuk a lehetőségek halmazának bővítése szempontjából.*

Abból, hogy ha a fejlődést Sen nyomán az egyéni szabadság növekedéseként határozzuk meg, következik az egyének számára rendelkezésre álló döntési lehetőségek körének (az O halmaznak) a bővítésére irányuló közpolitikai törekvés. Azonban, ha a szabadságot a politikai szabadságjogoknál tágabban értelmezzük, és figyelembe vesszük, hogy a döntéshozó egyén számára, döntése pillanatában az O halmaz kívülről adott, akkor egyáltalán nem jogos az a következtetés, hogy a döntéshozó egyén részéről „a függőség deklarálása, a függőség kívánása és lehetőségeinek keresése a saját maga leértékelése, sőt dehumanizálódása iránti vágyként jelenik meg” (Ferguson 2013:225). Az egyéni szabadság úgy is növelhető, ha a döntési lehetőségek körét bővítjük. Egyrészt, mert önmagában szabadságnövelő, ha több lehetőség között lehet választani. Másrészt azért, mert a döntési lehetőségek megfelelő bővítése csökkentheti azt a kényszert, hogy valaki – például a nagyobb biztonsága érdekében – olyan megoldást válasszon, amely növeli a függőségét. És ugyanez fennáll

⁶ A teljesség kedvéért megjegyzem, hogy az (1) képlet arra az esetre érvényes, amikor az x értékek között egyaránt van pozitív és negatív is. Amennyiben egyforma az előjelük és a valószínűségek összege is 1, akkor egy módosított képletet alkalmaz a Kahneman–Tversky-modell, de ennek most nincs jelentősége.

megfordítva is: a döntési lehetőségek körének a hatalmon lévők részéről történő szűkítése mindkét módon csökkenti az érintettek szabadságát. A modern állam jóléti szolgáltatásainak csökkentése ilyen módon gyakran jár együtt a függő helyzetek választásának kényszerével. A formalizált modellkeret megkönnyíti ennek az összefüggésnek a feltárását.

A továbbiakban három nagyon különböző jellegű példát hozok a fenti elemzési keret alkalmazási lehetőségeinek a bemutatására.

SZABADSÁG és BIZTONSÁG kérdése a rendszerváltás utáni Magyarországon

Ferge Zsuzsa a már említett, *Szabadság és biztonság* című cikkében (1994) a rendszerváltás utáni folyamatokat elemezve bemutatta, hogy „a létbiztonságok megrendülését sokaknál nem tudja ellensúlyozni a szabadságnyerés pozitív élménye” (15). A gondolatmenet alapjául néhány adatfelvétel szolgál, melyek közül a legrészletesebb 11-féle szabadságjog és 7-féle biztonság esetében kérdezte meg 1992-ben, hogy a válaszadó mennyire tartja ezeket fontosnak egy hétfokú skálán mérve (minél nagyobb az érték, annál fontosabb). A szabadságjogok esetén az átlag 5,1, míg a biztonságoknál 6,6, vagyis a biztonságokat összességében fontosabbnak ítélték a válaszadók.

A szabadságjogok közül a legmagasabb átlagos értékeket az életforma-választás (5,9) és a véleménynyilvánítás (5,8) szabadsága kapta, előbbi esetében a megkérdezettek 60, utóbbinál 57 százaléka adta a maximális 7 pontot. Érdekességgént említem, hogy a legkevésbé fontosnak értékelt szabadságjog a pártalakításé volt, melyet csak 17 százalék tartott nagyon fontosnak, 3,6 lett az átlag.

A biztonságok esetében szinte nincs különbség az egyes biztonságfajták között (6,7–6,8 pontos átlagok), egyedül a politika kiszámíthatósága kapott érdemben alacsonyabb besorolást, 5,5 ponttal. A legtöbben a lakhatás és a családi élet biztonságának adták a maximális 7 pontot, egyaránt a megkérdezettek 91,5 százaléka. Az anyagi biztonságot a válaszadók 86 százaléka tartotta kiemelkedően fontosnak.

Hozzávetőleges mai összehasonlításra ad alapot a Társi 2023-as adatfelvétele, mely szerint négyfokú skálán mérve az anyagi biztonságot a megkérdezetteknek 70, a véleménynyilvánítás szabadságát pedig 62 százaléka találta nagyon fontosnak (Tóth et al. 2023).

Az eredmények értelmezése során Ferge Zsuzsa intenzíven támaszkodott Sen (1992) már hivatkozott megállapításaira, és arra a következtetésre jutott, hogy a „létbiztonság – jövedelembiztonság, lakásbiztonság, orvoslás biztonsága – egyértelműen szabadságnövelő” (Ferge 1994:14). Érdemes nemcsak a biztonság, hanem a szabadság egyes tételeit is külön kiemelni: könnyű átlátni, hogy ha valakinek veszélyben van a lakhatása vagy a munkahelye, akkor az esetében bizonyosan nem érvényesülhet például az életforma-választás szabadsága. A Ferge Zsuzsa által alkalmazott szabadságfajtáknak csak egy része tartozik a szorosan vett politikai szabadság körébe, az életforma-választás, az orvosválasztás vagy a vállalkozás szabadsága, vagy legalábbis ezek egyes vonatkozásai a gazdasági és a társadalmi lehetőségek kategóriái alá is besorolható.

A biztonság ugyanakkor sok esetben valamilyen függő helyzettel, a paternalizmus különböző formáival jár(hat) együtt. Ferge álláspontja szerint a paternalizmus kétarcú jelenség, egyrészt a paternalista hatalom az „alattvalókról azok beleszólása nélkül »gondoskodik«, [...] azaz antidemokratikus” (10), másrészt ennek révén elemi biztonságokat nyújt, ami növeli a szabadságot. Kérdés, hogyan teremthető meg, hogy az első hatás ne írja felül a másodikat. Ferge itt kiemelte a decentralizálási törekvések, az önkormányzati megoldások, az

állampolgári kezdeményezések és állampolgári ellenőrzés szerepét. Ez utóbbi tétel szorosan kapcsolódik a Sen-féle átláthatósági garanciákhoz.

Világos tehát, hogy a szabadság egyes típusai között átváltás lehet, a biztonság növelése növelheti a függőséget és rombolhatja a politikai szabadságjogokat. (Utalok a felvázolt modellkeretnek arra a feltételére, hogy az egyes lehetséges kimenetek előjele nem egyforma.) Ferge részletesen tárgyalta és vitatta azt az álláspontot, mely szerint a *„túlzott biztonság aláássa az erkölcsöket, s megfosztja az embereket az önállóságuktól”* (9), a biztonság összeegyeztethetetlen a szabadsággal.

A „szabadságnyerés és biztonságvesztés” egyenlegét vizsgálva, Ferge arra a következtetésre jutott, hogy *„végül is ki hogyan mérlegeli a létbiztonság pozitív és negatív hozadékait, az egyéni helyzetektől függő értékválasztások, politikai beállítódások kérdése”* (15). De, ha komolyan gondoljuk, hogy a pozitív szabadság része a szabadságnak, akkor itt valójában nem csak értékválasztásról van szó, és a szabadságnyerés kifejezés is pontatlan, hiszen a létbiztonság elvesztése egyben a szabadság csökkenését is maga után von(hat)ja. A Sen-féle gondolatrendszeren belül valójában a szabadság különböző formái közötti átváltásról van szó.

A negatív szabadság értelmezése során Ferge megkülönböztette az államhatalom, illetve a polgártársak okozta fenyegetést (1994:7).⁷ Gondolatmenetét továbbfejlesztve a civilizatórikus folyamatok egyik központi elemének az állami erőszakmonopólium létrehozását tekintette, és ugyanennek a folyamatnak a másik oldalaként egyes kockázatok állami kezelése révén a létbiztonság növelését (Ferge 1997, 1999). Freud nyomán a biztonságot a szorongás hiányaként határozta meg, a reális szorongás ugyanis *„minden cselekvést megbénít”* (1997:14). Márpedig a cselekvés megbénulása, emiatt a döntési lehetőségek kihasználásának elmulasztása a szabadsághiány egyik megnyilvánulása.

Ha a piacositás és hatékonyság jegyében korlátozzuk a létbiztonságot szolgáló állami szolgáltatások elérhetőségét, és így az egyén számára ténylegesen nyitva álló gazdasági és társadalmi lehetőségek körét, azzal korlátozzuk az érintettek szabadságát, sőt, decivilizációs veszélyt hozunk létre (Ferge 1999).

A rendszerváltó értelmiség jelentős része nem ismerte fel a biztonság problémájának jelentőségét, túl szűken, a politikai szabadságjogokra korlátozva értelmezte a szabadság fogalmát. A szabadság teljesebb, a Sen- és a Ferge-féle megközelítést magába foglaló értelmezése és ennek a megközelítésnek az érvényesítése vélhetően csökkentette volna a demokratikus szabadságjogokból történő kiábrándulás mértékét Magyarországon.

Ebben a vonatkozásban modellkeretünk nemcsak a szabadság különböző típusai közötti átváltás kifejezése miatt fontos, hanem lényeges itt az egyes kimenetekhez kapcsolódó valószínűségek súlyozása is. A súlyfüggvényt ugyanis, ahogy azt mindennapi tapasztalataink mutatják, mesterséges eszközökkel is lehet módosítani, a bizonytalanságérzést a tényleges bizonytalanság szintje fölé lehet emelni, a valóságban csekély valószínűségi eseményeket érdemi veszélyként lehet bemutatni.

⁷ A több mint 20 évvel később történtek fényében érdekes Fergének ez a megjegyzése 1994-ből: *„a negatív szabadság a tudatos külső korlátozástól mentesség, pl. [...] huligánok nem állják utamat, vagy nem vernek meg, amikor szavazni megyek”* (6, kiemelés az eredetiben).

A KÖZFoglalkoztatás

Egy munka nélkül lévő vagy a közfoglalkoztatásban dolgozó számára eldöntendő kérdés, hogy munkaszerzési erőfeszítéseit mire összpontosítja: megpróbál kilépni (vagy visszatérni) az elsődleges munkapiacra vagy egy (újabb) közfoglalkoztatási alkalmazás elnyerésére törekszik. Az egyszerűség kedvéért eltekintek az egyéb lehetőségektől: informális munka, külföldi munkavállalás stb.

A példa kedvéért tegyük fel, hogy az illető már közfoglalkoztatott, nemsokára lejár a szerződése, és az a kérdés, hogy keressen-e aktívan piaci munkahelyet vagy inkább a közfoglalkoztatási szerződése meghosszabbítását próbálja elérni. A közfoglalkoztatási munkahelyek feltételrendszere gyakran teszi nehezzé és – a közfoglalkoztatási lehetőség elvesztése szempontjából – kockázatosná a külső munkakeresést (Farkas–Molnár–Molnár 2014). Különösen kisebb településeken lehet fontos, hogy a közmunkás jóban legyen a polgármesterrel és a közmunka szervezőjével, Ferguson kifejezésével élve deklarálja valamilyen formában függő helyzetét (Molnár–Bazsalya–Bódis 2018, Molnár et al. 2019, Váradi 2016). „[A]z állam által kialakított és támogatott központi közfoglalkoztatási program önkormányzati megvalósítása a helyi viszonyokba ágyazódik, a már meglévő informális hatalmi és függőségi viszonyokra épül, azokat intézményesíti. [...] Arra is van példa, hogy a polgármester megzsarolja az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedni kívánó közfoglalkoztatottat, mondván, »elmehetsz, de akkor már ide nem kell visszajönnöd«” (Váradi 2016:44). Vagyis, az elsődleges vagy másodlagos munkapiaci munka megszerzésének esélye – vagy kudarc esetén a munkanélkülivé válás – függ az egyén által választott stratégiától. Milyen tényezők alakítják F (vagyis a várható össz-szabadság) értékét az egyes esetekben?

Az első kérdés a függő helyzethez és a kiszolgáltatottsághoz való viszony: számít-e az egyénnek, ha kiszolgáltatott helyzetben van, ő maga is úgy éli-e meg ezt a helyzetet, hogy nem élhet olyan életet, amit joggal tarthat értékesnek? Erre a szubjektív jóllét kutatások egyértelmű választ adnak. A munkanélküliek és a közfoglalkoztatottak életükkel való elégedettsége egyértelműen rosszabb, mint másoké, akkor is, ha kiszűrjük a jövedelem, az iskolai végzettség és az egészségi állapot hatását. A szubjektív jóllét munkanélküliség miatti csökkenése az átlagérték mintegy 10 százalékát tette ki (Molnár–Kapitány 2014). Egy közfoglalkoztatottak körében végzett kutatás értelmében pedig azoknak a szubjektív jólléte, akik szerint az általuk végzett közmunkából volt haszna annak a településnek, ahol dolgozik, 20 százalékkal meghaladta azokét, akik úgy érezték, hogy haszontalan munkát végeztek (Farkas–Molnár–Molnár 2014:79).

A szubjektív jóllétben mutatkozó különbség tehát az elsődleges munkapiacon történő munkakeresés mellett szól: ha x_j a kiszolgáltatottság szintje, akkor F képletében az $f(x_j)$ tag értéke akkor nagyobb, ha az elsődleges munkapiacon sikerül elhelyezkedni. A ténylegesen élvezett szabadságot azonban nem csupán a függő helyzet elfogadása vagy elutasítása befolyásolja, hanem az elérhető jövedelem nagysága és a jövedelem megszerzésének biztonsága is. 2011 óta a közfoglalkoztatási bér a minimálbér 77 és 50 százaléka között csökkenően változott, vagyis jelentősen kisebb volt a minimálbérnél. Ez is egyértelműen az elsődleges piacon történő munkakeresés mellett szól. Miért van az, hogy ennek ellenére a közmunkások többsége nem piaci álláshely keresésére, hanem egy újabb közmunkás szerződés elérésére összpontosítja az energiáit (Farkas–Molnár–Molnár 2014)?

Az értékelés szempontjából döntő jelentőségű a különböző stratégiák közötti választás során az egyik vagy másik – közfoglalkoztatási vagy elsődleges munkapiaci – munka megszerzésének valószínűsége is. A közfoglalkoztatás felfutó időszakában (2015-ben) annak az esélye, hogy valaki 180 nappal a közfoglalkozta-

tásból kilépés után ismét a másodlagos munkapiacon (ami szinte kizárólag a közfoglalkoztatást jelenti) dolgozzon 4,7-szerese volt az elsődleges munkapiacon történő foglalkoztatásnak. A legrosszabb helyzetű Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az esélyhányados értéke azonban 7,1 volt, az alapfokú végzettség esetében pedig országosan 7.⁸ És természetesen fennáll annak a lehetősége is, hogy valaki kihullik még a másodlagos munkapiacról is, ismét regisztrált munkanélküli lesz vagy kikerül a munkaügyi rendszerből, ami a gyakorlatban külföldi vagy informális munkavállalást jelent. Ennek az esélye 2015-ben mintegy 30% volt. Ezek az esélyek függnak a munkapiaci helyzettől, az elérhető munkakínálattól, másrészt tükrözik a munkavállalók döntését is, de az egyes potenciális munkavállalók szubjektív megítélését a saját döntésétől függetlenül kialakult helyzet határozza meg.

Hiába társul tehát nagyobb elégedettség és magasabb jövedelem a piaci munkához, mint a közmunkához, ha a valószínűségeket is figyelembe vesszük, akkor könnyen lehet, hogy F értéke akkor lesz nagyobb, ha valaki újabb közmunkára aspirál és nem elsődleges munkapiaci állást keres. Ez utóbbi esetben ugyanis nagyobb valószínűséggel fordul elő, hogy nem jut közmunkához sem, és két szék között a pad alá esve ismét munkanélkülivé válik, vagyis minden szempontból csökken a szabadsága.

Ezen a ponton fontos hangsúlyozni, hogy illusztratív modellről van szó, aminek célja, hogy minden releváns szempontot, jelen esetben az esélyeket is, figyelembe vegyünk. Az egyes tényezőket – szubjektív jóllét és jövedelem – különböző skálán mérjük és számszerű összevetésük teljes mértékben önkényes, illetve a döntéshozó egyén helyzetén, beállítottságán múlik: kockázatvállaló hajlamán, viszonyán a helyi döntéshozókkal, az informális munkalehetőségeken, azon, hogy mennyire zavarja, ha értelmetlen munkát kell végeznie és így tovább. Nincs szó tehát esetünkben a modell egzakt megoldásáról vagy akár az arra való törekvésről.

Azt is lényeges kiemelni, hogy az előző gondolatmenet arra az esetre vonatkozik, amikor tényleges döntési helyzet áll fenn. Ha nincs a környéken az adott iskolai végzettség mellett elérhető elsődleges piaci munka, vagy csak olyan van, ami közlekedésileg nem elérhető, ha még a gyerekek óvodába, iskolába juttatását is meg kell oldani, akkor valószínűleg nincs döntési helyzet.

Mindebből azonban semmilyen módon nem következik, hogy a közmunka Magyarországon kialakított rendszere, a közfoglalkoztatás hegemon helyzetbe hozása az aktív munkapiaci eszközök között helyes döntés volna. A közmunka mint foglalkoztatáspolitikai eszköz kinyit egy kaput a tartós munkanélküliek egy csoportja számára, ugyanakkor számos másikat bezár, összességében hosszú távon korlátozva az egyén lehetőségeit arra, hogy változtasson a saját helyzetén. Az alacsonyabb közfoglalkoztatási bér korlátozza a munkaerő megfelelő szinten történő újratermelését, csökkenti az aspirációs szintet, a tömeges közfoglalkoztatás finanszírozása elszívja a forrásokat más fejlesztési lehetőségek (pl. közlekedésfejlesztés, mobilitási támogatások, képzés) elől (Molnár–Bazsalya–Bódis 2018, Molnár et al. 2019). A közmunka csökkenti a társadalmi integráció lehetőségeit, mivel „a munkának az a jellege, amitől az ember tényleg társadalmi azonosságot kaphat, az tökéletesen hiányzik belőle” (Ferge 2019).

Az O halmaz növelésére, vagyis az érintett egyén tényleges választási lehetőségeinek bővítésére irányuló törekvés növeli a szabadságot, és a szabadság növelése döntő szempont kell legyen az aktív munkapiaci

8 Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Portál. A gondolatmenet szempontjából nem lényeges, de érdemes megjegyezni, hogy 2017–2019-ben 3 körüli értékre csökkent az elhelyezkedési arány, majd 2023-ra 6,8-re, az alapfokú végzettségűek körében pedig 9,1-re nőtt. Az ebből a szempontból legrosszabb helyzetű megyékben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg) 8 körüli az érték.

eszközök megítélése során. Ebből azonban semmilyen módon nem következik, hogy az egyén számára a közmunka választása nem lehet egy, a szabadságát bővítő döntés.

A VALÓSZÍNŰSÉGI SÚLYOZÁS JELENTŐSÉGE A LÉTFENNTARTÁS PEREMÉN ÉLŐK PÉLDÁJÁN

A morális gazdaságról szóló antropológiai irodalom egyik alapműve Scott (1976) könyve. A létfenntartás etikájáról szóló első két fejezet részletesen tárgyalja a tradicionális dél-kelet-ázsiai parasztgazdaságok viselkedését a 20. század első felében. Engem most a problémakörnek egy szűk szegmense, a létbiztonság, a jövedelem és a függőség viszonya érdekel.

A termelés hozama az időjárás függvényében rendkívül ingadozó, tartalék felhalmozására kevés a lehetőség, ezért természeti csapások idején veszélybe kerül a paraszti gazdálkodást folytató családok szó szerint vett létbiztonsága. Egy termelési hozamszint alatt éheznek, ami együtt járhat az újszülöttek, gyengébb egészségi állapotú családtagok halálával is. Az átalakuló, kapitalizálódó mezőgazdaság körülményei között – nagyon sematikusán – kétféle termelési viszonyrendszerrel és az ehhez kapcsolódó adózási rendszerrel találkozhattak.

1. A hagyományos patrónus-kliens viszony keretei között nincsenek fix szabályok. A földesúr mérlegeli a körülményeket, és természeti csapás esetén akár a teljes adót is elengedi. Ugyanakkor hosszabb távon az átlagos adóteher magasabb, és a földesúr a válság idején tanúsított eljárásért cserébe számos egyéb szolgáltatást is elvár.
2. Az állami adóztatás személytelen és normatív, például termelésarányos. A paraszti gazdaság teljes függetlenséget élvez, az átlagos adóteher az előzőhöz képest akár alacsonyabb is lehet. Ez az eljárás ugyanakkor természeti csapás esetén, amikor a kevés termésből is kell valamennyi adót fizetni, a teljes ellehetetlenülést, akár az éhenhalást is eredményezheti.

Nem kétséges, hogy a legszegényebbek, az „első a biztonság” elv alapján a földesurat választják – ahogy Scott részletesen bemutatta, akár a lázadásig menően. Az „első a biztonság” elv vezethet oda is, hogy a legszegényebbek egyáltalán nem nyitottak a potenciális termelésnövelő, de kockázatos vagy kockázatosnak érzett újításokra.

Fontos hangsúlyozni azonban, hogy itt nem a kockázatkerülő magatartás hagyományos közgazdasági fogalmáról van szó. Az átfogó és tényleges létbizonytalanság ugyanis sokkal tágabb jelenség, mint a formálisan kiszámítható kockázat, ahogy azt Ferge (1997) is hangsúlyozta.

Ezek a tapasztalatok más körülményekre is átvihetők, és ahogy Scott általánosabb érvennyel megfogalmazta: *„azok számára, akik a létfenntartási szint közelében vannak, a reáljövedelem stabilizálása sokkal erőteljesebb cél lehet, mint a magasabb átlagos jövedelem elérése”* (Scott 1976:34, saját fordítás, kiemelés az eredetiben).

A kilátásmélet alapján álló modell ezt a jelenséget részben a valószínűségek súlyozása, részben az értékfüggvény alakja révén tudja jól tükrözni. A referenciaponthoz képesti veszteség esetén az értékfüggvény konvexből konkáv alakúra vált, ami – ahogy Kahneman és Tversky megállapították – a matematika eszközeivel jól érzékelteti, hogy a nagy veszteségek akár életmódváltást is szükségessé tehetnek.

ÖSSZEGZÉS

A bevezetőben azt a kérdést tettem fel, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a függetlenség (részleges) feladásával, az egyik fajta függőség helyett egy másik választásával kapcsolatos döntéseket befolyásolják, és milyen modellkeretben vizsgálhatjuk adekvát módon ezeket a döntéseket.

Az, hogy egy függő helyzet vállalása adekvát egyéni válasz lehet a mai társadalom kihívásaira, első pillantásra valóban ellentmond az emancipatorikus jellegű társadalmi beavatkozások logikájának. Fontos azonban egyrészt a függetlenség és a szabadság megkülönböztetése, másrészt a szabadság fogalmának – Amartya Sen nyomán – a politikai szabadságnál tágabb, a negatív szabadságok mellett a pozitívakat (gazdasági és társadalmi lehetőségek, átláthatósági garanciák és biztonság) is magába foglaló megközelítése.

A szabadság összetevői közül különösen fontos a (lét)biztonság. Ferge Zsuzsa kutatásai nyomán bemutattam, hogy az egyén ténylegesen élvezhető szabadsága akkor is nőhet, ha egy döntése nyomán csökken a függetlensége, de ezt ellensúlyozva csökken a szegénysége vagy a létbiztonsága növekszik. *A Kahneman–Tversky-féle kilátásmélethez a Sen-féle szabadságfogalom gondolati rendszerében történő alkalmazása jó logikai keret lehet a tágabb szabadságfogalom egyes fajtái, köztük a politikai szabadság és biztonság vagy a gazdasági lehetőségek és biztonság közötti átváltás vizsgálatára*, és arra is, hogy megkülönböztessük az egyéni döntések értékelését a döntési lehetőségek körének bővítését vagy éppen szűkítését célzó tevékenységek értékelésétől. A döntési lehetőségek szűkítése – akár egy hűbérúr, akár a létbiztonságot szolgáló közszolgáltatásokat csökkentő állam részéről – növeli a függő helyzetek választásának kényszerét.

Az illusztratív példák azt mutatják, hogy a tágabb értelemben vett szabadság maximalizálása a kilátásmélet modelljének gondolkodási keretében valóban működőképes eszköz a legkülönbözőbb helyzetekben. (Fontos hangsúlyozni, hogy itt nincs szó a maximumfeladat tényleges számszerűsítéséről.)

Mindezek ellenére a Sen-féle szabadságmegközelítés nem vált bevett elméletté, sőt, ahogy Fergusonnál láttuk, erős félreértések övezik. Ennek egyik oka talán az, hogy szabadság alatt általában a politikai szabadságjogokat értjük. Érdeemes volna talán a Sen-féle szabadságot valamilyen egyszerű megkülönböztetéssel ellátni. A pontosabb értelmezést segítheti, ha a negatív és pozitív szabadságok együttesét *rendelkezésre álló szabadságnak* nevezzük, a rendelkezésre álló jövedelem mintájára.

HIVATKOZÁSOK

- Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Portál (é.n.) *Közfoglalkoztatásból kilépők nyomunkövetéses adatai 2014–2023*. Elérhető: <https://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/download/9/08/43000/Nyomonk%C3%B6vet%C3%A9s%20adatok%202014-2023.xlsx> [Letöltve: 2025-10-08].
- Berlin, I. (1969) *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University. Magyarul: (1990) *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa.
- Farkas Zs. – Molnár Gy. – Molnár Zs. (2014) *A közfoglalkoztatási csapda. A Magyar Szegénységellenes Hálózat jelentése a közfoglalkoztatottak háttéréről, helyzetéről és lehetőségeiről*. Budapest: Magyar Szegénységellenes Hálózat. Elérhető: https://drive.google.com/file/d/0BypYLcPOXd_HY2RvZGx3ZlBvenc/view?pli=1&resourcekey=0-qdrG4fsScY_tD8_ubM8Kiw [Letöltve: 2025-10-08].
- Ferge Zs. (1994) Szabadság és biztonság. *Esély*, 6(5), 3–24.
- Ferge Zs. (1997) És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In Gombár Cs. – Hankiss E. – Lengyel L. (szerk.) *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. Budapest: Helikon-Kondor, 146–174.
- Ferge Zs. (1999) A civilizációs folyamat fenyegetettsége. *Magyar Tudomány*, 106(10), 1153–1169.
- Ferge Zs. (2019) Videó-előadás a Kiútprogram 10. évfordulójára rendezett konferencián. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=mjksyDRwVzA> [Letöltve: 2025-10-08].
- Ferguson, J. (2013) Declarations of dependence: labour, personhood, and welfare in southern Africa. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 19(2), 223–242. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12023>
- Ferguson, J. (2015) *Give a man a fish. Reflections on the New Politics of Distribution*. Durham and London: Duke University. <https://doi.org/10.1215/9780822375524>
- Juhász J. – Bajmócy Z. – Gébert, J. – Málovics Gy. (2015) Szegénység, képességek, lehetőségek. Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 57(5), 544–564.
- Kahneman, D. – Tversky, A. (1979) An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263–292. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Molnár Gy. – Bazsalya B. – Bódis L. (2018) *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai*. Műhelytanulmányok 2018/27. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.
- Molnár, Gy. – Bazsalya, B. – Bódis, L. – Kálmán, J. (2019) Public works in Hungary: actors, allocation mechanisms and labour market mobility effects. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, Special issue, 117–142. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.116>
- Molnár Gy. – Kapitány Zs. (2014) Miért elégedetlenek annyira a magyarok az életükkel? A szubjektív jóllétet befolyásoló tényezők mikroszintű összehasonlító elemzése magyar és osztrák adatokon. *Közgazdasági Szemle*, 61(6), 637–671.
- Neumann, J. – Morgenstern, O. (1944) *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton: Princeton University.
- Nicholls, A. – Ziegler, R. (szerk.) (2019) *Creating Economic Space for Social Innovation*. Oxford: Oxford University. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198830511.001.0001>
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University. Magyarul: (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris.
- Salamon J. – Makó Z. (2020) *Döntéelmélet közgazdászoknak*. Kolozsvár: Scientia.
- Scott, J. (1976) *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven and London: Yale University.
- Sen, A. (1990) Individual Freedom as a Social Commitment. *The New York Review of Books*, June 14. Magyarul: (1992) Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. *Esély*, 4(1), 3–18.
- Sen, A. (1999) *Development as freedom*. New York: Anchor. Magyarul: (2003) *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa.
- Sen, A. (2009) *The idea of justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University. Magyarul: (2021) *Az igazságosság eszméje*. Budapest: Osiris.
- Tóth I. Gy. – Csathó Á. – Tomka Zs. (2023) *A szabadság, a biztonság és az igazságos társadalompolitika kereslete Magyarországon*. Kutatási zárójelentés a Polgár Alapítvány az Esélyekért számára. Budapest: Társi. Elérhető: <https://tarki.hu/szabadsag-biztonsag> [Letöltve: 2025-10-08]
- Váradai M. M. (2016) Értékkeremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, 27(1), 30–56.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY¹

MOBILITÁSI REZSIMEK MAGYARORSZÁGON²

Az államszocializmus végétől a munkaalapú társadalom időszakáig

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.51>

ABSZTRAKT

A cikk négy évtizedben és (ehhez többé kevésbé illeszkedően leírható) négy társadalmi-gazdasági rezsimben (a stagnáló/pangó nyolcvanas éveknek a kezdetén, a politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulás turbulens periódusában, a kilencvenes évek végének és a kétezres éveknek a rendszerváltás utáni „megállapodott” társadalmának idején, valamint a 2010-es években kiépült „munkaalapú társadalom” körülményei között) vizsgálja az előrehaladás és a lecsúszás meghatározódását Magyarországon. Többváltozós elemzésekkel vizsgálom, hogy a különböző periódusokban mekkora volt az egyéni anyagi előrejutási mintázatokban a szülői háttér szerepe. Magyarázandó változónak egy anyagi-jóléti indexet állítok elő (ez alapvetően a jövedelemre épül, és ahol szükséges, az egyéb anyagi javakkal való ellátottság és a megtakarítások alapján készített közelítő változók imputálásával). Azt, hogy a kimeneti változó szóródásán belül mekkora hányadot magyaráznak a magyarázó változók csoportjai, OLS regressziókkal vizsgálom, a különböző időperiódusok közötti elmozdulások bemutatására egymással megegyező szerkezetű útmodelleket állítok fel. Végül a szülői háttérnek tulajdonítható tényezők és az egyéni demográfiai és munkaerőpiaci jellemzők relatív szerepének elemzésével igyekszem következtetést megfogalmazni a meritokrácia esélyeiről a közelmúlt Magyarországon. Az eredmények szerint az egyes mobilitási rezsimekben az elért anyagi státusz erősödő mértékben kötődik az elért iskolázottsági szinthez, miközben a szülői háttér hatása időben nem lineáris (előbb csökkent, majd ismét növekedett) – összességében tehát a meritokrácia szempontjából ellentmondásos folyamatok zajlottak le.

Kulcsszavak: társadalmi mobilitás, esélyegyenlőség, társadalomszerkezet, Magyarország

¹ Vezérigazgató, TÁRKI Zrt.

² Ferge Zsuzsa életművének egyik kulcsmotívuma volt az egyének és társadalmi csoportok egyenlőtlen életesélyeinek és az esélyek egyenlősítése irányába mutató társadalompolitikáknak a kutatása (Ferge 2016). Bár voltam szerzőtársa (tudományos pályám egyik igazi trófeájának tartom, hogy közvetítésemmel létrejött egy 1998-as Andorka–Ferge–Tóth cikk), mintegy harmincéves tudományos barátságunkat általában kölcsönösen tiszteletteljes véleményeltérés jellemezte. Attól kezdve, hogy a nyolcvanas évek elején alaposan jegyzetelve végigolvastam a „Társadalompolitikai tanulmányok”-at (Ferge 1980), vitáink a strukturális meghatározottságok és az egyéni sorsdöntések közti határvonalról, a szükségletelvű támogatások (ellen)ösztönzési hatásairól szóltak. Legutóbbi beszélgetésünkön (2024 március közepén) meséltem neki erről a cikkről. Most igazából csak miatta fejeztem be.

MOBILITY REGIMES IN HUNGARY

From the end of state-socialism until the period of the work-based society

ABSTRACT

This article examines the determinants of advancement and downward mobility in Hungary across four decades and within four socio-economic regimes (loosely corresponding to the early 1980s stagnation period, the turbulent phase of major socio-economic transformation following the political regime change, the settled post-transition society of the late 1990s and 2000s, and the conditions of the “work-based society” established in the 2010s). Using multivariate analyses, I investigate the role of parental background in individual patterns of material advancement during these different periods. As the dependent variable, I construct a material-wellbeing index (primarily based on income, and where necessary, supplemented by imputed proxy variables reflecting access to other material goods and savings). I use OLS regressions to assess the proportion of variance in the outcome variable explained by groups of explanatory variables, and I develop path models with identical structures to illustrate shifts between time periods. Finally, by analyzing the relative importance of factors attributable to parental background and individual demographic and labor market characteristics, I aim to draw conclusions about the prospects of meritocracy in recent Hungarian history. The results suggest that in each mobility regime, achieved material status is increasingly linked to educational attainment, while the effect of parental background is non-linear over time (first decreasing, then increasing again)—indicating that, overall, contradictory processes have taken place from the perspective of meritocracy.

Keywords: social mobility, equality of opportunity, social structure, Hungary

MOBILITÁSI REZSIMEK MAGYARORSZÁGON

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS VÉGÉTŐL A MUNKAALAPÚ TÁRSADALOM IDŐSZAKÁIG

BEVEZETÉS³

A társadalom szerkezetének és az egyenlőtlenségi rendszer reprodukciójának legfontosabb csatornái az iskolarendszer, az öröklést meghatározó szabályozók, illetve a társadalmi átörökítés egyéb finom mechanizmusai, amelyek együttesen adják ki azt a keretrendszert, amit az egy-egy időszakra jellemző mobilitási rezsimnek nevezhetünk.

A hazai társadalmi mobilitás folyamatairól a társadalomtudományi kutatások Ferge Zsuzsán (1969, 1980, 2015) kívül Andorka (1982), Haller és szerzőtársai (1990), Kolosi és szerzőtársai (2003), Breen és Luijkx (2004), Róbert és Bukodi (2004), Kolosi és Tóth (2008), az OECD (2018), Bukodi és szerzőtársai (2020), Róbert (2018, 2021), Tóth és Szelényi (2018), Huszár (2022), Huszár és szerzőtársai (2022), Huszár és Hajdú (2024) és mások kutatásai is kimutatták, hogy a felemelkedés útjai nem elég szélesek. Jelentős mértékű a hátrányok és előnyök intergenerációs átörökítése, amely jelenség még azokban az időszakokban is negatívan hatott a társadalom működésére, amikor pedig explicit szándék volt a mobilitási csatornák szélesre tárására.

Ebben a cikkben azt vizsgálom, hogy tudunk-e különbséget tenni a nyolcvanas évek elejétől napjainkig tartó bő négy évtized egymástól elkülönülő mobilitási rezsimjei között. Ezt a négy évtizedre vonatkozóan a következő periódusokból származó adatállományok elemzésével valósítom meg:

- a szocializmus végjátékának, a stagnáló/pangó nyolcvanas éveknek a kezdete (1982-es adatok alapján);
- a politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulás turbulens periódusa (1993-as adatok alapján);
- a kilencvenes évek végének és a kétezres éveknek a rendszerváltás után kikristályosodott társadalmi (2005-ös adatok alapján);
- a „munkaalapú társadalom” víziója és a hozzá kapcsolt társadalompolitika eredményeképpen változó társadalmi viszonyok (2016-os adatok alapján).

Az alábbiakban előbb többváltozós elemzésekkel vizsgálom, hogy a különböző időszakokban mekkora szerepe volt az egyéni anyagi előrejutási mintázatokban egyfelől a szülői háttérnek, másfelől az egyéni humántőke-felhalmozási döntéseknek (elért iskolai végzettség, munkaerőpiaci részvétel). Magyarázandó változónak egy anyagi-jóléti indexet állítottam elő, amely alapvetően a jövedelemre épül, és ahol szükséges, az egyéb anyagi javakkal való ellátottság és a megtakarítások alapján készített közelítő változókat is bevettem. Azt, hogy a kimeneti változó szóródásán belül mekkora hányadot magyaráznak a magyarázó

³ Ez a tanulmány – legalábbis, ami a kutatáshoz szükséges adatbázisok előkészítését és feldolgozását illeti – az NKFI Hivatal által támogatott, K 135934 számon nyilvántartott, Patrimoniális tendenciák és társadalmi bezárulás: hogy gátolja a társadalmi mobilitást a ragadós padló és a ragadós plafon jelensége? című kutatás támogatását is élvezte. A szerző kifejezetten hálás annak a két anonim véleményezőnek, akik nagyon hasznos és inspiráló megjegyzéseket fűztek e tanulmány első változatához.

változók csoportjai, OLS regressziókkal elemeztem, a különböző időszakok közötti elmozdulások bemutatására útmodelleket állítottam fel. Végül a szülői háttérnek tulajdonítható tényezők és az egyéni demográfiai és munkaerőpiaci jellemzők relatív szerepének elemzésével fogalmaztam meg következtetéseimet a meritokrácia esélyeiről a közelmúlt Magyarországon.

E tanulmánynak az a hozzáadott értéke, hogy a magyar szakirodalomban meglehetősen egyedülálló módon tesz kísérletet arra, hogy az elért anyagi státust részben meghatározó szülői hatást egységes keretben elemezze a kiválasztott négy időszakra vonatkozóan. Mindezt úgy igyekeztem megtenni, hogy a rendelkezésre álló adatbázisok alapján a kimeneti változó és a magyarázó változók lehetőségeihez képest legalaposabb harmonizálására törekedtem. Az interpretációval foglalkozó fejezetben külön elemeztem, hogy az összehasonlíthatóság érdekében tett módszertani kompromisszumoknak milyen lehetséges következményei vannak az eredmények értékelésére vonatkozóan.

ELMÉLETI KERETEK ÉS KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A mobilitás fogalmáról

Egy tisztán kasztrendszerre épülő társadalmi berendezkedésben élni és halni is csak a kaszton belül lehet. Ugyan a kaszt belülről lehet heterogén, de a kasztok közötti mozgás generáción belül és generációk között is ki van zárva. Egy tisztán az érdemek alapján működő társadalomban csak az erőfeszítés és a preferenciák tesznek különbséget ember és ember között: sem bőrszín, sem előjog, sem más nem számít, nincs kasztosodás, és nem jellemző a rendiesedés sem. A valóságban viszont vegytiszta formában egyik véglet sem létezik. Gazdasági, társadalmi és politikai intézmények, egyéni és közösségi szokások, viselkedésminták és preferenciák elegye adja meg azt a kombinációt, amiben az egyének társadalmi előrejutási esélyei meghatározódnak. A társadalom nyitottsága és zártsága ennek a bonyolult együttesnek a folyamatosan változó összetételén múlik, és indirekten azzal a mozgással/fluiditással mérhető, ami az egyének generáción belüli vagy generációk közti mozgását jellemzi. Összességében ezt a bonyolult együttest nevezhetjük mobilitási rezsimnek.

A társadalmi mobilitás szakirodalmának klasszikus iránya a mobilitást társadalmi státusok közti átmenetként definiálja. A társadalmi származást (*origin*) és az elért társadalmi helyzetet (*destination*) definiálhatjuk marxista alapon a tulajdonviszonyok (és az ezekre épülve meghatározott osztályviszonyok), weberiánus alapon a piaci pozíciók, esetleg Bourdieau követőjeként a különböző tőkeformák révén definiált osztályokként (Andorka 2006). Mások, így a mobilitás közgazdasági szakirodalom szerzőinek elsőprő többsége (lásd erről Jantti–Jenkins 2015), szimplán vagyoni-jövedelmi osztályok alapján definiálják. A mobilitáskutatás egy másik iránya a mobilitási esélyeket (*equality of opportunity*, Roemer 1998) vizsgálja, és a státuselérés folyamatában a kiindulási körülmények (*circumstances*), az előrejutás érdekében tett erőfeszítések (*efforts*) között tesz különbséget.

A két elméleti irányt egyaránt keresztbemetszi az a dichotómia, hogy a kutatók a mobilitási folyamatban hogyan fogják fel az egyéni cselekvés és a strukturális korlátok relatív arányait. Mondhatjuk azt, hogy akik a strukturális korlátok (szülői társadalmi osztály, foglalkozási vagyoni helyzet, jövedelem stb.) szerepét hangsúlyozzák, azok rendre alulértékelik az egyéni preferenciákat, teljesítményt és ambíciókat, akik viszont az utóbbiakra teszik a hangsúlyt, sokszor alábecsülik a strukturális kötöttségeket (lásd még: Wrong 1961).

A jelen cikknek nincs olyan ambíciója, hogy igazságot tegyen vagy egyáltalán állást foglaljon ezekben az egyébként roppant fontos és az empirikus társadalomkutatás számára talán eldönthetetlen vitákban. Tanulmányomban az emberi viselkedést a fentiekhez képest köztes modellekre építve a „*homo socio-economicus*” (Andorka 1995) megnyilvánulásaiént vagy (másképpen) a harmadik típusú (*Type III*, Boudon 2006), racionális pszichológiai megfontolásokra építő, weberiánus „megértő szociológiai” alapokon álló megközelítésben fogom fel, különbséget téve származási háttér (*circumstances*), erőfeszítések (*efforts*), valamint az értékek és kulturális beállítottságok (*culture*) és a keretfeltételeket alakító szakpolitikák között.

Kérdésem empirikus: hogyan jellemezhetjük a vizsgált négyévtized társadalmi-gazdasági berendezkedéseit abból a szempontból, hogy milyen mobilitási esélyeket nyújtottak a társadalom tagjai számára. Előbb körülírom ezt a négy időszakot, majd definiálom a magyarázandó és a magyarázó változókat. Feltételezésem szerint az ebben a négy időszakban uralkodó mobilitási rezsimek eltérő lehetőségeket biztosítottak a származásnak és az erőfeszítéseknek, ezáltal más és más esélyt adtak egy meritokratikus berendezkedésnek is.

Érdemes itt egy rövid kitérőt tenni a meritokrácia fogalmával kapcsolatosan. Michael Young (1958) klaszikus disztópiájában a meritokrácia felemelkedése egy olyan társadalom eljövételét jelzi előre, amelyben a társadalom strukturálódásának és az azon belüli érvényesülésnek a meghatározódását a tehetség és az erőfeszítések szabják meg. Ebben megkülönböztetett szerep jut az iskolai végzettségnek, ami egy felületes és naiv értelmezés szerint tiszta közelítése a saját teljesítménynek, és ezáltal a javak és pozíciók meritokratikus elosztása a társadalomban funkcionálisnak és egyben igazságosnak és fairnek is tekinthető. Ez a megközelítés egyfelől azért érdemel kritikát, mert az egyén indulóhelyzetét és az ebből következő teljesítőképességét is erősen korlátozzák a származásából adódó strukturális korlátok (Bukodi–Goldthorpe 2010, Sandel 2020), másfelől pedig azért, mert egy liberális piacgazdaságban a piaci versenyben kialakult eloszlást nem elsősorban valamifajta érdek határozza meg, hanem az az érték, amivel adott kereslet-kínálati viszonyok mellett a piac honorálja a teljesítményt (Hayek 1960).

Ebben a vitában sem szeretnék igazságot tenni ennek a cikknek a keretében. Bukodi és Goldthorpe (2010) éppen a magyar átmenet példáján megvizsgálta, hogy vajon a meritokratizálódás elkerülhetetlenségével (*meritocracy as a functional imperative*) kapcsolatos vagy pedig a meritokrácia és a piacgazdaság ellentétével érvelő narratívának lehet több empirikus támogatottságot találni. Amikor a továbbiakban a meritokrácia mellett (pozitív konnotációval) érvelek, akkor azt értem ez alatt, hogy az a „jó”, ha az érvényesülésben kisebb a szerepe a szülői hatásnak és nagyobb a szerepe a saját iskolai végzettségnek. Előbbit azért tarthatjuk pozitívnak, mert az eloszlás alján levőket talán így kevésbé „húzza vissza” a szülői ballaszt, utóbbit meg azért, mert ott, ahol az iskolázottság dominál a funkcionális pozíciók emberek közötti elosztásában, talán kisebb lesz a szerepe az „urambátyámos” világnak.

A négy vizsgált időszak és a rendelkezésre álló adatok

Elemzésünk négy évtizedben és (ehhez többé kevésbé illeszkedően leírható) négy társadalmi-gazdasági rezsimben vizsgálja az előrehaladás és a lecsúszás meghatározódását Magyarországon. Ez a négy évtized a következő időszakokra osztható és a következő adatállományok segítségével elemezhető:

- A szocializmus végjátékának, a stagnáló/pangó nyolcvanas éveknek a kezdete. 1982-ben készült Kolosi Tamás vezetésével a rétegződésmodell-vizsgálat, amelynek rendkívül gazdag és jól dokumentált változószerkezete sokkal több kapcsolódó elemzést tesz lehetővé, mint amit itt ki tudok majd aknázni

(Kolosi 1982, 1987).⁴

- A politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulás turbulens időszaka. A Szelényi Iván és Donald Treiman által vezetett 1993-as kelet-közép-európai összehasonlító társadalomszerkezet-vizsgálat éppen azt az időszakot dokumentálja, amikor magas infláció, példátlan (azóta sem megismételt) mértékű munkanélküliség, soha korábban nem tapasztalt méretű külföldi tőkebeáramlás, privatizációs folyamatok két hulláma közötti átmenet jellemezte a gazdaságot és a társadalmat (Szelényi–Treiman 2017).⁵
- A kilencvenes évek végének és a kétezres éveknek a rendszerváltás utáni „megállapodott” társadalomról az Eurostat által menedzselte összeurópai háztartási jövedelem és munkaerőpiaci vizsgálatból (EU-SILC) szerzünk ismereteket.⁶ Ezt az időszakot a „kikristályosodó társadalomszerkezet” jellemezte: utána voltunk a jelentős felsőoktatási expanzióknak, beállt a korábbinál lényegesen alacsonyabb foglalkoztatási szinten megvalósult munkaerőpiaci egyensúly, a gazdaság- és társadalomszerkezetet nagyfokú inaktivitással, valamint a munkaerőpiaci „insiderek” és az onnan tartósan kiszorult marginalizált csoportok között növekvő szakadékkal jellemezhetjük (Tóth 2005, Kolosi–Tóth 2008).
- A 2010-es években a „munkalapú társadalom” víziója és a hozzá kapcsolt társadalompolitika jelentős átalakulásokat hozott: ezt az időszakot a rohamléptekkel megnőtt foglalkoztatottsági szintek (ennek részben a versenygazdaság által létrehozott munkahelyek szaporodása, részben pedig a segély helyett munkát ígérő, a marginalizált rétegeket a munkaerőpiacra erőteljes mozdulatokkal visszaterelő közmunkaprogram volt a forrása), a korábban elképzelhetetlen mértékű jövedelemátcsoportosítást megvalósító családtámogatási programok, a külföldi cégektől a magyar cégek felé megvalósuló tőke- és piacátcsoportosítások, a klientúra számára létrehozott járadékos helyzetek és a közbeszerzésekkel helyzetbe hozott új tőkés csoportok felépítésére irányuló (zömmel sikeres) kezdeményezések jellemezték. Erre az időszakra vonatkozóan a 2016-os Mikrocenzus vizsgálat eredményeit használok – szem előtt tartva, hogy az adott vizsgálat adatfelvételi periódusa még túl korai ahhoz, hogy lássuk a fenti változások összes hatásait.⁷

Kiindulópontom szerint ezekben az időszakokban markánsan különbözőek lehettek a társadalmi érvényesülés feltételei. Minden periódusnak megvan a maga hőse, ikonikus figurája, és minden periódusban megvannak azok a készségek és képességek, amelyek a társadalmi előrejutást meghatározzák. Természetesen egy ilyen idősoros elemzés – bármilyen nagy minták is adják a háttérét – nem tud elég részletes lenni ahhoz, hogy az előrejutás finom mechanizmusait kövessük belőlük, de azért érdemes kicsit elidőzni azon, hogy milyen tényezők vezérelhetik a társadalmi előrejutást.

Várakozásaim (és hipotéziseim) nem teljesen triviálisak. Vannak, akik a szocializmus idején jellemző mo-

4 A kutatás dokumentációját a Tárki Adatbankból szereztem be (kutatásazonosító: TDATA-A18).

5 Kutatásazonosító a Tárki adatbankban: TDATA-C48, részletes nemzetközi dokumentáció: Szelényi és Treiman 2017.

6 Az Európai Unió (*EU Statistics on Income and Living Conditions* c. vizsgálata) 2005-ben, 2011-ben és 2019-ben tartalmazott egy az intergenerációs átörökléssel kapcsolatos kérdésblokkot, ehhez az adatokat az Eurostattal kötött adathasználati szerződés révén jutottam hozzá (sz. sz. RPP 340-2022-EU-SILC). Sajnos a nemzetközi vizsgálatsorozat 2019-es magyarországi adatfelvételének jövedelemváltozója – értékelésem, valamint az adatállomány más szakértői használóiával való konzultációk alapján mások értékelése szerint is – súlyosan problémás, a 2011-es hullámnak pedig a számunkra fontos iskolázottságváltozó problematikus, végül a közvetlenül az Eurostattól igényelt és megkapott 2005-ös adatállományon végzett számításokat közlöm itt.

7 A vizsgálat elemzését a KSH Adatszoba használati szerződés tette lehetővé (sz.sz. KSH/ADKI/218/2021), ami kiegészítésre került a magyar SILC adatok használatára szolgáló engedéllyel is (sz.sz. KSH/ADKI/1370/2022).

bilitási rezsimben azt látják, hogy olyan értelemben állt közel a meritokratikus berendezkedéshez, hogy az iskolázottsági szint egyben a hierarchikus társadalmi berendezkedésnek is centrális kategóriája volt (Bukodi–Goldthorpe 2010, Konrád–Szelényi 1978). Csakhogy, legalábbis Magyarországon, éppen a szocialista évtizedekben volt rendkívül alacsonyan tartva a felsőfokú oktatás elérhetősége, korlátozva a képzett munkakínálatot, nagy teret engedve annak, hogy a funkcionális munkamegosztási rendszerben a nem (iskolai képzettségként definiált) érdem szerinti elosztás legyen a domináns. Hasonlóképpen, noha a szocializmus ideológiájának fontos építőköve volt a társadalmi mobilitás, az ezirányú kutatások éppenhogy a szocialista időszak vége felé a társadalmi mobilitás lelassulásáról, a társadalmi szerkezet befagyásáról számoltak be (összefoglalásért lásd: Kolosi–Róbert–Tóth 2003, illetve Hajdu–Huszár 2024). Ezzel szemben a piacgazdaságra való áttérés, a gazdaság rohamléptű modernizációja elméletileg a (különösen a magasan képzett) munkavállalók és vállalkozók lehetőségeinek megnövekedésével járhatott, amiből az következne, hogy a szülői hatás csökkent, az iskolázottság munkaerőpiaci értéke viszont növekedett. Azt vártam tehát, hogy a rendszerváltás után a szülői hatás enyhült, a saját iskolázottság szerepe viszont növekedett az elért társadalmi pozíció meghatározásában. Később azonban, amikor egyébként a társadalmiszerkezet is a kikristályosodás irányába haladt (Kolosi–Keller 2010), valamint a minden elemében a társadalmi bezárulás irányába tendáló „munka-alapú társadalomként” jellemezhető rezsim kiteljesedett, akkor a hierarchizálódás felé, a társadalmi mobilitási csatornák szűkülése felé mutató tendencia vált dominánssá, miközben a munkaerőpiacon nem csökkent a magasabb iskolázottság hozamprémiuma.

Kimeneti változók

Függő változóként olyan összevont anyagi jóléti indexeket hoztam létre, amelyek révén anyagi dimenzióban (ideális esetben a jövedelem, a megtakarítás, a lakásérték és a tartós fogyasztási cikkekre rendelkezés mentén) tudunk közelíteni egy a „fent” és a „lent” beazonosítását segítő vertikális tagolódást. Nem minden időpontban egyformán álltak rendelkezésre az összevont index konstruálásához szükséges elemek, de összességében minden vizsgálat változószerkezete tartalmazott elég információt ahhoz, hogy létrehozzunk egy a vertikális tagolódás mérésére alkalmas indexet.⁸ Az 1982-es vizsgálatot – lévén ennek a leggazdagabb a változószerkezete – az összehasonlíthatóság érdekében kicsit le kellett „butítani”. Ebben egy összevont anyagi jóléti indexet használtam, az egy főre jutó jövedelem és a kutatás során eredetileg kidolgozott anyagi index egyesített z-score-ba történő összedolgozásával.⁹ Az 1993-as vizsgálat eredeti változóját az összeha-

8 Az, hogy létezik-e a vertikális tagolódásnak egy meghatározott dimenziója, persze önmagában is kérdés. A tudományos fősodrhoz tartozó közgazdász kutatók, akik általában mindent jövedelemben mérnek, nem sokat kételkednének abban, hogy igen. Azok a társadalmi tagolódással foglalkozó szociológusok, akik a társadalom osztályalapú tagolódását emelik ki, szintén feltételeznek egy ilyen hierarchikus tagolódást, azzal a megszorítással, hogy modelljükben a hierarchiának lépcsőfokai vannak (ezek az osztályok). Azok viszont, akik a modern társadalmak szerkezetét a vertikális tagolódás mellett egyes esetekben horizontálisan (például életstílus-csoportokban vagy rendies képződményekben) látják a társadalmi berendezkedés leírásának legnagyobb magyarázóerővel bíró modelljét, nyilván vitatják mindezt. Látni kell ugyanakkor, hogy ez utóbbi esetben is az erőforrások (jövedelem, vagyon) eloszlása létrehoz egy vertikális rangsort, aminek persze a felhasználása, mozgósítása már más dimenziók mentén történik. A vertikális tagolódás mindig létezik, legfeljebb a magyarázóereje kisebb olyan társadalmakban, ahol jelentős a horizontálisan elkülönülő fogyasztási és életstílus-csoportok jelenléte. A társadalmiszerkezet fentebb említett kikristályosodásának tendenciája ugyanakkor azt is jelenti, hogy a korábban tapasztalható státusinkonzisztencia (vagyis az a jelenség, hogy az egyes társadalmiszerkezeti vertikális dimenziókban a társadalom tagjai egymástól eltérő pozíciókban találhatták magukat) jelensége csökkent, egyre inkább összekapcsolódtak egymással a különböző egyenlőtlenségi dimenziók.

9 A z-score értékhez úgy jutunk, ha vesszük egy adott változó aktuális értékének az átlagtól való eltérését, és ezt az értéket elosztjuk az adott eloszlásra jellemző standard hiba értékével. Az 1982-es vizsgálatban rendelkezésre álló egy főre jutó háztartási

sonlíthatóság érdekében „gazdagítani” kellett azzal, hogy az összevont z-score összeg részét képezte egy vagyonértékkel kapcsolatos kérdőív változó és a megtakarítások létre vonatkozó kétértékű változó beépítése is.¹⁰ A 2005-ös SILC vizsgálat esetén a kimeneti változóként (egyéb, a háztartások vertikális anyagi helyzetének árnyalására használható változó híján) meg kellett elégednem a vizsgálatban mért egy főre jutó jövedelmi szinttel. A 2016-os Mikrocenzus esetében bonyolultabb volt a helyzet, mert itt sajnos mind a jövedelemváltozó, mind pedig a lakásérték-változó értékei rendkívül nagy arányban hiányoztak. A vizsgálat nagy esetszáma azonban lehetővé tette, hogy az egy főre jutó jövedelem változó megnyugtatóan előálljon a leghasonlóbb esetek megtalálása révén megvalósított ötszörös hot-deck imputációval, illetve a lakásérték változót is tudtam imputálni a lakásméretre és lakásállapotról vonatkozó segédváltozók igénybevételével.¹¹ A végeredményként kapott indexek értékei elégségesen közelítik azt, amit vertikális társadalomszerkezeti dimenzióként feltételezek.¹²

Magyarázatot igényel még, hogy a kimeneti változót miért a háztartási és miért nem az egyéni jövedelemre építettem. Nos, ennek van egy elméleti és egy gyakorlati oka is. Az elméleti az, hogy a vertikális társadalmi tagolódásban elfoglalt hely definíciója az egyének jóléti helyzetét igyekszik megragadni. Márpedig a jóléti helyzetet a rendelkezésre álló jövedelem szabja meg, nem az éppen aktuális munkajövedelem vagy ösztöndíj (gondoljunk a háztartásbeli nők vagy a tanulók esetére). A gyakorlati ok pedig részben az, hogy a munkajövedelem használata még a részletes jövedelemkérdéseket tartalmazó adatfelvételek esetében is jelentős mértékű elvesztéshez vezetett volna, részben pedig az, hogy nem is mindenütt álltak rendelkezésre az egyéni munkajövedelmekre vonatkozó adatok (például ezek hiányoztak a 1993-as vizsgálat esetében).

Az 1982-es, az 1993-as és a 2005-ös vizsgálatok esetében a mintába került háztartások minden tagja, az 1993-ban végzett vizsgálat esetében pedig a háztartásokat reprezentáló tagok kerültek be az elemzési adattáblományba. 1982-ben és 1993-ban a reprezentativitást egy erre a célra kreált szelektáló változó, 2005-ben és 2016-ban pedig a megfelelő népességsúlyok voltak hivatottak biztosítani.

Magyarázó változók

Bár azt gondolom (lásd erről: Tóth 2000), hogy a társadalmi érvényesülés teljes modelljének az *adottságok* (más szavakkal: a származási körülményeink, vagyis az idő és a hely, amikor és ahova születünk, a nemünk, az etnikumunk, a szüleink anyagi és kulturális tőkéje és annak átörökítési képessége) mellett egyenrangúan fontos alkotóelemei az *erőfeszítések* (az iskolai előmenetellel, a nyelvtanulással, munkaerőpiaci részvétellel

jövedelemből hétfokú kategorizálást készítettem (a medián a 0–50, 50–80, 80–120, 120–200 és 200+ százalékában definiált csoportokat hoztunk létre), majd ennek a z-score-ját összeadtuk a kutatásban eredetileg elkészített, szintén hétfokú vagyonistátus-index egyénenként kiszámolt z-score-jával. Az anyagi index tehát e két z-score összegeként állt elő.

10 Ebben az esetben a rendelkezésre álló egy főre jutó jövedelem szintén hétfokú skálára átalakítása után létrehozott jövedelmi z-score-hoz hozzáadtam a kutatásban rendelkezésre álló két vagyoni változó (ingóságok értéke és ingatlanok értéke) szintén hétfokúvá transzformált összegének z-score értékeit, valamint egy a megtakarítások meglétére vonatkozó kétértékű (van/nincs) változóból képzett z-score értéket.

11 Konkrétan: akinek megvolt a lakásértéke, azt használtam. Akinek esetében nem állt rendelkezésre ez az érték, annál becslést készítettem a lakásméret- és lakásállapot-változó alapján. A lakásérték-változó beépítése az összevont z-score-ba ugyanúgy történt, mint a többi vizsgálat esetében.

12 Ne feledjük, ahhoz, hogy a későbbiekben következő regressziós elemzésekhez magyarázandó változót kapjunk, elég, ha a magyarázandó változó folytonos, értékei között értelmezhető a nagyobb-kisebb reláció, valamint az egyes változóértékek közötti távolságok egyenlőnek tekinthetők. A létrehozott változó esetében teljesülnek ezek a feltételek – azon a szinten biztosan, hogy elkülöníthetők benne a nagyobb („felső”, „középső”, „alsó”) társadalmi csoportok.

kapcsolatos döntések), a szükség esetén mozgósítható szellemi, fizikai és szociális *erőforrások* (a társadalmi kapcsolatháló intenzitása, a barátok, szűkebb bizalmas kapcsolatok száma, a mentális és fizikai egészségi állapot) és a döntéseket keretező egyéni *beállítottságok* (az új kihívásokkal, kockázatvállalással, takarékos-sággal kapcsolatos attitűdök, a vallási beállítottság), az alábbiakban – döntően adatkorlátok miatt – a meghatározó tényezőknek ezek közül csak két csoportját különböztetem meg.

Ennek megfelelően – követve az esélyegyenlőséggel kapcsolatos elméleti és empirikus irodalom széles körben alkalmazott definíciót és protokolljait, különbséget teszek a származási „körülmények” (egyéni kontrollon kívül álló tényezők) és az „erőfeszítések” (az utód anyagi helyzetét befolyásoló személyes vagy családi döntések) között. A körülmények között szerepel a gyermekkori demográfia (az életkor, a nem, a hiányzó szülők, testvérek száma és az urbanizációs szint 14 éves korban) és a szülői háttér (a szülők iskolai végzettsége, a gyermekkori pénzügyi helyzet). Az „erőfeszítések” az iskolai végzettséget és a foglalkoztatás típusát foglalják magukban.¹³ Ha a társadalomban a körülmények relatíve nagy szerepet játszanak az erőfeszítésekhez képest, akkor azt a társadalmat zártabbnak tekinthetjük, ha inkább az erőfeszítések szabják meg az előrehaladást, akkor azt a társadalmat inkább meritokratikusnak, nyitottabbnak tekintjük.

A MOBILITÁS ÉS AZ ELŐREJUTÁS MEGHATÁROZÓI: NÉHÁNY RELEVÁNS SZAKIRODALMI EREDMÉNY

Az elért anyagi-jövedelmi helyet intergenerációs meghatározódását – és általában a társadalmi mobilitást – vizsgáló magyar szakirodalmon belül a tradicionálisabb származás-pozíció (*origin-destination*) összefüggését vizsgáló kutatások a társadalmi mobilitás abszolút szintjének csökkenését mutatták be az általunk is vizsgált periódusra vonatkozóan (Huszár 2015, Kolosi 2016, Huszár–Hajdu 2024). Mindemellett a korábbi vizsgálatok szerint a relatív – tehát a társadalom strukturális változásaitól független – mobilitás trendje is inkább a bezárulás irányába mutatott (Róbert–Bukodi 2004, Bukodi–Godthorpe 2010, Tóth–Szelényi 2018, Róbert 2018, Erát–Huszár–Füzér 2022, Huszár–Hajdu 2024).

Viszonylag kevés olyan kísérlet történt azonban, amelyekben a származásnak a munkaerőpiaci sikerekre – például a keresetek vagy a jövedelmek alakulására – hatását vizsgálták volna. Ilyen kivétel például Huszár és Hajdu (2024) elemzése, akik az 1982-es Rétegződésmodell-vizsgálat adatállományával, illetve a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kovách Imre által vezetett „Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás” című, 2021-es vizsgálatának (Kovách 2024) adataival dolgoztak. Eredményeik szerint a 2020-as évek elejére a nyolcvanas évek elejéhez képest nemcsak a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek (kereseti különbségek) nőttek, hanem a mobilitási esélyek is egyenlőtlenebbé váltak, döntően a foglalkozási szerkezet megmerevedése következtében. A jelen elemzés szempontjából fontos állításuk még, hogy a származási osztályhelyzetnek a kérdezettek jövedelmi helyzetével mutatott összefüggése idővel szorosabbá vált – ami vizsgálatomnak is centrális kutatási kérdése. Amint azonban a továbbiakban látni fogjuk, elemzésemben egyfelől általánosabban definiálom a jövedelmi helyzetet (azzal, hogy az anyagi jóléti index meghatározódását vizsgálom), másfelől pedig a származási háttér nem a foglalkozási osztályhelyzettel, hanem a szülők iskolázottságával

¹³ A helyzet persze még ennél is elbátoraltatónabb. Kénytelen vagyok elfogadni, hogy az adottságok két fontosabb alcsoportjában (vagyis az egyéni adottságokon és a szülői háttéren) belül is vannak megfigyelhető és nem megfigyelhető (vagy legalábbis a survey technológia segítségével nem hozzáférhető) tényezők. Előbbi alcsoport megfigyelhető eleme a születési kor, a nem, az etnikai hovatartozás, de nem megfigyelhető elemek például a genetikai háttér és a veleszületett képességek (amelyek, ráadásul, legalábbis részben, a szülői háttér által determináltak). Utóbbi alcsoport megfigyelhető eleme a szülői humán tőke vagy kulturális tőke (számunkra ebből az iskolázottság mint közelítő változó áll rendelkezésre), de nagyon sok nem megfigyelhető elem van (nagy szülői háttér, szülői inspirációk és ambíciók, betegségek, fogyatékos-ságok (?) stb.

közelítem.

Az alkalmazott modell

Megközelítésem formalizáltabb bemutatásához abból indulok ki, ahogy Esping-Andersen és Wagner (2012) definiálta a meritokratikus mobilitási rezsimeket. Modelljük az elért jövedelmi szint meghatározói között az iskolázottsági szint (E) és bizonyos társadalmi-politikai tényezők (S) mellett megkülönbözteti a gyermek (C) és a szülő (P) megfigyelhető (*obs*) és az empirikus kutatások adott eszköztárával nem megfigyelhető (*unobs*) jellemzőit, tehát (1) $\ln Y = \beta_1 C_{obs} + \beta_2 C_{unobs} + \beta_3 P_{obs} + \beta_4 P_{unobs} + \beta_5 E + \beta_6 S + \varepsilon$, majd az elért iskolázottságot a gyermek (vagyis a megfigyelt egyén) és a szülő megfigyelt és nem megfigyelt jellemzői mellett a társadalmi-gazdasági tényezőcsoport függvényeként írja fel, tehát (2) $E = \gamma_1 C_{obs} + \gamma_2 C_{unobs} + \gamma_3 P_{obs} + \gamma_4 P_{unobs} + \gamma_5 S + \vartheta$. Szerintük akkor nevezhetjük a mobilitási rezsimeket meritokratikusnak, ha a származásnak nincs közvetlen hatása a gyermek életésélyeire, vagyis $\beta_2 = 0$ az (1) egyenletben, és a származásnak nincs hatása az elért iskolázottsági szintre sem, tehát $\gamma_2 = 0$ a (2) egyenletben. És az elért iskolázottsági szint erősen meghatározza a végső kimenetet (vagyis az anyagi-jövedelmi helyzetet (tehát β_5 hatása erős és pozitív).

Az ebben a cikkben bevezetett specifikációban hasonlóképpen, de még ennél is leegyszerűsítettebben keretezzük a kérdést. Kiindulásképpen modellezhetjük mindenekelőtt azt, hogy mekkora hatása van a szülő iskolázottságának a gyermek által elért iskolai végzettségre.

$$\text{elvégzett iskolai évek} = \beta_1 * \text{apa iskola} + \beta_2 * \text{anya iskola} + \varepsilon \quad (1)$$

Ezután kiszámolhatjuk azt, hogy mekkora az elvégzett iskolai osztályok szerepe a saját munkaerőpiaci státusz meghatározódásában, tehát

$$\text{foglalkoztatotti státusz} = \beta_3 * \text{iskolai évek} + \varepsilon \quad (2)$$

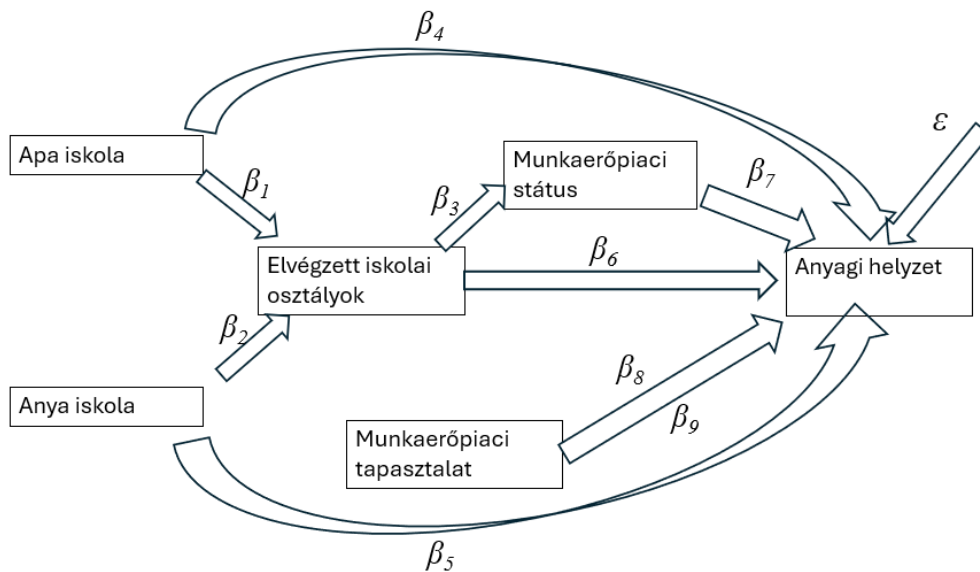
Végezetül megnézhetjük, hogy a saját anyagi helyzetet mennyiben magyarázza az apa és az anya iskolai végzettsége, az elvégzett osztályokkal mért iskolai végzettség, valamint a munkaerőpiaci tapasztalat (ami adott esetben gyakorlatilag az életkort jelenti – pontosabban, években mérve azt az időtartamot, amihez az életkorból az iskolában töltött osztályok és az általános iskola elkezdése előtti évek számának összegét levonva jutunk el).¹⁴

$$\text{anyagi helyzet} = \beta_4 * \text{apa iskola} + \beta_5 * \text{anya iskola} + \beta_6 * \text{iskolai évek} + \beta_7 * \text{foglalkoztatási} + \beta_8 * \text{munkatapasztalat} + \beta_9 * \text{munkatapasztalat}^2 + \varepsilon \quad (3)$$

A teljes útmodell illusztrációjaként szolgál az 1. ábra.

¹⁴ Az utolsó egyenlet a rend kedvéért tartalmaz még egy tételt: a munkatapasztalat életévekben mért értékének a négyzetét – ezt külön nem elemzem, az egyenletekben szerepeltetése arra szolgál, hogy reflektáljak az életkor és a jövedelmi helyzet nem-linearitásának sajátosságaira.

1. ábra. Az anyagi helyzet meghatározóira felállított útmodell sematikus ábrája

Forrás: saját szerkesztés.

A modellek felírásából is kiderül, hogy noha az iskolai végzettséget az erőfeszítések kategóriájába soroljuk, nem feltételezzük azt, hogy az egyének által elért legmagasabb iskolai végzettség pusztán az adott személyhez köthető „eredmény” lenne. Természetesen szerepet játszik benne a szülők által elért iskolázottság is (ezeket reprezentálják a β_1 és a β_2 együtthatók). Egy teljes modell ennél persze még sokkal több változót is tartalmazhatna. Utalhatnánk arra, hogy az elért iskolára nemcsak a szülők iskolázottsága, de azok tágabban definiált anyagi helyzete is hatást gyakorolhat, továbbá számít a gyermekek születéskori egészségi állapota, genetikai adottságai stb. Ez mind igaz, az adott adatbázisok használata mellett azonban ilyen részletekre vonatkozóan nincsenek elégséges információink. Ezek azok a tételek, amelyeket például Esping-Andersen és Wagner (2012) is egyszerűen a nem megfigyelhető tényezők közé sorolt.

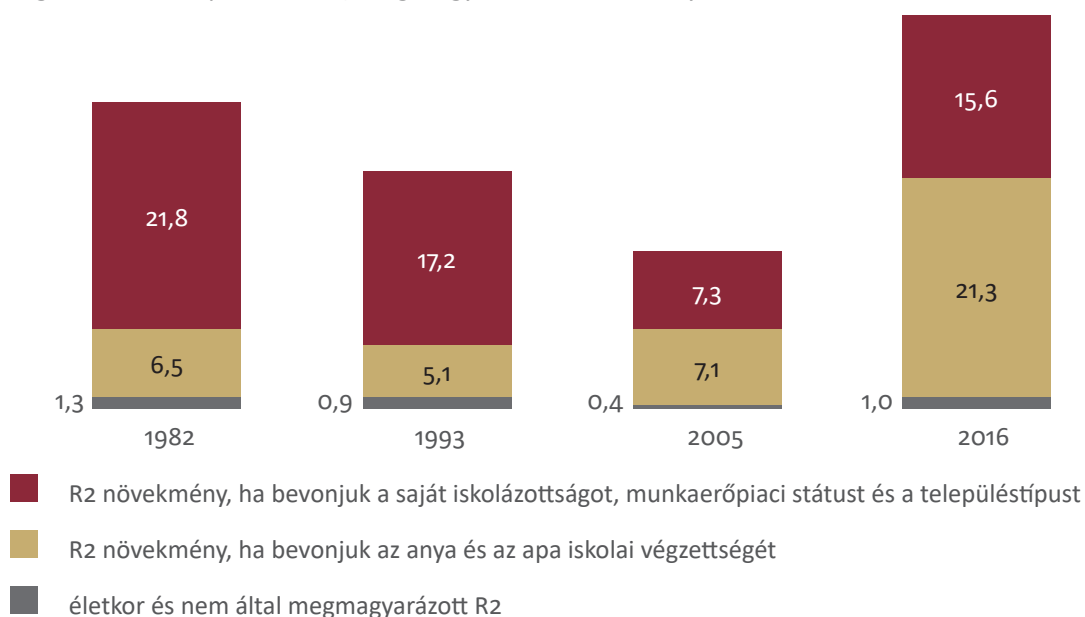
Hipotéziseim szempontjából megkülönböztetett jelentősége van a β_1 , β_2 , β_4 és β_5 együtthatóknak, (hiszen ezek reprezentálják a szülői hatást), valamint a β_3 , β_6 , β_7 és β_8 együtthatóknak, amelyek viszont közelebből kapcsolódnak az esetleges meritokratikus meghatározókhoz.

EREDMÉNYEK

Először csak azt mutatom be, hogy az egymást követő időszakokban hogyan változott a kimeneti változó varianciájának a körülményekkel és az erőfeszítésekkel meghatározott részaránya a különböző időszakokban, amit legegyszerűbben a megmagyarázott szórások összevetésével mutathatok meg (2. ábra).

Az ábrában közölt értékek a lépcsőzetes beléptetés során elért szóráshányad-növekedést mutatják. Előszörként minden évben azt, hogy mennyit magyaráz az életkor és a nem, majd azt, hogy mennyit növekszik a megmagyarázott szórás akkor, ha a modellbe bekerül az apa és az anya iskolai végzettsége, majd pedig azt, hogy mi történik a megmagyarázott szórással, ha beemeljük a modellbe a saját elért iskolázottságot, a munkaerőpiaci státust és a megfigyeléskor érvényes lakóhelyet is. Ebben a fázisban nem foglalkoztam az egyes változók között lehetséges interakciókkal, azt majd az útmodellek során igyekszem tekintetbe venni.

2. ábra. A származási körülményekkel, a szülői iskolázottsággal és a személyes erőfeszítésekkel (iskolázottság és munkaerőpiaci státusz) megmagyarázott szóráshányad alakulása 1982 és 2016 között

Forrás: saját számítás. 1982: Rétegződés-Modell vizsgálat, 1993: Szelényi–Treiman vizsgálat, 2005: EU SILC vizsgálatok, 2016: KSH Mikrocenzus.

Megjegyzés: a modellek a 25–59 éves egyénekre futottak. Életkor: tízéves életkori kohorszok; nem: dummy; apa és anya iskolázottsága (1 max alapfokú, 2 szakmunkás, 3 érettségi, 4 felsőfokú; munkaerőpiaci státusz (3 érték: önálló, alkalmazott és inaktív), településtípus (1 község, 2 város 3 megyeszékhely, 4 Bp.).

Az egyes regressziós elemzések esetszámai: 1982: 7602; 1993: 2929; 2005: 8572; 2016: 4155078 (népességre felszorozott érték)

A 2. ábra egyik üzenete, hogy a származás magyarázóereje a jövedelem szórását illetően előbb (1982 és 1993 között) lecsökkent, majd megemelkedett; a 2005-ös és a 2016-os eredmények szerint már nagyobb volt, mint bármikor korábban a vizsgált időszakban. A 2016-os modell magyarázóereje ($R^2 = 38\%$) lényegesen meghaladja a megelőző két időszakban tapasztaltat (30% és 23% 1982-ben és 1993-ban). Előzetesen azt fogalmazható meg, hogy a gazdasági-társadalmi átmenet turbulenciái eleinte inkább a társadalom meritokratizálódásával járhattak együtt,¹⁵ ami utána visszafordulni látszott. 2016-ban a nem, az életkor és a szülő iskolázottsága együttesen a vagyoni-jövedelmi index szórásának mintegy 22%-át magyarázzák, szemben a korábbi időszakokban mért (rendre 7,8% és 6,0%) értékekkel. Az „erőfeszítéseként” jelölt tényezőcsoport relatív magyarázóereje előbb jelentősen megnőtt, majd szintén jelentősen lecsökkent.

Részletesebb elemzések szerint (1. táblázat) az elvégzett iskolai osztályok számával mért saját iskolázottság szerepe mindig is erős volt az érvényesülésben, bár a legutóbbi időszakban csökkenni látszott. A szülői iskolázottsági hatás viszont idővel erősödött és szignifikánsabb lett.

¹⁵ Pontosabban azt feltételezhetjük, hogy az időszakban olyan tényezők kerültek előtérbe a társadalmi előrejutás meghatározásában, amelyeket a számomra rendelkezésre álló változók nem, vagy nem kellően tudnak megragadni – és ezek között – mivel a szülői háttér kisebb szerepet játszott, előtérbe kerülhettek meritokratikusabb meghatározók.

1. táblázat. A saját iskolázottság és a szülői iskolai végzettség hatása a saját anyagi helyzetre (OLS regressziók, sztenderdizált Béta értékek)

	1982	1993	2005	2016
iskolázottság (elvégzett iskolai évek száma)	0,41***	0,41***	0,25***	0,38***
apa iskolai végzettsége (4 kategória)	(0,02)	(0,03)	0,07***	0,12***
anya iskolai végzettsége (4 kategória)	0,04***	(0,01)	0,05***	0,11***
R ² (adj, %)	30	23	15	38
N (súlyozott)	7602	2929	8572	4155078

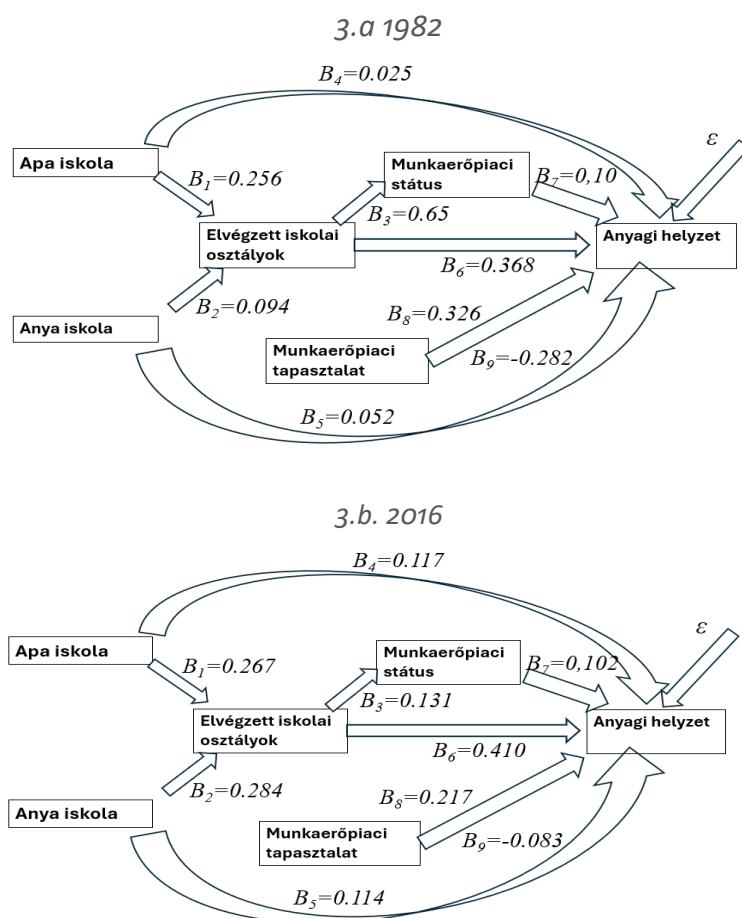
Forrás: saját számítás. 1982: Rétegződés-Modell vizsgálat, 1993: Szelényi–Treiman vizsgálat, 2005: EU SILC vizsgálatok, 2016: KSH Mikrocenzus.

Megjegyzések: a modelleket a 25–59 éves egyénekre futtattuk; Bal oldali változó: anyagi-jóléti index (1982, 1993 és 2016), és jövedelem (2005). Definíciókért lásd a 9., 10., 11. és 12. lábjegyzeteket. Kontrollváltozók: nem, életkor (10 éves kohorszok), munkaerőpiaci státus (foglalkoztatott, önálló, inaktív), településtípus.

Jelölések: () nem szignifikáns érték, ***: $p < 0.01$ szinten szignifikáns érték.

Az eredmények árnyaltabb láttatása érdekében két adatfelvételi időpontra vonatkozóan (az elsőre és az utolsóra) bemutatom az útmodellek eredményeit is (3a és 3b ábrák). Ezek segítségével már egy árnyalattal jobban képesek vagyunk a közvetett és a közvetlen hatások elkülönítésére is.

3. ábra. Az anyagi helyzet meghatározódásának útmodelljei 1982-ben és 2016-ban

Forrás: saját számítás. 1982: Rétegződés-Modell vizsgálat, 2016: KSH Mikrocenzus.

Az apa iskolázottságának közvetlen hatása a gyerek iskolázottságára az 1982 és a 2016-os évek vonatkozásában nem változott jelentősen, fontosabb lett viszont az elvégzett iskolai évek meghatározódásában az, hogy milyen magas volt az anya iskolázottsága. Ez utóbbi minden bizonnyal azzal is szoros összefüggésben van, hogy a vizsgált periódusban hatalmasat nőtt a nők iskolázottsága¹⁶. A szülői iskolázottságnak az anyagi pozícióra gyakorolt közvetlen hatása is megnőtt ugyanebben a periódusban (az anya esetében 0,052-ről 0,114-re, az apa esetében pedig 0,025-ről 0,117-re). A munkaerőpiaci tapasztalat önálló hatása (vagyis lényegében az életkori prémium) valamelyest lecsökkent (0,326-ről 0,217-re) a két időpont között. A munkaerőpiaci tapasztalat négyzetének a modellbe építése azt segíti, hogy becsülni tudjuk a munkaerőpiaci karrier során befutott jövedelmi pálya alakját – ebből az látszik, hogy a jövedelempálya mindkét időszakban konkáv, tehát előbb növekszik, majd csökken, miközben a karrierpályák átlagosan laposabbak lettek. Ez – tekintettel arra, hogy itt eltérő kohorszok egymás mellé rendelése révén lényegében adott időszakban a különböző életkorú egyének agyagi helyzetét vetjük egymással össze, nem pedig azonos egyének longitudinális anyagi-jövedelmi pályáját figyeljük meg – azt jelenti, hogy a megfigyelt „pályák” laposabbak lettek (tehát a 2016 előtt nem sokkal a munkaerőpiacra lépett fiatalok magasabb relatív anyagi-jövedelmi helyzetben léptek be, mint ahogy ezt 1982-ben megfigyelhettük). Az elvégzett iskolai osztályoknak közvetlenül az anyagi helyzetre gyakorolt hatása szintén növekedett (0,368-ről 0,410-re), ami összességében nyilván annak eredőjeként alakult ki, hogy egyfelől nőtt a magasabb iskolai végzettség bérprémiuma, másfelől viszont változott a családformálódás mintázata (vagyis a különböző iskolázottságúak házassági mintázata) is. Ez arra utal, hogy miközben a szülői hatás erősödése a meritokrácia gyengülését mutatná, a munkaerőpiaci prémium hatása viszont mintha éppen hogy a meritokrácia irányába történő elmozdulást jelentené. Ez utóbbi hatás azonban bizonytalan, nem tekinthető elég jelentősnek ahhoz, hogy messzemenő következtetést vonhassunk le belőle.

KORLÁTOK, FINOMÍTÁSOK, TOVÁBBI KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Mint jeleztem, az elemzés során számos kutatói döntést kellett hozni, amelyek kisebb-nagyobb kompromiszsumokat is magukban foglaltak.

Először is: miközben a négy különböző adatbázis használatából fakad az elemzés legjelentősebb előnye, ebből adódik egyben a legjelentősebb korlátja is. Először is, bármennyire igyekeztem harmonizálni a kimeneti változókat, látni kell, hogy óhatatlanul maradtak eltérések a kimeneti változók tartalmát illetően. Még ha ezek a változók többé-kevésbé hasonlóak is, nem azonosak, így pontosan nem lehet tudni, hogy a négy regressziós modellben a szülők végzettségének együttthatói közti különbség mennyiben adódik abból, hogy eltérőek a kimeneti változók, és mennyiben abból, hogy miként változott a szülők végzettsége és az anyagi helyzet közti kapcsolat.¹⁷ Ezen túl természetesen azt is meg kell említeni, hogy magának a vertikális anyagi

¹⁶ Gondoljunk bele: aki 1982-ben 60 éves volt, az 1922-ben született, tehát az édesanyja nagyjából a megelőző századfordulón született és alacsony iskolázottsággal az első világháború táján hagyhatta el az iskolarendszert. Aki viszont 2016-ban 25 éves volt, annak az édesanyja viszont az 1980-as évek elején-közepén fejezhette be a tanulást. Vizsgálatunkban ez a teljes lefedett népesség két széle.

¹⁷ Igazából konzekvensen csak az 1982-es és az 1993-as vizsgálatban lehetett azt tesztelni, hogy vajon mi történik, ha a kimeneti változót csak a háztartás egy főre jutó jövedelmével definiálom. Ebből a kísérletből két előzetes következtetést vonhatunk le: egyfelől a vagyoni jellegű változók bevonása növeli a megmagyarázott szórásnégyzetet a szülők iskolázottsága nélküli és az azt tartalmazó modellben is, másfelől pedig a szülő iskolázottságának bevonása nagyobb hatással jár a vagyoni változót is beépítő modellben, mint a pusztán a jövedelmet tartalmazó modellben. Ez érvényes mind az 1982-es, mind pedig az 1993-as vizsgálatra vonatkozóan is (csak utóbbi esetében mind a megmagyarázott szórásértékek, mind a paraméterbecslések kisebb értékeket vesznek fel).

dimenzióknak az életesélyek meghatározódásában játszott szerepe (relatív súlya) is változott a vizsgált négy évtized alatt. Egyszerűen nagyobb lett a jövedelmek szerepe és egyenlőtlensége is.

Megemlítendő az is, hogy az elemzésben háztartási (és nem egyéni) jövedelmeket használtam. Ez egyfelől azért indokolt, mert számos réteg, például a karrierjük kezdetén levő (a felsőfokú végzettséget épphogy elérő) fiatalok vagy a munkaerőpiacról időszakosan távol levő, egyébként jól szituált családban élő kisgyermekes anyák pozícióját alábecsülné az egyéni keresetek alapján végzett elemzés. Másfelől persze nem triviális, hogy milyen együttes hatása lehet annak, ha tekintetbe vesszük a partnerek jövedelmét is az egyének helyzetének megítélésében. Ezért nyilván további elemzésekre lehet szükség annak vizsgálatára, hogy a házasodási mintázatok változása miképpen hathat a származási hatás erősségére. Másképpen fogalmazva: az eredményeket finomítani lehetne annak vizsgálatával, hogy vajon milyen hatása lehet a párválasztási mintázatok homogámia irányába történő elmozdulásának, ha tekintetbe vesszük a fiatalok anyagi helyzetének származási meghatározottságát is.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS TANULSÁGOK

Számítási eredményeinket röviden összefoglalva elsőként azt mondhatjuk, hogy a társadalom vertikális tagozódásán belüli elhelyezkedésben bizonyos tényezőknek „rendszereken átívelő” szerepe/fontossága van. A szocializmusban és az utána következő mobilitási rezsimekben is fontos szerepe volt a megszerzett iskolai végzettségnek és a foglalkoztatotti státusnak is. Az érvényesülésben nemcsak a társadalmi meghatározottságok, hanem az egyéni erőfeszítések, az életpálya során hozott döntések is fontos szerepet játszottak. Ha ezeknek a tényezőknek a szerepét a származás hatásával vetjük össze, akkor azt láthatjuk, hogy a származásnak a kilencvenes években (a rendszerváltás turbulens folyamatai közepette) csökkenő hatása volt, majd ismét egyre fontosabbá vált az elért pozíció meghatározódásában. A vizsgált évtizedek két végpontja között összességében nem csökkent, hanem növekedett a szülői háttér szerepe a mobilitási esélyek meghatározódásában (2016-ban erősebben függött az „adottságoktól” az egyének és háztartások érvényesülési esélye, mint bármikor korábban). Közben volt egy olyan időszak, amikor a magyar társadalom mobilitási adatai valamelyest meritokratikusabb társadalom képét látszottak mutatni – főleg a rendszerváltás táján, amikor gyaníthatóan olyan tényezők határozták meg az érvényesülést, amelyek lazították a származás és az elért anyagi jövedelmi helyzet kapcsolatát. Mindennek, úgy tűnik, legalábbis időlegesen, vége. A meritokrácia másik megközelítése az elért anyagi pozíció és a saját iskolázottság közötti összefüggés természetére figyel. Az elemzésben azt láthattuk, hogy a kért iskolai végzettsége és anyagi státusa között is, bár kismértékben, de erősödött a kapcsolat, ami viszont a meritokrácia utóbbi értelmezésének erőteljesebb érvényesülését jelzi. Az államszocializmusból a kapitalizmusba való átmenet így inkább e kettős, és a meritokrácia szempontjából ellentmondásos, folyamattal jellemezhető.

ZÁRSZÓ (ÉS NÉHÁNY SZÓ A „MIT LEHET TENNI?” KÉRDÉSÉRŐL)

Itt kell visszatérnünk arra, ami Ferge Zsuzsa egész tudományos pályafutásának meghatározó kérdése volt: mit lehet mindezzel kezdeni, hogyan lehet olyan társadalompolitikákat folytatni, amelyek közelebb hoznak bennünket egy meritokratikusabb berendezkedéshez. Merthogy a tehetség érvényesülésének származási korlátai egyszerre gátjai a hatékony társadalmi működésnek és a méltányos, inkluzív társadalmi berendezkedésnek is.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy abban a mutatóban, ami a szülői társadalmi helyzet és a jelenlegi társadalmi pozíció (amit most inkább csak jövedelemmel, nem osztályhelyeztetéssel mértem) közötti megfelelést mutatja (legyen az egy egyszerű regressziós koefficiens vagy éppen a cirkuláris mobilitás valamilyen mérőszáma), rendkívül sok, rendkívül bonyolult áttételen át megvalósuló társadalmi hatásláncolat eredménye sűrűsödik össze. A teljes mobilitási folyamat megértését ezért elemeire kell bontani, és külön kell foglalkozni a születés egyenlőtlenségeitől a koragyermekkorai nevelés társadalmi/intézményi sajátosságain át az iskola-rendszerben megvalósuló szelekciós mechanizmusok vizsgálatán és a munkaerőpiaci előrejutást meghatározó finommechanizmusokig minden lépéssel. Ezért is kell úttörőnek tekinteni a Munkaerőpiaci Tükör című kiadvány 2022-es társadalmi mobilitással és egyenlőtlenségekkel foglalkozó számának (Szabó-Morvai–Pető 2023) megközelítését. A mobilitás alakítása általános társadalompolitikai programjának tehát ez az átfogó és aprólékos szemlélet kell, hogy megszabja a keretét.

A mobilitás gátjai között a szakirodalom mindenekelőtt a társadalom osztályszerkezetét, illetve az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti egyenlőtlenségek növekedését azonosítja be. Ebben a tekintetben azonban Magyarországon egy furcsa, ellentmondásos helyzetet találunk. Miközben az egyenlőtlenségek nagyságát a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok nem találták kirívóan nagynak, az intergenerációs mobilitás mégis alacsony (OECD 2018, Tóth–Szelényi 2018, Tóth–Csathó 2023). Más oldalról közelítve hasonló végkövetkeztetésre jutott Huszár Ákos (2022) is, akinek a tanulmánya arra világított rá, hogy a 2010-es évek első feléig folyamatosan növekedtek a foglalkozási csoportok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek, és növekedett a jövedelem heterogenitásából a foglalkozási csoportok által megmagyarázott hányad is. A 2010-es évek végére azonban a KSH adatai alapján határozott fordulat tapasztalható, tehát csökkentek a foglalkozási csoportok közötti jövedelmi különbségek (Huszár 2022). Ezért aztán önmagában az osztályszerkezet és a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeinek alakulása nem adnak kielégítő magyarázatot az alacsony mobilitásra.

Kézenfekvő lenne az alacsony mobilitás mögött a szülői vagyoni egyenlőtlenségekre gyanakodni. Összességében nem is zárhatjuk ki ezt a hipotézist, ám az új vagyoni egyenlőtlenség-vizsgálatok nem adnak ehhez kielégítő támpontokat. A generációk közti vagyoni transferek (az örökség és a kapott ajándék) növeli ugyan a felső vagyoni ötödbe kerülés esélyét Magyarországon (egyéb jellemzők változatlansága mellett), ami a leggyengébb hatásnak tekinthető az elemzésbe bevont EU-országok közül. Úgy tűnik, hogy még három évtizeddel a piacgazdaságra való áttérés után sem a generációk közötti vagyonátadás a háztartások vagyonfelhalmozását elősegítő fő csatorna. Ennek oka az lehet, hogy a vagyonfelhalmozás a poszt szocialista országokban csak körülbelül egy generációval ezelőtt kezdődött, s a vagyontranszferek hatása egyelőre még kevésbé látható (Medgyesi 2022, 2023).

Egy következő nagyobb tényezőcsoport, amire gyanakodhatunk, az a házassági, családformálódási mintázatok esetleges megváltozása. Magyarországon a párválasztási szokások hosszabb távú alakulását jelentősen befolyásolta, hogy 1980 és 2016 között a felsőoktatási expanzióknak megfelelően nőtt a magas végzettségű nők aránya, amely átalakította a párválasztási trendeket, előtérbe hozva a hipogám párkapcsolatokat, melyekben a nő iskolai végzettsége a magasabb. E kapcsolatok azonban bomlékonyabbak (Erát 2022). A specifikus trendeket illetően a két diplomás személy alkotta párok egyre nagyobb arányban vannak jelen a magyar társadalomban, míg a két, legfeljebb általános iskolai végzettségű személyből álló kapcsolatok aránya stagnál. Ez a jelenség egyfajta polarizációra utalhat a párválasztáson keresztül (Erát 2022), aminek lehettek a mobilitásra is következményei (Erát–Huszár–Füzér 2022).

Összességében azonban a gyenge mobilitás, illetve az előrejutásban a származás meghatározó szerepe mögött a szakirodalom legáltalánosabban az iskolai mobilitás hiányát, a mobilitás gátjai között elsődlegesen az oktatási rendszer szelektivitását és az oktatáspolitikai nem kellően inkluzív jellegét azonosítja be (Róbert 2018, Tóth–Szelényi 2018). És éppen ez az, ami Ferge Zsuzsa mobilitással és társadalompolitikával kapcsolatos munkásságának is a középpontjában állt a kezdetektől (1969) a pályáját összegző munkáig (2015). Egy friss, az oktatási egyenlőtlenségek, az iskolai mobilitás és az oktatási rendszer hosszú távú, az 1980-as évektől napjainkig tartó átalakulásával foglalkozó tanulmány szerint az elmúlt évtizedek során az oktatási rendszer nem vált a társadalmi mobilitást ösztönző eszközzé, sőt, egyre kevésbé tölt be ilyen szerepet (Lőrincz–Antal-Fekete 2022). Az oktatáspolitikai intézkedések tükrözik a mindenkor állami vezetés társadalompolitikai vízióit: a rendszerváltást megelőzően már meglévő, rejtett oktatási egyenlőtlenségek az 1990-es évektől drasztikusan megnövekedtek, s a szabad iskolaválasztás eliteknek kedvező intézménye bebetonozódott. A 2000-es évek erőtlene egyenlősítő törekvéseit a 2010 utáni központosítás és konzervatív ideológiai fordulat semmissé tette. Bár a vizsgált időszakban az érettségizettek és a diplomások száma nőtt, a legsérülékenyebb tanulók kiszorultak a minőségi oktatásból (Lőrincz–Antal-Fekete 2022,) Ugyanebben az időszakban jelentős mértékben nőtt az alacsony státusú diákok iskolai szegregációja és növekedtek az iskolai teszteredmények társadalmi helyzet szerinti különbségei is, ráadásul az erősebb szegregáció együtt járt a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségeinek növekedésével is (Hermann–Kertesi–Varga 2024). A társadalmi mobilitási folyamatok szempontjából fontos még, hogy a partnerszelekció és az iskolai mobilitás növekvő mértékben kapcsolódhatott össze egymással. Egy erre vonatkozó tanulmány (Erát–Huszár–Füzér 2022) megállapította, hogy a magyar társadalomban nagymértékű generációk közötti immobilitás és generációkon belüli homogenia (hasonló helyzetűek közötti párkapcsolat) együttes jelenléte egy olyan, önmagát erősítő folyamatot hoz létre, melyben egyre több személy öröklí szülei helyzetét és választ önmagához hasonló státusú partnert, hozzájárulva a magyar társadalom további szegmentálódásához.

Mind a négy vizsgált periódusban, noha a munkaerőpiac alapvetően eltérő mechanizmusok mentén biztosított kereteket az anyagi előrejutáshoz és lecsúszáshoz, valójában mindig az számított, hogy az iskolarendszer milyen erőforrásokkal és az érvényesülést segítő szakmai tudással ruházta fel a diákokat, és összességében, hogy sikerült-e csökkentenie a származási hátrányokat.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka R. (1995) Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe. Akadémiai székfoglaló: 1991. március 27. (Értekezések, emlékezések) Budapest.
- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Boudon, R. (2006) Homo Sociologicus: Neither a Rational nor an Irrational Idiot *Papers: revista de sociología*, 80, 149–169. <https://doi.org/10.5565/rev/papers/v80n0.1773>
- Breen, R. (szerk.) (2004) *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University.
- Breen, R. – Luijkx, R. (2004) Social Mobility in Europe Between 1970 and 2000. In Breen, R. *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University, 37–75. <https://doi.org/10.1093/0199258457.003.0003>
- Bukodi E. – Goldthorpe, J. H. (2010) Market versus Meritocracy. Hungary as a Critical Case. *European Sociological Review*, 26(6), 655–674. <https://doi.org/10.1093/esr/jcp043>
- Bukodi E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2020) Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account. *Social Forces*, 98(3), 941–972. <https://doi.org/10.1093/sf/soz026>
- Erát D. (2022) Párválasztási szokások Magyarországon. A homogámia és heterogámia alakulása 1980 és 2016 között. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 119–126. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.6>
- Erát D. – Huszár Á. – Füzér K. (2022) Társadalmi mobilitás és partnerszelekció. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 193–206. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.10>
- Esping-Andersen, G. – Wagner, S. (2012) Asymmetries in the opportunity structure. Intergenerational mobility trends in Europe *Research in Social Stratification and Mobility* 30, 473–487.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1980) *Társadalompolitikai tanulmányok*; Budapest: Gondolat.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*; Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. (2016) *Nem cserélek elveket: életút-beszélgetések* Budapest: Noran Libro.
- Haller M. – Kolosi T. – Róbert P. (1990) Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary. In Haller M. (szerk.) *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. London: M. E. Sharpe Inc., 153–198.
- Hayek, F. A. (1960) *The Constitution of Liberty*. London: Routledge.
- Hermann Z. – Kertesi G. – Varga J. (2024) A teszteredmények társadalmi egyenlőtlensége és az általános iskolai szegregáció. *Közgazdasági Szemle*, 71(4), 353–378. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.353>
- Huszár Á. (szerk.) (2015) *A társadalom rétegződése*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Huszár Á. – Hajdu G. (2024) Az egyenlőtlenségek újratemelődése az 1980-as években és ma. In Kovács I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején 1. Kötet*. Budapest: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 151–194.
- Huszár Á. – Balogh K. – Győri Á. (2023) A társadalom felső és alsó csoportjaiba irányuló iskolai mobilitási folyamatok Magyarországon In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2022: társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás* Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, 211–216.
- Huszár Á. – Győri Á. – Balogh K. (2022) Resistance to Change: Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018. *Sociological Research Online*, 28(3), 838–857.
- Huszár Á. (2022) Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás Magyarországon 1982 és 2019 között. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 159–174. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.8>
- Jantti, M. – S. Jenkins (2015) Income mobility. In Atkinson, A. B. – Bourguignon, F. (szerk.) *Handbook of Income Distribution, Volume 2A*, Elsevier, North Holland B.v., 807–936.
- Kolosi T. (szerk.) (1982) *Elméletek és hipotézisek* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2016) Strukturális torzulások a magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 177(8), 902–907.

- Kolosi T. – Keller T. (2010) Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: Társi, 105–135.
- Kolosi T. – Róbert P. – Tóth I. Gy. (2003) *Társadalmi rétegződésünk és az európai csatlakozás*. Az Allianz Hungária Biztosító Rt. megrendelésére készült tanulmány, Budapest: Társi.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2008) A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi R riport, 2008*. Budapest: Társi, 15–45.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1978) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Párizs: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Kovács I. (szerk.) (2024) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején*. Budapest: Hun-Ren Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Lőrincz B. – Antal-Fekete E. (2022) Oktatási egyenlőtlenségek, iskolai mobilitás és az oktatási rendszer átalakulása Magyarországon az 1980-as évektől napjainkig. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 207–224. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.11>
- Medgyesi M. (2022) A generációk közötti transzferek hatása a vagyonfelhalmozásra Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 175–192. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.9>
- Medgyesi M. (2023) Kapott vagyontranszferek és ezek hatása a háztartás vagyonára. In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) (2023) *Munkaerőpiaci tükrök 2022: társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, 206–210.
- OECD (2018) *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Párizs: OECD, Elérhető: https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page5 [Letöltve: 2025-07-07].
- Róbert P. (2018) Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi R riport, 2018*. Budapest: Társi, 64–80.
- Róbert P. (2021) Origins of Multidimensional Class Locations in Hungary. *Polish Sociological Review*, 215(3), 369–386. <https://doi.org/10.26412/psr215.05>
- Róbert P.–Bukodi E. (2004) Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In Breen, R. (szerk.) *Social Mobility in Europe*. Oxford, 287–314.
- Sandel, M. (2020) *The tyranny of merit*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Roemer, J. (1998) *Equality of Opportunity*. Cambridge: Harvard University.
- Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) (2023) *Munkaerőpiaci Tükrök 2022*. Társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet.
- Szelényi I. – Treiman, D. J. (2017) *Social Stratification in Eastern Europe After 1989: General Population Survey (M653V1)*, Harvard Dataverse, V1, <https://doi.org/10.7910/DVN/XYUDDX>
- Tóth I. Gy. (2005) *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Tóth I. Gy. (2000) Előrejutás a társadalmi ranglétrán: egy magyarázat kísérlet. In Spéder Zs. – Tóth P. P. (szerk.) *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 223–246.
- Tóth I. Gy. – Szelényi, I. (2018) Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2018*, Budapest: Társi, 25–47.
- Tóth I. Gy. – Csathó Á. (2023) Szülői háttér és az oktatás munkaerőpiaci megtérülése, 2005–2019-ben Magyarországon – becslési kísérlet az EU–SILC-adatok alapján. In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2022: társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, 2020–2027.
- Wrong, D.H. (1961) The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, 26(2), 183–193.
- Young, M. (1958) *The Rise of the Meritocracy*. Harmondsworth: Penguin.

MENICH Nóra¹ – TAUSZ KATALIN¹

AKADÁLYOZOTT EMBEREK A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK RENDSZERÉBEN

A fizikai és társadalmi életesélyek két nógrádi településen

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.70>

ABSZTRAKT

A tanulmány Ferge Zsuzsa fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeiről szóló írásainak a szempontjai mentén a fogyatékoság/akadályozottság és a társadalmi kirekesztettség közötti kölcsönös kapcsolattal foglalkozik. Adminisztratív adatok, lakossági kérdőíves vizsgálat (n=136), szakértői interjúk (n=36) és tereptapasztalatok segítségével járjuk körbe a lehetséges hatásmechanizmusokat. Eredményeink megerősítik, hogy a bizonyos mindennapos tevékenységek végrehajtásában való akadályozottság nem vezethető vissza önmagában az emberek egészségi állapotára. Kutatásunk azt is megmutatta, hogy két, ugyanabban a vármegyében lévő, de más státusú településen a szabad társadalmi részvétel lehetőségében jelentős különbségek lehetnek.

Kulcsszavak: társadalmi kirekesztettség, fizikai és társadalmi életesélyek, akadályozottság, fogyatékoság

PEOPLE WITH DISABILITIES IN THE SYSTEM OF SOCIAL INEQUALITIES

Physical and social life chances in two villages in Nógrád county

ABSTRACT

This paper explores the relationship between disability and social exclusion, through the lens of Zsuzsa Ferge's writings on inequalities in physical and social life chances. We explore potential intersectional effects using administrative data, surveys (n=136), expert interviews (n=36), and field experiences. Our results confirm that disability – difficulties in performing certain daily activities – cannot be attributed to people's health status alone and that there can be significant differences in the opportunities for social participation between two villages with different socio-economic backgrounds.

Keywords: social exclusion, physical and social life chances, disability

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociálpolitika Tanszék.

AKADÁLYOZOTT EMBEREK A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK RENDSZERÉBEN

A FIZIKAI ÉS TÁRSADALMI ÉLETESÉLYEK KÉT NÓGRÁDI TELEPÜLÉSEN

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományi irodalom egyik alapvetése lett, hogy a fogyatékoság nem csak az emberek (egészségi) állapotától függ, szűkebb-tágabb társadalmi környezetük jellegzetességei legalább annyira – ha nem nagyobb mértékben – befolyásolják azt. A környezet fizikai és infokommunikációs akadálymentességének mértéke, a rendelkezésre álló támogató eszközök és technológiák, az anyagi helyzet, de akár a családszerkezet vagy a kortárs kapcsolatok minősége is befolyásolhatja, hogy két ember ugyanazzal a – testi, mentális, pszichoszociális – egészségi állapottal fogyatékosnak érzi-e magát és ha igen, milyen mértékben. Például egy végtagamputált ember, aki magas minőségű, kényelmes protézist viselve aktívan sportol, jóllehet kevésbé érzi magát fogyatékosággal élőnek, noha, ha az állapotát egészségi kondícióként fogjuk fel, vélhetően annak *számít*.

Ebben a tanulmányban két nógrádi település példáján, kvantitatív és kvalitatív adatok, valamint tereptapasztalatok alapján arra kísérünk meg választ adni, hogy milyen mögöttes hatásmechanizmusok járulhatnak hozzá, hogy két hátrányos helyzetű térségben elhelyezkedő község közül az egyikben a hivatalos statisztikáktól nem jelentősen eltérő, a másikban viszont kiugróan magas arányát mértük azoknak, akik mindennapi alaptevékenységeikben – mint a látás, mozgás, emlékezés vagy az önellátás – nagymértékű nehézségeket tapasztalnak vagy ezek végrehajtására egyáltalán nem képesek. Ebben a tanulmányban amellet érvelünk, hogy a fogyatékoság konstruálódásában elsődleges szerepe van a térbeli és a társadalmi egyenlőtlenségek bizonyos dimenzióinak. Az egyenlőtlenségek megragadásához Ferge Zsuzsa (1989, 2005) fizikai és társadalmi életesélyekről szóló írásaihoz nyúltunk vissza.

HÁTTÉR

A fogyatékoság egy sokszínű, változékony társadalmi jelenség, megjelenhet az egyén életében valamilyen esemény következtében vagy érintheti születésétől fogva; járhat együtt fizikai, mentális vagy pszichoszociális akadályokkal; fennállhat átmenetileg, tartósan vagy véglegesen. Az viszont nem jelenthető ki, hogy esetleges volna: gyakrabban fordul elő hátrányos helyzetű, sérülékeny társadalmi csoportokban, sőt, a kapcsolat kétirányú, a fogyatékos személyek és családjaik körében magasabb az elszegényedés és a marginalizáció kockázata (Burchardt 2005, Egészségügyi Világszervezet 2011). Kutatásmódszertani közelítéssel azt mondhatjuk, hogy a – mennyiségüket tekintve jelentősebb arányú, alacsonyabb jövedelmű országokra fókuszáló – vizsgálatok az erős korrelációt egyértelműen bizonyítják (Mitra et al. 2017, Frączek 2022, Mussida–Sciulli 2024), de az okság feltételei közül azt, hogy a fogyatékoság előzi-e meg a kirekesztettséget vagy fordítva, illetve hogy a kirekesztettség mely dimenziói milyen kölcsönhatásokon, milyen potenciális közbejövő változókon keresztül érvényesülnek, aligha tudjuk bizonyítani (Shahtahmasebi et al. 2011, Menich 2022). Ezt a feloldhatatlannak

tűnő tyúk-tojás dilemmát Ferge Zsuzsa így fogalmazta meg 1980-ban: „Ki tudja biztonsággal megmondani, hogy egy alagsori szükséglakás oka-e az itt felnövő gyermekek rossz iskolai eredményeinek, majd rossz munkaerőpiaci helyzetének, esetleg tartós betegségének, illetve agresszív magatartásának, vagy következménye a szülők alacsony iskolázottságának, alacsony keresetének, esetleg annak, hogy nem voltak képesek a táncsnál önmaguk érdekeiért harcolni, 3–4 gyermek esetén papíron létező jogukat érvényesíteni? Minthogy a válasz bizonytalan, ma »hátránynak«, hátrányos helyzetnek nevezzük azt is, ha valaki öreg, fogyatékos, sokgyermekes, elmebeteg, azt is, ha alacsony a jövedelme, rossz a lakása, a munkája. Szemmelláthatóan igencsak vegyes jelenség-halmaz ez, amelyben biológiai, demográfiai, társadalmi jelenségek keverednek, s ezen belül szinte mindent egyszerre lehet oknak és okozatnak tekinteni” (Ferge 1980:44).

A fogyatékoságról nem mindig volt jellemző a komplex társadalmi jelenséggént történő gondolkodás. Sőt, máig lehet találkozni olyan megközelítésekkel, amelyek a fogyatékoságot az érintettek és/vagy szüleik erkölcstelen viselkedésével magyarázzák (ún. morális modell), esetleg azt kizárólag az emberek fizikai és mentális állapotára, betegségeire vezetik vissza (orvosi-medikális modell) (Ferguson 2002, Goodley 2014). A probléma individualizációjával szemben született társadalmi modell első, az érintettek általi, 1976-os megfogalmazása szerint: „a társadalom az, amelyik a mozgássérült embereket ellehetetleníti. A fogyatékoság valami olyasmi, amivel tetézik a károsodásunkat, azáltal, hogy szükségtelenül elszigetelnek és kirekesztenek bennünket a társadalomban való teljes körű részvételből. A fogyatékosággal élő emberek tehát a társadalom elnyomott csoportja. Ebből az elemzésből következik, hogy az alacsony jövedelem például csak az elnyomásunk egyik aspektusa. Ez az elszigeteltségünk és szegregációnk következménye, az élet minden területén, például az oktatás, a munka, a mobilitás, a lakhatás stb. területén” (saját fordítás, The Union of the Physically Impaired Against Segregation–The Disability Alliance 1975:4). Ez a szövegrészlet tükrözi annak korai felismerését, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeknek kulcsszerepük van a fogyatékoság megtapasztalásában; hogy a fogyatékoságot nem az egyéni korlátok okozzák, hanem az, hogy a társadalom nem nyújt megfelelő szolgáltatásokat, nem biztosítja a fogyatékosággal élő személyek igényeinek és szükségleteinek megfelelő figyelembevételét (Oliver 1990). E kudarc, aminek kritikája napjaink társadalmaira is fokozottan érvényes, nem az egyes embereket, hanem a fogyatékosággal élők teljes társadalmi csoportját sújtja, akik mindezt intézményesített diszkriminációként tapasztalják meg (Oliver–Barnes 2012).

A fogyatékos személyek emberi jogi mozgalmainak is köszönhetően számos modell született a fogyatékoság mint társadalmi jelenség megértésére (Könczei–Kálmán 2002, Könczei–Hernádi 2011, Goodley 2019). Közülük a modernnek címkézhető felfogás úgy gondolkodik a fogyatékoságról, mint a teljes társadalmi részvételtől való megfosztottság egy formájáról, másképpen fogalmazva, bizonyos vágyott cselekedetektől, a társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai közösségi részvételtől való megfosztottság megtapasztalásáról.

Nemzetközi szinten az egyik legszélesebb körben elfogadott és használt eszköz a kutatás, a szakpolitika, az oktatás és a rehabilitáció területén is az Egészségügyi Világszervezet FNO modellje (Cerniauskaite et al. 2011). Az FNO klasszifikációs rendszer (*International Classification of Functioning, Disability and Health, ICF*), a funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzetközi osztályozására szolgál és mögötte az úgynevezett biopszichoszociális modell húzódik (Egészségügyi Világszervezet 2004). A biopszichoszociális fogyatékoság-felfogás értelmében „a fogyatékoság gyűjtőfogalom, minden károsodás, tevékenységakadályozottság vagy részvételi korlátozottság számára” (Egészségügyi Világszervezet 2004:3). Vagyis a fogyatékoság bizonyos tevékenységakadályozottságoknak és a környezet kirekesztő működésmódjainak interakciójából következik. „A tevékenység akadályozottsága nehézség, amit az egyén a cselekvések végrehajtása során tapasztalhat.

A részvételi korlátozottság probléma, amit az egyén tapasztalhat az élethelyzetekben történő közreműködése során”, a környezeti faktorok pedig magukba foglalják mindazokat a fizikai, társadalmi, attitűdökkel kapcsolatos tényezőket, amelyek az egyént körbeveszik (Egészségügyi Világszervezet, 2004:10). Vagyis a különböző funkcionális akadályozottságok a társadalmi részvétel korlátozottságának különböző szintjeivel járhatnak együtt, együttesen határozzák meg, hogy az embereknek milyen lehetőségeik vannak, mennyire autonóm állampolgárok, és így végeredményben azt, hogy mennyire szabadok.

Amartya Sen (1999) képességszemléletére alapozva Sophie Mitra (2018) úgy érvelt, hogy a megfosztottságként értelmezett fogyatékoság összetevői az átmeneti vagy tartósan fennálló egészségkárosodáson² túl a személyes jellemzők (mint az életkor vagy a személyiségjegyek), az erőforrások (árucikkek, javak, információ, olyan tényezők, mint például a tudás vagy az elérhető közszolgáltatások), valamint a fizikai, társadalmi, gazdasági, epidemiológiai, politikai és egyéb strukturális tényezők (például a közösségi normák és a földrajzi körülmények) is, amik kölcsönös interakciókon keresztül vezethetnek végeredményben ahhoz, hogy az egyén nem tehet meg számára értékes dolgokat, nem élhet olyan életet, amelyet értékesnek tart.

Minden mozgalmi törekvés és a társadalmi probléma individualizálása ellenében tett erőfeszítés ellenére a fogyatékossgal élő személyek és családjaik relatív hátránya világszerte továbbra is fennáll. A hátrányokat – a pontos oki ismeretek hiányában – különbözőképp magyarázzák. Az anyagi jólét felől közelítő kutatások arról számolnak be, hogy az ossztársadalmi átlaghoz és a fogyatékossgban nem érintettekhez képest kevesebb erőforrásból gazdálkodnak, és több a direkt és indirekt költségük (Zaidi–Burchardt 2005, Mitra et al. 2017, Shahat–Greco 2021). Ezzel összefüggésben egyenlőtlenek a munkaerőpiaci lehetőségeik (Cullinan–Roddy 2015, Vornholt et al. 2018, Mussida–Sciulli 2024), többen élnek alacsony munkaintenzitású háztartásokban, anyagi jólétük nagy mértékben függ a társadalmi transferektől (Grammenos 2020). Számos kutatás foglalkozott a fogyatékossggal élő személyekre irányuló stigmatizációval, a diszkrimináció különböző megnyilvánulási formáival, a fogyatékos személyeket sújtó gyűlöletbeszéddel és gyűlöletbűncselekményekkel (Macdonald–Donovan–Clayton 2023), melyek a társadalmi attitűdök közvetítésével, szintén hozzájárulnak a fogyatékossggal élő emberek társadalmi kirekesztettségéhez. Ők a válsághelyzetek egyik legnagyobb kárvallottjai, ideértve a Covid19-járványt is (Lauvrak–Juvet 2020, Knox–Vydmanov–Cote–Wodsak 2021, Menich–Kondor–Tausz 2024). Ezeket az európai összefüggéseket a csekély létszámú vonatkozó magyar kutatás is megerősítette (Nagy 2011, Tausz et al. 2015, Központi Statisztikai Hivatal 2018, Kozma–Petri–Bernát 2020, Bernát et al. 2022, Csathó–Kozma–Petri 2023). A kérdést a másik oldalról közelítő szocio-epidemiológiai kutatások elsősorban azzal foglalkoztak, hogy milyen – különösen egészségi állapottal és egészségmagatartással összefüggő – jellegzetességeik vannak azoknak a háztartásoknak, amelyekben fogyatékossggal élő családtag él, illetve amelyekbe fogyatékos vagy fogyatékossggal veszélyeztetett gyermek születik (Blumenshine et al. 2010). Ebben a közelítésben sem hagyható figyelmen kívül, hogy a társadalmi státusnak rendkívül erős hatása van az emberek egészségi állapotára: a lakás- és munkakörülmények, a stressz és a pszichológiai jólét, az egészségmagatartás közvetlen hatásán túl az olyan strukturális tényezők, mint a jövedelmi helyzet, az iskolázottság vagy a kulturális normák, valamint az egészségügyi ellátórendszerek működése is meghatározzák az egészségegyenlőtlenségek mértékét (Orosz–Kollányi 2016, Győri 2022), és befolyásolják a fogyatékossg kialakulásának valószínűségét.

2 Az eredeti szövegben *health deprivation*, a WHO egészségfelfogása alapján, aminek értelmében az egészség nem a betegség hiánya, hanem a teljes testi, mentális és szociális jólét (lásd erről: Callahan 1973).

Még ha a sorolt tényezők között nem is ismerjük az oksági mechanizmusokat, az bizonyos, hogy a közösség egy jelentős létszámú csoportja mindennapjaiban tapasztalja meg az egyenlőtlenségek következményeit. Ha pedig ezek az egyenlőtlenségek „egy bizonyos határon túlnőnek, csorbítják két alapvető emberi-társadalmi érték, az élet és a szabadság összértékét: ha ebből sokaknak kevés jut, ez össztársadalmi szinten jelent csökkenést ezeknél az értékeknél” (Ferge 2005:6). Fergének, a csupán a szegényeket célzó szociális politikát meghaladó, a komplex társadalompolitika szükségességéről vallott nézeteinek alapja a sajátos szükségletekkel bíró ember. Egy egyetemi előadásában ezt így fogalmazta meg: „A szükséglethierarchia-felfogás csábít arra, hogy a fiziológiai szükségletek az alapszükségletek, ezek minimális kielégítése már elégséges követelmény legyen. Valójában ezek nem »ember«, hanem »élőlény specifikusak« – azaz az ember biológiai mivoltában gyökereznek. Azaz, ha kielégülnek: a biológiai fennmaradás biztosított – de ez még nem a teljes »emberi lét«, a human condition. Ezért érdemes általánosabb, az ember-mivolthoz, és az emberi társadalmi tagságból adódó mivolthoz kötni alapszükségleteket” (idézi Tausz 2006:4). Ferge gondolatai építenek Doyal és Gough (1991) maslowi szükségletelméletet meghaladó felfogására, ami szerint a két alapvető emberi szükséglet az egészséges élet és az autonómia (Ferge 2005:4). Bourdieu osztályelméletére alapozva megkülönböztette a tőke gazdasági, kulturális és társadalmi formáját, és mindezt az egyenlőtlenségek – feltételek, esélyek, kimenetek – rendszerében helyezte el. Gondolatmenetében már 1989-ben felsejlett, hogy mindez az alapvető, polgári és politikai szabadságjogok érvényesítésének egyenlőtlenségét is eredményezi. „A fizikai életesélyek egyenlőtlensége ma azt jelenti, hogy a társadalmi és a települési hierarchia, a hatalmi helyzet, a végzett munka jellege, a pénz és a kulturáltság nagymértékben meghatározzák, hogy ki hány évet él, mennyire beteg vagy egészséges, mennyire kellemes körülmények között él, azaz hogyan lakik, eszik, alszik. A társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei még sokrétűbbek. Magukban foglalják azt, hogy eleve, amikortól beleszülettünk egy családba (vagy még család sincs), egyenlőtlenek az esélyeink mindenre (lakásra és iskoláztatásra, jó munkára és jó kapcsolatokra). Egyenlőtlen az esélyünk az anyagi, a társadalmi, a szimbolikus tőkéhez való hozzájutáshoz, ahhoz, hogy képesek legyünk jogaink érvényesítésére. Ezért egyenlőtlen eséllyel, egyenlőtlen lehetőségekkel, szinte kiszámíthatóan egyenlőtlen kimenetellel választunk sorsot önmagunknak és gyermekeinknek. Mindezt nem vagyunk egyformán autonóm, saját törvényeink szerint élő állampolgárok – és ezért nem vagyunk egyformán szabadok sem” (Ferge 1989:74).

Ferge az életesélyek fogalmával keretezte a fizikai és társadalmi egyenlőtlenségeket, és nem csupán operacionalizálta az egyenlőtlenségek fogalmát, hanem mindennek eredményét, az autonómia- és szabadsághiányt is beemelte elméletébe. Ez a rendszerváltás idején megfogalmazott gondolat egész tudományos pályáján nem veszített érvényességéből. 2005-ben a Magyar Tudományos Akadémián tartott Székfoglaló előadásában (2005) is ebbe a keretbe helyezte az elemzését, majd az egyik utolsó nagy művében, a 2017-ben megjelent Magyar társadalom- és szociálpolitika című tankönyvben is ennek mentén értékelte a rendszerváltozás után megszületett, a magyar szociálpolitikát meghatározó törvényeket. Meglátása szerint ezekben „kiemelt helyet kaptak olyan értékek, mint a különböző típusú – alkotmányos, emberi, szociális, szabadságot biztosító – jogok, a méltóságérzet erősítése; az úraelosztás jelentősége; az egyenlőtlenségek csökkentése, az életesélyek növelése, a szegénység, kirekesztés, diszkrimináció gyengítése; a szociálpolitika alakításának demokratikus folyamatai” (Ferge 2017:395).

Még ha a témánk fogyatékoságfókusz szűkíti is azt a nézőpontot, amelyből a társadalmi kirekesztettséget vizsgáljuk, rendkívül szerteágazó, egymással szorosan összefonódó társadalmi-gazdasági-kulturális-politikai tényezők szövevényes hálózatával állunk szemben. Ahogyan maga Ferge is fogalmazott, számos megkö-

zelítést alkalmazhatnánk arra, hogyan vizsgáljuk az életkilátások különbözőségéhez hozzájáruló tényezőket és folyamatokat. Az 1989-ben megjelent Van-e negyedik út?, valamint a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglaló előadása (2005) logikáját követve e tanulmányban az életciklus mentén az emberek személyes jellemzői közül a kort, az etnikai hovatartozást és az egészségi állapotot, az erőforrások és strukturális tényezők közül a társadalmi, települési és hatalmi hierarchiát, a tudást, a (szubjektív) jövedelmi helyzetet és a munkaerőpiachoz való viszonyt, mindent egybevetve a fizikai és mentális állapottal összefüggő, település-specifikus jellegzetességeket járjuk körbe. A kutatás és a tanulmány egyik korlátja ezen szempontok megalapozott, mégis kutatói döntésen alapuló kiválasztása, és a terepen gyűjtött információk mennyiségi és tartalmi keretei, valamint a módszertani-adatfelvételi körülmények.

MÓDSZERTAN

Módszer és minta

Az írás egy kétéves kutatás során vegyes módszertannal gyűjtött adatokon alapul, ami a fogyatékossgal élő emberek közszolgáltatásokhoz való hozzáféréseivel foglalkozott a Covid19-járvány előtt, alatt és után, két nógrádi faluban. A települések kiválasztása szekunder kutatás segítségével történt, szociális, egészségügyi, kulturális adatbázisokból származó adminisztratív adatok alapján. Ennek során azt vizsgáltuk, hogy milyen a Nógrád vármegyei falvak szolgáltatásokkal való ellátottsága. Így egy helyi szolgáltatásokban gazdagabb és nagyobb lélekszámú (továbbiakban: Nagyfalu), valamint egy, a szolgáltatások helyi beágyazottságát tekintve kevésbé ellátott, kisebb lakosságszámú községet választottunk ki (továbbiakban: Kisfalu). A helyi és a járásközponti intézményekben dolgozó szakemberekkel településenként 18, átlagosan egyórás, félig strukturált szakértői interjút készítettünk.³ A helyi szakértőket – az önkormányzatok képviselőit, háziorvosokat, védőnőket, családsegítőket, egyházi szereplőket – a szolgáltatások működéséről és hozzáférhetőségéről kérdeztük. Az interjúk résztvevőinek első körét (Függelék F1. táblázat) szakértői kiválasztással határoztuk meg, majd hólabda módszerrel bővítettük.

A lakosság körében reprezentatív kérdőíves adatfelvétel zajlott. A kérdőívre összesen 136 fő válaszolt ($n_{\text{Kisfalu}}=60$, $n_{\text{Nagyfalu}}=76$), 2023. november 23. és december 2. között. A felkeresett felnőttek a kérdőívet személyesen, kérdezőbiztosok segítségével, CAPI (*Computer-Assisted Personal Interviews*) módszerrel válaszolták meg. A reprezentativitást a véletlen séta, a háztartáson belül a legközelebbi születésnap módszere biztosította. A népesség korosztályos összetételét tekintve Nagyfaluban megfelelő mintát sikerült elérnünk, Kisfaluban viszont a 65 év alatti lakossági arányukhoz képest kevesebb férfit találtunk otthon.

A módszertani korlátok között megemlítenéd, hogy a kutatás alapvetően nem arra a kérdésre kereste a választ, amit ez az írás felvet. Ebből következően a szakértő interjúalanyokat közvetlenül nem kérdeztük sem a fogyatékossgal és a társadalmi-gazdasági státusz összefüggéseiről, sem a helyiek életkörülményeiről, így az interjúkból származó információk elemzése elsősorban a narratívák mögöttes tartalmára épít. Mégis, a kutatócsoport tagjai számára is meglepő eredményeket kaptunk, amiket a rendelkezésünkre álló adatok segítségével érdemesnek találtunk körbejárni. Ehhez a tanulmányhoz mind az adminisztratív, mind a gyűjtött adatokat felhasználtuk. A nem a kérdőíves vizsgálatból származó adatok forrása a 2022. évi népszámlálás és az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR) adatbázis.

³ A kutatás során a fogyatékossgal élő kifejezést használtuk, akkor is, amikor a terepmunka során a szakembereket kérdeztük.

Konceptuális keret: a Washington Group mérőeszköz

A fogyatékoság és kirekesztettség kapcsolatára vonatkozó empirikus bizonyítékok hiánya részben módszertani természetű. Hiányoznak a komplex megközelítésű, longitudinális kutatások, és a megértést nehezíti, hogy két olyan fogalom kapcsolatáról van szó, amelyek bonyolult társadalmi konstrukciók, és amelyek közös jellemzője, hogy a tudományos kutatásokban sincs egységes definíciójuk, és – ezzel összefüggésben – univerzálisan használt mérőszámuk sem (Palmer 2011). A kérdőíves adatfelvétel keretében lekérdeztük az ENSZ *Washington Group on Disability Statistics* fogyatékoságstatisztikákkal foglalkozó munkacsoportjának validált kérdőívét (WG kérdőív) (Menich 2024). A WG kérdőív alapja a fentebb részletezett biopszichoszociális modell. A WG kérdőív a tíz alapvető funkcióhoz kapcsolódó 25 kérdéssel méri, hogy az emberek tapasztalnak-e nagy nehézségeket, illetve van-e olyan tevékenység, amely végrehajtására egyáltalán nem képesek. Attól függően, hogy a kérdőív kérdései közül hányat használunk, négy gyakoriság (*with disability* arány) számítható, ezek közül a legrövidebb és a leghosszabb számítási módszert az eredmények között ismertetjük (Washington Group on Disability Statistics 2020).

A WG kérdőív hatása a nemzetközi akadémiai szintéren igen jelentős. A módszertan arra a problémára adott válaszként jött létre, hogy az eltérő definíciók és az ezekből következő különböző mérőszámok alkalmazása nagy mértékben eltérő eredményekhez vezet, így azok nemzetközi összehasonlíthatósága szinte ellehetetlenül (Mont 2007, Amilon et al. 2021). A kérdőív mögött húzódó funkcionális megközelítés ugyanakkor a legszélesebb körben használt módszer, amit a jelentősebb nemzetközi szervezetek, mint az Eurostat,⁴ az OECD (2022), az ILO,⁵ vagy az UNICEF⁶ is alkalmaztak. A WG kérdőív a fogyatékoság komplex megközelítésére törekszik, és vannak kezdeményezések a környezeti hatásokat mérő eszközök kialakítására, mégsem jelenthető ki, hogy mérni tudná a társadalmi kirekesztettség mértékét. Sokkal inkább azt tárja fel, hogy bizonyos testi-mentális funkciókhoz kapcsolódó tevékenységekben vannak-e és milyen mértékű nehézségeik a megkérdozetteknek (ún. tevékenységakadályozottságok). Ebből a kutatás szempontjából két fontos dolog következik. Az egyik, hogy a jelenséget akadályozottságnak és nem fogyatékoságnak vagy korlátozottságnak hívjuk (Menich 2024). A másik, hogy ezért is tartjuk fontosnak, hogy a kvantitatív eredményeinket a tereptapasztalatokkal, illetve a kvalitatív eredményekkel együttesen mutassuk be és értelmezzük, annak reményében, hogy ezzel közelebb jutunk komplex társadalmi jelenségek és az azok mögött húzódó élethelyzetek megértéséhez.

Kutatásetika

A kutatást a magyar és a nemzetközi etikai és adatvédelmi elveknek megfelelően végeztük. Az interjú- és kérdőív-válaszadók minden esetben részletes tájékoztatást kaptak a kutatás témájáról és menetéről, valamint a kutatásban betöltött szerepükről; részvételük kivétel nélkül önkéntes és anonim volt. A gyűjtött információk felhasználása minden esetben az érintettek jóváhagyásával történt. Az adatokat névtelenül, a személyiségi jogok szigorú tiszteletben tartása mellett tároltuk. A kutatást annak fogadó intézménye, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar Tudományos és Kutatásetikai Bizottságának engedé-

4 Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Disability_statistics_introduced [Letöltve: 2024-12-06].

5 Elérhető: <https://ilostat.ilo.org/methods/concepts-and-definitions/description-disability-labour-market-indicators/> [Letöltve: 2024-12-06].

6 Elérhető: <https://data.unicef.org/topic/child-disability/overview/> [Letöltve: 2024-12-06].

lyével végeztük (Engedélyszám: KEB/2022/026). A *Social innovations in the ecosystem of formal and informal sectors supporting persons with disabilities in times of the COVID-19 pandemic* című kutatás a Magyar Tudományos Akadémia poszt-COVID jelenségek vizsgálatára irányuló pályázatának keretében valósult meg.

EREDMÉNYEK

Az akadályozottság előfordulása különböző források és mérőeszközök szerint

Az akadályozottság szempontjából a különféle adatforrások – nem meglepő módon – más-más képet festenek mindkét településen. A saját adatfelvételünk eredményei mellett a népszámlálás bizonyos kérdéseit, a fogyatékosághoz kapcsolódó transzferek és szolgáltatások igénybe vevőinek számát, valamint az interjúkkal megszólított helyi szakemberek beszámolóit tudjuk felhasználni. (Nagyfaluban a KSH és TEIR adatok annak ismeretében értelmezhetőek, hogy azok tartalmazzák a település területén lévő bentlakásos intézményben élőket is.)

A 2022-es népszámlálás szerint a *van-e fogyatékosága* kérdésre a nagyfalusi lakosság 8,6 százaléka válaszolt igennel. Az adatfelvétel idején a felnőtt lakosság 6,53 százaléka értelmi fogyatékosággal élt, de volt a faluban több pszichoszociális fogyatékosággal élő, gyengénlátó, beszéd fogyatékoságban érintett, nagyothalló, vak és mozgáskorlátozott ember is, továbbá néhányuknak önbevallása szerint ismeretlen eredetű a fogyatékosága. Megváltozott munkaképességűek ellátásában 55 fő részesült, fogyatékos személyek nappali ellátását 15 fő vette igénybe a településről. Az alanyi jogon megállapított ápolási díjban részesítettek havi átlagos létszáma 2,65 fő volt.

Nagyfaluban az interjúval megszólított szakemberek a fogyatékoságról elsősorban a mozgáskorlátozottakra asszociáltak, s csak részletező kérdés után jutott eszükbe egy Down-szindrómás gyerek, a nagyothalló idős emberek és különböző pszicho-szociális akadályozottságok.

„Hát, mondjuk, ha a depressziót is oda soroljuk, akkor épp elég sok, tehát többen vannak depressziósok, és hát, skizofrén is van. Több. Tehát az, az van több. Pánikbetegség, kevert szorongás, depressziós szindróma, depresszió, tudathasadás, ez a skizofrénia, ilyenek vannak, igen, többen vannak.” (házi orvos, Nagyfalva)

Az iskolaigazgató a nagyfalusi iskolás korú gyerekek érintettségét nagyon csekélynek tartotta (1% alattinak), az intézménybe járó sajátos nevelési igényű (SNI-s) gyerekek olyanok közül kerültek ki, akik nem a településen éltek. Az óvodába járt két sajátos nevelési igényű gyerek, 18 gyerek vett igénybe logopédiai szolgáltatást, az igazgató becslése szerint 8–10 gyereknek volt papírja beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézségről.

Kisfaluban a magukat fogyatékosnak vallók aránya 3 százalék volt, a népszámlálás ezen blokkjára kizárólag mozgássérült emberek válaszoltak. Megváltozott munkaképességűek ellátásában 29 fő 15–64 éves részesült. A helyi szakemberek a településen 11 fő fogyatékosággal élő személyt azonosítottak, köztük két végtagamputált férfit, valamint siket, hallássérült és kerekesszéket használó lakosokat; a gyerekek között SNI státusszal rendelkezőket, a helyi iskolában integráltan tanuló enyhe, illetve a járásközpontban tanuló középsúlyos értelmi fogyatékoságban érintett fiatalokat. Közülük a népszámlálás során a mozgássérült lakosokon kívül valamennyien rejtve maradtak. Fogyatékos személyek nappali ellátását senki nem vette igénybe, ápolási díjat négy fő kapott.

Bár az összevetést nem közvetlenül, csak a módszertani-adatfelvételi körülmények figyelembevételével mellett érdemes megtenni, mégis, szembetűnő különbségeket találtunk a saját adatfelvételünk és a népszámlálásban mért települési szintű adatok között. A saját mintákon számolt prevalencia-értékek (lásd bővebben: Menich 2024) közül ebben a tanulmányban kettőt mutatunk be, ezeket az 1. táblázat tartalmazza. A *WG Short Set* – SS 1 indikátor szerint azok számítnak akadályozottnak, akik a látás-, hallás-, mobilitás-, kommunikáció-, önellátás-, emlékezés- és koncentrációfunkciókhoz tartozó kérdések valamelyikére azt választották, hogy nagy nehézségeik vannak vagy egyáltalán nem képesek a végrehajtásukra. A *WG Extended Set* – ES 1 esetében további négy, összesen tíz, a látás-, hallás-, mobilitás-, kommunikáció-, önellátás-, kognitív funkciók, felsőtest, szorongás és depresszió, fájdalom és fáradékonyság funkciócsoportban, összesen 25 hozzájuk kapcsolódó kérdés (lásd a Függelékben) alapján áll elő a prevalencia a WG módszertani útmutatója alapján (Washington Group on Disability Statistics 2021).

Közel teljeskörű válaszadási hajlandóság mellett Nagyfaluban a lakosság 21 (SS 1) és 34 (ES 1) százaléka, Kisfaluban a válaszadók mintegy fele számolt be nagy nehézségekről a különböző alaptevékenységekben, és került ez alapján az akadályozott csoportba. Nagyfaluban ugyanezek az arányok 78,9 és 34,21 százalék.

1. táblázat. Az akadályozottság előfordulása a WG mutatók szerint, saját minta, %

		SS 1 látás, hallás, mobilitás, kommunikáció, önellátás, emlékezés és koncentráció	ES 1 SS 1 + felsőtest, szorongás és depresszió, fájdalom, fáradékonyság
Kisfaluba	Nem akadályozott	51,67	45,00
	Akadályozott	48,33	55,00
Nagyfaluba	Nem akadályozott	78,95	65,79
	Akadályozott	21,05	34,21

Az indikátorok azokat tekintik akadályozottnak, akik legalább egy nagy nehézségről számoltak be, de érdemes jelezni, hogy a kisebb nehézségek mindkét településen nagy arányban voltak jelen: Kisfaluban csupán 35, Nagyfaluban 27 százalék volt azoknak az aránya, akik nem akadályozottak, és kisebb nehézségeket sem tapasztalnak a mindennapi tevékenységeik során.

2022-ben a népszámlálás során a KSH is lekérdezte a WG kérdőív legrövidebb, hatkérdéses (SS 1) változatát. Ez alapján a census során – 5,61 százalékos és 20,54 százalékos válaszmegtagadási arány mellett – Kisfaluban a lakosság 6,86 százalékát, Nagyfaluban 15,84 százalékát mérték érintettnek (a KSH terminológiájában ők a „súlyosan korlátozottak”). Ez azt jelenti, hogy míg Nagyfaluban a népszámláláshoz képest közel azonos WG SS 1 értéket találtunk, addig Kisfaluban szokatlanul magas, és a népszámláláshoz képest is kiugró értéket mértünk.

Nagyfaluban ugyan nem volt kiemelkedő a nagymértékű nehézségek előfordulása (SS 1 21%; ES 1 34%), az önellátás- és a kommunikációcsoportokon kívül valamennyi kérdésben a válaszadók legalább negyede tapasztalt kisebb nehézségeket. Ez arra enged következtetni, hogy bár a nehézségek nem olyan mértékűek, hogy a WG mérőeszköz szerint akadályozottnak számítsanak, de a lakosság igen nagy arányban van kitéve az akadályozottá válás veszélyének.

Kisfaluban az egyes WG funkciókban tapasztalt nehézségek közül kiugró arányokat mértünk a látásban és a mozgásban, a kisebb nehézségekben érintettek aránya pedig a látás, a mozgás, az emlékezés és kon-

centrálás esetében is magas volt. A lakosság 30 százaléka a kérdezést megelőző három hónap mindegyikén érzett legalább kisebb mértékű fájdalmat, 20 százalékuk a napok többségében, 40 százalékuk néhányszor. A fájdalmat 36 százalékuk értékelte nagy mértékűnek. Fáradtnak, kimerültnek érezte magát a kislelki válaszadók több mint fele legalább a napok többségében, a fáradtságot tapasztalók több mint 82 százaléka annak mértékét legalább közepesre értékelte.

Világos, hogy a számok közötti különbségeket nem tudjuk átfogóan magyarázni, erre a gyűjtött adataink mennyisége és tartalma sem volna alkalmas, miként a kutatás előzetes céljai között sem szerepelt ilyen törekvés. Kísérletet teszünk ugyanakkor arra, hogy a lehetőségeinkhez mérten alaposan körbejárjuk, milyen társadalmi-gazdasági-kulturális közegben, milyen egyéni és környezeti kirekesztettségtényezők lehetnek azok, amelyek potenciálisan hozzájárulnak, hogy a lakosság *ilyen* arányban, *ilyen* típusú, *nagymértékű* nehézségeket tapasztal a mindennapi tevékenységei során.

Társadalmi és települési hierarchia

Nagyfaluban a 2022-es népszámlálás szerint kicsivel több mint 1700 fő élt nagyjából 600 háztartásban. A 14 évesnél fiatalabb gyerekek aránya alacsony, a lakosság negyede 65 éves vagy idősebb volt. A családok 10 százaléka volt egyszülős, és 6 százalék volt a több családból álló háztartások aránya. A lakásoknak nagyjából a 15 százaléka nem volt lakott a legutóbbi népszámlálás idején. A lakásállomány minősége fokozatosan javult: a 4 vagy több szobás lakások aránya a 2000-es években megháromszorozódott; a komfortfokozat is folyamatosan emelkedett, 2022-ben az összkomfortos lakások aránya 44,9 százalék, a félkomfortos vagy komfort nélküli lakások aránya rendkívül csekély, 5 százalék alatti volt.

Mindkét településen, így Nagyfaluban is, a munkavállalási lehetőségeket és a járási székhelyen elérhető szolgáltatások igénybevételét alapvetően meghatározzák a rossz közlekedési lehetőségek. Nagyfaluból a 30 kilométeren belüli távon lévő járási központ gépkocsival 30 perc alatt, autóbusszal, napszaktól függően, háromnegyed-másfél óra alatt érhető el. A helyben elérhető szolgáltatások palettája viszont széles, még mini bölcsőde, fogorvos, mentő és tűzoltó is található a településen. Fontosnak tartjuk a szolgáltatások működésével, minőségével kapcsolatban, hogy ezek helyi telephellyel rendelkezzenek vagy, ha másutt is van az intézmény bejegyezve, helyben élő lakos nyújtsa őket. Jól mutatja ezt az óvoda vezetőjének az óvodai szociális munkával kapcsolatos megállapítása: *„Van egy hónapban egyszer egy szociális munkás, [...] kijön, de az olyan nesze semmi, fogd meg jól. Ide is jön hozzánk, egy órát itt tölt. Nyilvánvaló, hogy nem tud mit csinálni, ha egy hónapban egyszer eljön, és tudom, hogy az lenne a feladata, hogy segítséget adjon nekünk a szülők között esetleg termelődő konfliktusok megoldásában vagy a gyerekeknél, de én azt gondolom, hogy mi jól ismerjük a szülőket. Ő azt se tudja, szegény, hogy ki kicsoda, hogyan tudna nekem? Persze, ötletekkel, sémákkal nyilvánvaló, hogy tudja gazdagítani a módszertani repertoárunkat, de azon kívül nem igazán.”* (óvoda vezető, Nagyfalu)

A hatalmi viszonyokat tekintve meghatározó volt az egyik intézményt is vezető polgármester szerepe, aki, elődjéhez hasonlóan, nagy munkát fektetett abba, hogy Nagyfalu fejlődjön, pályázati forrásokhoz jusson és a mikrotérség központjává váljon. A központi szerepkörre törekvést mutatja, hogy a szépen felújított és minden szükséges eszközzel ellátott általános iskolába járók közel fele más település lakosa volt; az óvodás gyerekek egyharmada is más településről járt be. Az egyetlen hiányzó, és a kérdőíves vizsgálat során is említett fontos szociális szolgáltatás, az időskorúakat is figyelembe véve, az idősek nappali ellátását végző intézmény, de ezt is tervezik létrehozni.

Kisfaluban 2023 őszén megközelítőleg 630 fő élt, 180 háztartásban. A népesség fogyását elsősorban az egyre csökkenő születésszám okozza, a 65 éven felüliek aránya 15 százaléknál kevesebb volt. Sem az egy-
szülős, sem a többgenerációs háztartások száma nem volt jelentős, noha a több családból álló háztartások száma megötszöröződött 2011 és 2022 között. Az üresen álló házak száma alacsony volt és a népszámlálási adatok szerint nem nőtt jelentősen, a lakott lakások ellátottsága és felszereltsége viszont folyamatosan javult, a komfort nélküli és a félkomfortos lakott ingatlanok aránya nem érte el a 4 százalékot.

Kisfalu a 300 leghátrányosabb helyzetű település egyike. A háztartások kétharmada volt gyermekes, köztük jelentősen felülreprezentáltak voltak a hátrányos helyzetűek, több mint a gyerekek felének családja részesült rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben. A két település gazdasági ereje is jelentősen különbözik, Nagyaluban a helyi önkormányzat iparűzési adó bevétele a Kisfaluban befolyónak ötvenhétszerese volt.

Kisfalut azért is választottuk kutatásunk egyik helyszínéül, mert a helyi beágyazottságú szolgáltatások száma alacsony volt. Helyben elérhető egészségügyi szolgáltatást biztosított a háziorvos és a védőnő, az oktatási intézmények közül az óvoda és az általános iskola alsó tagozata volt helyben. A szociális szolgáltatások közül elérhető volt a házi segítségnyújtás, illetve a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlétháza. A roma közösséget kisebbségi önkormányzat is támogatja. A Balassi Bálint Könyvtár a vármegye valamennyi településén, így itt is működtet fiókkönyvtárat. Az adatfelvétel idején a családsegítő szociális munkás heti időben ügyeletben dolgozott, a felső tagozatos gyerekek jellemzően a szomszédos településre jártak iskolába.

A településen az informális kapcsolatoknak nagy szerepük van az önkormányzat által nyújtott támogatások esetében is. Mivel a férfiak ingáznak és idényhez kötöten dolgoznak (lásd később), kevésbé a jövedelmet, mint inkább a háztartás helyzetét mérlegelik, amikor a szociális tűzifáról, illetve az étkeztetésről döntenek. A hatalmi viszonyokat tekintve érdemes kiemelnünk a polgármester személyét, aki elődjét a helyi roma közösség támogatásával, sőt, az ő felkérésükre váltotta le, noha ő maga nem roma. Az előző vezető látványos beruházásokat hajtott végre, és a helyiek elmondása szerint is többször sikeresen pályázott, mégsem sikerült megtartania a helyi emberek bizalmát (vö. Nagyalu).

Etnikai hovatartozás

Kérdőívünk nem érintett az etnikai hovatartozással kapcsolatos kérdéseket, így az akadályozottsággal való kapcsolatot közvetlenül nem tudtuk mérni, és egyébként is kevés okunk volna azt feltételezni, hogy a roma származás közvetlenül korrelál az akadályozottsággal, nem pedig a roma emberek relatív hátrányain, az etnikai alapú diszkrimináción és szegregáción keresztül hat. Az etnikai dimenziót mégis fontosnak tartottuk beemlíteni, már csak azért is, mert a két vizsgált település ebből a szempontból is, egymáshoz képest más mintázatot mutat. Nagyaluban a helyi társadalom és a szűkebben vett témánk szempontjából is nagyon releváns jellegzetesség a roma közösséghez, pontosabban annak hiányához kötődik. A 2022-es census szerint a lakosság alig több mint 1 százaléka vallotta magát romának. Korábban az arányuk magasabb volt, de egy helyi nagyvállalkozó lakásokat vásárolt számukra a környező településeken és jónéhány roma család így elköltözött; emiatt is lett olyan magas a nem lakott lakások aránya Nagyaluban.

A roma családok elköltözésével a megszólított helyi szakemberek narratívája szerint néhány, korábban jelen lévő probléma is eltűnt Nagyaluból. Lecsökkent egyrészt az SNI-s gyerekek száma az iskolában és az óvodában. Ez nem önmagában a roma származással, mint inkább a mérési módszerekkel és a szegénységgel függhet össze, de a narratívákban a családok kiköltözéséhez kapcsolódik, hasonlóan a „töménytelen

zűrzavar” mérséklődésével (pszichiáter, Járasközpont), vagy a „bűncselekmények számának szinte nullára csökkenésével” (jegyző, Nagyfalu).

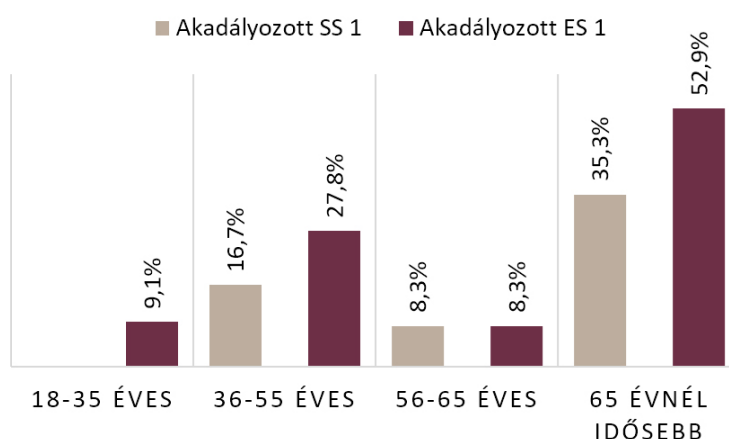
A kistalusi lakosságban a roma származásúak aránya még a népszámlálási adatok szerint is messze meghaladja az országos átlagot. A 2022-es mérés szerint 20 százalék volt a magukat romának vallók aránya, úgy, hogy szokatlanul alacsony mértékű volt a válaszmegtagadás. Egyes helyi szakember interjúalanyok szerint a valóságban az arány 80 százalék, a településen működő oktatási intézményekbe kizárólag roma gyerekek járnak. Mindemellett etnikai konfliktusokról alig számoltak be a helyiek, a csekély számú problémát is a falun kívülről érkező roma fiatalokhoz kötötték.

A helyi roma családok a szakértői narratívák alapján nem különböznek a nem romáktól, „szépek, ápoltak, anyagi helyzetük jobb, mint a miénk – mondta a helyi pedagógus – egy-kettő van, aki segítségre szorul, mármint anyagilag”. Ez utóbbi csoport viszont a többségtől elszigetelten, a falu szélén élt. A szakértők az interjúkban felbukkanó, romákkal kapcsolatos negatívumokat is ezekhez a családokhoz társították.

Életkor

Ahogy a fentiekben is láttuk, Nagyfalu előregedő település. Itt beigazolódik az alapvetésnek gondolt hipotézis, hogy az akadályozottság inkább időskori jelenség. A válaszadókat 65 éven aluli és felüli kategóriákra bontva a kapcsolat a kis elemszám ellenére is szignifikáns. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a 36–55 éves korosztályban a hosszú indikátor szerint a lakosok több mint negyede lehet érintett (1. ábra). A 36–55 és a 65 évnél idősebbek esetében is szembevetendő a rövid és a hosszú indikátorok közötti különbség, vagyis a felsőtest mobilitására, a szorongásra és depresszióra, a fájdalomra és fáradtságra vonatkozó kérdések látványosan növelik a magukat akadályozottnak vallók arányát.

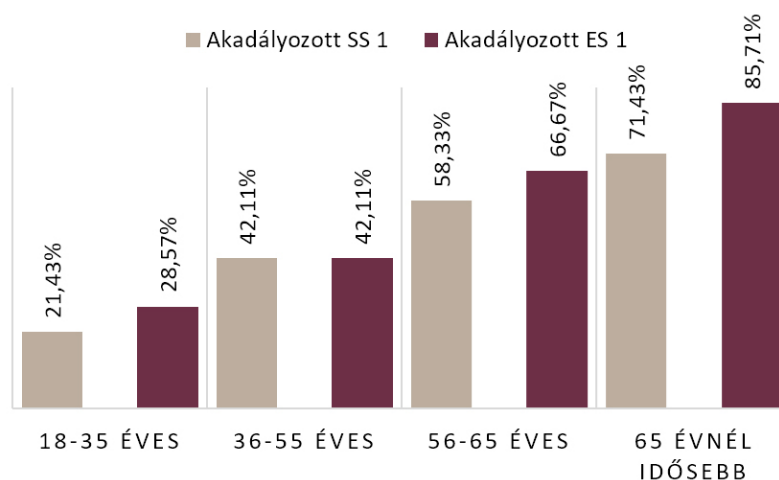
1. ábra. Az akadályozott személyek aránya életkori kategóriánként Nagyfaluban, SS 1 és ES 1 indikátor

Forrás: Saját szerkesztés.

Bár Kistaluban a nyugdíjas lakosság aránya 15 százalék alatti volt, okkal feltételezhetnénk, hogy az életkor itt is közvetlen kapcsolatban van a mindennapi akadályozottsággal. Kistalu látványos, ugyanakkor némiképp aggasztó példáján az látszik, hogy a különböző mutatók mentén mért akadályozottság és az idősödés között van ugyan kapcsolat, de a probléma nem az idősek sajátja (2. ábra). Minél idősebb valaki, annál valószínűbb, hogy valamennyi indikátor szerint akadályozottnak minősül, de a 36–55 éves korcsoportban 42, az 56–65 éves korcsoportban is 57–67 százalék közötti az érintettség.

2. ábra. Az akadályozott személyek aránya életkori kategóriánként Kisfaluban, SS 1 és ES 1 indikátor

Forrás: Saját szerkesztés.

A 65 éven felüliek körében nem volt olyan lakos, akinek ne lett volna legalább egy kisebb nehézsége legalább a hat legalapvetőbb funkciócsoport egyikében, de ugyanez a 65 éven aluliaknak is mindössze a negyedére volt igaz. Az akadályozott kategóriába kerülőknek mindössze 36,6 százaléka volt 65 éves vagy idősebb, 44,4 százalékuk viszont 36–64 év közötti.

Egészség

A Nagyfaluban készült szakértői interjúk megerősítették az életkorral kapcsolatos kérdőíves tapasztalatokat, leginkább az idős korral összefüggő egészségromlásról számoltak be; tipikus egészségkockázati tényezőket nem is említettek. „Sok krónikus betegem is van, de hát, inkább, ugye, az idősebb korosztály. Addigra mindenki összeszed mindent! Mire már nyugdíjas lehetne, nyögdiás lesz! Ez a baj. Sokat dolgoznak, még a földművelést is gyakorolják itt, a faluban, még akár nyolcvanévesen is megy a néni, úgy a vérükben van. És persze, akkor az ízületi problémák, minden betegség, ugye... A korral, ahogy haladunk előre, gyarapodnak ezek a betegségek.” (házi orvos, Nagyfalu)

Kisfaluban a szakértői interjúk ezzel szemben inkább épp az egészségkockázati tényezők felől közelítve jellemzik a településen élők helyzetét. A dohányzást, az alkohol és az energiatalok rendszeres fogyasztását egyrészt a helyi fiatalok sajátjaként írják le: „az anyukáknak nem győzőm mondani, hogy felejtse már el a gyerek az energiatalt, reggel beadod neki a nyugtatót, ráissza az energiatalt, azt se tudja az idegrendszere, hogy most mi van” (Kisfalu, szociális munkás), másrészt a narratívákban a szülők egészségmagatartása összekapcsolódik a kisgyerekek egészségével és magatartásproblémáival: „az természetes, a dohányzás meg az alkohol, ez a szülőknél, anyukáknál is a dohányzás terhesen is... a pörgés meg a kávé, ahogy isszák, eleve már, tehát minden évben robban, a magatartászavar. [...] Vannak asztmás gyerekeink is a cigaretta miatt, főleg a harmadik gyereknél, az is jelen van. Tehát az alkohol meg a cigaretta beleivódik az életbe” (Kisfalu, óvónő). A szakértői interjúkból az is kiderül, hogy az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele mindaddig nem történik meg, „amíg nem ég a ház”, így a problémákkal későn keresik fel a sok esetben egyébként is hozzáférési nehézségekkel terhelt egészségügyi ellátórendszert. Ezt némiképp ellensúlyozza, hogy a házi orvos a kórháznak is alkalmazottja, így szükség esetén az informális hálóján keresztül tud hatni a szakorvosi vizsgálatok elérhetőségére.

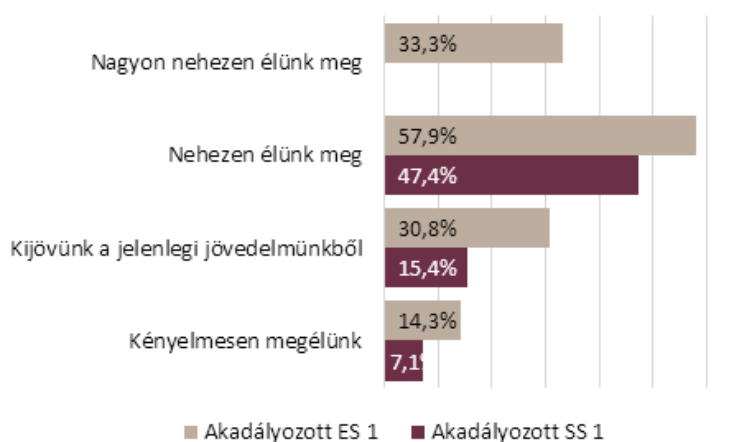
Pénz

A jövedelmi helyzettel kapcsolatban kérdőívünk két kérdést tartalmazott, az egyik a háztartási jövedelem mennyiségéről, a másik arról érdeklődött, hogy kijönnek-e a megkérdezettek a havi nettó jövedelmükből. Mintánk alapján az egy főre jutó mediánjövedelem – magas válaszmegtagadási arány mellett – Nagyfaluban 175000 forint volt. A medián jövedelem szerinti bontásban az akadályozottság csak a rövid, SS 1 indikátor esetében mutatott különbséget, a hosszú indikátornál nem, vagyis a hat legalapvetőbb funkcióhoz kapcsolódó tevékenységakadályozottságok érintették inkább a jövedelmi eloszlás alsó felében élőket (alatta lévők 34, fölötte lévők 14 százaléka volt akadályozott), míg a szorongással, felsőtest mobilitásával, fájdalommal és fáradékonysággal kiegészített mérőszám esetében az akadályozottak aránya az egy főre jutó mediánjövedelemnél magasabb jövedelemből élők körében már-már megközelíti az annál alacsonyabb jövedelműek körében mért értéket (38,4% és 28%). A településen nagyobb arányban lévő, a jelenlegi jövedelemből kényelmesen vagy jól megélők között lényegesen alacsonyabb akadályozottságmértéket mértünk (3. ábra).

A nagyfalusi volt polgármester szerint „*az a baj, hogy az ember nem lát bele másnak a pénztárcájába, ugye, de ne is lásson! [...] Én úgy gondolom, hogy átlagos. Előrege dünk, sajnós, most a nyugdíjakat nem tudjuk. Akkor tudjuk, amikor látjuk a szociális tűzifát, hogy mennyik a nyugdíjak.*” Nagyfaluban 2023-ban összesen 2 gyermeket tartottak nyilván halmozottan hátrányos helyzetűként, a hátrányos helyzetű általános iskolások aránya 1,02 volt. A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesítettek havi átlagos létszáma 8 fő volt.

3. ábra.

Az akadályozottság aránya Nagyfaluban szubjektív jövedelmi helyzet szerint, SS 1 és ES 1 indikátorok

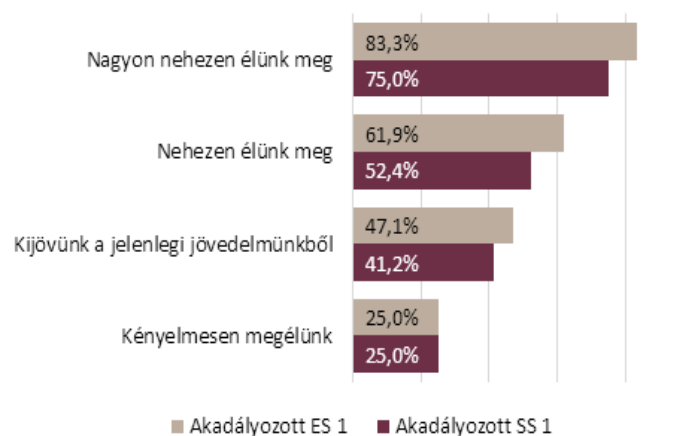
Forrás: Saját szerkesztés.

Kisfaluban a szubjektív jövedelmi helyzettel kapcsolatos kérdéseinkre adott válaszok alapján a többségnek voltak anyagi gondjai, a válaszadók 60 százaléka a nettó háztartási jövedelméből nehezen élt meg. A legkevesebb – magas válaszmegtagadási arány mellett – bevallott egy főre jutó jövedelem 30000, a legmagasabb 350000 forint volt. Az egy főre jutó jövedelmek átlaga 148 000 forint volt, saját bevallása szerint a településen élők fele havonta kevesebb mint 115833 forint egy főre eső munka- és/vagy társadalmi jövedelemből gazdálkodott, és 41 százalékuk esetében ez az összeg havonta 100000 forint alatt maradt. A mediánérték alatt és felett élők körében nem látszik különbség, közel fele-fele arányban kerültek ki közülük akadályozottak (54,2%). Ennek oka alapvetően abban keresendő, hogy Kisfaluban a jövedelmi színvonal aránylag homogén volt, a kérdésre válaszolók bevételei alig szórnak, a mediánérték körül sűrűsödnek.

A szubjektív anyagi jólétre vonatkozó kérdésre adott válaszok szerint már látszik különbség az akadályozottak és a nem akadályozottak arányában, de a nagyon kényelmesen megélők csoportjába rendeződő alacsony összlétszám (a mintába kerülők 16 százaléka) nem tette lehetővé szignifikanciateszt elvégzését. Az adatokat továbbá csak annak figyelembevételével tudjuk interpretálni, hogy a kislelki minta ebben a kérdésben is meglehetősen homogén, a települési szintű szubjektív anyagi jólét szintje meglehetősen alacsony.

4. ábra.

Az akadályozottság aránya Kisfaluban a szubjektív jövedelmi helyzet mentén, SS 1 és ES 1 indikátorok

Forrás: Saját szerkesztés.

A háztartások jövedelmi helyzetével kapcsolatban a kislelki szakemberek közül kevesen foglaltak állást, de a szakértői interjúk szerint a fogyatékkal élő személyek családi gondoskodni tudnak az érintett családtagokról; „mind olyan szülői hálózattal vannak, hála a jó Istennek, tehát mindenhol olyan a család, hogy jó a szociális hálójuk, tehát nincsenek az udvarra téve. Járnak kontrollokra, szoktak néha kérni segélymeghosszabbításhoz, támogatásokhoz stb., de semmivel nincs több probléma velük, mint a normál betegekkel, így foglalkozunk” (Háziorvos, Kisfaluk). Figyelembe kell viszont venni, hogy a szakemberek az általuk fogyatékkal élőknek tartott lakosokról beszéltek és nem a WG kérdőív alapján akadályozottakról.

Tudás

Nagyfaluban a lakosság egyharmada volt legfeljebb általános iskolai végzettségű, és a felsőfokú végzettségűek aránya megközelítette a 10 százalékot. A kérdőíves vizsgálatunkból az iskolai végzettség és az akadályozottság között látszik összefüggés, de csak a hosszú indikátor esetében (ES 1); eszerint az alacsony iskolai végzettségűek közel 60 százaléka volt érintett, míg a rövid akadályozottság mérőszám szerint 33,5 százalékuknak volt legalább egy nagy nehézsége.

Kisfaluban a lakosság közel 70 százaléka rendelkezett maximum általános iskolai végzettséggel, az érettségizettek aránya éppen meghaladta az 5 százalékot, a felsőfokú végzettségűek aránya az alatt maradt. A továbbtanulási mintázatokra hatással van a férfiak által végzett, generációkon keresztül jellemző, ingázással járó építőipari munka, a lányok esetében pedig a korai gyermekvállalás. Az alacsony iskolai végzettségűek körében magas akadályozottság-előfordulást mértünk, kétharmaduk tapasztalt nagy nehézségeket a mindennapos tevékenységei során.

A szülők alacsony iskolai végzettsége a helyi szakértők szerint a gyerekek iskolai teljesítményén is érzékelhető. A hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek aránya magas volt, és az adatfelvételünk időpontjáig egyre nőtt a települési iskolába és óvodába járó sajátos nevelési igényű, beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézségekben érintett gyerekek aránya is. A helyi alsó tagozatos pedagógus szerint a gyerekek esetében akkor kezdődnek a gondok, amikor a szülők úgy érzik, nem tudnak már segíteni az iskolai feladatokban, ekkor *„érdektelenné válnak a jegyek iránt, és csupán arra törekcszenek, hogy a gyerekek legálabb valahogyan teljesítsék a tantárgyakat”*.

Munka

2023-ban Nagyfaluiban 35 fő nyilvántartott álláskereső volt és 613 fő ellátásban részesülő inaktív, ami jelzi az idősek magas arányát a településen. A foglalkoztatottak nagyjából fele helyben dolgozott, a közfoglalkoztatás szerepe elenyésző volt. A foglalkoztatási helyzet alapvetően nem kapott kiemelkedő szerepet a szakértői narratívákban, ennek oka lehet, hogy volt munkalehetőség helyben, a 200–300 főt, de nemcsak helyieket foglalkoztató üzemben, a szolgáltatószektorban és még a mezőgazdaságban is. Többen dolgoztak az autóval egy óra alatt elérhető fővárosban, Nagyfalu háziorvosa szerint ezen kívül *„mindenfele, a szélrózsa minden irányába, tehát nagy a mozgás.”*

Adatfelvételünk eredményei azt mutatják, hogy az akadályozottak több mint háromnegyede nyugdíj típusú ellátásban részesült, további 8 százalék volt közfoglalkoztatott. Ez a két csoport adta a nagyfaluiban akadályozottak zömét: a mintánkba kerülő valamennyi, önbevallása szerint közfoglalkoztatásban dolgozó mindkét indikátor szerint akadályozottnak számít, az öregségi nyugdíjasoknak pedig több mint a fele válaszolt így. A foglalkozási csoportok vizsgálata is visszaigazolja, hogy az akadályozottság a munkaerőpiaci státusukat tekintve sérülékeny csoportban van inkább jelen, azok körében, akik az adatfelvétel időpontjában vagy azt megelőzően utolsó munkakörükben szakképzetlen fizikai munkát végeztek.

Összességében a jobb státusú és nagyobb lélekszámú Nagyfaluiban tapasztaltak nem hoznak meglepő eredményt. Az akadályozottak inkább az idősek, az alacsonyabb végzettségűek és az alacsonyabb presztízsű munkát végzők közül kerülnek ki, arányuk nagyjából illeszkedik az európai országokban mért FNO-alapú statisztikákhoz (2023-ban az EU lakosságának 27 százaléka, az Eurostathoz szolgáltatott adatok szerint Magyarország 22 százaléka volt akadályozott.)⁷ Figyelemre méltó ugyanakkor azoknak a magas aránya, akik a látás-, hallás-, kommunikáció-, önellátás-, kognitív funkciók, mobilitás-, fájdalom és fáradékonyságfunkciókban kisebb nehézségeket tapasztaltak, így különösen ki vannak téve az akadályozottság veszélyének.

Ezzel szemben Kisfalu esetében komoly nehézséget jelentett az akadályozottak és a nem akadályozottak összevetése, mivel a lakosság összetétele szinte minden társadalmi-gazdasági dimenziót tekintve homogén volt, az emberek helyzete általánosan rendkívül kedvezőtlen. Ebből következően a kérdőívől nagyon kevés adatot tudtunk érdemben felhasználni úgy, hogy a korreláció az alacsony elemszámok miatt ne váljon értelmetlenné.

A kérdőíves vizsgálat alapján nem találtunk jelentős különbségeket az akadályozottak és a nem akadályozottak munkaerőpiaci helyzete között. A legtöbb akadályozott a nyugdíjasok és a munkanélküliek közül került ki, a közfoglalkoztatottak harmada volt érintett. A kisfaluiban lakosok 49 százalékának (legutolsó) foglalkozása a szakképzettséget nem igénylő fizikai munkák csoportjába tartozott. A szakképzett fizikai munkások közel

⁷ Elérhető: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/disability-eu-facts-figures/> [Letöltve: 2024-12-06].

azonos mértékben, a válaszadók nagyjából negyedét teszik ki. Nem volt a településen felső- vagy középszintű vezető, és a szellemi foglalkozásuk aránya sem haladta meg a 13 százalékot.

A hivatalos népszámlálási adatok szerint Kisfaluban a foglalkoztatottak aránya 30 százalék volt 2022-ben. A nyilvántartott állásukeresők aránya 7 százalék alatti volt, de 80 százalékuk legfeljebb nyolc általános osztályt végzett és közel 60 százalékuk volt 180 napon túli állásukereső. A lakosok nagyjából negyede volt ellátásban részesülő inaktív. A foglalkoztatottnak ugyanakkor csak a 34 százaléka dolgozott helyben, akik tereptapasztalataink szerint elsősorban (kisgyermekes) közfoglalkoztatott nők. A kisfalusi férfiak túlnyomó többsége ugyanis vállalkozók közreműködésével jellemzően a fővárosba ingázik, és építkezéseken végez fizikai munkát. A végzett munka jellege ugyanakkor nem szabad döntés kérdése, sokkal inkább generációkon át ismétlődő kényszerszülte rend, ami egyrészt instabil jellege ellenére is felszínen tartja a családokat, másrészt hosszú távon – mint szinte egyedül elérhető minta – nem kedvez a továbbtanulással kapcsolatos ambíciók kialakulásának a településen élő fiatalok körében, és ily módon hozzájárul a kiszolgáltatott helyzet konzerválásához.

A helyi szakemberek, köztük is a háziorvos tapasztalatai szerint a munkavégzés körülményeinek az egészségre közvetlen hatásuk is van: *„Én a most 40 éves fiúkat látom, bizony, olyan betegségeket, gerinc- és egyéb mozgásszervi problémákkal jönnek, ami a nagy magyar átlagban lakosságszinten 60 év körül szokott jelentkezni. Ezeknek 40 éves korukban gerincsérvük van, ez mind azért lehet, mert 16 éves korában abbahagyta az iskolát, és elment építkezésre. Senki nem tudja, milyen súlyokat emelnek. És egy 15 éves lehet kisportolt, erős alkat, de az egy fejlődésben lévő szervezet, nem tesz jót, hiába izmos, erős gyerek, a kötőszövetek, csontok fejlődésben vannak. Nem azt mondom, hogy minden második ilyen, de mikor ilyenek jönnek, és elküldjük egy vizsgálatra, és megjön az eredmény, mindig összenézünk, hogy valószínűleg ez is dolgozik 25 éve. [...] De hát, mondhatom orvosilag, hogy tiltsuk be, de mit csinálunk, mit adunk helyette a kezükbe? [...] Nem ágálhatunk ellene, ez a szociális rendszer, ezt meg kell értenünk!”* (háziorvos, Kisfalu)

Ráadásul az ingázó, nehéz fizikai munkát végző emberek mindennapjainak részeivé látszik válni az egészségkockázati tényezők között az alkoholfogyasztás, ahogyan a háziorvos megfogalmazta: *„megjönnek a munkából, kocsma után első a család”*. Ez ugyanakkor leginkább a mindennapos megküzdési stratégia egyik elemének tűnik, mivel a családfenntartó férfiak *„majdnem, hogy terminátor üzemmódban dolgoznak, és ezt őszintén mondom, tehát annyira tudják, hogy az a bevétel van, amit ők hazahoznak, és a vállalkozó nem fizet táppénzt, meg stb., ha minimálbérre be van esetleg jelentve, akkor is csak úgy ahogy, tehát hogy nem abból van a bevétel, és ez is nagyon nagy baj, és persze ebből kifolyólag van az, hogy a roma emberek sokkal kevesebb ideig élnek”* (szociális munkás, Kisfalu). A munkavégzés közösségi szerepét jól példázza annak a negyvenes férfinak az esete, aki, miután amputálták a lábát, továbbra is utazott dolgozni a többiekkel, *„úgy próbálják a közösségben tartani, vagy hogy ne legyen magába fordulva”* (önkormányzati munkatárs, Kisfalu).

Mindeközben a településen maradó aktív korú nőket legnagyobb arányban a közfoglalkoztatás szívtá fel, illetve jelentős hányaduk háztartásbelinek vallotta magát. A helyi közfoglalkoztatás szervezése, úgy tűnik, számol a helyi asszonyok életvitelének jellegzetességeivel, a munkaidő és-szervezés a kisgyermekről gondoskodó anyáknak rugalmasságot biztosít. Az elbeszélések és a tereptapasztalatok alapján az is látszik, hogy a férfiak önkizsákmányoló munkavégzése hatással lehet a faluban közmunkásként vagy láthatatlan gondoskodási munkát végezve „bezárva maradt” nők mentális egészségre is. A kérdőívnek arra a kérdésére, hogy *„Ön milyen gyakran aggódó, ideges, szorong?”* a kisfalusi nőknek csak 6,5 százaléka válaszolta, hogy soha, ugyanakkor 54,2 százalékuk naponta érzett így. A legutóbbi aggodalom, idegesség, szorongás mértékét

tekintve 29 százalékuk nagy, 37,8 százalékuk közepes értékeket jelölt. Közülük 37,8 százalék a szorongásra gyógyszert is szedett. Róluk beszélhetett a kislalusi háziorvos:

– „Pszichés érintettségűek?

– Hát... Aki ideggondozóba jár vagy tényleg az? Mert ideggondozóba járnak sokan.

– Is!

– Hát, itt kimondott olyan nincs, aki szorosan véve az.

– És aki ideggondozóba jár?

– Hát, azok ilyen neurotikus asszonyok főleg, akiknek egy idő után úgy gondolták, – nem tudom, mert nem én küldtem őket, hanem már úgy kaptam őket, hogy ideggondozóban kezeltek – hogy klasszikus Frontin és Xanax nélkül nem tudnak meglenni, és akkor be vannak állítva, hogy az ideggondozó 3–4 havonta megnézi őket. Nem értek egyet a terápiával, de nem okoskodok, mert ők anélkül nem tudnak élni.

– Ja, ezt ők mondják?

– Persze! Mint a savanyúcukrot, úgy szokták.”

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Eredményeink alapján a komplex módszertan alkalmazásához fűzött reményeink beigazolódtak. Az adminisztratív adatok, a hivatalos statisztikák (a fogyatékosyságról, a foglalkoztatási helyzetről stb.) a valóság olyan szeleteit fedik el, amelyek ismerete elengedhetetlennek bizonyult ahhoz, hogy közelebb jussunk az akadályozottság társadalmi viszonyrendszerének a megértéséhez, de még a saját kérdőívünk tapasztalatai is csak az interjú narratívák tartalmával és a tereptapasztalatokkal együtt bomlanak ki. A két települést a földrajzi helyük és az infrastrukturális körülményeik kötik össze, miközben a két faluban más-más akadályozottsági arányokat találtunk. (Az adatgyűjtéssel és méréssel kapcsolatos eredményeinket és javaslatainkat egy korábbi tanulmányban tárgyaltuk, lásd: Menich 2024.)

Nagyfaluban a lakosság összetétele másképp homogén, mint Kislaluban. Nagyfaluban a „zavart keltő”, rosszabb státusú roma családok kiköltöztetésében sokan megoldást láttak, és az életszínvonal változásait hajlamosak ehhez az eseményhez társítani, a problémákat pedig a településre kívülről érkezőknek tulajdonítani. Nagyfaluban az adataink az akadályozottá válás „klasszikus útját” jelezhetik előre: a településen a csökkenő népességben egyre nagyobb az idősek aránya, a tevékenységakadályozottságok elsősorban – ha kisebb mértékben is, de – őket érintik. A település társadalmi-gazdasági helyzete bár nem annyira kedvezőtlen, mint Kislalué, ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi kirekesztettség veszélye ne állna fenn és ne volna sürgető a mindennapi élet alaptevékenységeiben „csupán” kisebb mértékben akadályozottak problémáinak azonosítása. Az kétségtelen, hogy a tapasztalatok itt más típusú, de hasonlóan komplex és preventív szakpolitikai eszközök alkalmazását igénylik.

Kislaluban a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek hasonló mértékben és meglehetősen hasonló módon érintik a roma többségű helyi lakosságot. A vizsgált társadalmihátrány-dimenziók a munkaerőpiachoz való viszonyban csúcsosodnak ki, ha úgy tetszik, érnek össze. „A munkaerőpiaci kiszolgáltatottság három legfontosabb formája a munkanélküliség, a megélhetést nem biztosító bérek, valamint a kor színvonala, emberi értékei szerint elfogadhatatlan munkahelyek” – írta Ferge a *Van-e negyedik út?* (1989) című kötetben. Ez a kiragadott részlet jól illeszkedik kislalusi tapasztalatainkhoz: a helyi aktív korú férfiak többsége bár java-részt nem munkanélküli, a bérek idényfüggőek, a kemény fizikai munka feltételeinek és következményeinek

emberi értékek szerinti elfogadhatósága pedig igen kérdéses. A végzett munka formája nem, az egészségi állapotra gyakorolt hatása ugyanakkor nagyon is megjelenik mind a hivatalos, mind az általunk gyűjtött statisztikákban. Ennek a működésnek, amit a helyi hatalom – meglehet, akaratán kívül – elsősorban a helyi asszonyok közfoglalkoztatásban történő alkalmazásán keresztül fenntart és ösztönöz, nemcsak az aktív korú férfiakra – és az ő fizikai, mentális és pszichoszociális funkcióikban való akadályozottságuk tényére és mértékére – van hatása, hanem a háztartásaik női tagjaira is, sőt, a következő generáció kilátásaira, választási szabadságára is. A sok sajátos nevelési igényű, hátrányos helyzetű és a tankötelezettség korhatárának leszállításával erre lehetőséget kapott, 16 éves korában az építőiparban szerencsét próbáló gyerek nem csupán egészségét kockáztatja és az akadályozottá válás esélyét fokozza, hanem a mai munkaerőpiac sajátosságait figyelembe véve egy zsákutcás életpályát kezd meg. Aligha elegendők e deprivációs ciklus megtörésére a Jelenlétház elkötelezett munkatársainak erőfeszítései, ha nincs a tanulás jelentőségét erősítő szocializációs minta, ha nincsenek helyben, és a közlekedési nehézségek miatt a járásközpontban nehezen elérhetők a fejlesztőpedagógiai szolgáltatások.

Tanulmányunk azokhoz a nemzetközi kutatásokhoz csatlakozik, amelyek az egészségi állapot(romlás) kizárólagos hatása ellen érvelnek, ennél fogva a szakpolitika szintjén is holisztikus tervezést sürgetnek (Burchardt 2003). Amennyiben elfogadjuk, hogy a fogyatékosság egy dinamikus társadalmi jelenség, és a szakpolitikák feladatának tekintjük a vonatkozó társadalmi hátrányok csökkentését, nem elegendő az egészség megőrzésére és az egészségromlás megelőzésére törekedni. A prevenció szemléletnek a szocioökonómiai státusra, a társadalmi védelmi rendszer eszköztárára is ki kell terjednie. Jóllehet, az okság problémáját nem oldjuk meg, az bizonyosan látszik, hogy nem az egészségi állapot és nem a hagyományos értelemben vett fogyatékosság fogyatékosít (*disablement*), a kirekesztettség az emberek mindennapi lehetőséghálózatát, működésmódjait érinti. Ez jelzi a fogyatékosság mint társadalmi jelenség kontextusfüggőségét, ugyanakkor bonyolítja a megbízható és érvényes kutatások lefolytatásának lehetőségét, miközben sürgeti is azokat.

Ferge Zsuzsa az akadémiai székfoglaló előadásában (2005) arról beszélt, hogy az egyenlőtlenségek ellenálltak az évek során végbemenő társadalmi változásoknak. Az 1989-ben leírt fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei máig fennmaradtak. Fokozottan igaz mindez azokra a társadalmi csoportokra, amelyeket interszekcionális hátrányok sújtanak, így a fogyatékossgal élő/akadályozott emberekre is. A fogyatékosság nem értelmezhető önmagában, csak a szélesebb társadalmi viszonyrendszerekben. Az egymásra ható, egymást felerősítő egyenlőtlenségképző tényezők következményei csak úgy szüntethetők meg, ha megértjük működésüket és komplex, interszektorális társadalompolitikai eszközrendszerrel kezeljük őket. Ezen múlik, hogy „*van-e egyenlő jogunk az élethez és a szabadsághoz*” (Ferge 2005:4).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatócsoport tagjai a szerzőkön túl: Bányai Borbála, Csabai Lucia és Kondor Zsuzsa. Az adatfelvétel lebonyolításában részt vett a Panelstory Közvéleménykutató Kft., köszönjük továbbá a kérdezőbiztosi munkát az ELTE részt vevő hallgatóknak.

FÜGGELÉK

F1. táblázat
A szakértői interjúk alanyai (n=36)

	Kisfalu	Nagyfalu
Közigazgatás	Polgármester	Polgármester
	Önkormányzati képviselőtestületi tag	Jegyző
	Kisebbségi önkormányzat elnöke	Volt polgármester, önkormányzati képviselőtestületi tag
	Szociális ügyekért felelős önkormányzati munkatárs	
Egészségügy	Háziorvos	Háziorvos
	Védőnő	Védőnő
	Járási kórház pszichiátriai osztály, főosztályvezető	Járási kórház pszichiátriai osztály, főosztályvezető
Szociális ellátás	Családsegítő	Családsegítő
	Házi segítségnyújtást végző gondozó	Házi segítségnyújtást végző gondozó
	Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlétház vezető	Bentlakásos szociális intézmény vezető (3 fő)
	Óvodai és iskolai szociális munkás	
Oktatás	Óvoda vezető	Óvoda, bölcsőde vezető
	Tagiskola igazgató	Általános iskola igazgató
	Általános iskola igazgató	
	Járási EGYMI munkatárs	Járási EGYMI igazgató
	Pedagógiai szakszolgálat munkatárs	Pedagógiai szakszolgálat munkatárs
Közművelődés, egyház, civil szektor	Fiókkönyvtár vezető	Fiókkönyvtár és művelődési ház vezető
	Katolikus pap	Katolikus pap
	Volt polgármester, Gyermek célcsoportú egyesület vezető	Katolikus karitás vezető
		Helyi színjátszókör vezető
		Helyi népdalkör vezető

A WG kérdőív kérdések (WG ES 1)

LÁTÁS

- Visel-e szemüveget?
- Vannak-e nehézségei a látásban (akkor is, ha viseli a szemüvegét)?
- Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy egy, a szoba másik felén lévő személy arcát tisztán lássa (akkor is, ha viseli a szemüvegét)?
- Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy egy pénzürmén a képet tisztán lássa (akkor is, ha viseli a szemüvegét)?

HALLÁS

- Visel Ön hallókészüléket vagy más, hallást segítő eszközt?
- Milyen gyakran használ hallást segítő eszközt vagy eszközöket?
- Vannak-e nehézségei a hallásban (akkor is, ha viseli a hallókészülékét)?
- Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy meghallja, amit egy CSENDES szobában egy másik személlyel folytatott beszélgetés során mondanak (akkor is, ha viseli a hallókészülékét)?
- Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy meghallja, amit egy ZAJOS szobában egy másik személlyel folytatott beszélgetés során mondanak (akkor is, ha viseli a hallókészülékét)?

MOZGÁS

- A járással és lépcsőn közlekedéssel vannak-e nehézségei?
- Használ Ön a mozgáshoz bármilyen eszközt vagy igényel hozzá segítséget?
- Használ-e: botot, járókeretet, mankót, kerekesszéket, mopedet, művégtagot, valakinek a segítségét vagy egyéb segítséget?
- Okoz-e önnek nehézséget sík terepen, 100 méter, vagyis egy futballpályányi távolság megtétele segédeszköz nélkül? Okoz-e önnek nehézséget sík terepen 100 méter, vagyis egy futballpályányi távolság megtétele segédeszközzel?
- Nehézséget okoz-e önnek 12 lépcsőfokon fel- vagy lemenni segédeszköz nélkül?

KOMMUNIKÁCIÓ

- Kommunikációban, anyanyelvét használva vannak nehézségei? Például képes-e megértetni magát másokkal, vagy megérteni, amit mások mondanak?
- Használja-e a jelnyelvet?

KOGNITÍV FUNKCIÓK

- Vannak-e nehézségei az emlékezéssel vagy a koncentrálással?
- Az emlékezéssel, a koncentrálással vagy mindkettővel tapasztal nehézségeket?
- Milyen gyakran fordul elő Önnek, hogy nehézséget okoz visszaemlékezni valamire?
- Csak néhány dologra, egy csomó mindenre vagy csaknem mindenre nehéz emlékeznie?

ÖNELLÁTÁS

- Vannak-e nehézségei önmaga ellátásában, például a mosakodásban vagy az öltözködésben?

FELSŐTEST

- Gondot okoz-e Önnek, ha derékmagasságból szemmagasságba fel kell emelnie 2 palack vizet vagy szódát?
- Vannak-e nehézségei a kezei és ujjai használatával, például, ha kis tárgyakat kell felszednie, mondjuk egy gombot vagy ceruzát, vagy palackok, konzervdobozok nyitásakor, zárásakor?

SZORONGÁS ÉS DEPRESSZIÓ

- Ön milyen gyakran aggódó, ideges, szorong? Szed emiatt valamilyen gyógyszert?
- Amikor legutóbb aggódó, ideges volt, szorongott, milyen mértékű volt ez?
- Milyen gyakran érzi depressziósnak magát? Szed-e gyógyszert depresszióra?
- Amikor legutóbb depressziósnak érezte magát, milyen mértékű volt ez?

FÁJDALOM

- Az utóbbi 3 hónapban milyen gyakran érzett fájdalmat?
- Amikor legutóbb fájdalmat érzett, az milyen mértékű volt?

FÁRADÉKONYSÁG

- Az elmúlt 3 hónapban milyen gyakran érezte nagyon fáradtnak, kimerültnek magát?
- Amikor legutóbb fáradtnak, kimerültnek érezte magát, mennyi ideig tartott?
- Amikor legutóbb így érezte magát, hogy írná le a fáradtságának a mértékét?

HIVATKOZÁSOK

- Amilon, A. – Hansen, K. M. – Kjær, A. A. – Steffensen, T. (2021) Estimating disability prevalence and disability-related inequalities: Does the choice of measure matter? *Social Science & Medicine*, 272, 113740. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.113740>
- Bernát A. – Petri G. – Vajda D. – Kozma Á. (2022) A fogyatékossgal élő emberek jogaival és társadalmi részvételével kapcsolatos lakossági attitűdök. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: TÁRKI, 493–506. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.25>
- Blumenshine, P. – Egarter, S. – Barclay, C. J. – Cubbin, C. – Braveman, P. A. (2010) Socioeconomic disparities in adverse birth outcomes: a systematic review. *American Journal of Preventive Medicine*, 39(3), 263–272. <http://dx.doi.org/10.1016/j.amepre.2010.05.012>
- Burchardt, T. (2003) *Being and becoming: social exclusion and the onset of disability*. CASEreport 21. ESRC Centre for Analysis of Social Exclusion. London School of Economics.
- Burchardt, T. (2005) *Income, Functionings and Capabilities. The Well-being of Disabled People in Britain*. PhD értekezés. London School of Economics.
- Callahan, D. (1973) The WHO definition of health. *The Hastings Center Studies*, 1, 77–88. <http://dx.doi.org/10.2307/3527467>
- Cerniauskaite, M. – Quintas, R. – Boldt, C. – Raggi, A. – Cieza, A. – Bickenbach, J. E. – Leonardi, M. (2011) Systematic literature review on ICF from 2001 to 2009: its use, implementation and operationalisation. *Disability and Rehabilitation*, 33(4), 281–309. <http://dx.doi.org/10.3109/09638288.2010.529235>
- Cullinan, J. – Roddy, A. (2015) A socioeconomic profile of childhood disability. In Cullinan, J. – Lyons, S. – Nolan, B. (szerk.) *The economics of disability*. Manchester University Press, 74–92. <https://doi.org/10.7765/9781847799814.00011>
- Csathó, Á. – Kozma, Á. – Petri, G. (2023) The Housing and Living Arrangement Situation of People with Disabilities in Hungary: Regime Characteristics and Individualized Risks. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 14(1), 201–225. <http://dx.doi.org/10.14267/CJSSP.2023.1.9>
- Doyal, L. – Gough, I. (1991) *A Theory of Human Need*. London: Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-21500-3>
- Egészségügyi Világszervezet (2004) *A funkcióképesség, fogyatékossg és egészség nemzeti oszttályozása (FNO)*. Budapest: Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Medicina.
- Egészségügyi Világszervezet (2011) *World Report on Disability*. Genf: Egészségügyi Világszervezet.
- Ferge Zs. (1980) Társadalmi struktúra, társadalmi hátrány. *Valóság*, 23(2), 15–30.
- Ferge Zs. (1989) *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély Társadalom- és Szociálpolitikai Folyóirat*, 4, 3–41.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferguson, P. M. (2002) A Place in the Family: An Historical Interpretation of Research on Parental Reactions to Having a Child with a Disability. *The Journal of Special Education*, 36(3), 124–131. <http://dx.doi.org/10.1177/00224669020360030201>
- Frączek, B. (2022) The Use of Cluster Analysis to Assess the Threats of Poverty or Social Exclusion in EU Countries: The Case of People with Disabilities Compared to People without Disabilities. *Sustainability*, 14(21), 14223. <http://dx.doi.org/10.3390/su142114223>
- Goodley, D. (2014) *Dis/ability Studies. Theorising disablism and ableism*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203366974>
- Goodley, D. (2019) *Fogyatékossgtudomány*. Budapest: ELTE BGGYK.
- Grammenos, S. (2020) *European comparative data on Europe 2020 and persons with disabilities. Labour market, education, poverty and health analysis and trends*. European Commission.
- Győri Á. (2022) A társadalmi egyenlőtlenségek és az egészség összefüggései Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 100(7), 645–670. <https://doi.org/10.20311/stat2022.7.hu0645>
- Knox-Vydzmanov, C. – Cote, A. – Wodsak, V. (2021) *Social protection responses to the COVID-19 crisis for persons with disabilities: synthesis paper*. ILO – UNICEF – UNPRPD. Elérhető: https://socialprotection.org/sites/default/files/publications_files/Glob%20Synthesis_Final_web_0902.pdf [Letöltve: 2024-12-06].

- Kozma Á. – Petri G. – Bernát A. (2020) Kiszolgáltatottság és stagnálás: fogyatékos emberek társadalmi helyzete a 2010-es években. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*, 381–403. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2020.16>
- Könczei Gy. – Hernádi I. (2011) A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai. In Nagy Z. É. (szerk.) *Az akadályozott és az egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 7–28.
- Könczei Gy. – Kálmán Zs. (2002) *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest: Osiris.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018) *Mikrocenzus 2016. A fogyatékos és az egészségi ok miatt korlátozott népesség jellemzői*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Lauvrak, V. – Juvet, L. K. (2020) Social and economic vulnerable groups during the COVID-19 pandemic. *Norwegian Institute of Public Health*. Elérhető: <https://fhi.brage.unit.no/fhi-xmlui/handle/11250/2978355> [Letöltve: 2024-12-06].
- Macdonald, S. J. – Donovan, C. – Clayton, J. (2023) 'I may be left with no choice but to end my torment': disability and intersectionalities of hate crime. *Disability & Society*, 38(1), 127–147. <https://doi.org/10.1080/09687599.2021.1928480>
- Menich N. (2022) A gyerekkori fogyatékoság és a szegénység összefüggései Európában. *Esély Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 1, 88–105. <https://doi.org/10.48007/esely.2022.1.5>
- Menich N. (2024) Kik a fogyatékosággal élő személyek és hányan vannak? Egy kérdőíves vizsgálat (módszertani) tapasztalatai. *Szociológiai Szemle*, 34(3), 32–60. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.16817>
- Menich N. – Kondor Zs. – Tausz K. (2024) The functioning of European social protection systems in fulfilling the needs of persons with disabilities during COVID-19 – a semi-systematic review. *Disability & Society*, 40(4), 1084–1103. <http://dx.doi.org/10.1080/09687599.2024.2323452>
- Mitra, S. (2018) The Human Development Model of Disability, Health and Wellbeing. In Mitra, S. (szerk.) *Disability, Health and Human Development*. New York: Palgrave Macmillan US, 9–32. https://doi.org/10.1057/978-1-137-53638-9_2
- Mitra, S. – Palmer, M. – Kim, H. – Mont, D. – Groce, N. (2017) Extra costs of living with a disability: A review and agenda for research. *Disability and Health*, 10(4), 475–484. <http://dx.doi.org/10.1016/j.dhjo.2017.04.007>
- Mont, D. (2007) *Measuring Disability Prevalence*. SP Discussion Paper No. NO. 0706. World Bank – Disability & Development Team.
- Mussida, C. – Sciuilli, D. (2024) Poverty, work intensity, and disability: evidence from European countries. *The European Journal of Health Economics*, 25, 1605–0624. <http://dx.doi.org/10.1007/s10198-024-01679-x>
- Nagy Z. É. (szerk.) (2011) *Az akadályozott és az egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- OECD (2022) *Disability, Work and Inclusion: Mainstreaming in All Policies and Practices*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. Elérhető: https://www.oecd-ilibrary.org/employment/disability-work-and-inclusion_1eaa-5e9c-en [Letöltve: 2024-12-06].
- Oliver, M. (1990) The individual and the social models of disability. Előadás. Joint Workshop of the Living Options Group and the Research Unit of the Royal College of Physicians.
- Oliver, M. – Barnes, C. (2012) *The New Politics of Disablement*. Bloomsbury. <https://doi.org/10.1007/978-0-230-39244-1>
- Orosz É. – Kollányi Zs. (2016) Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2016*, 334–357. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2016.16>
- Palmer, M. (2011) Disability and Poverty: A Conceptual Review. *Journal of Disability Policy Studies*, 21(4), 210–218. <http://dx.doi.org/10.1177/1044207310389333>
- Sen, A. (1999) *Development as freedom*. New York: Alfred A. Knopf.
- Shahat, A. R. S. – Greco, G. (2021) The Economic Costs of Childhood Disability: A Literature Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(7), 3531. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph18073531>
- Shahtahmasebi, S. – Emerson, E. – Berridge, D. – Lancaster, G. (2011) Child Disability and the Dynamics of Family Poverty, Hardship and Financial Strain: Evidence from the UK. *Journal of Social Policy*, 40(4), 653–673. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047279410000905>
- Tausz K. (2006) *A gyermeki szükségletek*. Budapest: MTA Gyerekszegénység Elleni Program.
- Tausz K. – Bácskay A. – Csordás G. – Kovács B. – Németh E. – Panyik B. – Tóth J. N. (2015) *2011. évi népszámlálás: 17. A fogyatékos-sággal élők helyzete és szociális ellátásuk*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- The Union of the Physically Impaired Against Segregation – The Disability Alliance (1975) Fundamental principles of disability. Elérhető: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-fundamental-principles.pdf> [Letöltve: 2024-12-06].

Vornholt, K. – Villotti, P. – Muschalla, B. – Bauer, J. – Colella, A. – Zijlstra, F. – Ruitenbeek, G. V. – Uitdewilligen, S. – Corbière, M. (2018) Disability and employment – overview and highlights. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 27(1), 40–55. <http://dx.doi.org/10.1080/1359432X.2017.1387536>

Washington Group on Disability Statistics (2020) Washington Group Methodology. Elérhető: https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/Documents/WG_Methodology.pdf [Letöltve: 2024-12-06].

Washington Group on Disability Statistics (2021) Analytic Guidelines: Creating Disability Identifiers Using the Washington Group Extended Set on Functioning (WG-ES). Elérhető: https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/WG_Document__6A_-_Analytic_Guidelines_for_the_WG-ES__SPSS_.pdf [Letöltve: 2024-12-06].

Zaidi, A. – Burchardt, T. (2005) Comparing Incomes when Needs Differ: Equalization for the Extra Costs of Disability in the U.K. *Review of Income and Wealth*, 51(1), 89–114. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4991.2005.00146.x>

HUSZ ILDIKÓ¹

DISZKONTINUITÁS ÉS KONTINUITÁS A GYERMEKSZEGÉNYSÉG KEZELÉSÉBEN

Ferge Zsuzsa örökségének tükrében

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.95>

ABSZTRAKT

A tanulmány a gyermekszegénység hazai szakpolitikai kezelésének változását mutatja be a 2000-es évek elejétől napjainkig. Azt vizsgálja, hogy a Ferge Zsuzsa szakmai vetésével kidolgozott Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Programnak (GYENP) mely stratégiai elképzelései valósultak meg, mennyiben mutatható ki kontinuitás a tervezett és a később megvalósult intézkedések között. Az eredeti elképzeléseket a GYENP és a Legyen Jobb a Gyerekeknek! Nemzeti Stratégia dokumentumainak elemzése alapján mutatja be, míg a tényleges intézkedéseket egy, a Stratégia végrehajtásáról szóló parlamenti ülés kormánypárti felszólalásai alapján rekonstruálja. A GYENP célja a strukturális szegénység kezelése, a gyermeki esélyek javítása és a generációs szegénység megtörése volt. A 2007-ben elfogadott „Legyen Jobb a Gyerekeknek!” Nemzeti Stratégia (NS) erős politikai konszenzust élvezett, ám már a kezdetektől akadályokba ütközött a forráshiány és a gyenge kormányzati elkötelezettség miatt. A 2010-es kormányváltás után a közpolitika jelentősen átalakult: a gyermekjogokra és az univerzális ellátásokra épülő megközelítést a munkaalapú társadalom és a szelektív pronatalizmus ideológiája váltotta fel a gyermekszegénység kezelésében is. A konkrét intézkedéseket emellett pragmatikus megfontolások is alakítják. A közpolitika célcsoportja eltolódott a stabil középosztály felé, míg a mélyszegénységben élők ellátása projektalapú maradt, főként uniós forrásokra támaszkodva. A parlamenti diskurzus és a Gyerekesély program elemzése alapján megállapítható, hogy Ferge szellemisége – különösen lokális szinten – részben fennmaradt, de az országos szakpolitikában háttérbe szorult. A tanulmány rávilágít arra, hogy a gyermekszegénység kezelése továbbra is súlyos kihívás, amelyhez valódi politikai elköteleződésre, az egyenlőséget és gyermekjogokat középpontba helyező szemléletre lenne szükség.

Kulcsszavak: gyermekszegénység, szociálpolitika, Ferge Zsuzsa

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Gyerekesély-kutató Csoport; BCE Corvinus Institute for Advanced Studies.

DISCONTINUITY AND CONTINUITY IN ADDRESSING CHILD POVERTY

In the light of Zsuzsa Ferge's legacy

ABSTRACT

The study explores the changes in child poverty policy in Hungary from the early 2000s to the present day. It examines the extent to which the strategic vision of the National Programme Against Child Poverty (GYENP), developed under the professional leadership of Zsuzsa Ferge, was implemented, and how much continuity can be identified between the original plans and the measures eventually put into practice. The original concepts are presented through an analysis of the GYENP and the “Make Things Better for Our Children!” National Strategy documents, while the actual policy measures are reconstructed based on government party speeches during a parliamentary session reviewing the implementation of the Strategy. The GYENP aimed to tackle structural poverty, improve children's opportunities, and break the cycle of intergenerational poverty. Although the National Strategy adopted in 2007 enjoyed strong political consensus, it faced obstacles from the outset due to funding shortages and weak governmental commitment. Following the change of government in 2010, public policy underwent significant transformation: the original approach based on children's rights and universal benefits was replaced by the ideology of a work-based society and selective pronatalism, which also shaped child poverty interventions. In addition, pragmatic considerations influenced the concrete public policy measures. The focus of policy shifted toward the stable middle class, while support for those living in deep poverty remained project-based and relied mainly on EU funding. Based on the analysis of parliamentary discourse and the Child Opportunity Program, the study concludes that elements of Ferge's legacy have survived—especially at the local level—but have largely receded from national policy. The study highlights that addressing child poverty remains a major challenge, requiring genuine political commitment and a policy framework that prioritizes equality and children's rights.

Keywords: child poverty, social policy, Zsuzsa Ferge

DISZKONTINUITÁS ÉS KONTINUITÁS A GYERMEKSZEGÉNYSÉG KEZELÉSÉBEN

FERGE ZSUZSA ÖRÖKSÉGÉNEK TÜKRÉBEN

BEVEZETÉS

A „gyermek szegénysége nem csupán abban nyilvánul meg, hogy a család egy főre jutó jövedelme elér-e egy kívánatosnak tartott összeget, hanem abban is, hogy az elégséges források hiányában a gyermek kizáródik a gyermekek társadalmának többsége számára adott lehetőségekből. Így megfosztatnak a megfelelő lakáskörülményektől, az egészséges táplálkozástól, a felnőtt életpályát megalapozó tanulás lehetőségétől, a kiegyensúlyozott testi, szellemi és lelki fejlődéshez nélkülözhetetlen életkörülményektől, emberi kapcsolatoktól” – írta Darvas Ágnes és Tausz Katalin 2001-ben (915). Az idézet rávilágít a gyermekszegénység problémájának rendkívül összetett voltára. Kulcsfontosságú eleme a gyermekes családok jövedelmi szegénysége, de jóval több annál. Olyan strukturális probléma, amelynek lényege, hogy nincsenek vagy nem megfelelően működnek azok a társadalmi intézmények (család, közösségek, szolgáltatások, jogrendszer, közpolitikák), amelyek képesek lennének megakadályozni, hogy az elégtelen jövedelem az idézetben szereplő kizáródáshoz vezessen. A társadalom felelőssége a gyermekszegénység kezelésében a szokásosnál is nagyobb, hiszen a gyermekek a szegénységet eredményező és az azt fenntartó társadalmi tényezők vétlen kárvallottjai.

Ezt a társadalmi felelősséget vállalta fel a Ferge Zsuzsa vezetésével működő szakértői csoport, amikor a kétezres évek közepén, Gyurcsány Ferenc akkori miniszterelnök felkérésére,² kidolgozta a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Programot (GYENP) és az első három év legfontosabb feladatait tartalmazó úgynevezett Rövid Programot. A programra alapozva született meg a „Legyen Jobb a Gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia (NS), amely a 2007 és 2032 közötti időszakra vonatkozóan jelölte ki Magyarország feladatait a gyermekszegénység csökkentése és a generációs szegénységi ciklus megtörése érdekében (Generációs Program). A Stratégiát az akkori parlamenti pártok mindegyike, köztük a jelenleg hatalmon lévő Fidesz-KDNP koalíció pártjai is megszavazták. Az erős legitimáció miatt joggal volt várható, hogy a Stratégia az eredeti programnak megfelelően kerül megvalósításra, még akkor is, ha – mint ahogyan az 2010-ben be is következett – kormányváltás történik és az akkori ellenzék kerül hatalomra. A tanulmányban azt vizsgálom, hogy végül mennyi valósult meg az eredeti stratégiai elképzelésből, mennyiben mutatható ki kontinuitás a tervezett és a megvalósított intézkedések között. Amellett érvelek, hogy noha a 2010 utáni politika a saját ideológiájának megfelelően alakította át a programot, azonban Ferge örökségének egyes elemei mégis megtalálhatók a gyermekszegénység hazai szakpolitikai kezelésében.

A kiinduló állapotot, amelyre a program reagálni kívánt, valamint a szükséges beavatkozásokra vonatkozó eredeti elképzelést a GYENP anyagainak (a Stratégiát elfogadó országgyűlési határozatban megfogalmazott Generációs Program és a Rövid Program szövegeinek) dokumentumelemzése alapján mutatom be, míg a tényleges intézkedéseket egy, a Stratégia végrehajtásáról szóló parlamenti ülés kormánypárti felszólalásai

² A GYENP eredetileg egy szélesebb kormányzati koncepció, a Nemzeti Szegénységellenes Program első elemét képezte volna. A további elemek kidolgozására végül tudomásom szerint nem került sor.

alapján rekonstruálok. Egy intézkedésről, a NS helyi alkalmazását szolgáló térségi komplex gyerekesély programokról (a továbbiakban: Gyerekesély program) részletesebben is írok mint olyan programról, amely a leginkább tükrözte az eredeti GYENP szellemiségét és elképzeléseit.

A GYERMEKSZEGÉNYSÉG ELLENI NEMZETI PROGRAM ÉS ANNAK MEGVALÓSULÁSA 2010 ELŐTT

A GYENP célkitűzései és eszközei a 2000-es évek Magyarországnak viszonyait tükrözik. Amint azt korábban számos tanulmány megállapította: a gyermekek és a gyermekes családok a rendszerváltás nagy vesztesei közé tartoztak (Ferge–Szalai 1991, UNICEF 1994, Andorka–Spéder 1996, Darvas–Tausz 2000). Körükben a szegénység kockázata lényegesen meghaladta a gyermektelenekét, különösen az egyszülős és a sokgyermekes családok esetében (Andorka–Spéder 1996). A Nemzeti Stratégia helyzetértékelésének megállapítása szerint 2004-ben a gyerekek 40%-a élt a létminimum alatt. A gyermekes családok szegénységének egyik oka éppen a gyerekvállalás és az ahhoz kapcsolódó alacsonyabb munkaerőpiaci aktivitás volt. A jövedelmi szegénységet már két gyermek vállalása is növelte, az ennél több gyermekes családok körében pedig ugrásszerűen megnövekedett a szegénységi arány (NS 2007:7). A gyermekes családok egy részében a jövedelemhiány lakhatási szegénységgel párosult, amely alacsony komfortfokozatú lakásokat, jelentős rezsizartozásokat, kikapcsolt villanyórát, gázórát jelentett (NS 2007:8). Már ekkor is jól látható volt a szegénység strukturális jellege: az szisztematikusan nagyobb volt a rossz munkaerőpiaci helyzetűek, így az alacsony iskolázottságúak, a kistelepülésen, hátrányos helyzetű térségben élők, a rossz egészségi állapotúak és a roma nemzetiségűek körében (NS 2007: 6–8). Azok az intézmények pedig, amelyeknek feladata lett volna a családi háttérből következő hátrányok csökkentése, csak igen korlátozottan voltak erre képesek. A közoktatás esélykiegyenlítő funkciója már ekkor is gyenge volt, az iskolai szegregáció pedig tovább súlyosbította a helyzetet (NS 2007:10). Szociális téren sem a pénzbeli ellátások színvonala, sem a gyermekjóléti, gyermekvédelmi szolgáltatások minősége nem tette lehetővé a családok számára a szegénységből való kilépést. Az egészségügyi ellátás és más személyes szolgáltatások színvonala szintén javításra szorult (NS 2007:14).

A feladat tehát kettős volt. Egyrészt csökkenteni kellett a gyermekvállalás szegénységi kockázatát, azaz meg kellett akadályozni, hogy a gyermekvállalás jövedelemhiányhoz, szegénységhez vezessen. Ezen a téren a Stratégia kulcsszerepet szánt a foglalkoztatottság növelésének és a gyermekek után járó pénzbeli ellátások – elsősorban a családi pótlék –emelésének. Másrészt el kellett érni, hogy az iskolázottságuk, lakóhelyük, egészségi állapotuk, etnicitásuk miatt hátrányban lévő szülők gyerekei a korábbinál jobb esélyekkel indulhassanak az életben. Azaz meg kellett változtatni azokat a struktúrákat, amelyek felelősek az esélyhátrányok generációk közötti újratermelődéséért. Amíg a feladat első, egyszerűbb beavatkozásokat igénylő része az összes gyermekes családra irányult, addig az utóbbi, jóval komplexebb rész a hátrányos helyzetű családokra és gyerekeikre, az ő esélyeik növelésére és végső soron a társadalmi mobilitásuk elősegítésére fókuszált, amit a nagy ellátórendszerek színvonalának javításával kívánt elérni.

A Stratégia megközelítése, célrendszere és beavatkozásai megfelelően leképezték a gyermekszegénység problémájának komplexitását. Három átfogó célt fogalmazott meg: a gyermekszegénység arányának jelentős csökkenését; a gyermeki kirekesztés, szegregálás és mélyszegénység szélsőséges formáinak megszüntetését; valamint a szegénység újratermelődéséhez hozzájáruló mechanizmusok, intézmények és szolgáltatások alapvető átalakítását a gyermekek jobb esélyeinek biztosítása érdekében. Ezek eléréséhez fejlesztéseket javasolt a foglalkoztatási, lakhatási, oktatási, szociális és egészségügyi területeken, valamint ezeken belül érvényesítendő prioritásokat (ún. horizontális célokat) is megfogalmazott (1. ábra).

1. ábra. A Stratégia fejlesztési területei és horizontális céljai

		FEJLESZTÉSI TERÜLETEK				
		Szülők munkája	Lakhatás javítása	Gyerekek fejlesztése és képzése	Szociális ellátások és szolgáltatások	Gyerekek jobb egészsége
HORIZONTÁLIS CÉLOK	Roma gyerekek prioritása	Szegénység arányának és mélységének csökkentése				
	Fogyatékossgal élő gyerekek prioritása					
	Települési lejtő csökkentése					
	Működő nagy ellátórendszerek fejlesztése					
	Gyermeki jogok erősítése	Szegénység arányának csökkentése, minden gyerek esélyeinek javítása, jogainak és részvételének erősítése				
	Együttműködés szektorok, intézmények, ágazatok között					
	Állampolgárok, gyerekek részvétele					
	Információterjesztés, hozzáférés					

Forrás: 47/2007. (V. 31.) OGY határozat a „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégiáról, 2007–2032.

A Stratégia országos és helyi szintű beavatkozásokat egyaránt tartalmazott. Országos szinten kerültek megfogalmazásra az ágazati szakpolitikák teendői, beleértve a közöttük lévő koordinációt is, mivel ezáltal biztosítható a gyerekek mindenek felett álló érdekének figyelembevétele. A helyi szint pedig azt a célt szolgálta, hogy a program gyakorlati alkalmazhatósága kipróbálásra kerüljön, mégpedig a maga komplexitásában, de kicsiben, azaz kistérségi/járási szinten. A helyi programok a kezdetektől fogva pályázati alapon, külső forrásokból valósultak meg: a szécsényi járásban elindult kísérleti programot a Norvég Alap támogatta, annak kiterjesztése további járásokra pedig Európai Unió társfinanszírozással történt.

A Stratégia 25 évre vonatkozóan jelölte ki a főbb célokat és a beavatkozások irányát (Generációs Program), míg a Rövid Program az első három év feladatait tartalmazta. Az elképzelés az volt, hogy az utóbbi alapján azonnali beavatkozások történnek a jövedelemhiány csökkentésére, különösen pedig a mélyszegénység enyhítésére, valamint megkezdődik a hosszú távú, strukturális átalakítások előkészítése. A Generációs Program finomhangolása a továbbiakban gördülő tervezéssel történt volna, a megvalósítás folyamatos nyomon követése és a tapasztalatok visszacsatolása révén. Ez a gyakorlatban egy szisztematikus, többirányú tudásátadást jelentetett volna az együttműködő szakterületek, valamint az országos és a helyi szint szakemberei között („transzmissziós szint”).

A valóságban azonban már a Rövid Program sorsa sem a tervek szerint alakult. Annak ellenére, hogy a Stratégia látszólag erős legitimációval bírt, egyes politikai és gazdasági események gyengítették a parlamenti pártok szegénység csökkentése iránti elkötelezettségét. Ezekben az években a közhangulatra rányomta a bélyegét a Magyar Gárda megalakulása, annak szélsőjobboldali megmozdulásai és cigányellenes erődemonstrációi. Emellett időközben hazánkba is begyűrűzött a 2008-ban kiobbant gazdasági világválság, ami a GDP és a reáljövedelmek drasztikus csökkenését, inflációt és a szociális kiadások visszafogását eredményezte (Gábor–Tóth 2017). Erről az időszakról így írtak Fergéék a Rövid Program kapcsán: „Sajnos azonban már 2007-ben sem történtek meg a kezdéshez szükséges lépések a gyenge politikai elkötelezettség és a forrásszűke miatt. 2008 eleje óta a politikát intenzíven befolyásolni kezdte a szegény- és cigányellenes közhangulat. Ezért az intézkedések egy része bünteti a szegényeket, és természetesen gyermekeiket is. 2008 ősze óta a válság a forrásszűkét abszolút hiánnyá változtatta, úgy, hogy már a szegényeket segítő rendszerek szinten tartása sem látszik lehetségesnek” (Ferge et al.2009:8).

A Nemzeti Stratégia nyomon követésének első tapasztalatait összegző kiadványok (Ferge–Darvas 2010, 2011) részletesen elemezték a Rövid Program időszakában születő kormányzati intézkedéseket a gyermekes családok szempontjából. A szerzők számos kritikát megfogalmaztak az akkori kormányzat válságkezelését illetően, és meglehetősen ellentmondásosnak értékelték a NS kezdeti megvalósítását. Megállapításaik szerint nem sikerült kialakítani a kormányzati koordinációt az egyes szaktárcák között, a szociális tárca pedig nem tudott szoros együttműködést kialakítani olyan kulcsminisztériumokkal, mint például az Oktatási és Kulturális Minisztérium. Az intézkedésekben így a gyermekjóléti prioritás, a gyermekek mindenképp való érdekének elve háttérbe szorult. Jelentős növelés után 2008-tól a kormány befagyasztotta a családi pótlék összegét, ami a válsággal járó állásvesztés és infláció miatti reáljövedelem-csökkenés kedvezőtlen hatásait még inkább felerősítette. A gyes időtartama átmenetileg három évről két évre csökkent, ami a munkaerőpiacon eleve rossz pozícióban lévő családokat hátrányosan érintette. Az univerzális ellátások helyett egyre erősebben érvényesült az egyéni rászorultság elve, ami szűkítette az ellátottak körét. A szegényekkel szembeni növekvő bizalmatlanság jeleként egyre több esetben történt a pénzbeli ellátás kiváltása természetbeni juttatásokkal (a családi pótlék, óvodáztatási támogatás egy részének természetben történő nyújtása; a havi pénzbeli ellátást nyújtó rendszeres gyermekvédelmi támogatás megszüntetése, helyette az ingyenes étkeztetést, ingyenes tankönyvet biztosító rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény bevezetése). Nem szolgálta a NS céljait az sem, hogy a természetbeni ellátás nyújtásával kapcsolatos feladatok a gyermekjóléti szolgálat szakembereit gyakran hatósági funkcióba kényszerítették. A Stratégia ehelyett a személyes szolgáltatások segítő-támogató jellegét tartotta volna szükségesnek erősíteni (Ferge–Darvas 2010, 2011).

Ugyanakkor voltak előremutató jelek is. Elindult a koragyermekkori fejlesztést és képességgondozást szolgáló Biztos Kezdet Program, a bölcsődei férőhelyek növelése, a kisgyermek napközbeni ellátását szolgáló intézményi lehetőségek bővülése. Egyre több gyerek számára vált elérhetővé az iskolai ingyenes vagy kedvezményes étkeztetés, a nyári szociális gyermekétkeztetés és az ingyenes tankönyvellátás rendszere szintén kiszélesedett. Pozitívan lehetett értékelni a szakképzés átalakítására kidolgozott elképzeléseket is. A gyermekvédelmi szolgáltatások minőségének javítása terén is születtek olyan intézkedések, amelyek a humánusabb működés irányába mutattak (Ferge–Darvas 2010, 2011).

Az uniós források megnyílásának köszönhetően elindultak a pályázati konstrukcióban finanszírozott projektek, többek között a leghátrányosabb helyzetű térségek felzárkóztatását célzó komplex területfejlesztési program (LHH-program). Ez ugyan nem kifejezetten a gyermekes családokra fókuszált, de gazdaságfejlesztési, munkahelyteremtési céljai, csakúgy, mint infrastrukturális és szolgáltatásfejlesztési elemei közvetve a szegénységben élő családok helyzetét is javították. Az LHH-program további pozitívuma volt, hogy az elmaradott térségek helyi szereplői elsajátíthatták a pályázati forrásszerzés és-felhasználás menetét és gyakorlati lépéseit, amely a későbbiekben hasznos tudásnak bizonyult (Hétfa 2013). A szécsényi kistérségben elindult a Stratégia gyakorlati alkalmazási kísérletét jelentő Szécsényi Gyerekesély Program (a programról lásd: Bass 2012), majd a tapasztalatokra építve kidolgozásra került annak térségi kiterjesztése öt, majd további hat kistérségre (erről lásd: Husz 2016).

Nem tudjuk, mi lett volna a program további sorsa, ha 2010-ben nem következik be kormányváltás. Az mindenesetre kétséges, hogy egy válság utáni konjunktúra és konszolidáció elegendő lett volna-e ahhoz, hogy a megvalósítás visszatérjen az eredeti elképzeléshez. Időközben ugyanis a nemzetközi környezet is megváltozott. Az európai közpolitikákban olyan új trendek jelentek meg, amelyek a GYEP szellemiségétől eltérő szemléletet tükröztek. A gazdasági növekedés és a versenyképesség erősítése jegyében az Egyesült

Államok után az európai jóléti államokban is egyre inkább teret nyert a workfare-modell, amely az aktiválás érdekében a szociális támogatásokat munkavállalási feltételekhez köti (Handler 2009, Brodtkin–Larsen 2013). Ezzel párhuzamosan, de különösen a 2008-as gazdasági válság után, a szegénység felszámolását célzó programok háttérbe szorultak, a szegénységcsökkentési célok intézményi és költségvetési támogatása gyengült (Cantillon 2011). Egyre inkább megkérdőjeleződött a szociális jogok érvényesítése. A szociális alapon nyújtott ellátásokban egyre kevésbé látszott érvényesülni a szolidaritás elve, elmozdulás történt az univerzális felől a célzott ellátások felé, az igénybevétel kapcsán a jogok helyett a kötelezettségekre került a hangsúly (Cox 1998, Vaughan-Whitehead 2015). Emellett világossá vált, hogy a deklarációk szintjén bármennyire is fontos az EU számára a szociális dimenzió (ld. Európai Szociális Modell) és így a szegénység csökkentése, valójában a nemzeti hatáskörben lévő szociálpolitikák befolyásolására csak igen korlátozott eszközökkel rendelkezik (Daly 2012).

A megváltozott nemzetközi környezetben erős politikai elköteleződésre lett volna szükség ahhoz, hogy a gyermekszegénység elleni program megvalósítása visszakanyarodjon az eredeti elképzelésekhez. Ez a politikai akarat azonban Fergéék szerint már ekkor sem volt meg (Darvas–Ferge 2012). Ennek hiánya jól látható a gyerekprogram gyenge intézményesültségében: a programot működtető MTA GYEP Iroda és a szécsényi modellprogram folyamatos finanszírozási nehézségeiben, a hiányzó ágazati együttműködésekben, valamint abban, hogy a kormányzaton belül nem jött létre egy erős felhatalmazással bíró ágazatközi koordináló szervezet, amely a szabályozás, jogszabályalkotás során képviselte volna a gyerekek mindenek felett álló érdekeit. A GYENP tehát csak elvben volt kormányprogram, valójában nagyrészt a tudósok, a szakértők és a civilek programja maradt.

A 2010. évi országgyűlési választások alapvető változásokat hoztak a gyerekprogram működésében. A hatalomra kerülő Fidesz-KDNP koalíció mindenekelőtt a program civil jellegét szüntette meg, átvéve a teljes kontrollt az MTA GYEP Irodától és a köré szerveződött szakértői-civil csoporttól.³ Ezzel párhuzamosan átalakította az addig a program nyomon követését és értékelését szolgáló „Legyen jobb a Gyermeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságot, megnövelve abban a kormányzati oldal súlyát a szakmai-civil szervezetek rovására. A Stratégiát pedig beolvasztotta az újonnan kidolgozott Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiába, amely a gyerekszegénység csökkentésére, a romák „felzárkóztatására” és a térségi hátrányok kiegyenlítésére vonatkozó elképzeléseket integrálta. Ezek a változtatások ugyanakkor nem vezettek a GYENP melletti nagyobb kormányzati elköteleződésre. Amint az később kiderült, a kontroll átvétele valójában annak előkészítését szolgálta, hogy az időközben „liberálisnak” címkézett gyerekprogramot (NOL 2011) a kormány a saját jobboldali-konzervatív ideológiája szerint alakíthassa át. Ennek az átalakításnak a főbb jellemzőit mutatom be az alábbiakban, a módszertani ismertetést követően.

³ A kontroll átvétele azt jelentette, hogy az iroda feladatait és pénzügyi támogatását radikálisan csökkentették, tevékenységei jó részét egy kormányzati háttérintézményhez tették át. Ezt Fergéék érthető módon a munkájuk ellehetetlenülésének tekintették és 2011 őszén bejelentették az iroda megszűnését. Egyes kutatási feladatok folytatására és az időközben elindult kistérségi gyerekprogramok kísérésére az MTA-n belül létrejött egy kis létszámú kutatócsoport, amely a mai napig működik.

MÓDSZEREK

A tanulmányban két szinten vizsgálom, hogy 2010 után hogyan változott a „Legyen Jobb a Gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia megvalósulása az eredeti elképzeléshez képest: az országos szakpolitika és a helyi gyerekprogramok szintjén. A megvalósítás országos szintjének vizsgálatához dokumentumelemzést alkalmaztam. A GYENP célrendszerét és a javasolt beavatkozásokat a Generációs Programot tartalmazó országgyűlési határozat (NS 2007) és a Rövid Program (2006) szövegei alapján rekonstruáltam. A 2010 után megvalósult kormányzati programról hasonló részletes leírás, beszámoló nem áll rendelkezésre. Elérhető ugyanakkor az interneten videóként⁴ a Nemzeti Stratégia végrehajtásáról rendezett 2024. április 15-i parlamenti vita teljes anyaga (Parlamenti vita 2024). Ebben a kormánypárti felszólalások egyfajta összefoglalását nyújtják azoknak a főbb céloknak és megvalósult intézkedéseknek, amelyek 2010 után meghatározták a gyermekszegénység kezelését. A tanulmányban ezért a kormányoldal képviselőinek hozzászólásait elemeztem.

A Gyurcsány Ferenc és képviselőtársai által kezdeményezett vita apropója részben Ferge Zsuzsa néhány nappal korábbi halála volt, részben pedig az év elején kirobbant pedofilbotrány, amely felélesztette és újra-keretezte a gyermeki jogok érvényesüléséről szóló diskurzust. Az ellenzék célja az volt, hogy beszámoltassa a kormányt a NS elfogadása óta megtett (és elmulasztott) intézkedésekről, valamint számonkérje rajta a gyermekvédelem jelenlegi helyzetét. A megszólalások sorrendjének előre rögzített forgatókönyve eleve határt szabott annak, hogy az ellenzéki és a kormánypárti álláspont valódi szakmai vitában kerüljön ütköztetésre. Az adok-kapok ehelyett többnyire politikai szinten zajlott, a felek gyakran elbeszéltek egymás mellett. A kormányoldal képviselői a vita során nemcsak felsorolták a gyermekszegénység csökkentésére bevezetett intézkedéseket, de gyakran indoklásokat is fűztek hozzájuk, rávilágítva a mögöttes elvekre is. A felszólalások nem mutattak teljes képet a 2010 utáni gyermekszegénység elleni politikáról, ugyanis egyes megvalósult programokat a képviselők elmulasztottak említeni, míg másokról többen is beszéltek. Az ismétlődéseknek és kihagyásoknak azonban jelentőségük volt, mivel jelezték az egyes témák kormányzati fontosságát. A kormánypárti felszólalásokat ezért mind kvantitatív szempontból (az egyes témák, intézkedések említésének gyakorisága⁵), mind kvalitatív szempontból (a felsorolt intézkedések kapcsolódása a kormányzati ideológiához mint kontextushoz) elemeztem. A mintegy ötórás vitában a kormányoldal részéről a következő személyek szólaltak fel (az akkori pozíciójuk feltüntetésével): Rétvári Bence miniszterhelyettes (BM), Tállai András miniszterhelyettes (PM), Selmeczi Gabriella, Pósn László, Fazekas Sándor, Kovács Sándor, Mészáros Lajos parlamenti képviselők (Fidesz), Hollik István parlamenti képviselő (KDNP), Hornung Ágnes családokért felelős államtitkár (KIM), Sztojka Attila romaügyi kormánybiztos (BM), Fónagy János államtitkár (NGM). Megjegyzendő, hogy a vitán a szociális tárca nem képviseltette magát.

A kormányzati politika cél- és eszközrendszerének bemutatása nem lehet teljes anélkül, hogy szót ejtenénk a szociális területen uniós forrásokból működtetett helyi projektekről. A tanulmányban ezért rész-

4 A vitaanyag szöveges leirata ezen a linken érhető el: https://www.parlament.hu/web/guest/ulesnap-felszolalasai?p_p_id=hu_parlament_cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_gxd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_auth=2IVNATYS&_hu_parlament_cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_gxd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpql%2Fogy_naplo.naplo_fadat_aktus%3Fp_ckl%3D42%26p_uln%3D112%26p_felsz%3D200%26p_felszig%3D299%26p_aktus%3D43 [Letöltve: 2025-09-27]. A leirat kismértékben eltér attól, ami a videóban elhangzik. A szövegűség kedvéért a tanulmányban szereplő idézetek az eredeti hanganyagból származnak.

5 A kormányzati felszólalók által felsorolt intézkedéseket, valamint azok említésének gyakoriságát a Függelékben szereplő F1. táblázat utolsó oszlopa tartalmazza. Az említések száma azt jelzi, hogy az adott témát, intézkedést mennyire tartották a Fidesz-KDNP képviselői fontosnak, lényegesnek.

letesebben foglalkozom a Nemzeti Stratégia helyi szintű megvalósulásával a Gyerekesély Program helyi projektjei kapcsán. Ezeket a 2010 és 2023 között futó, térségi és települési szintű pályázati projekteket már több írás is részletesen elemezte (Husz 2016, Husz–Perpék 2019, Husz 2023, Husz et al. 2023), ezért itt csak a téma szempontjából releváns főbb megállapításokat foglalom össze. Az ebben a részben alkalmazott módszer szintén dokumentumelemzés: a különböző időszakokra vonatkozó pályázati felhívások szövegeit vetem össze egymással annak érdekében, hogy rámutassak az időközben bekövetkező hangsúlyeltolódásokra.

A 2010 UTÁNI KORMÁNYZATI POLITIKA – A PARLAMENTI VITA ALAPJÁN

A Fidesz-KDNP jóléti politikájának lényegét sokan és sokféle módon próbálták már jellemezni. Az erről szóló viták egyik fő kérdése, hogy az mennyiben pragmatikus és mennyiben ideologikus (Szikra 2018). Ami a gyerekszegénység kezelésére vonatkozó 2010 utáni közpolitikát illeti, annak célrendszerében megítélésem szerint ideologikus-normatív szempontok és pragmatikus elemek is megjelennek. A különböző logikák kombinálását egyes kutatók *bricolage*⁶ közpolitikaalkotásnak hívják, és ebben látják az Orbán-rezsim közpolitikájának lényegét (Körösenyi–Illés–Gyulai 2020, Szikra 2018). A gyerekszegénységgel kapcsolatos 2010 utáni intézkedések mögöttes elvei azonban ehhez képest stabilabbnak tűnnek, kevésbé jellemzi őket az eszmei változékonyság. A különböző logikák egymáshoz való viszonyát inkább úgy lehetne leírni, mint ahol az ideologikus szempontok érvényesítése mellett, mintegy horizontális prioritásként, pragmatikus megfontolások is megjelennek.

Ideológiai szinten a munkaalapú társadalom és a szelektív pronatalizmus ideái jelentik azt a keretrendszert, amelyben a konkrét szakpolitika manifeszt módon megfogalmazást nyer. Ugyanakkor a konkrét megvalósítást keresztbemetszi két további cél is, amelyek gyakorlati jelentőségűek. Az egyik az, amit választási logikának nevezhetünk (Körösenyi–Illés–Gyulai 2020) és ami a gyakorlatban a kormánypártok hatalmának megtartását jelenti; a másik pedig az Európai Unió támogatások elérésének biztosítása. Ezek a célok látens módon jelennek meg egyes, az ideológiai célokból nem levezethető intézkedések formájában. A továbbiakban azt mutatom be, hogy hogyan alakítja ez a négy elv a gyerekszegénység közpolitikai kezelését.

Ideológiai alap: *workfare*

Amíg a GYENP ideológiai alapját az egyenlőség eszméje jelenti, addig a 2010 utáni gyermekszegénység elleni intézkedések teljesen más ideológiai keretezést kapnak. Mint ismeretes, a 2010 utáni kormányzati jóléti politika fő ideológiai eleme a munkaalapú társadalom víziója,⁷ amely a foglalkoztatási célnak alárendelt szakpolitikákat von maga után. A szociálpolitikában ez jelenti a *workfare*-megközelítés érvényesítését a jogokon alapuló politikák helyett, a konkrét intézkedésekben pedig a segélyezés átalakítását és a feltételhez (pl. TB-jogviszonyhoz) kötött támogatások térnyerését (Szikra 2014, Gábos–Tóth 2017, Ferge 2017). A *workfare* ideologikus jellege pedig a szegényekről szóló diskurzusokban, a munkaerőpiacról kiszorultakról szóló beszéd negatív felhangjaiban érhető tetten.

A foglalkoztatás javítása a GYENP-nek is kulcsfontosságú eleme volt, csakúgy, mint a 2010 utáni kormányzati politikának. A Rövid Program javaslatai közül egyesek meg is valósultak (a bölcsődei férőhelyek bővítése,

6 A magyarul barkácsolásnak nevezett közpolitikaalkotást a céloknak a folyamatosan változó körülményekhez való igazítása jellemzi, ahol a politika különböző eszmei készletekből válogatja ki a neki szükséges elemeket (Carstensen 2011).

7 A munkaalapú társadalom programjáról lásd Orbán nyilatkozatát 2012-ből, mely szerint „A mi programunk az az, hogy a nyugati típusú jóléti állam helyett, ami nem versenyképes, egy munka alapú társadalmat alakítsunk ki” (idézi Ferge 2017:92).

a pályakezdők elhelyezkedésének segítése, támogatott munkahelyek, lásd a Függelék F1. táblázatát). A szemléletbeli különbséget az jelzi, ami a GYENP-ből *nem* került megvalósításra: a munkanélküli családok helyzetének javítása az álláskeresési ellátásokon (munkanélküliségi segélyen) keresztül. A Rövid Programban több, a segélyezés hatásosságának javítására vonatkozó javaslat is szerepelt, de ezek nem illeszkedtek abba a kormányzati politikába, amely a segélyeket a munkavállalás ellenőrzőjének tekinti.

A *workfare*-ideológiának a gyermekszegénységgel kapcsolatos szakpolitikára való alkalmazását a parlamenti vitában így fogalmazta meg Rétvári Bence: *„Annál többet a gyermekek szegénységben történő felnevelkedése ellen nem is tudunk talán tenni, mintsem hogy a szülőknek munkát biztosítunk, biztosítjuk azt a lehetőséget, hogy dolgozzanak, ezzel többet is keressenek, mint a segélyek, és a gyermeküket is olyan példára tudják így nevelni, hogy munkát kell vállalni, és munkából kell önmagukat fenntartani. Ez talán a legfontosabb intézkedés, amely segítette a nélkülöző gyermekek arányát csökkenteni.”* Az idézetből kirajzolódik a munkaalapú társadalom víziója mögötti feltevések, mely szerint a munka mindenki számára elérhető, így támogatás csak annak jár, aki dolgozik. Majd a vita egy későbbi szakaszában a felszólaló ismét visszatért a kérdésre, ezúttal amellett érvelve, hogy miért kell a rászoruló gyermekeknek nyújtott támogatásokat készpénz helyett természetben adni. *„Mi abban hiszünk, hogy valóban, minél több támogatást munkavállaláshoz kell kötni, minél több szociális vagy más támogatást munkavállaláshoz kell kötni. Ez a gyerekek esetében természetesen nem így van, mert a gyerek nem tehet róla, hogy a szülei azok dolgoznak vagy nem dolgoznak, odafigyelnek, nem figyelnek oda, ezért a gyerekeknek minden alanyi jogon jár. [...] A baloldal részéről mindig az van, hogy segélyt, segélyt, segélyt. Mi pedig azt mondjuk, hogy nem, az a célzott juttatás, amit a gyerek közvetlenül kap. Ingyen tankönyvet, mert azt a pénzt nem lehet másra költeni. Kedvezményes vagy ingyenes étkeztetést, mert azt a pénzt nem lehet másra költeni. Erzsébet táborban jelképes, 1000 forintos összegért nyári tábort, mert akkor azt a pénzt nem lehet másra költeni. Ezért nyújtjuk ezeket a támogatásokat mind természetben.”* A munkavállalás hiánya a szövegben erkölcsi értelemben nem semleges. Aki nem dolgozik, az érdemtelen a támogatásra, hiszen nemcsak hogy önhibájából szegény, de az sem feltételezhető róla, hogy a jövedelmét a gyerekei szükségleteinek kielégítésére fordítja. Ezért kell az érvelés szerint a kormánynak beavatkoznia, mégpedig a gyerekeknek közvetlenül – azaz nem a szülőn keresztül – nyújtott univerzális természetbeni ellátások formájában.

A felszólaló tehát a gyereket kiveszi az érdemességről szóló diskurzusból, azt állítva, hogy *„a gyerekeknek minden alanyi jogon jár”*. A „minden” azonban valójában az ellátásoknak csak egy szűk körére vonatkozik. A vitában legtöbbször hivatkozott családi adórendszer és az otthonteremtési program például nagyon is célzott támogatási formákat jelentenek.

Amíg a GYENP a gyermekes családok jövedelmi szegénységének csökkentését (a foglalkoztatási javításán túl) az univerzális támogatásként nyújtott családi pótlék növelésével, reálértékének megőrzésével képzelte el, addig a jobboldali kormány ugyanezt a családi adórendszertől várja.⁸ Nem is teljesen sikertelenül, hiszen a gyermekes családok szegénységi rátája 2010 és 2024 között valóban csökkent, 18,8%-ról 16,2%-ra, miközben

8 A kormánypárti felszólalók számos további intézkedést is felsoroltak, amelyek a gyermekes családok jövedelmi helyzetét hivatottak javítani. Ezek egy része nem gyermekspecifikus (rezsicsökkentés, infláció elleni intézkedések, munkahelyteremtés), másik részük vagy foglalkoztatáshoz kötött (gyed összegének emelése, gyed extra bevezetése), vagy a stabilabb anyagi helyzetű, hitelképes családok problémáira reflektál (devizahitelek kiváltása, jelzáloghitel-tartozást csökkentő támogatás, fiatal anyák diákhitel-tartozásának elengedése, családok autóvásárlásának támogatása). A felsorolt intézkedéseket lásd a Függelék F1. táblázatában.

a gyermektelen háztartások esetében ez az arány 8,9%-ról 11,6%-ra nőtt (KSH Stadat⁹). Igaz, ebben nemcsak az adórendszernek volt szerepe, de a növekvő foglalkoztatottságnak (elsősorban a közmunkának) és az ezt lehetővé tevő gazdasági konjunktúrának is. Az adórendszeren keresztül nyújtott támogatás ugyanakkor – szemben a családi pótlékkal – nem univerzális, azt a rossz munkaerőpiaci helyzetű gyermekes háztartások nem vagy csak kismértékben tudják igénybe venni. Ők azonban, ahogy az Hornung Ágnes felszólalásából kitűnik, nem képezik a kormány családtámogatási rendszerének célcsoportját: *„Nem értem azokat a kritikákat, amik a családi pótléknak a növelésére irányulnak,¹⁰ hiszen nem szabad egy családtámogatási elemet kivenni ebből a komplex rendszerből. És hogyha ezeket a számokat halljuk, hogy 3–3,5-szer annyit költünk ma a családokra, mint amit korábban költöttünk, az nem jelenti azt, hogy ha egyetlen elemet megemelünk, azzal jobban járnának a családok, hiszen az adórendszeren keresztül ...[bekiabálás]... a családok 90%-a jár jól most a jelenlegi rendszerben, és jár jobban, mint ahogy korábban járt, hiszen a komplex családtámogatási rendszer többet tud nyújtani ma a családoknak, mint azzal, minthogy ha megemelnénk a családtámogatási rendszert [értsd: családi pótlékot]”. Az államtitkár a vita további részében „segélyszerű” ellátásnak nevezte a családi pótlékot, feltehetően ezzel annak kis összegére célozva. Az összeg valóban kicsi, mivel azt – ellentétben a GYENP javaslatával – 2008 óta nem emelték. Ráadásul a folyósítását egyre több feltételhez kötik (a gyerek igazolatlan hiányzásainak magas száma és újabban a bűncselekmény elkövetése is a kifizetés felfüggesztésével jár), ami gyengíti az ellátás univerzális jellegét.*

A GYENP a gyermekes családok rossz lakáskörülményeinek javítására is számos javaslatot fogalmazott meg. Ezek döntő része a gyermekes családok lakásminőségének javítására, az eladósodás és a lakásvesztés kockázatának csökkentésére, valamint szociális bérlakások építésére irányult. A vitában a kormányoldal részéről felsorolt témák között azonban nincs szó szociális bérlakáspolitikáról. A kormányzati intézkedések fő célcsoportját ugyanis nem a lakhatási szegénységben érintett családok jelentik, hanem a stabilabb anyagi helyzetű középrétegek. A Rövid Program lakhatási javaslataiból ezért szinte semmi nem valósult meg. Helyette bevezetésre került az otthonteremtési program (CSOK, CSOK Plusz, Falusi CSOK), amely a kormánypárti felszólalók által második leggyakrabban emlegetett intézkedéscsomag volt. A program azonban minden elemében munkateszthez (azaz munkaviszonyhoz, TB-jogviszonyhoz) kötött, így azt az instabil munkaerőpiaci helyzetű szegény családok nem tudják igénybe venni (Szikra 2018, Kramarics 2023).

Ideológiai alap: pronatalizmus

Azt, hogy a gyermekszegénység ügye egy pronatalista eszmerendszerbe is beágyazódik, a parlamenti vitában mind Hornung Ágnes felszólalásának további részéből, mind Selmeczi Gabriella hozzászólásából világosan kitűnik. Selmeczi így fogalmazott, amikor azt indokolta, hogy a gyermekszegénység elleni kormányprogramnak miért fontos eleme az otthonteremtési program: *„Akkor, amikor azt vizsgáljuk, hogy legyen több gyermek Magyarországon és hogyan tudnánk ezt elősegíteni, támogatni, és hogy egy gyermek vállalása ne jelentsen egyet a szegénységvállalással, akkor az első, ami válaszként adódik, hogy a fiatal párok először szeretnének otthont teremteni maguknak, és utána vállalják az első gyermeket”. Mint arról már volt szó, az otthonteremtési program igénybe vehető támogatásai TB-jogviszonyhoz kötöttek. Azok tehát nem a szegénységben élő gyermekes családok lakhatási nehézségeit hivatottak enyhíteni, hanem – a szelektív pronatalizmus elvének megfelelően – a gyermekvállalást igyekeznek ösztönözni, és a gyermeket vállaló, stabil egzisztenciájú család-*

⁹ 2025.10.21-i, revízió utáni adat

¹⁰ A felszólaló valójában a családi pótlék növelésének elmaradására vonatkozó kritikákra utalt.

dok lakáskörülményeit javítani. Mégis, nemcsak hogy helyet kap a program a gyerekszegénységről szóló vitában, hanem egyenesen a legtöbb említést kapó intézkedések egyike. Ez arra utal, hogy a gyermekszegénység csökkentésére vonatkozó közpolitika önállóan nem létezik, hanem az alá van rendelve a pronatalista családpolitikának.¹¹ A parlamenti vitában tehát a kormányoldal valójában nem a gyermekszegénység elleni politikáját mutatja be, hanem azt, hogy a foglalkoztatáspolitikája és a családpolitikája milyen pozitív hatással van az általa támogatásra érdemesnek tartott gyermekes családokra. A gyerekekről való gondoskodás hivatkozási alapját nem a gyermekjogok vagy a szociális jogok jelentik, hanem a (szelektív) pronatalizmus ideológiája.

Pragmatikus szempontok: a választási logika

Amíg a parlamenti vitában az ideológiai elvek manifeszt módon megjelennek, addig a pragmatikus szempontokra csak közvetetten tudunk következtetni. A választási logika érvényesülését a szegregáció kérdése kapcsán mutatom be.

A gyerekszegénység elleni program kiemelten foglalkozik a gyerekek fejlesztésével, oktatásával, a szükséges intézkedéseket a Rövid Program életkori csoportokra bontva sorolja fel. Nagy hangsúlyt kap benne a korai szűrés, a fejlesztés és képességgondozás támogatása, mint ami közismerten a legmagasabb megtérülésű humántőke-beruházás (Carneiro–Heckman 2003), valamint a napközbeni ellátás bővítése. Az iskola korosztálynál a javasolt főbb beavatkozási irányok a magas színvonalú, esélykiegyenlítő oktatás biztosítása, a szegregáció megszüntetése, az ingyenes gyermekétkeztetés, nyári étkeztetés, tankönyv és tanszer biztosítása, a szociálisan hátrányos helyzetű tanulók továbbtanulásának ösztönzése, elősegítése, a fiatalok szabadidős tevékenységeinek támogatása. A javasolt intézkedések közül számos megjelenik a parlamenti vita kormánypárti hozzászólóinak felsorolásában is: a Biztos Kezdet program, a tanodaprogram, az Útravaló Ösztöndíjprogram, az Arany János Tehetséggondozó Program (ezek még 2010 előtt indultak), a kötelező óvodába járás életkorának leszállítása három éves korra (az eredeti javaslat 4 éves kor volt), az óvodák, iskolák infrastruktúrájának fejlesztése, az ingyenes bölcsődei, óvodai étkeztetés, ingyenes tankönyv és tanszer (sőt laptop és nyelvvizsga) biztosítása, a hátrányos helyzetű gyerekek számára táboroztatás, Kollégium Plusz program. Az eredeti javaslatok közül tehát számos bevezetésre került,¹² egy fontos elem azonban teljes mértékben kimaradt: a szegregáció csökkentése. Sőt, ahogy azt a szakirodalomból tudjuk, a szegregáció a kormány aktív közreműködésével növekedett jelentősen 2010 után (lásd erről a Fejes és Szűcs 2018 kötet írásait, valamint Hermann, Kertesi és Varga 2023 tanulmányát).

A parlamenti vita kevés támpontot ad arra, hogy a GYENP deszegregációs javaslatai miért nem találtak meghallgatásra 2010 után. Korábbi írásokból azonban tudjuk, hogy az integrációs cél – legalábbis ami az etnikai kirekesztés felszámolását illeti¹³ – lényegében soha nem is képezte a Fidesz-KDNP oktatáspolitikáját (Ferge

¹¹ A gyermekvállalás szegénységi kockázatának kérdése, amire a felszólaló is utalt, a Nemzeti Stratégiában is szerepel, de ott szociális problémaként jelenik meg. A pronatalista politikában viszont a problémát az jelenti, ha a családok az elszegényedéstől való félelem miatt nem hajlandók több gyermeket vállalni. Az, hogy a gyermekszegénység ügyének kezelése alárendelődik a pronatalista családpolitikának, magyarázatot nyújt arra, hogy a vitában a kormányt miért a családpolitikáért felelős államtitkár képviseli, miért nem a szociálpolitikáért felelős tárca képviselője.

¹² A tanulmányban nincs mód az oktatási rendszert érintő intézkedések teljes körű tárgyalására, mint ahogy arra sem tudok kitérni, hogy mindezek (pl. az oktatási rendszer központosítása) hogyan hatottak a hátrányos helyzetű gyerekek oktatási esélyeire. A szöveg terjedelmi korlátai miatt csak arra koncentrálok, hogy az eredeti gyerekprogram intézkedéseiből mi valósult meg és mi nem.

¹³ A fogyatékkal élő gyerekek integrált oktatása terén más a helyzet, az integráltan oktatott SNI-s gyerekek aránya nőtt, jelenleg 73% (eduline.hu 2025).

2015). Ehelyett a Balog Zoltán által képviselt „szeretetteljes szegregáció” elve épült be a kormány romapolitikájába, amely a roma gyerekeket a saját szegregált környezetükben igyekszik felzárkóztatni és „integrációra képessé” tenni. Nem ismerek olyan szakmai tanulmányt, amely alapján a szegregáció alapú fejlesztéspolitika hatásosabbnak bizonyulna a deszegregációt is tartalmazó beavatkozásoknál. A *workfare*-ideológiából így inkább az utóbbi következne, hiszen a munkaerőpiacról kiszorult, főként roma családok gyerekeinek a legkisebbek az esélyei a későbbi sikeres munkaerőpiaci részvételre, így őket a leginkább hatékony eszközökkel kellene támogatni. Hogy ez ma mégsem így történik, az nem annyira ideológiai okokkal, mint inkább a deszegregációban rejlő politikai kockázattal magyarázható. A Fidesz-KDNP kétharmados kormányalakítására a hazai cigányellenesség legsötétebb korszakában, közvetlenül a tisztán rasszista indítékú romagyilkosságokat követően került sor. Az azóta bekövetkező konszolidáció ellenére a magyar lakosság körében továbbra is magas a romák elutasítása¹⁴ (Kende et al. 2018). Ez a tény minden bizonnyal jelentős szerepet játszik a kormány kockázatminimalizáló romapolitikájában, amely igyekszik úgy javítani a romák helyzetén, hogy eközben ne zavarja a többségi társadalom „érzékenységét”.

Ez a politikai szempont a parlamenti vitában látens módon megjelenik Sztojka Attila hozzászólásában, aki igyekezett még a látszatát is elkerülni annak, hogy a romák bármit is a „romaságuk” okán, azaz etnikai alapon kapnak: *„A szegénység elleni küzdelem az nem etnicizálható és nem is célszerű. Az, hogy vannak érintve, az nem azt jelenti, hogy azért, mert cigányok, hanem pusztán csak azért, mert az élethelyzetük adja. Éppen ezért lényeges az is, hogy olyan szakpolitikai folyamatokat végezzünk, amelyek nem etnicizálnak, hanem az élethelyzetek javításáról szólnak. Lényeges minden szempontból ez, hiszen azzal, hogy ha a megkülönböztetés ellen küzdünk, akkor lényeges az is, hogy az intézkedésekben se történjen meg ez a fajta intézkedés, amely megkülönböztetésre irányulhat”*. A magát romának valló romaügyi kormánybiztos nem említette, hogy a romák hátrányaiért a szociális helyzetük mellett a többségi társadalom részéről történő diszkrimináció is felelős lehet. A felszólaló bagatellizálta a romaellenességet, amikor egyenlőségelet tett pozitív és negatív megkülönböztetés között. Ez egyben érthetővé teszi, hogy miért nincs a kormánynak a többségi társadalmat érzékenyítő, előítéleteket csökkentő intézkedése, hiszen ha nincs probléma, nincs mit megoldani.

A romaügyi kormánybiztos felszólalása más szempontból is érdekes: abban megmutatkozik a hátrányos helyzetű gyerekekről való beszéd sajátos jellege. A felszólaló felsorolta azokat a szolgáltatásokat, amelyeket az esélyteremtés intézményesült eszközrendszerének nevezett: a Biztos Kezdet gyerekházat, a tanodát, az Útravaló Ösztöndíjprogramot és a roma szakkollégiumot. Ide tartozik a *„Bari shej”* (Nagylánya) program¹⁵ is, amelyet egy másik felszólaló említett. Ezek a programok különböző módon érik el a roma gyerekeket és fiatalokat. A roma szakkollégium és a *Bari shej* program, ahogy az a nevükből is kitűnik, direkt etnikai célzást alkalmaz. Az ösztöndíjprogramban előnyben részesülnek a romák. Az uniós forrásokból támogatott Biztos Kezdet ház és a tanoda program kiemelt célcsoportjának tekinti a romákat, az EU által javasolt kifejezett, de nem kizárólagos célzás elve alapján. Ez utóbbi kettő olyan intézmény, amelyet a hagyományos intézményrendszeren kívül, annak kiegészítéseként hoztak létre, és amely nagymértékben kitett a homogenizálódás veszélyének. A kifejezett, de nem kizárólagos elv indirekt módon sérül azáltal, hogy egyre inkább a szegreg-

¹⁴ Nemcsak a romák elutasításáról beszélhetünk, hanem kifejezetten a szegregáció támogatásáról is. Egy 2013–14-ben készített kérdőíves felmérésünkben az LHH-térségekben élő gyermekes szülőket kérdeztünk meg különböző témákról, többek között az iskolai szegregáció kérdéséről. A mintánkban a szülők 29%-a gondolta jobbnak, ha a roma és a nem roma gyerekek külön osztályba járnak, mint ha egy osztályba járnak (eddig nem publikált adat).

¹⁵ A roma lányok korai iskolaelhagyásának megelőzését célzó, uniós finanszírozású program.

átumokba telepítik őket, szűkítve ezzel az esélyét az etnikailag heterogén csoportok kialakulásának.¹⁶ Azokból a többségi társadalom családjai ugyan formálisan nincsenek kizárva, de működik az önszelekció, amely sokukat távol tart a roma programoknak tekintett szolgáltatásoktól. Hogy ez ne így legyen, ahhoz lenne szükség érzékenyítésre és a fizikai és szimbolikus etnikai határok feloldására. A felszólaló tehát részben pozíciójából következően, részben pedig azért, hogy olyan szolgáltatásokat sorolt fel, amelyek direkt vagy indirekt módon a romákat célozzák, az eredeti célja ellenére etnikailag keretezte a hátrányos helyzetű gyerekek esélyteremtésének intézményrendszerét. Ezzel erősítette azt a képzetet, mely szerint a gyermekszegénység valójában romakérdés,¹⁷ amely a romák többségi társadalomhoz való felzárkózásával fog megszűnni. A felzárkózás pedig e szerint nem képzelhető el a hagyományos intézmények (óvoda, iskola) fejlesztésén keresztül, ahhoz szükség van egy elsősorban romáknak szóló, elkülönült intézményrendszerre. Összességében tehát az a következtetés vonható le, hogy a gyermekszegénység elleni kormányzati politika valójában nem „színvak”, ugyanakkor a romák érdekében tett beavatkozásai nem csökkentik a szegregációt, hanem jó eséllyel maguk is eszközeivé válnak annak intézményesítésének.

Pragmatikus szempontok: az uniós forrásokhoz való hozzáférés

A másik gyakorlati elv, amely a gyermekszegénység elleni közpolitikát alakítja, az uniós forrásokhoz való hozzáférés szempontja. A csatlakozást követően Magyarország számára is megnyíltak az EU fejlesztési alapjai, köztük a Szociális Alapé, amely a szociális védelem tagállami erősítéséhez biztosít forrásokat. Ahhoz, hogy ezek a támogatások Magyarország számára lehívhatóak legyenek, az abból finanszírozott programoknak kompatibilisnek kell lenniük az uniós célokkal és meg kell felelniük az Európai Bizottság országspecifikus ajánlásainak.¹⁸ A szociális védelem azonban éppen az a terület, ahol a leginkább eltérnek a magyar kormány elképzelései az uniós elvektől (Andor 2024). A kormány ezért azt a megoldást alkalmazza, hogy a saját társadalompolitikai prioritásaira, azaz a foglalkoztatott középrétegek szociális biztonságának támogatására hagyományos eszközöket (jogszabályokat és hazai költségvetési forrásokat) alkalmaz, míg az unió számára fontos témákat és célcsoportokat, mint például a munkaerőpiacról kiszoruló hátrányos helyzetű csoportok, köztük a romák esélyegyenlősége, társadalmi kirekesztésük csökkentése, elsősorban uniós forrásokból támogat. Az uniós alapokat azonban nem állami közfeladatok hosszú távú finanszírozására találták ki, azok projektalapú, rövidebb időtávú beavatkozásokat tesznek lehetővé.

A gyermekszegénység komplex, több generáción átnyúló problémájának kezelése terén a projektalapú fejlesztéspolitika alkalmazhatósága igencsak korlátozott. Mégis az látható, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek esélyeinek növelésére a kormány előszeretettel alkalmaz projektkezeszközöket. A projektek mögött az a logika állt, hogy a nagy ellátórendszerek minőségének átfogó és költséges fejlesztésére, azaz strukturális változtatásra nincs szükség, azt megoldja a központosítás és azon keresztül bizonyos minőségi követelmé-

16 Országos átlagban a tanodák 35%-a homogén roma tanoda (Binder 2019) és a Biztos Kezdet (BK) házak közül is számosan nagyon homogén az összetétel (Németh 2021). Ez nem jelenti azt, hogy az itt folyó munkának ne lenne hozzáadott értéke a hátrányos helyzetű gyerekek szempontjából. Nem a tanodák és a BK házak ellen érvelek, hanem az ellen, hogy a hagyományos intézmények, iskolák, óvodák, bölcsődék fejlesztésében a hátránykompenzációs célt háttérbe szorítja ezeknek az új intézményeknek a létrejötte. Mintha azoknak többé már nem lenne feladata az esélyek kiegyenlítése.

17 Más kutatásból is az derült ki, hogy a közvélemény gyakran társítja a gyermekszegénység kérdését a romákkal. Lásd erről többek között: Husz (2018).

18 Legalábbis elvben ezek a követelmények, amelyeknek azután az egyes országok kisebb-nagyobb mértékben tesznek eleget. Magyarország azok közé az országok közé tartozik, ahol az országspecifikus ajánlások tekintetében alacsony az implementációs hajlandóság (Bíró-Nagy 2024).

nyek támogatása. A hátrányos helyzetű gyerekek problémáit pedig célzottan, helyben kell megoldani. Erre nyújtanak lehetőséget az uniós projektek, amelyeket a helyi beavatkozásokra alkalmaznak. A lokalitás elve az uniós szempontoknak is megfelel, mivel abban elvárás, hogy a pénzek jelentős része a hátrányos helyzetű térségekbe, településekre menjen. A felzárkózás logikája így területi dimenziót is kap. Az elképzelés tehát az, hogy az uniós projektek a meglévő hagyományos intézmények mellett működve, azoktól jórészt elkülönítetten olyan kiegészítő szolgáltatásokat nyújtsanak, amelyek alkalmassá teszik majd a rászorulókat arra, hogy idővel ezek nélkül is boldoguljanak a hagyományos intézményekben. Jó példa erre a BK ház, amelytől az óvodába való problémamentes beilleszkedést várják, vagy a tanoda, amely az iskolai sikerességet hivatott növelni. Csakhogy, szemben az óvodával és az iskolával, ezekben az új intézményekben a részvétel önkéntes, így azok a kevésbé motivált családokat gyakran nem érik el. Ráadásul mindössze nagyjából 180 településen van gyerekház és hozzávetőleg ugyanennyi esetben (gyakran ugyanazonokon a településeken) tanoda, miközben az ország több mint 1400 településén él halmozottan hátrányos helyzetű gyerek (KSH Tájékoztatási adatbázis 2024. évi adatai alapján saját számítás). A romaügyi kormánybiztos által az esélyteremtés intézményesített eszközrendszerének nevezett új intézményrendszer tehát csak az érintett gyerekek szűk körének tud bármilyen esélyt is kínálni. Már csak ezért sem helyettesítheti a köznevelés minőségének az inklúzió irányába történő fejlesztését.

Számos szociális fókuszú program indulása vagy kiterjesztése történt uniós finanszírozásból.¹⁹ Ezek közül néhány (BK ház, tanoda, roma szakkollégium) később beépült a hazai finanszírozási rendszerbe, de a többségük néhány éves projektidőszakot követően lezárult. Még ha a következő uniós finanszírozási szakaszban újra meg is hirdették a pályázatot, a finanszírozás megszakíttósága lehetetlenné tette a szakmai munka folytonosságának biztosítását.²⁰ A kormánynak lehetősége lett volna a két pályázati szakasz közötti időszakra a költségvetésből áthidaló támogatást nyújtani, de ezt egyik pályázat esetében sem tette meg.

Azt, hogy a projekt mint fejlesztési eszköz – eredményességét tekintve – nem egyenrangú a *mainstream* eszközökkel, számos kutatás kimutatta (Bass 2012, Darvas–Ferge 2013, Teller 2012, Kovács 2013, Czibere–Kovács 2013, Váradi 2015, Lannert 2019). A fejlesztési területek különbözősége ellenére a kritikák igen hasonlóak: az összetett problémák komplex és hosszú távú beavatkozásokat igényelnének, szemben a projektek rövid távú szemléletével; a projektek egymásra épülése és a meglévő hagyományos szolgáltatásokkal való kapcsolata problematikus; a projektek nem fenntarthatók; gyakran érvényesül bennük a „lefölözési hatás”²¹, ami a jobb helyzetű településeknek, könnyebben elérhető társadalmi csoportoknak kedvez; a szakmaiság alárendelődik az indikátorteljesítési kényszernek. A gyenge adaptivitást mutatja, hogy a nyilvánvalóan rossz

¹⁹ A teljesség igénye nélkül: a Biztos Kezdet, a „Fókuszban a gyermek” koragyermekkori program, az „Esélyteremtő óvoda”, a tanoda, a „Jó kis hely” közösségi terek, a járási gyerekesély programok, a „Bari Shej” roma lányoknak szóló program, a roma szakkollégiumok, a szegregátumokban élők lakhatási körülményeit javító programok, az egészségügyi programok, a szociális szolgáltatások humán kapacitásának fejlesztése. A szociális fejlesztésekre fordítható EU-s forrás összege mára jelentősen lecsökkent. Az 2014–20-as időszakban az ilyen típusú fejlesztéseket támogató Emberi Erőforrás Fejlesztési Operatív Program (EFOP) forráskerete 3365 millió Euro volt. A jelenlegi 2021–27-es szakaszban (EFOP Plusz) ez az összeg 3419 millió Euro, de ennek több mint 60%-át a pedagógusbér-emelésre fordítható összeg teszi ki.

²⁰ A szakmai folytonosság hiányának problémáiról a Gyerekesély program kapcsán lásd: Husz et al. 2023:19–23.

²¹ Lefölözési hatás érvényesül például akkor, amikor a hátrányos helyzetű településeken belül a fejlesztési források többségét a relatíve kedvezőbb helyzetű, humánerőforrással jobban ellátott, professzionálisabb pályázatokat benyújtani képes települések kapják. Egy másik példa, amikor a projektek az indikátoraik teljesítése érdekében a könnyebben elérhető célcsoporttagokat vonják be a programokba.

hatékonyság²² ellenére a kormány nem változtatott a *mainstream* közpolitikai eszközök és a projektek alkalmazásának arányán. Az ugyanis veszélyeztette volna azt az elvet, hogy lehetőleg minden felzárkózási kérdést uniós pénzből kell megoldani. Ez jelzi a téma iránti gyenge kormányzati elköteleződést. Mint ahogyan az is, hogy a 2021–27-es időszakban, amikor a társadalmi felzárkózásra rendelkezésre álló uniós forrás összege a korábbinál lényegesen kisebb, nincs jele annak, hogy a hiányzó összegeket a hazai költségvetésből pótolnák.

A parlamenti vitában is alig esett szó a felzárkózási projektekről, inkább csak azokról, amelyek beépültek a hazai finanszírozásba. Többek között egy említést sem érdemelt az egyik legjelentősebb, sok szempontból modellértékű program, a térségi Gyerekesély program, amelyben a leginkább megőrződött a GYENP szellemisége. Mielőtt erre rátérnék, érdemes megjegyezni, hogy a parlamenti vitában a GYENP eredeti témái közül számos szintén nem került szóba. Kimaradt az egészségügyi fejlesztések tárgyalása és a szociális szolgáltatások színvonalának javításáról is alig történt említés. A horizontális prioritások közül nem kapott figyelmet a fogyatékkal élő gyerekek esélyegyenlőségének kérdése, a térségi egyenlőtlenségek csökkentése (csak a települési egyenlőtlenségekről volt szó), az ellátórendszer gyermekközpontúvá tétele, az intézményi együttműködések szükségessége, a társadalmi részvétel, a transzparencia és a programok monitorozásának fontossága. A gyermeki jogok kérdése is szinte csak a gyermekvédelmi törvény aktuális módosítása kapcsán, a gyermekek sérelmére elkövetett bűncselekmények vonatkozásában került elő (ebben a kontextusban viszont háromszor is). Az egyes témák említésének alacsony gyakorisága vagy épp teljes hiánya minden bizonyítással jelzésértékű arra nézve, hogy mely kérdések hol vannak ma a kormányzati prioritások között.

A GYENP LOKÁLIS PROGRAMJAI ÉS AZOK MEGVALÓSULÁSA

A GYENP eredeti szellemisége az uniós pályázatokból működtetett Gyerekesély programban maradt meg a leginkább, még ha időközben bekövetkeztek is hangsúlyeltolódások. Nem véletlenül, hiszen a pályázati felhívás kidolgozásában még aktívan közreműködött az MTA Gyermekszegénység Elleni Programiroda (MTA GYEP). A program a szécsényi modellprogram térségi kiterjesztését jelentette először (több körben) 23 leg-hátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségre, majd a folytatásban 31 járásra. A helyi gyerekesély programokkal a cél az volt, hogy a GYENP javaslatait lehetőség legyen kicsiben kipróbálni, majd az eredmények alapján lehessen érvelni az országos szintű megvalósítás mellett. A lokális jelleg és a projektalapú finanszírozás azonban eleve korlátokat szabott a program lehetőségeinek. A családok tartós anyagi biztonságának megteremtését például nem lehet projekttesíteni. A lakhatási problémák megoldására szintén nem voltak elégségesek a program eszközei, mivel azok nagyságrendileg nagyobb forrást igényeltek volna. A reális célkitűzés ezért az volt, hogy a projektidőszak alatt a térségek dolgozzanak ki egy, a saját szükségleteikre reagáló, tíz évre szóló gyerekstratégiát, majd kezdjék el azt megvalósítani. Az volt az elvárás, hogy a program hatására javuljon a helyi ellátórendszer színvonala. Derüljön ki, hogy helyben milyen szolgáltatások hiányoznak, hol van elégtelen kapacitás, hol kell a szolgáltatás minőségén javítani. Jelenjenek meg a térségben új szakemberek, és alakuljon ki egy, a korábbinál gyerekközpontúbb, együttműködőbb, prevenciós szemléletű helyi szolgáltatórendszer. A beavatkozások emellett legyenek figyelemmel a NS horizontális prioritásaira, a stratégiaalkotásba

²² Az, hogy a felzárkózási projektek nem eléggé eredményesek, részben a már említett problémákból erednek. Emellett azonban az is látszik, hogy az eredeti elképzelésekkel ellentétben ezeknek ma már nem a meglévő hagyományos szolgáltatások kiegészítése a funkciójuk, hanem egyre inkább azok negatív hatásait kell kompenzálniuk. Ez jól látható a Felzárkózó Települések program esetében. A program, jelenleg uniós pályázati forrásból, leginkább olyan településeken működik, ahol az elmaradt állami-önkormányzati fejlesztések következtében lényegében már nem működnek a közszolgáltatások. A program tehát nem azok munkáját egészíti ki, teszi hatékonyabbá, hanem azok helyett igyekszik az alapvető közszolgáltatásokat biztosítani.

vonják be a térségi szereplőket, a szolgáltatásoknál biztosítsák az egyenlő esélyű hozzáférést és járuljanak hozzá a szegregáció csökkenéséhez.

Korábbi írások (Husz 2023, Husz et al. 2023) részletesen bemutatták, hogy az egymást követő pályázati felhívások hogyan tükrözték azokat a módosult elvárásokat, amelyeket a szaktárca a későbbiekben a program felé támasztott. Az első pályázati felhívásban még visszaköszönnek az eredeti program javaslati. Ezekkel radikálisan a további három felhívás sem szakított, azonban jól kivehetők a hangsúlyeltolódások. A kötelezően megvalósítandó tevékenységek száma egyre nőtt, a választhatóké csökkent, azaz a Nemzeti Stratégiában megfogalmazott, a helyi igények felől, alulról építkező „*bottom-up*” szellemiség helyett egyre inkább a „*top-down*”, fentről lefele irányuló jelleg érvényesült. A 2015–2023 közötti, második szakaszban a program elsődleges célja a közoktatás eredményességének növelése és a korai iskolaelhagyás csökkentése lett, ehhez képest a gyermekjólét többdimenziós megközelítése kevésbé érvényesült. Az első pályázat idején a célcsoportba tartozott a térségben lakó minden gyermekes család, később azonban a program „célzottabb” lett, a fókusz a leghátrányosabb helyzetűekre tevődött át. A pályázatokban ugyan nem volt nyíltan kimondva, hogy elsősorban a roma gyerekek és családok elérése és „felzárkóztatása” a cél, de a projekteket megvalósítók közül mégis sokan így dekódolták ezt. Miközben egyre nagyobb hangsúly került a legszegényebbekre, köztük a roma gyerekekre és a hozzájuk társított problémákra (deviáns magatartás, káros szenvedélyek, korai iskolaelhagyás, korai terhesség), addig a szegregáció csökkentésére vonatkozó prioritás, összhangban az országos politikával, lényegében eltűnt a pályázati kiírásokból. A deszegregáció helyett így a program egyre inkább a szegregált körülmények minőségi javítását, más szóval a gettók „komfortosítását” volt hivatott elősegíteni. A szegregátumokban nyújtandó szolgáltatások köre ennek megfelelően bővült. A második szakasz pályázata egyet nevesített is ezek közül: kötelező volt háztartási–gazdálkodási, pénzkezelési ismeretekkel kapcsolatos foglalkozásokat tartani, ami jól érzékelteti, hogy mit gondolt a pályázattal az ott élők legfontosabb problémájának. A pályázati felhívások igyekeztek kapcsolódni a kormány foglalkoztatási céljaihoz is: megjelentek a szülők számára a munkaerőpiaci esélyeiket növelő, kötelezően nyújtandó motivációs képzések, rendezvények. Elsődlegesen mégsem ezzel, hanem a végzettség nélküli iskolaelhagyás fókuszának már említett erősítésével igyekezett a pályázati konstrukció támogatni az országos foglalkoztatási célokat.

A projektek megvalósítása számos tapasztalatot hozott arra nézve, hogy mit lehet és mit nem lehet projektalapon az esélyteremtés terén elérni. A programok helyben számos eredményt tudtak felmutatni. Olyan szolgáltatások jöttek létre, amelyek korábban nem voltak elérhetők az ott élő gyerekek számára. Hiánypótlóak voltak a koragyermekkori szolgáltatások, a fejlesztő foglalkozások, egyes iskolán kívüli tanulást segítő és szabadidős programok, a kistérségi közösségi házak, az óvodai, iskolai szociális munka. Javult a meglévő szolgáltatások fizikai elérése (utazó szolgáltatások, mobil fejlesztő csapatok, valamint gyerekek utaztatása a szolgáltatásokhoz). Olyan szakemberek jelentek meg, akik korábban nem vagy nem elegendő kapacitással voltak jelen a térségekben (logopédus, fejlesztő pedagógus, gyógypedagógus, gyógytornász, pszichológus, szociális munkás). Összességében a legtöbb térségben olyan szolgáltatási kínálat tudott kialakulni, amely a korábbinál alkalmasabb volt a hátrányok kiegyenlítésére. Még úgy is, hogy közben a folyamatos jogszabályváltozások, az ágazati és ágazatközi koordináció hiányából fakadó nehezítő körülmények²³ rontották a projektek eredményességét.

²³ A hagyományos és a projektesszközök nem megfelelő illeszkedésére példa, hogy miközben a tankötelezettségi életkort leszállították 16 évre, növelve ezzel a korai iskolaelhagyás valószínűségét, a projektektől viszont azt várták, hogy csökkentsék azt.

A KLIK (Klebsberg Központ) azonban eleinte a gyerekesély projekteket nem engedte be az iskolákba, így azoknak többszörsően nehezített körülmények között kellett eredményeket elérniük. Később a KLIK és a projektek együttműködése javult.

A projektek fontos célja volt a szemléletformálás is, ezen a téren azonban csak felemás eredményeket sikerült elérni. Fontos előrelépés volt, hogy a korábban csak fizikai infrastruktúrafejlesztésben gondolkodó polgármesterek felismerték a humánfejlesztések fontosságát. Javultak az együttműködések mind a települések, mind a szakemberek között. A szolgáltatók egyre inkább felismerték a koragyermekkori fejlesztés jelentőségét. Elkezdődött egy szemléletváltozás a gyermekközpontú, támogató jellegű gyermekjóléti ellátás kialakulása érdekében. Ezek az eredmények valószínűleg a projektidőszakon túl is fennmaradnak. Ugyanakkor kevés eredményt sikerült elérni a romákkal kapcsolatos kirekesztő szemlélet megváltoztatásában. Ahogy az egyik térségi értékelés fogalmazott: *„Bár a különböző szolgáltatások hatására érezhető változás történt az iskoláskorú gyerekek magatartásában, a program nem tudott hatást gyakorolni a kistérségben erőteljesen megjelenő iskolai szegregációra. Az iskolai szegregáció konszenzusos és kimoszdíthatatlan... a szemléletben, a közgondolkodásban semmilyen apró elmozdulás nem figyelhető meg”* (Husz 2016:67).

Alapvető problémát jelentett a fenntarthatóság hiánya is, amely aláássa a fejlesztések hatékonyságát. Olyan forráshiányos önkormányzatoktól és közintézményektől várta volna az állam nagy költségigényű szolgáltatások további működtetését, amelyeknek ehhez már a program előtt sem volt keretük. A megkezdett tevékenységek így a projekt végeztével megszűntek vagy csökkentett szakmai tartalommal tudnak még ideig-óráig működni. Az új, immár harmadik szakasz felhívása 2026-ra várható, amikor újra elindul a program, addigra ismét 3–4 év fog eltelni a két megvalósítási szakasz között. Mindez, ahogy az a korábbiakban is látható volt, a szakemberek és a lakosság bizalomvesztését fogja eredményezni a program iránt.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban országos és helyi szinten vizsgáltam azt, hogy az elmúlt 18 évben mi történt a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Programmal, mi maradt meg annak eredeti szellemiségéből, elveiből és javaslataiból. Felidéztem, hogy a megvalósítás már a kezdetektől nem az eredeti program szerint történt. A 2010 utáni kormány számos területen csak folytatta azokat a kedvezőtlen folyamatokat, amelyek már korábban elkezdődtek: a gyermekek mindenek felett álló érdekének prioritása továbbra sem került előtérbe, továbbra sem épült ki a kormányzati koordináció, még inkább jellemzők lettek a feltételhez kötött támogatások az univerzálisak helyett, a természetbeni juttatások a pénzbeliek helyett. Ezen a téren tulajdonképpen kontinuitásról beszélhetünk a megvalósításban. Szerencsére néhány kedvező fejleménynek is lett folytatása: folytatódtak egyes megkezdett programok (például a Biztos Kezdet program, a tanodaprogram, a Gyerekesély program), amit elsősorban az uniós források tettek lehetővé. Az eredeti koncepció így leginkább ezekben az uniós projektekben őrződött meg. Különösen a Gyerekesély program lokális projektjeiben: a helyi intézmények közötti javuló együttműködésekben, a koragyermekkor jelentőségének elismerésében, valamint abban, hogy a helyi szolgáltatási rendszer szemléletében erősödött a gyermekközpontú, támogató jelleg.

A kontinuitás mértékéhez képest sokkal jelentősebb az a diszkontinuitás, amely a gyermekszegénység kezelésében eszmei, elvi szinten jelenik meg. Bemutattam, hogy a társadalmi egyenlőség eszméjét a munkaalapú társadalom és a pronatalizmus ideológiái váltották fel. Ennek megfelelően alakultak át a prioritások is. Az eredeti kettős célból a kormány az elsőt, a gyermekvállalás szegénységi kockázatának csökkenését (legalábbis a foglalkoztatott középrétegek körében) magáévá tette, míg a másik cél elérése, a hátrányos helyzetű gyerekek esélyeinek növelése iránt kevésbé elkötelezett. Eközben az, hogy ki a hátrányos helyzetű, egyre inkább leszűkült a romákra, a gyermekszegénység témáját pedig a közpolitika egyre inkább romakérdésnek tekinti. A hátrányos helyzetű, elsősorban roma gyerekek problémáit a nagy ellátórendszerek színvo-

nalának fejlesztése helyett a kormány célzottan, helyben, rossz hatékonyságú projekteszközökkel igyekszik enyhíteni. Az eredeti program horizontális prioritásai közül hiányzik a szegregáció csökkentése, a fogyatékkal élő gyerekek támogatása, a gyermeki jogok, a participáció fontossága. Történnek beavatkozások országos és helyi szinten is, csak éppen a két szint egymástól relatíve függetlenül, egymással alig együttműködve, időnként egymás ellenében működik. Az elvek közül hiányzik az ágazatköziesség, az ágazati együttműködések fontossága. A megvalósult program tehát értékeit, elveit tekintve már egészen más, mint amit Ferge Zsuzsánék tizennyolc évvel ezelőtt megálmodtak. Persze részeredményeket ezzel is el lehet érni, de a jelenleg is hatályos Nemzeti Stratégia 2032-re kitűzött ambiciózus céljai, a gyermekszegénységi ráta radikális csökkenése és a gyermeki kirekesztettség megszűnése, a jelenlegi közpolitikával nem látszanak teljesíthetőnek.

HIVATKOZÁSOK

- Andor L. (2024) Szociális divergencia Magyarországon. In Bíró-Nagy A. – Medve-Bálint G. (szerk.) *20 év az Európai Unióban – Magyarország uniós tagságának közpolitikai mérlege*. Budapest: Osiris – HUN-REN TK: 213–236.
- Andorka R. – Spéder Zs. (1996) A szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély*, (4), 25–52.
- Bass L. (szerk.) (2012) *Az ötödik év után. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Binder M. (szerk.) (2019) *Tanodai tapasztalatok (2015–2019). Tanodajellemzők, egyéni fejlesztés, mérés*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- Bíró-Nagy A. (2024) Magyarország országspecifikus ajánlásai európai kontextusban. In Bíró-Nagy A. – Medve-Bálint G. (szerk.) *20 év az Európai Unióban – Magyarország uniós tagságának közpolitikai mérlege*. Budapest: Osiris – HUN-REN TK: 175–192.
- Brodkin, E.Z. – Larsen, F. (2013) Changing boundaries: the policies of workfare in the U.S. and Europe. *Poverty & Public Policy*, 51, 37–47. <https://doi.org/10.1002/pop4.14>
- Cantillon, B. (2011) The paradox of the social investment state: growth, employment and poverty in the Lisbon era. *Journal of European Social Policy*, 21(5), 432–449. <https://doi.org/10.1177/0958928711418856>
- Carneiro, P.M. – Heckman, J. (2003) *Human Capital Policy*. IZA Discussion Paper No. 821.
- Carstensen, M.B. (2011) Paradigm Man vs. the Bricoleur: Bricolage as an Alternative Vision of Agency in Ideational Change. *European Political Science Review* 3(1), 147–167. <https://doi.org/10.1017/S1755773910000342>
- Cox, R. H. (1998) The Consequences of Welfare Reform: How Conceptions of Social Rights are Changing. *Journal of Social Policy*, 27, 1–16. <https://doi.org/10.1017/s0047279497005163>
- Czibere I. – Kovách I. (2013) Projekt dilemmák. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 7–13.
- Daly, M. (2012) Paradigms in EU social policy: a critical account of Europe 2020. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 18(3), 273–284. <https://doi.org/10.1177/1024258912448598>
- Darvas Á. – Ferge Zs. (2012) Gyerekesély program a társadalmi és politikai mezőben. *Esély*, 23(6), 51–79.
- Darvas Á. – Ferge Zs. (2013) Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi, 169–214.
- Darvas Á. – Tausz K. (szerk.) (2000) *Gyorsjelentés a gyermekszegénységről Magyarországon és Romániában*. Budapest: Szociális Szakmai Szövetség.
- Darvas Á. – Tausz K. (2001) Gyermekszegénység. *Vigilia*, 66 (12), 915–920.
- eduline.hu (2025) Már tízből egy általános iskolás SNI-s. *Eduline.hu*, április 10. Elérhető: https://eduline.hu/kozoktatasi/20250410_SNI_tanulok_aranya_altalanos_iskola [Letöltve: 2025-09-27].
- Fejes J.B. – Szűcs N. (2018) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület.
- Ferge Zs. (2015) Lehet-e törvényekkel csökkenteni a gyerekek tanulási esélyeinek egyenlőtlenségeit? In Fehérvári A. – Juhász E. – Kiss V. – Kozma T. (szerk.) *Oktatás és fenntarthatóság*. Budapest: Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete, 147–180.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. – Szalai J. (1991) Néhány adatsor a gyermekek helyzetéről. *Esély*, 3(4), 149–157.
- Ferge Zs. – Bass L. – Darvas Á. – Hadházy Á. (2009) A gyermekszegénység elleni nemzeti stratégia sorsa költségvetési megszorítások és válság idején. In *Stratégiai kutatások, 2008–2009: kutatási jelentések*. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal: MTA, 7–30.
- Ferge Zs. – Darvas Á. (szerk.) (2010) Gyerekesélyek Magyarországon. A „Legyen jobb a gyermeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi jelentése. Budapest: „Legyen jobb a gyermeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottsága.
- Ferge Zs. – Darvas Á. (szerk.) (2011) Gyerekesélyek Magyarországon. A „Legyen jobb a gyermeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2010. évi jelentése. Budapest: „Legyen jobb a gyermeknek!” Nemzeti Stratégia (2010. decemberében feloszlott) Értékelő Bizottsága.
- Gábos A. – Tóth I. Gy. (2017) Recession, recovery, and regime change: effects on child poverty in Hungary. In Cantillon, B. – Chzhen, Y. – Handa, S. – Nolan, B. (szerk.) *Children of Austerity*. Oxford: UNICEF- Oxford University, 118–145.
- Handler, J.F. (2009) Welfare, Workfare, and Citizenship in the Developed World. *Annual Review of Law and Social Science*, 5, 71–90. <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.093008.131551>
- Hermann Z. – Kertesi G. – Varga J. (2023) A teszteredmények társadalmi egyenlőtlensége és az általános iskolai szegregáció. In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2022*. Budapest: KRTK KTI, 80–87.

- HÉTFÁ (2013) *Értékelési jelentés. A fejlesztési források szerepe a leszakadó térségek dinamizálásában*.
Elérhető: https://hetfa.hu/wp-content/uploads/2013/08/Leszakad%C3%B3-t%C3%A9rs%C3%A9gek-dinamiz%C3%A1l%C3%A1sa_%C3%89rt%C3%A9kel%C3%A9si-jelent%C3%A9s_.pdf [Letöltve: 2025-04-24].
- Husz I. (szerk.) (2016) *Gyerekesélyek a végeken II. Kistérségi gyerekesély programok 2010–2015: tapasztalatok és eredmények*. Budapest: MTA TK Gyerekesély program. Elérhető: http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/GYEREKESELYEK_A_VEGEKEN_II.pdf [Letöltve: 2025-04-24].
- Husz, I. (2018) 'You Would Eat If You Were Hungry.' Local Perceptions and Interpretations of Child Food Poverty. *Children & Society*, 32(3), 233–243. <https://doi.org/10.1111/chso.12274>
- Husz I. (2023) *Esélyteremtés projektalapon*. Budapest: Gondolat.
- Husz I.–Perpék É. (2019) Equal Opportunities and Investing in Children: Theory, Policies and Projects. In Futó P. (szerk.) *Contemporary Drivers of Local Development*. Maribor: Lex-Localis, 365–389. Elérhető: <http://www.lex-localis.press/index.php/LexLocalisPress/catalog/book/ContemporaryDriversOfLocalDevelopment> [Letöltve: 2025-04-24].
- Husz I. – Perpék É. – Kiss M. – Medgyesi M. – Elek Zs. (2023) *Gyerekesélyek a végeken III: A járási gyerekesély programok működése 2016–2023*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont. Elérhető: https://gyerekesely.tk.hu/uploads/files/Gyerekeselyek_a_vegeken_III_boritoval.pdf [Letöltve: 2025-04-24].
- Kende A. – Nyúl B. – Hadarics M. – Wessenauer V. – Hunyadi B. (2018) *Romaellenesség és antiszemitizmus Magyarországon. Projektzáró tanulmány*. Budapest: EVZ Foundation. https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/EVZ_Romaellenesség%20Antiszemitizmus_Tanulmany_HU_180228.pdf [Letöltve: 2025-04-24].
- Kovács K. (2013) Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Budapest: Argumentum, 25–54.
- Körösényi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020) *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest: Osiris.
- Kramarics Sz. (2023) „Sokak szerint csak ingyen pénz” – A babaváró hitel igénylőinek családképe. *Esély*, 34(1), 81–98. <https://doi.org/10.48007/esely.2023.1.5>
- KSH Tájékoztatási Adatbázis: Központi Statisztikai Hivatal Tájékoztatási adatbázis. Éves településstatistikai adatok 2024-es településszerkezetben. https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=TA2024_W
- KSH STADAT: Központi Statisztikai Hivatal Összefoglaló táblák. Relatív jövedelmi szegénységi arány nem, korcsoport, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, háztartástípus és lakáshasználat jogcíme szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0004.html
- Lannert J. (2019) Az uniós források felhasználásának tanulságai a közoktatásban a nemzetközi és hazai szakirodalom tükrében. *Educatio*, 28(1), 91–104. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.1.7>
- Németh Sz. (2021) *A Biztos Kezdet Gyerekházak heterogenitás vizsgálata – 2. szakasz*. Elérhető: [https://gyerekesely.tk.hu/uploads/files/Biztos_Kezdet_hazak_heterogenitas_vizgalata__2_szakasz\(1\).pdf](https://gyerekesely.tk.hu/uploads/files/Biztos_Kezdet_hazak_heterogenitas_vizgalata__2_szakasz(1).pdf) [Letöltve: 2025-04-24].
- NOL (2011) „Ez tulajdonképpen az élő halál.” Interjú Ferge Zsuzsával. *Népszabadság online*, október 15.
- NS (2007) 47/2007. (V. 31.) OGY határozat a „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégiáról, 2007–2032.
- Parlamenti vita (2024) Jegyzőkönyv, 112. ülésnap (2024.04.15.), 200–299. felszólalás. Elérhető: https://www.parlament.hu/web/guest/ulesnap-felszolalasai?p_p_id=hu_parlament cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9JP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_auth=2IVNATYS&hu_parlament cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9JP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcplsql%2Ffogynaplo.naplo_fadat_aktus%3Fp_ckl%3D42%26p_uln%3D112%26p_felsz%3D200%26p_felszig%3D299%26p_aktus%3D43 [Letöltve: 2025-09-27].
- Rövid Program (2006) Gyermekszegénység elleni Nemzeti Program. Rövid Program. *Esély*, 17(2), 71–108.
- Szikra D. (2014) Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24(5), 486–500. <https://doi.org/10.1177/0958928714545446>
- Szikra D. (2018) Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és irónia*. Budapest: L'Harmattan–MTA TK, 219–240.
- Teller N. (2012) *Roma integrációt szolgáló EU-s fejlesztések értékelése. Értékelési zárójelentés*. Budapest: Pannon Elemző Iroda, Hétfa Elemző Központ Kft., Városkutatás Kft. Elérhető: https://www.palyazat.gov.hu/roma_integraciott_szolgalo_eu_s_fejlesztések_ertekelese# [Letöltve: 2025-04-07].
- UNICEF (1994) *Crisis in Mortality, Health and Nutrition, Economies in Transition Studies, Regional Monitoring Report No.2., August*.
- Vaughan-Whitehead, D. (2015) The European Social Model in times of crisis: An overview. In Vaughan-Whitehead, D. (szerk.) *The European Social Model in Crisis*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 1–65. <https://doi.org/10.4337/9781783476565>
- Váradi M. M. (2015) Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 29(1), 69–96. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2678>

FÜGGELÉK

A GYENP javaslati és a megvalósult intézkedések összehasonlítása a parlamenti vita alapján

	GYENP		Fidesz-KDNP kormány	
Ideológia	társadalmi egyenlőség		munka alapú társadalom, pronatalizmus	
Célcsoportok	1. gyermekes családok 2. szegénységben élő családok és gyermekeik, beleértve a romákat és a fogyatékkal élőket 3. környezetük (a kirekesztés csökkentése érdekében)		1. gyermekes családok, elsősorban a foglalkoztatottak 2. gyermekvállalás előtt állók 3. romák	
Célok	Szakpolitikai cél	Javasolt intézkedés	Szakpolitikai cél	Megvalósult intézkedés (zárójelben az említések száma)
ÁLTALÁNOS CÉLOK	A1. A gyermekes családok jövedelmi szegénységének csökkentése	- univerzális családi pótlék szintjének emelése, értékállóság biztosítása (indexálás)	A gyermekes családok anyagi biztonságának növelése, a gyermekvállalás szegénységi kockázatának csökkentése (látens cél: a gyermekvállalás ösztönzése)	- családi adórendszer (7): családi adókedvezmény bevezetése, 4+ gyermekes anyák SZJA-mentessége, 30 év alatti anyák adókedvezménye, 25 év alatti fiatalok adómentessége, első házasság adókedvezménye - devizahitelek kiváltása (1) - jelzáloghitel-tartozást csökkentő támogatás (1) - fiatal anyák diákhitel-tartozásának elengedése (1) - külföldön élő családok támogatása (1) - 3 éves korig járó gyes visszaállítása (1) - csed, gyed összegének emelése, gyed extra, gyod (3) - babaváró kölcsön (4) - babakötvény bevezetése (1) - családok autósárlásának támogatása (2) - iskolakezdési támogatás összegének növelése (1) - élelmiszer-ársapka az infláció mérséklésére, kötelező akciók a boltokban, online árfigyelő rendszer (1) - rezsicsökkentés (1)
	A2. A gyermeki kirekesztés és mélyszegénység felszámolása	- a családi pótlék nagyobb összegű emelése a magas szegénységi kockázatú csoportokban (3+ gyermekek, egyszülős családok) - rendszeres szociális segélyben részesülők körének szélesítése - eseti (önkormányzati) segélyezés fenntartása	Súlyos anyagi depriváció csökkentése a gyermekek körében	- ételcsomag osztása a 0–3 évesek számára (1)

	GYENP		Fidesz-KDNP kormány	
Ideológia	társadalmi egyenlőség		munka alapú társadalom, pronatalizmus	
Célcsoportok	1. gyermekes családok 2. szegénységben élő családok és gyermekeik, beleértve a romákat és a fogyatékkal élőket 3. környezetük (a kirekesztés csökkentése érdekében)		1. gyermekes családok, elsősorban a foglalkoztatottak 2. gyermekvállalás előtt állók 3. romák	
Célok	Szakpolitikai cél	Javasolt intézkedés	Szakpolitikai cél	Megvalósult intézkedés (zárójelben az említések száma)
VERTIKÁLIS CÉLOK A szegénységért felelős strukturális folyamatok átalakítása (hosszabb távú, generációs cél)	V1. A szülők foglalkoztatásának javítása, különös tekintettel a munkanélküliekre	A. munkanélküli családok helyzetének javítása: - állaskeresési ellátások gyermekszám szerinti differenciálása; hosszabb folyósítási időtartam a magas munkanélküliségű településeken B. munkába való visszatérés elősegítése: - tartós munkanélkülieknek komplex pszichoszociális támogatás - pályakezdők, munkanélküliek, inaktívak piacképes szakmai végzettséghez jutás biztosítása - kisgyermek napközbeni ellátásának fejlesztése C. munkafeltételek biztosítása: - támogatott munkahelyek bővítése hátrányos helyzetű térségekben; helyi foglalkoztatási lehetőségek felmérése; legális alkalmi munkavállalás megkönnyítése - szociális gazdaság támogatása - részmunkaidős foglalkoztatás alanyi jogú biztosítása kisgyermekes szülők számára; távmunka elősegítése	Foglalkoztatás javítása, aktiválás (általában)	- munkahelyteremtés, nők foglalkoztatottságának növelése (4) - munkahelyvédelmi akcióterv a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű munkavállalók foglalkoztatásának elősegítésére (1) - munkahelyi képzések támogatása (1) - Ifjúsági Garancia (Plusz) program bevezetése a 30 év alattiak elhelyezkedésének segítésére (1) - nyelvvizsga-támogatás (3) - KRESZ-vizsga támogatás (1) - bölcsődei férőhelyek számának növelése (3)
	V2. A gyerekek fejlesztése, képzése, szegregáció csökkentése	0–6 évesek: - korai képességfejlesztéshez való hozzáférés javítása a szegény, roma, fogyatékkal élő gyerekek számára - Biztos Kezdet program kiszélesítése - szolgáltatáshiányos településeken utazó/mobil szolgáltatások bevezetése (korai szűrés/fejlesztés) - védőnői szolgálat fejlesztése; ellátatlan családok számának csökkentése - napközbeni ellátás bővítése (bölcsőde, családi napközik, egyéb ellátási formák) - rgyk-s gyerekek előnyben részesítése bölcsődei felvételnél, óvodába kötelező felvételük - óvodai férőhelyek kötelező biztosítása helyben; új óvodák létrehozása; óvodai csoportok létszámának csökkentése; óvodaköteles életkor 4 éves korra történő leszállítása; óvodáknak integrációs normatíva; szülőbarát nyitvatartási idő; - bölcsődei, óvodai étkeztetés ingyenessé tétele - ingyenes vagy 90%-os utazási kedvezmény a gyese/gyeden/gyeten lévő, sokgyerekesek, fogyatékkal élő gyerekek családjai számára; gyerekjegy bevezetése; iskolabusz/falubusz fejlesztése 6–14 évesek: - alsó tagozatos oktatás biztosítása helyben, felső tagozat biztosítása nagyobb településeken - SNI-s tanulók kötelezően integrált oktatása; ehhez feltételek megteremtése - 3H-s gyerekeket oktató iskolák feljavítása - Útravaló program további fejlesztése; - iskolai szegregáció csökkentése adminisztratív és infrastrukturális eszközökkel; integrációs programok; magántanulói státusz felülvizsgálata - pedagógiai szakszolgálatok bővítése, mobil szolgáltatások - mindennapi testmozgás lehetőségének biztosítása - az egész napos iskola bevezetése - alsó tagozatosoknak ingyen tankönyv, tanszer - ingyenes iskolai étkeztetés; étkeztetés minőségének javítása; hétfői és nyári étkeztetés biztosítása 14–18 évesek: - ösztöndíjrendszer felülvizsgálata - kollégiumi hálózat bővítése - Útravaló program további fejlesztése; - pályaaorientációs foglalkozások - gyerekek életútjának követése az általános iskola után - Speciális iskolai programok (pl Arany János program) - tanodák, közösségi házak szolgáltatásainak létrehozása; szabadidős szolgáltatások nyújtása fiataloknak (iskolai sportudvarok, klubszoba stb.);	A nevelési-oktatási intézmények fejlesztése, hátránykompenzáció	- 3 éves kortól kötelező óvodáztatás (2) - ingyenes bölcsődei, óvodai étkeztetés (5) - ingyenes tankönyv, tanszercsomag, laptop (5) - utazási támogatás (1) - iskolai étkeztetésre fordított összeg növelése, szüneli étkeztetés (3) - korai jelzőrendszer a lemorzsolódás csökkentésére (1) - gyerekek táboroztatása (Erzsébet tábor) (2) - Kollégium Plusz program 2H-s, 3H-s gyerekeknek (1) - Nemzeti Tehetség Program (2) - Esélyteremtő óvoda projekt (1) - mindennapos testnevelés (1) - iskolai-óvodai infrastruktúrafejlesztés (1)
	V3. A szociális ellátások és szolgáltatások színvonalának javítása	- a szolgáltatáshiányos településeken utazó/mobil szociális és gyermekjóléti alapelátás biztosítása - megfelelő képzetté szakkemberek biztosítása az alap- és szakellátásban - a gyermekjóléti szolgálatok veszélyeztetettség észlelő és jelző funkciójának megerősítése - gyermekjóléti szolgáltatások prevenció és szolgáltató jellegének erősítése; a hatósági szerep és attitűd megszüntetése - iskolai szociális munka bevezetése alapelátásként; városokban utcai szociális munka; ifjúsági tanácsadó szolgálatok megerősítése	Gyermekevédelmi szolgáltatások fejlesztése	- gyermekotthonok költségvetésének növelése (1) - nevelőszülői hálózat megerősítése, nevelőszülői gyed (1) - gyermekvédelmi jelzőrendszer megerősítése (1) - szociális ágazatban dolgozók bérének emelése (1)
	V4. Egészségesebb gyermekkor	- várandósgondozás minőségének javítása, ellátatlanok számának csökkentése - korai fejlesztés kapacitásának növelése, elérés regionális egyenlőtlenségeinek csökkentése - a gyermek háziorvosi ellátás területi egyenlőtlenségeinek csökkentése; mozgó szakorvosi szolgálat fejlesztése; rendszeres gyermek-szakorvosi konzultáció/szűrés biztosítása minden gyermeknek; egyes nem kötelező védőoltások ingyenes biztosítása; gyermek-pszichiátriai osztályok és járóbeteg szakellátás - gyógyászati segédeszközök, ill. a kórházi kezelésekhöz kapcsolódó, szülők számára nyújtott támogatások felülvizsgálata - szegénységben élő gyermekek egészséges táplálkozásának biztosítása; egészségtudatosság erősítése	Gyermekek egészsége	- menzareform (1)
	V5. A rossz lakáskörülmények javítása	- program a víz/áram nélküli lakásban élő gyermekes családok számának csökkentésére, gyermekes családok kilakoltatásának megakadályozása - támogatás komfort nélküli és szükséglakások korszerűsítésére - településfelmérési programok nagyobb támogatása - családok átmeneti otthonaik fejlesztése - magáncsőd eljárás bevezetése, adósságkezelés szabályozásának továbbfejlesztése - lakásmobilitás támogatása lakástámogatási rendszerrel, bérletlakás-építés támogatásával, lakáskiadás piacának „fehérítése”	Otthonteremtés, a gyermekes családok lakhatásának szelektív (TB-jogviszonyhoz kötött) támogatása	- otthonteremtési program, CSOK, CSOK Plusz, falusi CSOK (6) - otthonfelújítási program, energetikai korszerűsítés (2) - kedvezményes lakásáfa, illetékkezdvezmény (1)

	GYENP		Fidesz-KDNP kormány	
Ideológia	társadalmi egyenlőség		munka alapú társadalom, pronatalizmus	
Célcsoportok	1. gyermekes családok 2. szegénységben élő családok és gyermekeik, beleértve a romákat és a fogyatékkal élőket 3. környezetük (a kirekesztés csökkentése érdekében)		1. gyermekes családok, elsősorban a foglalkoztatottak 2. gyermekvállalás előtt állók 3. romák	
Célok	Szakpolitikai cél	Javasolt intézkedés	Szakpolitikai cél	Megvalósult intézkedés (zárlatban az említések száma)
HORIZONTÁLIS CÉLOK	H1. Az etnikai egyenlőtlenségek csökkentése	- roma családok szociális juttatásokhoz és jó minőségű szolgáltatásokhoz való hozzáférése biztosítása - szegregáció gyengítése, intézményi integráció elősegítése - roma többségű iskolák minőségének fejlesztése - érettségát adó képzésekben való részvétel növelése	Roma népesség felzárkóztatása	- roma lányok korai iskolaelhagyását megelőző program (1) - Felzárkóztató szolgáló intézményrendszer létrehozása: Biztos Kezdet (2), tanoda (2), Útravaló Ösztöndíjprogram (2), roma szakkollégiumi program (1)
	H2. A fogyatékkal élő gyerekek esélyeinek növelése	- pénzbeli ellátások (ápolási díj) növelése - napközbeni gondozás intézményrendszerének bővítése - iskolai integrált képzésük feltételeinek fejlesztése - igénybe vehető szolgáltatásokról jobb tájékoztatás		
	H3. A regionális/térsgyi egyenlőtlenségek csökkentése	- közlekedési infrastruktúra fejlesztése - lezszakadó települések szakemberhiányának enyhítése; - szolgáltatáshiányok enyhítése, meglévő szolgáltatások elérésének javítása	Települési egyenlőtlenségek csökkentése	- iskolák állami fenntartásba vétele (1) - hátrányos helyzetű településeken dolgozó pedagógusok emelt bére (1) - Felzárkóztató Települések program (2)
	H4. A nagy ellátórendszerek fejlesztése, gyermekközpontú ellátórendszer létrehozása	- nevelési-oktatási-képzési, egészségügyi, szociális rendszerekben dolgozó szakemberek (tovább)képzése a szociális ismeretek bővítése, a szociális kérdések jobb kezelése, a szülővel való partneri viszony kialakítása, intézmények közötti együttműködések elősegítése érdekében - bölcsődei szakemberek felkészítése koragyermekkori fejlesztő tevékenységekre - IKT-mentorok, -animátorok stb. képzése		
	H5. A gyermeki jogok érvényesítése	- gyermekombudsman - a veszélyeztetettség törvényi fogalmának egyértelműsítése; a Gyvt-ben és az ENSZ gyermekjogi egyezményben foglaltak érvényesítésének folyamatos ellenőrzése; - a képviselői jogosultság szabályozásának módosítása a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekeknél - kistérségi/regionális szintű többcélú intézmények a gyermekvédelmi szolgáltatások jobb elérhetősége érdekében	Gyermekvédelem megerősítése	- Btk. szigorítása: gyermekek sérelmére elkövetett bűncselekmények büntetésének szigorítása, pedofília elleni zéró tolerancia, kábítószeres terjesztői elleni fellépés (3) - gyermekvédelmi intézmények hatósági ellenőrzése, a gyermekvédelemben dolgozók pszichológiai alkalmassági vizsgálata (1) - gyermekbarát meghallgatások (1)
	H6. szektorközi, ágazatközi, intézményközi együttműködések	- az együttműködési készség és az együttműködés kultúrájának erősítése - kormányzati szintű ágazatközi koordináció		
	H7. Az állampolgárok, gyerekek részvétele	- szolgáltatók, szakemberek együttműködése a szülőkkel, partnerség - civil szervezetek bekapcsolódása a programba - a szociális érzékenység és társadalmi részvétel fejlesztése a gyerekeknél; integrált osztályok		
	H8. Az információhoz való hozzáférés javítása	- információs rendszer kialakítása a családok, szervezetek, intézmények számára;		

Árendás Zsuzsanna¹ – MESSING VERA² – KENDE ÁGNES³

„A SZÜLŐKET IS NEVELNÜNK KELL...”

Az óvodai befogadás osztály- és etnikai dimenziói

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.119>

ABSZTRAKT

Cikkünkben az óvoda inklúziós szerepét vizsgáljuk óvónőkkel és óvodás gyerekek szüleivel készített interjúk segítségével. Ferge Zsuzsa munkásságához kapcsolódva bemutatjuk, hogyan formálja a társadalmi határok újratermelődését etnikai és osztálydimenziók mentén az óvoda intézménye. Interjúk elemzésén keresztül arra kerestük a választ, miként valósul meg az óvodai befogadás az óvónők értelmezésében, és ezzel együtt az intézményi gyakorlatok és elbeszélések hogyan járulnak mégis hozzá a társadalmi határok kijelöléséhez. Az óvodai nevelés gyakorlatainak és az óvónők elbeszéléseinek elemzéséhez központi elméleti kategóriaként Elias civilizációs folyamat és nyomában a bourdieu-i szimbolikus erőszak fogalmait (symbolic violence) használjuk, amelyek segítenek a hatalom mikroszintű működésének megértésében. Bemutatjuk, hogy az óvodai nevelés gyakorlata középosztálybeli értékeket közvetít és kér számon a társadalmi kirekesztettségben élő roma családokon, miközben kulturális sajátosságokkal ruházza fel a szegénységet. Második értelmezési keretként Lipsky utcai szintű bürokrácia (street-level bureaucracy) fogalma lehetővé teszi a színvak „integráció” formális elbeszéléseinek és az óvónők privát hangjának szétválasztását. Írásunkban megállapítjuk, hogy az óvodai befogadás ezen narratívái „re-etnicizálják” a roma gyerekeket és családjaikat.

Kulcsszavak: óvodai inklúzió, etnikai határ, utcai szintű bürokrácia, szimbolikus erőszak

¹ ELTE TK Szociológiai Kutatóintézet, CEU Demokrácia Intézet.

² ELTE TK Szociológiai Kutatóintézet, CEU Demokrácia Intézet.

³ ELTE TK Szociológiai Kutatóintézet.

“WE NEED TO EDUCATE THE PARENTS, TOO....”

Class and ethnic dimensions of kindergarten inclusion

ABSTRACT

This article investigates the role of inclusion in kindergarten education through qualitative interviews with kindergarten teachers and parents. Drawing on the sociological work of Zsuzsa Ferree, we examine how kindergarten institutions contribute to the reproduction of social boundaries along ethnic and class lines. Our analysis focuses on how inclusion is understood and enacted in everyday pedagogical practice, and how institutional narratives and routines participate in shaping distinctions between social groups. Complementing Norbert Elias’s theory about the *process of civilization*, Bourdieu’s concept of *symbolic violence* provides a central analytical lens to reveal the subtle and often invisible mechanisms through which power operates in early childhood education. As a second interpretive framework, Michael Lipsky’s notion of *street-level bureaucracy* enables us to distinguish between the formal, colourblind discourse of “integration” and the more personal, often contradictory, voices of kindergarten teachers. Through this dual framework, we demonstrate how institutional practices and professional narratives, while framed as inclusive, often reproduce hierarchical relations and cultural otherings. Our findings suggest that the rhetoric of inclusion, rather than dismantling social inequalities, contributes to the re-ethnicization of Roma children and their families. In this way, the study highlights the ambivalent role of early childhood education as both a site of care and a mechanism for the subtle reproduction of social and ethnic boundaries.

Keywords: kindergarten inclusion, ethnic boundaries, street-level bureaucracy, symbolic violence

„A SZÜLŐKET IS NEVELNÜNK KELL...”

AZ ÓVODAI BEFOGADÁS OSZTÁLY- ÉS ETNIKAI DIMENZIÓI

BEVEZETŐ

Ferge Zsuzsa munkássága a társadalmi egyenlőtlenségek és azok intézményes felszámolása köré szerveződött. Írásunkban ehhez a gondolati ívhez kívánunk kapcsolódni, ugyanakkor legalább részben pótolni szeretnénk azt a kutatási hiányt, amely az etnikailag vegyes (roma és nem roma) települések óvodai nevelési gyakorlatához és integrációs törekvéseihez kapcsolódik. Utóbbiak megismeréséhez etnikailag vegyes vidéki terekben készítettünk interjúkat óvodás gyerekek szüleivel és intézményi szereplőkkel.⁴ Óvodavezetőkkel, óvodapedagógusokkal, koragyermekkori intézményekben dolgozókkal és egy kisközségi polgármesterrel beszélgettünk annak érdekében, hogy narratíváikon keresztül rekonstruálni tudjuk a helyi közösségekben létrejött és fenntartott szubjektív határokat, azok jellemzőit, szempontjait és folyamatait. E kutatás során közelebb kerültünk az óvodához, ami az első olyan intézményi közeg, amellyel a gyerekek és szüleik is kötelezően kapcsolatba kerülnek. Az iskolák 2013-ban történt centralizációja óta az óvoda az egyetlen olyan oktatási intézmény, melyet a helyi önkormányzatok tartanak fent és többek között emiatt is alkalmas ez a közeg a helyi közösségi normák kialakításának/fenntartásának vizsgálatára, valamint annak elemzésére, hogy milyen belső határokat húz meg és inklúziós gyakorlatokat folytat egy-egy helyi közösség az intézményein keresztül.

Ferge Zsuzsa munkásságához több módon is kapcsolódunk: egyrészt korai, az iskola és tágabban az oktatás esélykiegyenlítő és integrációs szerepét taglaló munkáihoz, másrészt a szakmai munkásságának gyakorlati beteljesülését jelentő Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Programon (GYENP) keresztül, harmadrészt az állami intézmények civilizatórikus szerepéről szóló fejtegetéseihez is kötődik tanulmányunk. Ferge szakmai életútjának a betetőzését is jelenthette volna, ha sikerül a 2005-ben induló GYENP programot maradéktalanul megvalósítani,⁵ hiszen Fergét mindig is az egyenlőtlenségek rendszere érdekelte. Míg korábbi munkáiban azok újratermelődését vizsgálta, addig később arra kereste a választ, hogy ezek miként csökkenthetők (Mise-tics 2021). A Szécsényi Gyerekesély programmal épp arra nyílt lehetőség, hogy az elméletet kistérségi (ma már járási) szinten a gyakorlatban is kipróbálhassa.

4 A tanulmány alapjául szolgáló empiriát a Horizon Europe program finanszírozásában készülő RAISE, Recognition and Acknowledgement of Injustice to Strengthen Equality projekt keretében végezték a szerzők. (Horizon Europe ID: 101094684)

5 Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program néven indult el az a szegénység elleni program, amit 2005 őszén az MSZP–SZDSZ koalícióban működő Gyurcsány-kormány hirdetett meg. Ezt követően a Magyar Tudományos Akadémián belül létrejött egy új szervezeti egység, a Gyermekszegénység Elleni Programiroda (MTA GYEP), amit Ferge Zsuzsa vezetett, feladata pedig a program megvalósítása volt. A Szécsényi kistérségben megvalósuló komplex gyerekesélyprogram az országos kezdeményezés pilot projektjeként indult. A program egyik legfontosabb módszere az volt, hogy a pénzbeli támogatáson túl – amelyre maga a program nem gyakorolhatott közvetlen hatást – komplex beavatkozást alkalmazzon, amelyet Ferge és csapata a szegénység elleni küzdelem alapvető eszközének tekintett. A komplex beavatkozás lényege az volt, hogy a gyerekeket érintő összes szakterületen – a szociális ellátórendszerrel az oktatáson át a foglalkoztatásig – helyi szakemberekkel közösen dolgoztak ki programokat, amelyeket folyamatos szakmaközi együttműködésben valósítottak meg (Bass 2012).

Az iskolarendszer társadalmi és etnikai egyenlőtlenségek újratermelésében betöltött szerepéről, szocializációs feladatáról számos és jelentős szakirodalom áll rendelkezésre Magyarországon és a tágabb régióban. Ferge az iskolarendszerről szóló 1972-ben megjelent írásában, *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés* című tanulmányában a társadalmi egyenlőtlenségek és az iskolarendszer kapcsolatát vizsgálta, különös tekintettel a szocialista társadalom mobilitási lehetőségeire. Arra a következtetésre jutott, hogy a kollektív társadalmi mobilitás az iskolán, és tágabban, az oktatási intézményeken keresztül történhet meg, miközben úgy látta, hogy az intézmény maga is örökíti az egyenlőtlenségeket. Ugyanakkor az óvodáról, aminek már az iskola előtt szerepe van a gyerekek általános szocializációjában és a habitus kialakításában, sokkal szerényebb szakirodalom áll rendelkezésre, és azok is főleg a szocializációt, illetve az óvónők és szülők kapcsolatát tárgyaló esettanulmányok formájában léteznek (Szőke–Geambeașu 2023). A befogadás-kirekesztés vagy az intézményi civilizáló szerep szempontjából az óvodákat kevésbé vizsgálták korábban. Írásunk ezt a hiányt kívánja pótolni, amikor az óvodai nevelés integráló, ugyanakkor re-etnicizáló folyamatait vizsgálja.

Jelen cikkünk szempontjából Ferge Zsuzsának *Mi lesz, ha nem lesz* (1997), illetve *A civilizációs folyamat fenyegetettsége* (1999) című két írása tűnik kifejezetten relevánsnak, melyek az európai jóléti rendszerek civilizációs folyamatokhoz kötődő kialakulását és megerősödését tárgyalják. Norbert Elias (1987) nyomán Ferge a civilizációs folyamatról a modernizáció és társadalmi felemelkedés szinonimájaként írt, az erős és gondoskodó állam mellett érvelt, mely szolgáltatásai és ellátásai a civilizációs folyamat beteljesedéseként a társadalom minden tagjára kiterjednek (és aminek kicsúcsosodása a szociális állam). Ferge eliasi civilizációs folyamatokról alkotott elképzelésével kapcsolatban ugyanakkor érdemes megjegyeznünk, hogy a gondoskodó és erős állam képe a mai kontextusban több szempontból is újragondolásra szorul, több figyelmet fordítva annak fegyelmező arcára. Például az általunk is vizsgált roma családok és az állam között fennálló hatalmi viszonyrendszer, vagyis a középosztálybeli és nem roma óvodai intézményi dolgozók és a kisebbségben élő roma szülők viszonyrendszere. Ezekben az esetekben az állam – intézményein és azok működtetőin keresztül – egyszerre tölti be a modernizáló, a szegénység soraiból „felemelő” civilizatórikus szerepet, valamint a kulturális elnyomó, a „felemelés” aktusa révén saját hatalmi pozícióját újratermelő szerepet.

Másként fogalmazva, cikkünk az óvodai nevelés pedagógusi narratívákon keresztül megragadható gyakorlatait és elbeszéléseit elemzi. Miközben nem feledkezünk meg az óvodai nevelés integráló erejéről és annak pozitív céljairól, valamint hozadékairól, az intézményi szimbolikus erőszak fogalmát használva fogalmazzuk meg az óvodai integráció kritikáját: egyrészt az integráció „árára”, másrészt, a hatalom működésének természetéből fakadóan, a civilizációs folyamat árnyoldalaira is fel szeretnénk hívni a figyelmet.

Tanulmányunk először azokat az elméleti kereteket vázolja, amelyek az empiria elemzésében nyújtanak támpontot. Ezt követően bemutatjuk kutatásunk terepeit, majd négy téma köré rendezve elemezzük az óvónők elbeszéléseit, majd eredményeink következtetéseivel zárjuk írásunkat.

ELMÉLETI KERETEK

Tanulmányunk két tágabb elméleti megközelítésre támaszkodik: Bourdieu (1986) szimbolikus erőszakról szóló elméletére, mely árnyalja Elias (1987) civilizációs folyamatról szóló gondolatait. Ezzel az óvoda mint intézmény társadalmi szerepét ragadjuk meg. Másrészt – az óvónői narratívák értelmezéséhez – Lipsky (1980) utcai szintű bürokrácia megközelítését, illetve annak Ellmer (2020) féle alkalmazását használja írásunk.

Az óvodáknak, az állam lokálisan jelen lévő helyi intézményeiként, kiemelt szerepük van a társadalmi normák megteremtésében és újratermelésében, a társadalom nagyobb integráltságának megteremtésében. Ezek az intézmények az első kikerülhetetlen találkozási pontot jelentik a nevelő-fegyelmező állam és az individuum (gyermek) között, bevonva a folyamatba a szülőket is – tehát nemcsak a gyermeket formálják, hanem rajta keresztül a családra is közvetlen hatással vannak.

A pedagógusi és intézményi szerepek értelmezése során megkerülhetetlen az állam civilizatórikus szerepfelfogásának érintése, melynek megragadásához Elias (1987) az emberi viselkedés és társadalmi normák kialakulását vizsgáló antropológiai műve, *A civilizáció folyamata* iránymutató. Ebben a szerző amellet érvelt, hogy a civilizáció nem lineáris eseménysor, hanem komplex fejlődési folyamat, amelyben az állam megjelenése fordulópontot jelent azáltal, hogy megszerzi az erőszak monopóliumát, és ezzel hozzájárul a társadalom pacifikálódásához. Elias nemcsak egy külső folyamatról írt (az állam átveszi az uralmat a társadalmak felett), hanem legalább ilyen fontos szerinte az a belső átalakulás is, ami az egyéni viselkedés átalakulásához és az önkorlátozás megjelenéséhez vezet. A szerző „civilizációs folyamatokat” elemző gondolatának dolgozatunk szempontjából azért van jelentősége, mert kiemeli az állam fegyelmező szerepét, valamint az egyénre ható normateremtő gyakorlatát.

Pierre Bourdieu szimbolikus erőszak fogalma központi szerepet játszik a hatalom és a társadalmi reprodukció elméletében, különösen az oktatás területén. A szimbolikus erőszak fogalmát abban az értelemben használta, ahogy az uralkodó kulturális értékeket, normákat és jelentéseket a hatalomban lévők természetesnek és legitimnek tűnő módon ráerőltetik a hatalmon kívül állókra, megerősítve ezzel a fennálló társadalmi hierarchiákat (Bourdieu–Passeron 1977). A közvetlen fizikai erőszakkal ellentétben *a szimbolikus erőszak a diskurzuson, a pedagógián és az intézményi gyakorlatokon keresztül működik*, finoman alakítva az egyén saját képességeiről és társadalmi értékeiről alkotott képét. Az oktatási rendszer viszonyaira lefordítva mindez azt jelenti, hogy a domináns társadalmi csoportok kulturális tőkéje részesül előnyben, miközben a hátrányos helyzetből érkezőknek ehhez kell alkalmazkodniuk.

Bourdieu megközelítésében az oktatás a szimbolikus erőszak elsődleges színtere azáltal, ahogy a közép-osztálybeli értékeket ráerőlteti a kisebbségi, illetve alacsony státuszú csoportokra, egyben szisztematikusan megerősítve a fennálló társadalmi struktúrákat (Bourdieu 1986). Mivel az oktatási intézmények által értékelt tudás, kulturális repertoár és nyelvhasználat az uralkodó csoportok kultúráját tükrözi, az ilyen háttérrel nem rendelkező tanulókat gyakran kevésbé intelligensnek vagy kevésbé tehetségesnek bélyegzik, holott valójában csak nem ismerik az iskolarendszer kulturális elvárásait, illetve kulturális tőkék tekintetében nem kompatibilisek vele (Grenfell–James 1998). Az oktatásban a szimbolikus erőszak egyik legfontosabb mechanizmusa és egyben jellemzője, hogy a benne lévők a hatalmi viszonyokat tévesen vagy egyáltalán nem ismerik fel. A diákok és a tanárok a tanulmányi sikert vagy épp kudarcot az egyéni erőfeszítések számlájára írják, nem pedig a strukturális egyenlőtlenségek következményeként értelmezik (Bourdieu–Passeron 1977). A domináns értékek internalizálása arra készíti a marginalizált helyzetben lévő diákokat, hogy önmagukat okolják

nehézségeikért, és alacsonyabb társadalmi helyzetüket inkább természetesnek, mintsem a rendszerszintű kirekesztés következményének fogadják el. Ennek eredményeként a szimbolikus erőszak biztosítja, hogy az oktatási rendszer reprodukálja az osztálykülönbségeket, miközben semlegesnek és objektívnek láttatja magát (Swartz 1997).

Bourdieu kritikusai gyakran azzal érvelnek, hogy ez a megközelítés túlhangsúlyozza a társadalmi reprodukció merevségét és alábecsüli az egyén oktatási rendszerben való cselekvőképességét, vagyis ágenciáját (Jenkins 1992). Empirikus tanulmányok azonban továbbra is alátámasztják azt az elképzelést, hogy az oktatási intézmények bizonyos kulturális kompetenciákat előnyben részesítenek másokkal szemben, ezzel is erősítve a társadalmi rétegződést (Reay 2004). Bourdieu koncepciója a szimbolikus erőszakra tehát továbbra is kulcsfontosságú annak megértéséhez, hogyan maradnak fenn az egyenlőtlenségek az állítólag meritokratiás társadalmakban és a látszólag semleges oktatási-nevelési rendszerekben. A fogalom, az oktatási rendszer elemzésén keresztül, segít megérteni a hatalom rejtett működését.

Elias és Bourdieu elméletei szorosan kötődnek egymáshoz. A *civilizációs folyamat* elmélete bemutatja, miként vált az önfegyelem, az illem és az érzelmi kontroll a modern európai társadalmak alapvető normájává. A „civilizációs misszió” nem csupán viselkedési változások sorozata, hanem egy erkölcsi és kulturális hierarchia is, amely a „civilizált” és a „barbár” közötti határt a társadalmi fejlődés nevében igazolja. Elias szerint a társadalmi kényszerek internalizálása a modern állam kialakulásával párhuzamosan történt: a külső fegyelem belső önkontrollá alakult, s ez tette lehetővé a „civilizált” szubjektum megszületését. Bourdieu *szimbolikus erőszak* fogalma ehhez a folyamathoz kínál kiegészítést. Bourdieu rámutatott, hogy a hatalom a modern társadalmakban nem nyílt kényszerrel, hanem a kulturális normák természetessé tételével működik. A szimbolikus erőszak a *habituson* keresztül érvényesül: az egyének elfogadják saját helyzetüket, mert az uralkodó értékek és ízlésformák legitimnek tűnnek. E nézőpontból a civilizációs misszió maga is szimbolikus erőszak, hiszen a társadalmi és kulturális hierarchiákat a „fejlettség” vagy „erkölcsi felsőbbrendűség” nyelven igazolja.

Elias és Bourdieu gondolkodása így ugyanannak a hatalmi logikának két oldalát tárja fel: Elias történeti leírást adott arról, hogyan válik az önfegyelem kollektív normává, míg Bourdieu megmutatta, hogy e normák miként termelik újra az uralmat a mindennapi gyakorlatokban. A civilizációs misszió a szimbolikus erőszak egyik formája, olyan kulturális hatalom, amely a fegyelmet és az erkölcsöt az egyenlőtlenség természetes rendjeként tünteti fel. A „civilizált” szubjektum így nem a szabadság, hanem a belsővé tett hatalom terméke.

Tanulmányunk másik gondolati-elméleti forrása – M. Lipsky utcai szintű bürokrácia (*street level bureaucracy*) (1980) megközelítése – az óvoda hétköznapi gyakorlatainak elbeszéléseire vonatkozó pedagógusi narratívák elemzéséhez biztosít értelmezési keretet. Lipsky műve (1980) alapjaiban kérdőjelezte meg a közpolitikák gyakorlati működéséről kialakult korábbi felfogást. A hagyományos, felülről lefelé irányuló modellel szembehelyezkedve, mely szerint a közpolitikákat törvényhozók és adminisztrátorok alakítják, majd azokat egyszerűen végrehajtják, Lipsky arra mutatott rá, hogy az emberekkel közvetlen kapcsolatban álló közszolgálati dolgozók jelentős diszkrecionális hatalommal rendelkeznek, és ez utóbbi erőteljesen módosítja a közpolitika eredményeit. Felismerte, hogy „a közpolitikát nem a törvényhozó testületekben vagy a magas rangú tisztviselők irodáiban hozott döntések alapján lehet a legjobban megérteni”, hanem a frontvonalon dolgozók mindennapi tevékenységein keresztül, akik „meghatározzák és korlátozzák az emberek életét és lehetőségeit” (Kosár 2011:11). A Lipsky-féle elemzési keret inspiráló kiindulópontot nyújt ahhoz, hogy az óvónői elbeszélésekben elkülönítsük a formális (bürokratikus) és az informális (a bürokrácián túli) gyakorlatokat

és szokásokat. A formális/informális megkülönböztetést arra használjuk, hogy megragadjuk, miként valósul meg és hogyan artikulálódik a hasonlóságok és különbségek elve e két párhuzamos „működési mód”, illetve narratív keretezés mentén.

Ellmer (2020) antropológiai elemzése, mely az intézményi (óvodai) befogadás ellentmondásaira és a mindennapi gyakorlatok belső feszültségeire irányítja a figyelmet, közvetett módon Lipsky utcai szintű bürokrácia fogalmából táplálkozik. Ellmer a különbségek létrehozására és lebontására („*doing and undoing*” differences) fókuszáló elemzése az óvodai nevelésben dolgozók (állami alkalmazottak) bürokratikus-hivatalos és privát hangját mutatja be. Meglátásunk szerint Ellmer elemzése a hazai kontextusban is jól alkalmazható a roma gyermekek óvodáztatásáról szóló pedagógusi narratívák értelmezéséhez, mivel ezekben a narratívákban egyszerre zajlik az etnikai határok láthatatlanná tétele, valamint újrafogalmazása és megerősítése.

Míg az intézményi aktor szerepvállalásáról, a szereppel való azonosulásról szólva Weber (1987) az ideális bürokráciával kapcsolatban a távolságtartásra és az érzelmi kívülrállásra helyezte a hangsúlyt, az ideális pedagógus éppen ennek fordítottja: kapcsolódó és együttérző. Ezt az ellentmondást igyekszik körüljárni Ellmer (2020) részletes etnográfia épülő elemzésében, mely a pedagógus kétfajta létmódjára koncentrálna: a formális bürokráciára, aki a befogadás semleges változatát képviseli, valamint az együttérző emberre, aki ugyanakkor az informalitásban újraszövődő különbségtételeket gyakorolja. Az osztrák óvodai etnográfia (Ellmer 2020) az óvodai inklúzió részeként a pártatlanság szakmai ethosát vizsgálja. Mint arra a szerző rámutatott, a pártatlanság ideálján keresztül a pedagógusok biztosítottnak érzik az óvodai integrációt egy olyan közegben, ahol a gyerekek sokféle háttérből érkeznek. Ellmer kutatásában az óvodapedagógusok arról beszéltek, hogy az etnikai címkék aggatása, valamint a családok „jó” és „rossz” jelzőkkel való felruházása akadályozza az egyenlő esélyeket az óvodai beilleszkedés során. Más szóval az óvoda színvak megközelítést alkalmaz az intézményi befogadás érdekében, és az elvek szintjén valóban ez a cél (ez tükröződik vissza az óvónők hivatalos hangjában), a gyakorlatban a gyerekekre vonatkozó elejtett utalásokon és információ-morzszákon keresztül (például informális utalások a fejkendő anyákra) a kitűzött semlegesség elve csorbul. Az intézményvezető elmondása szerint az inkluzív gyermekgondozás és annak megfelelő adminisztratív és pedagógiai gyakorlata kizárja a kulturális másságokra és különbségekre való utalások lehetőségét, és olyan pártatlan gyakorlatot követel, amely során az óvodai alkalmazottak a gyermekeket egyszerűen gyermekként látják, ugyanakkor ez a mindennapi gyakorlatokban mégsem mindig így történik. Miközben az óvodavezető tartózkodott a „kultúra” szó használatától, mivel szerinte az veszélyezteti a gyerekek közötti alapvető egyenlőséget, a különbségekre „egyéni jellemzőkként” utalt, a kultúráról pedig relativizálva szólt, elismerve, hogy „a gyerekek számára az mégis jelent valamit” (Ellmer 2020:45).

ADATOK, MÓDSZEREK

Írásunk egy európai összehasonlító kutatás egyik elemére támaszkodik, amely során két településen és egy kiegészítő terepen kvalitatív kutatást végeztünk óvodás gyerekek szüleivel, óvónőkkel, óvodavezetőkkel és kora kisgyerekkori intézményben dolgozókkal. A RAISE projekt kutatás ezen részében a fő kutatási kérdésünk az volt, hogy milyen határokat jelölnek ki a kisgyerekes szülők, valamint a helyi oktatási és kora gyermekkori intézmények dolgozói egy települési közösségben. A jelen írásban ugyanakkor kifejezetten az óvónők oldaláról vizsgáljuk a határok kijelölését, a roma és nem roma szülők percepciói és tapasztalatai nem fognak benne megjelenni. A kutatás végső soron a közösségekben kialakult és fenntartott határokat és azok sokféleségét és interszekcionalitását kívánta megérteni.

Magyarországon három települést, egy Nógrád vármegyei falut, egy Bács-Kiskun vármegyei kisvárost, illetve egy Észak-magyarországi kisvárost választottunk kutatásunk helyszínéül.⁶ Az első két terep kiválasztásánál szempont volt, hogy az adott településen bár jelentős – 10–30% – legyen a roma népesség aránya, ugyanakkor ne legyenek szegregáltak a települések.

A terepek leírása előtt fontos megjegyeznünk, hogy a települések társadalmi kontextusáról és etnikai összetételéről az intézményi szereplőkkel készített interjúkból tudtunk meg részleteket, és bár ahol lehetett, egyéb dokumentumokból (pl. helyi esélyegyenlőségi program) is próbáltunk tájékozódni, ezek gyakran sok évvel korábbi anyagok, amikből nehéz a reális helyzetet pontosan megragadni. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert amikor arra kértük az interjúalanyokat, hogy adjanak becslést akár a településen élő, akár az intézményükbe járó roma gyerekek arányáról, válaszuk legalább annyira szólt a klasszifikálóról, hogy ők kit tekintenek romának, mint a klasszifikáltakról, akik maguk a romák, így az adatok értelmezésekor ezt mindig figyelembe kell venni.

A nógrádi falu (melyre N-ként hivatkozunk az idézetekben), amely kutatásunk egyik helyszínéül szolgált, a szlovák határhoz közel elhelyezkedő, regionális központként funkcionáló kisváros vonzáskörzetében található. Az észak-magyarországi faluban körülbelül 1500-an élnek és a polgármester becslése szerint a lakosság körülbelül 20%-a roma származású. A településen egy iskola és egy óvoda működik: míg az iskola etnikailag szinte teljesen szegregált, addig az óvoda vegyes összetételű, a polgármester és az óvodavezető véleménye szerint a gyerekek körülbelül fele roma. Az óvodában a csoportokat úgy alakították ki, hogy elkerüljék az óvodán belüli etnikai szegregációt, így mindkét csoportban egyenletesen oszlanak el a roma és nem roma gyerekek. Az iskolai szegregációhoz viszont a közeli, regionális központ szerepét betöltő kisváros és annak katolikus óvodája, de főleg iskolája járult hozzá, mivel a nem roma szülők többsége oda járattja a gyerekeit a faluból.

A faluban Biztos Kezdet Gyerekház program is van, ami a három éven aluli gyerekeknek és szüleiknek nyújt komplex támogató szolgáltatásokat, és amit roma és nem roma szülők egyaránt látogatnak, bár a ház vezetője szerint inkább külön-külön járnak a foglalkozásokra. Itt több interjút is készítettünk, szakemberekkel és szülőkkel egyaránt, valamint részt vettünk több órányi foglalkozáson.

A falu nem roma lakosainak többsége az alsó-középosztályhoz tartozik (állami alkalmazottak, munkások, kisvállalkozók), a roma nők jellemzően közmunkát végeznek, a férfiak pedig a térség ipari üzemének leépítése miatt kénytelenek nagy távolságokat megtéve ingázni és sokszor a megyén vagy az országhatáron túl főként az építőiparban vállalnak munkát. A roma családok többnyire a falu szélén, de nem elkülönült, szegregált településrészen élnek. Társadalmi státuszuk a környező falvakban élő romákéhoz képest saját megítélésük szerint magasabb, és maga a település sem tartozik a 300 leghátrányosabb helyzetű község közé, így nem részesül az ezekhez kapcsolódó fejlesztési támogatásokban és szolgáltatásokban sem.

Először a város polgármesterével folytattunk ismerkedő/előkészítő beszélgetést, majd interjúkat készítettünk az óvoda vezetőjével, az óvoda pedagógusaival és a gyerekház szakembereivel. Többségük kettős

⁶ Az észak-magyarországi települést kiegészítő terepnek neveztük el, mert míg az első két településen olyan szülőkkel és intézményi szereplőkkel interjúztunk, akik a településen éltek, a település óvodáiba járatták a gyerekeiket és az intézményi szereplők is a településen éltek/dolgoztak, addig az észak-magyarországi kisvárosból származó szülők egy közeli nagyvárosba vitték el a gyerekeiket óvodába. Mi ebben a nagyvárosban találkoztunk velük, és a nagyváros óvodájának az óvónőjével készítettük az interjút, így a szülők származási kisvárosában nem is jártunk, a helyi óvodát csak a szülők elbeszéléseiből ismertük meg, így az itt szerzett tapasztalatok nem szerepelnek ebben az elemzésben, így a terep sem kerül részletesebb leírásra.

szerpben is beszélt: mint intézményi szereplő és mint kisgyermekes szülő. Kérdéseink elsősorban a helyi társadalomra, a normákra és a határookra irányultak, illetve rákérdeztünk arra is, hogy a különböző szereplők kit tekintenek jó szülőnek.

Második terepünk egy közel 15 ezer lakosú alföldi kisváros volt (melyre A-ként hivatkozunk az idézetekben), ahol hagyományosan virágzó, de munkaerőigényes agrártermelés zajlik (gyümölcs és zöldség). A város olyan ipari központhoz is közel van, ahol több külföldi befektetés és hozzájuk kapcsolódó ipari gyártás is folyik. Az óvodavezető becslése szerint a lakosság mintegy 10%-a roma származású. A városban található egy, a helyiek által „Cigányvárosnak” nevezett településrész is, ahol a roma családok szegregáltan élnek. A város roma népessége heterogén, a helyben élő roma közösségek mellett az 1990-es évektől kezdve fokozatosan telepedtek le romániai és ukrainai magyar anyanyelvű roma családok, akik eredetileg szezonmunkásként dolgoztak a helyi zöldség- és gyümölcstermesztésben. Az elmúlt évtizedben azonban egyre többen végleg letelepedtek, jellemzően nem a „Cigányvárosban”, sőt, néhányan saját gazdaságot is alapítottak. Fontos megjegyezni, hogy mivel az óvodavezetők és tagóvodavezetők maguk is ingadoztak aközött, hogy miként tekintenek ezekre a családokra, mert hol románként, és ukránként, hol romaként hivatkoztak rájuk, így az sem volt egyértelmű az elbeszéléseikből, hogy a romák becsült arányába vajon őket is beszámolják-e. A szülőkkel készült interjúkból az derült ki, hogy kevésbé van kapcsolat a helyi és a Romániából és Ukrajnából érkezett romák között.

A város három telephelyen működő óvodát tart fenn. A helyi oktatási rendszer kiegyensúlyozottságát elősegíti, hogy nincsenek egyházi intézmények és a roma gyerekek is egyenletesen oszlanak el a három tagóvoda között, így sehol nem alakult ki szegregáció. Sőt, ez a város egyetlen iskolájára is igaz, mivel a településen nem működik egyházi iskola, ahova az állami iskolákkal elégedetlen szülők íráthatnák gyermeküket. Pontos adatokat nem találtunk, de az interjúkból kiderült, hogy az iskolás gyerekek egy része a szomszédos nagyvárosba ingázik, különösen, ha a szülők is ott dolgoznak, de ez a tendencia az óvodákra ma még nagyon kevésbé jellemző.

Itt az óvodavezetővel és két tagóvoda vezetőjével, valamint hat Romániából bevándorolt magyar anyanyelvű roma szülővel készítettünk interjút. Sajnos a helyi roma közösségből senkit nem sikerült beszélgetésre bírunk; az ő nézőpontjuk fájóan hiányzik. Az óvónők szerint a „Cigányvárosként” hivatkozott településrészen élő helyi romák az utóbbi évtizedben erősen leszakadtak: míg korábban aktívan részt vettek a patrónus-kliensi viszonyok alapján működtetett helyi agrárgazdaságban, mostanra többnyire eltűntek innen. Néhány állandó munkahellyel rendelkező roma család kivételével általános az elszegényedés és a kirekesztődés. Óvónői beszámolók szerint a közösséget az egyre jobban elterjedő drogfogyasztás és a nyomában erősödő bűnözés is sújtja. Jelen írásban kutatásunk intézményi szintjére, konkrétan az óvodavezetőkkel és óvónőkkel készített interjúkra helyezzük a fókuszot. Mivel tanulmányunkban jelenleg csak az intézményi szereplők narratíváit elemezzük, ez a megközelítés önmagában nem alkalmas a helyi társadalmi valóság komplexitásának teljes feltárására. Ugyanakkor lehetőséget ad arra, hogy jobban megértsük a helyi integráció egyik kulcsszereplője, az óvodai intézmény értelmezéseit és gyakorlatait.

Végül egy megjegyzés: tisztában vagyunk a kutatói pozicionalitás okozta hatásokkal, aminek következtében az interjúalanyok narratíváiban óhatatlanul tükröződnek azok a hatalmi viszonyok, amelyek nemcsak az óvodapedagógusok és a szülők, a többségi magyar és a kisebbségi roma megszólalók között, hanem a fővárosból érkező kutatók és a kistépülésen élő interjúalanyok között is fennállnak. Kutatásunk során igyekeztünk ezekre a tényezőkre reflektálni, és az általunk gyűjtött adatokat ennek tudatában elemezni.

EREDMÉNYEK

Ebben a részben négy témakörben vizsgáljuk az eliasi civilizációs folyamat óvodai vonatkozásait. Elemezzük (1) az óvónők szerepfelfogását és integrációs „küldetését”, amelyben meghatározó szerepet kap a befogadás és a semlegesség elve; (2) bemutatjuk az óvoda által közvetített és betartatott normákat; (3) feltárjuk az ezek elsajátítását szolgáló hétköznapi gyakorlatokat; végül pedig (4) elemezzük az intézmény szülőkhöz való viszonyát. Elemzésünkben a bourdieu-i intézményes szimbolikus erőszak fogalmát használjuk, amely segít feltárni a hatalom helyi működésében az óvoda – és azon belül az óvónők – civilizációs ágensként, a közösségi normák elfogadtatásában betöltött szerepét. Dolgozatunkban az intézményi disszonancia fogalmával az intézményi (formális) semlegesség és a helyi társadalomban meghatározó etnikai és szociális (informális) különbségtétel kettősségét elemezzük és bemutatjuk, hogy az óvoda eliasi értelemben vett civilizatórikus szerepe és színvaksága hogyan válik az etnikai különbségek megerősítésének forrásává.

Óvodai integráció: a csoportsemlegesség és az egyéni különbségek narratívái

Az óvónőkkel és óvodavezetőkkel készült interjúk alapján szerep- és feladatfelfogásukban egyértelműen meghatározó az óvoda civilizatórikus szerepe: a közösség által kulcsfontosságúnak tartott, a társadalmi együttélést lehetővé tevő normák „megtanítása”, valamint a település gyermekeinek – és rajtuk keresztül családjaik – „integrálása”. Ehhez szorosan kapcsolódik a megkülönböztetésmentesség elvének hangsúlyos narratívája. Amikor nyíltan rákérdeztünk arra, hogy mi az óvónői munka legfontosabb feladata, szinte kivétel nélkül az adott közösség alapvető normáira történő nevelést és az integrációt említették, mindezt az egyenlő bánásmód elvének keretébe ágyazva.

„Én azt gondolom, hogy mi óvónők azért a gyerekeket mindig úgy fogadjuk, hogy gyerekek, szülőkön kívül, és ők is beintegrálhatóak. [...] Itt most mindegy, hogy románokról, ukránokról [*az adott településen kontextusában ők is romák – a szerzők*], bárkiről beszélünk. Tehát itt vegyes csoportok vannak, elfogadjuk a kicsit, a nagyot, az ügyeset, az ügyetlent, a mindent, mindegyik gyereknek van pozitívuma.” (A. tagóvoda-vezető)

A megkülönböztetés a szakmai narratívában csak a képességek és egyéni készségek mentén fogalmazódik meg, de ebben a narratívában is az elfogadásra és elfogadtatásra helyeződik a hangsúly:

„... senkit nem szoktunk úgymond elutasítani azért, mert ilyen vagy olyan, vagy amolyan. Nekünk volt SNI-s gyerekek, nekünk mindenféle gyerekek van. Annak idején is volt. Tehát az összetételt mi soha nem nézzük.” (N óvónő)

A gyermekek közötti különbségekre nem került ebben a hivatalos beszédben etnikai címke, ellenben azok egyéni különbségként és sajátosságként tételeződnek.

A befogadó szemlélet és az etnikai különbségtétel elkerülésének vagy reflektálatlanságának ellenére a három településen szembetűnőek az óvoda összetételének eltérései: míg a falusi terepen, ahol egyetlen óvoda van, természetes, hogy minden gyerek ebbe az óvodába jár, a városi közegben ez már egyáltalán nem magától értetődő, az alföldi terepen az óvónőknek és az óvodavezetésnek nagyon jelentős szülői ellenállást kell „megtörnie” annak érdekében, hogy az óvodák és óvodai csoportok etnikailag és szociálisan vegyesen működjenek.

„...beiratkozáskor gyakran találkozom [azzal], hogy mismásolja, de olyan csoportba szeretné, ahol... szoktam mondani, hogy olyat anyuka nem, olyan csoport nincs, de higgye el, hogy nem lesz gond,

és aztán megtapasztalják, hogy nem. Azt gondolom, hogy itt azért jól fogjuk őket. Azt gondolom, hogy meg is mondjuk, mert itt azért van napi találkozás.” (A. óvodavezető)

Az utóbbi idézet példa az integráció melletti kiállásra, a különbségek aktív lebontására (*undoing boundaries*), ami nemcsak az elbeszélés és a pedagógiai szándék, hanem az integrációs gyakorlat szintjén is megjelenik, hiszen a vegyes csoportoknak köszönhetően mindennaposak a találkozások roma és nem roma szülők és gyerekek között. Komoly erőfeszítéseket tesznek, akár a helyi nem roma szülők akaratának ellenszegülve is, hogy az együttnevelés kívánatosságáról, pozitív tartalmáról utóbbiakat meggyőzzék. Hogy ez a fajta meggyőzés, határlebontó narratíva és gyakorlat nem mindenhol van jelen, arra példa a másik városi terepünk, ahol már az óvoda szintjén megtörténik a roma „középosztály” elvándorlása a környékbeli gettósodott falvak óvodáiból, és aki teheti, elhozza a gyermekét a legközelebbi város egyházi óvodájába.

Civilizatórikus misszió: a közösségi normák elsajátíttatása

Az intézmény civilizatórikus szerepe a gyerekek (és családjaik) óvodai (és tágabb értelemben a helyi társadalomba való) beilleszkedésről való beszédben jelenik meg a legerősebben. Ez az a terület, ahol az óvoda, mint civilizációs ágens (Ferge 1997) működése kapcsán a bourdieu-i szimbolikus erőszak jelensége a leginkább tetten érhető. A beilleszkedés legfőbb eszköze a közös, mindenki által betartandó viselkedési normák elsajátíttatása és betartatása. Az elvárások egyértelműen a középosztály normarendszerét és lehetőségeit tükrözik. Ezek az elvárások (ahogy a későbbiekben bemutatjuk) – akár nem szándékolt következményként – egyértelműen megjelenítik a „másikat” is, akit integrálni kell a középosztályhoz. Az integráció és a beilleszkedés óvónői narratíváiban – vagyis amikor arról van szó, hogy kiket kell integrálni – vegyesen jelennek meg az osztály- és etnikai alapú azonosítások: hol szegény, hátrányos helyzetű családokról és gyerekekről beszélnek, hol kulturális terminusokban fogalmaznak, vagy direkt módon cigány családokról szólnak. Érdemes végignézni, hogy melyek a legfontosabb, mindhárom terepen említett elvárások és azok milyen hatalmi viszonyokat implicálnak.

A legfontosabb intézményként lefektetett normák, amikkel mindhárom terepen találkoztunk: a pontosság, a tisztaság, a rendes öltözet és a rendes viselkedés.

A pontosság – az óvodai környezetben a reggeli és délutáni pontos érkezés – kiemelt normaként jelenik meg, még akkor is, ha az óvónők is tisztában vannak a halmozott hátrányokkal küzdő, sokgyerekes roma anyák helyzetével, akikhez időnként kontextustól függően még megértéssel is viszonyulnak:

„Mondok egy példát. Volt, aki nagyon szeretett 9 óra környékén érkezni, de nekünk fél 9-kor létszámot kell leadni a konyha felé és én zárom az ajtókat. És volt, aki ezt nagyon nehezen élte meg. [...] Rugalmasak vagyunk, és mi már azért az évek alatt megtanultuk azt, ha télen nagy a sár és latyak, és nem jönnek, és nem szóltak, akkor tudjuk, hogy ez csak egy napi hiányzás, és másnap úgy fognak jönni. [...] Itt is öt nap után a családsegítőt kell értesíteni, tíz nap után pedig a gyámhatóságot, és nem is tudom, hány, húsz nap után meg családipótlék-megvonás következik.” (N. óvónő)

Vagyis az óvónő ismeri azokat az akadályokat, amik miatt nehezen érkeznek reggelente pontosan a település szélén, rossz körülmények között élő, a gyerekekkel kapcsolatos és a háztartás körüli teendőkkal gyakran teljesen magukra maradt roma anyák az óvodába. (Az interjú más részleteiből kiderült, hogy az óvónők számára is ismert, hogy a férjeik gyakran nincsenek otthon, mert külföldön, vagy távoli munkahelyen dolgoznak.) És bár az óvónők ezeket a körülményeket általában ismerik és „megértéssel viszonyulnak” hozzá,

de csak addig, amíg az intézményi szempontok, ez esetben a házirend szabályai nem sérülnek. A „megértéssel történő viszonyulás” paternalista attitűdöt tükröz. Ilyenkor a szolidaritás hangja átvált az intézmény hatalmi hangjára és explicit módon fejeződik ki az óvoda (illetve óvónők) által gyakorolt bourdieau-i szimbolikus erőszak: habár többször elhangzik, hogy „rugalmasak vagyunk”, de ugyanabban a mondatban fejtik ki a normaszegést követő fenyegetést is, hogy hány nap hiányzás után milyen retorziók következnek. Nyilvánvaló, hogy a hatóságok értesítése súlyos következményekkel jár a családok számára: a gyermekvédelem bevonása a szülői alkalmasság vizsgálatát vonhatja maga után, majd később anyagi szankciókhoz, például a családi pótlék megvonásához is vezethet. A késések miatt a hatóságok bevonásának lehetősége folyamatos fenyegetettséget jelent, amely az intézményi hatalom egyértelmű megnyilvánulása a szegény és/vagy roma szülőkkel szemben. Bár az óvodák igyekeznek kerülni e súlyos fegyelmező eszközök tényleges alkalmazását, pusztá jelenlétük és lehetőségeik általában önmagukban is elegendő normalizáló és fegyelmező erővé képviselnek a családok számára.

A fenti idézet rávilágít arra is, hogy az óvónők maguk is présben vannak: mivel az óvoda kötelező oktatási intézmény, a jelenléte és hiányzást és ez utóbbi szankcionálását törvény és rendeletek szabályozzák. Vagyis az óvónő azzal a dilemmával szembesül, hogy vagy nem jelenti a hiányzást, cinkosává válik a szabályokat szegő szülőknek, mert érti és megérti annak okait, vagy intézményi szereplőként, a „rendszer” ágenseként betartatja a szabályokat azon az áron is, hogy számára is ismert módon még nehezebb helyzetbe hozza a már amúgy is halmozott hátrányokkal küzdő családokat. Ez a dilemma azért terhelődik az óvónőkre, mert az óvoda civilizációs ágensként megkülönböztetésmentesen kényszeríti ki a közösség normáinak elsajátítását és betartását.

Egy másik, minden szereplő által említett norma – amely egyértelműen a középosztályi léthez kapcsolódik –, hogy a gyerek „szépen legyen felöltöztetve”. Ezzel kapcsolatban számos panaszt hallottunk az óvodai dolgozóktól, azonban érdekes módon mindig hozzátették, hogy vannak kivételek. Ezeknél a kivételeknél válik nyilvánvalóvá, hogy az öltöztetéssel kapcsolatos panaszok valójában elsősorban a roma szülőket célozzák. A „rendes” öltözékre vonatkozó intézményi elvárás így lesz világos példája annak, hogyan működik az integráció fegyelmező mechanizmusa: a roma és szegény családokból érkező gyerekeket kívül-belül a középosztály normáihoz kell igazítani. A „rendes öltözet” mögött pedig a „tisztas szegénység” eszméje is felsejlik, amely nemcsak a szegénységben élőket hibáztatja társadalmi helyzetükről, hanem azt is elvárja tőlük, hogy szegénységüket elrejtésék.

Az öltözködési kapcsolatos narratívák némelyike kibillen az intézményi színvakság elvéből és egyértelműen etnicizálja a középosztályos öltözködési normákat megszegő szülőket. Az alábbi idézetben egyértelműen megfogalmazódik hogy a másság a romákat jelöli, hiszen az adott település kontextusában a „románok” és az „ukránok” is határon túli, magyarul beszélő, de roma etnikumú családokat jelölnek.

„Az a baj, hogy ugye ezek a gyerekek, most mindegy, román, cigány, ukrán, [az adott kontextusban mindhárom csoport roma etnicitást jelent – a szerzők] olyan körülmények közül jönnek, ahol nincs szabály, nincs tisztaság stb. De vannak kivételek, mert azért a cigányok között is vannak ám olyan tiszta gyerekek és rendezetten jövők.” (A. óvónő)

Az öltözködési normák hangsúlyozása mindenhol meghatározó szerepet játszik: míg a városi óvónő ezen keresztül határozza meg a másságot, addig a falusi óvoda vezetője épp ellenkező módon használja az öltözködést annak szemléltetésére, hogy a faluban élő romák mennyire igyekeznek asszimilálódni a többségi elvárásokhoz – szemben a szomszédos falvak roma közösségeivel.

„Én most bevallo nektek, látom a kis gyerkőcöket, és én mindig azt mondom, hogy rendes gyerekeink vannak. Annyira kis szépek. És nem tudsz a ruhaösszeállításukban vagy higiéniai szempontból kifogást találni. Vannak kirívó esetek, nyilván nálunk is, de többségében nagyon kulturáltan öltözködnek. Nagyon szépek is, adnak a szülők arra, hogy a gyerekek nagyon szépen járjanak óvodába és semmiképpen ne lógjanak ki a többi gyerek közül. Sokszor azt szoktam mondani, hogy némelyik roma gyerkőcünk sokkal szebb és drágább, meg igényesebb ruhákat visel, mint mondjuk némelyik magyar.” (N. óvónő)

Az idézetben egy másik fontos megállapítás is megjelenik: annak fel- és elismerése, hogy a roma szülők erejükön felül igyekeznek öltöztetni gyermekeiket. A kis településeken olyan erős az elvárás és az asszimilációs kényszer, hogy a roma családok anyagi lehetőségeiken túlmutató erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy gyermekeik ruházata még a többségi középosztálybeli szülőkéhez képest is kifogástalan legyen – nehogy „szó érje őket”, vagy az öltözködésük alapot adjon a kirekesztésre.

Más narratívákban azonban a tisztaság, valamint annak minden kapcsolódó attribútuma – például a szag – egy tágabb társadalmi gyakorlat metaforájává válik. Ebben az esetben nem pusztán higiéniai kérdésről van szó, hanem a kíméletlen társadalmi kirekesztésről és a rasszizálás hétköznapi mechanizmusairól. A tisztaságról és szagról szóló elbeszélések számos helyzetben az etnikai határok kijelölésének eszközeként működnek (Synnott 1991), meghatározva a kirekesztés és befogadás szabályait az adott tisztasági normák és elvárások mentén.

„Éppen most volt itt egy szülő előttetek, és akkor hát »ugye tudom, hogy milyen tiszta az egész család« [hivatkozik a szülők elbeszélésére az óvodavezető – a szerzők], de végül is tíz percet sétáltam és szelölttettem az irodát.” (A. óvodavezető)

Az intézményvezetők által megfogalmazott normák között érdemes kiemelni a viselkedésre és a beszédmódra vonatkozó elvárásokat is. Ezek egyértelműen az iskolázott középosztály normáihoz igazodnak: tiszteletudó kommunikáció, a trágár szavak kerülése, udvarias beszéd. Az óvónők ezeket az elvárásokat elsősorban a szülők irányába fogalmazták meg, ugyanakkor mindennapi gyakorlatukban a gyerekeket is ezekre próbálták tanítani, közvetetten pedig a szülők „nevelésére” is törekedtek. Ez jól rávilágít arra, hogy az óvónők szerepfelfogásában kiemelt helyet kap a szülők edukációja – ami különösen felerősödik olyan szülők esetében, akik a társadalmi státusz szempontjából az óvónők alatt vannak és ezen felül még romák is –, amelyet az intézményes nevelés szerves részének tekintenek.

A szülők edukálása: intézményi paternalizmus

Ahogy korábban már felsejlett, az óvoda civilizatórikus feladata, és a bourdieu-i értelemben vett szimbolikus erőszak elsősorban a szülőkre, de az egész családra is vonatkozik. Az óvodapedagógusok szakmai szerepfelfogása tehát nem merül ki a gyermekek nevelésében, hanem a szülőkkel kapcsolatban is pedagógiai feladatokat fogalmaznak meg. Narratíváikból egyértelművé válik, hogy hivatásuk részeként tekintenek a szülők edukálására, különösen, ha alacsonyan iskolázott roma szülőkről van szó. Az alábbi idézet jól példázza ezt a szemléletmódot:

„Pedagógusként igazából nekünk kötelességünk rugalmasnak lenni, hogy tudjunk kommunikálni az elit szülővel is, meg találjuk meg a hangot az akár nagyon fiatal iskolázatlan roma szülővel is. Tehát ez hozzátartozik a szakmánkhöz, hogy találjuk meg a hangot. Nyilván teljesen más szinten meg máshogy kell beszélgetni ezekkel [a fiatal, iskolázatlan roma anyákkal – a szerzők], de van, aki mondjuk könnyen megérti, de van, akivel úgy kell bánni, hogy érezze, hogy azért ez egy intézmény, amiben követnie kell

mondjuk szabályokat, meg szokásokat, és nem ő fogja meghatározni azokat. Ezt nehéz volt megértetni néhány szülővel, hogy nem úgy járunk, ahogy akarunk itt, ha most esik, akkor nem jövünk [...] Tanítjuk őket.” (N. óvodavezető)

A következő beszámoló rávilágít arra, hogy az óvónő a szülőkhöz is pedagógusként, egyértelmű hatalmi pozícióból és nem pedig partnerként viszonyul. A szülők kiskorúsítása, gyerekként való kezelése egy jellegzetes pedagógiai-intézményi attitűd Magyarországon, amely más területeken – például az egészségügyben vagy a csecsemőgondozásban – is tetten érhető. Ez a hozzáállás az egyenlőtlen viszonyokat erősíti, kijelölve a szerepeket az intézmény és a család között. Roma szülők esetében mindez tovább mélyül a fennálló etnikai hierarchia mentén, amelynek következtében a leereszkedő, kioktató tónus még hangsúlyosabbá válik.

„Itt a szülővel is van egy ilyen napi kapcsolat. Nagyon nehéz megtalálni hozzájuk az utat, ez biztos. De érdemes. Szoktam mindig mondani, mert ha találunk valami olyan dolgot, amit meg tudunk náluk dicsegni, akkor a csillagokat lehozzák. Ha mondom neki két-három jó szót, és akkor utána mondom, hogy mi a nem jó, akkor sokkal jobban veszi.” (A. vezető óvónő)

Az óvónő ugyanazokat a pedagógiai eszközöket említi a szülőkkal való interakciókkal kapcsolatban, mint amelyekkel a gyerekeket nevelik: a pozitívumok keresése és megerősítése és a problémák ebbe való beágyazása. Tehát a szülőre is „nevelendő” szubjektumként tekint és a pedagógiai eszköztárából azoknak a progresszívnek gondolt elemeket alkalmazza, amely az együttműködést nem fenyegetéssel, hanem motivációval igyekszik elérni. Ez azonban nem változtat azon, hogy a szülőre csak abban az esetben tekint partnerként, ha az kérdés nélkül elfogadja az intézmény normáit, szabályait és feltételeit. A fergei értelemben vett civilizációs ágensként tehát változatos eszközökkel éri el az intézmény által közvetített közösségi normák elfogadtatását és betartatását a szülőkkal is.

A civilizatórikus misszió nem csupán a szegény vagy roma családokra korlátozódik. Az óvónők paternalizmusa a legvilágosabban akkor mutatkozott meg, amikor etnicitástól és társadalmi osztálytól függetlenül nyilvánultak meg:

„Ezzel [a szabályok betartatásával] nagyon sokat dolgozunk és küzdünk érte, és bizony van, hogy be kell hívni külön szülőt vagy családot, átbeszélni vele az óvodai szabályzatot [...] Ebben nem kivételek sajnos a nagyon jó körülmények között élő családok sem. Úgy veszik néha, hogy mintha joguk volna beleszólni a nevelésbe.” (N. óvodavezető)

Ez a megfogalmazás meglehetősen meglepő: lehet, hogy csupán félreérthető a megfogalmazás, de az óvónő elmondásából egyértelmű, hogy úgy véli, a szülőnek nincs joga beleszólni a gyermeke nevelésébe. Ez még akkor is riasztó, ha feltételezzük, hogy ezt az óvodai környezetre leszűkítve értette. Az intézményi szimbolikus erőszak tehát mindenre kiterjed, célja a különállások és szabálytalanságok megregulázása, az az intézményes normák rákényszerítése az egyénre valamint a homogenizálás. Ugyanakkor ez a fegyelmezési rendszer és szabályrendszer legérzékenyebben azokat érinti, akik a legmesszebb állnak az elképzelt középosztályos normáktól – vagyis azokat, akiknek a legnagyobb szakadékot kell áthidalniuk. Miközben az intézmény nem igazítja normáit és elvárásait a különböző társadalmi háttérű családokhoz, az alkalmazkodás terhe egyértelműen azokra nehezedik, akik a legtávolabb állnak a többségi normáktól. Más szóval, a látszólag semleges, mindenre egyformán érvényes bánásmód valójában a legnagyobb nyomást éppen a roma és marginális helyzetű családokra helyezi, hiszen ők kényszerülnek a legnagyobb mértékű igazodásra.

A kétféle intézményi hang, az óvónők személyes hangja

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan különíthető el és válik el egymástól a különböző hangok és beszéd-módok rétegződése a két településen készített óvodavezetői és pedagógusi interjúkban. Ellmer (2020) megállapításait követve egy éles széttartás figyelhető meg a két fő narratív szint között: (1) az intézmény hangja, ami az óvoda pedagógiai és bürokratikus elveinek elbeszélése, és ami a formális, hivatalos diskurzus szintjén marad (formális – közpolitika szintje); (2) az intézményvezető hangja, ami az óvodai szabályok és normák gyakorlati megvalósításáról szóló elbeszélés, és ami a bürokratikus elvek implementációjára reflektál; ez utóbbiba vegyül az óvónő személyes hangja, ami közvetlen élményekkel és vélekedésekkel átszőtt narratíva. Ez az utóbbi kettős hang szorosan kapcsolódik Lipsky korábban ismertetett *utcai szintű bürokrácia* elképzeléséhez, vagyis a hivatalos közpolitikai célok és azok gyakorlati megvalósítása közötti különbségtételhez. Hasonló megfigyelést tett Ellmer is ausztriai példájában, ahol szintén elkülönül az intézményvezető színvakságot és egyenlőséget hirdető hivatalos hangja és az informális kiszólások (utóbbiak kulturális alapon tesznek különbséget a gyerekek között). Az interjúk elemzéséből kitűnik, hogy a beszélők szinte minden esetben váltogatnak e kétféle hang között (*narrative switch*), ami azt jelzi, hogy az intézményi normák nem minden esetben egyértelműek, illetve azok értelmezése és alkalmazása az adott helyzet, illetve a beszélő attitűdjének függvényében változik.

Míg az (1) intézményi narratíva hangsúlyozza a semlegességet, a befogadás egyetemességét és az egyenlőség elvét, addig a (2) az egyéni pedagógusi hangból jobban kiválgatlanak a megvalósulási nehézségei és a megszólaló személyes véleménye. Az intézmények – és rajtuk keresztül azok vezetői és pedagógusai – gyakran reflektálatlanok maradnak a társadalmi különbségekre: a gyerekektől és szülőktől a középosztálybeli normák követését várják el anélkül, hogy a gyermekek egyéni, akár etnikai sajátosságai beépülneek az óvoda mindennapi gyakorlatába. Ez megmutatkozik például abban, hogy a roma nyelv, kulturális elemek – mesék, versek, játékok – nem kapnak helyet az intézményi térben. A személyes hang gyakran a fentiek közötti feszültségre adott válaszként jelenik meg, mintegy kísérletként annak feloldására. Ebből a narratívából kiderül, hogy a pedagógusok valójában nem „színvakok”: látják a különbségeket, és sok esetben megértően viszonyulnak a roma szülőkhöz és gyerekekhez. Ugyanakkor, a többségi normák betartatása nem a szolidaritás irányába, sokkal inkább a különbségek hangsúlyozása és a határok megerősítése felé mutatnak.

Az alábbi idézetben az óvónő személyes hangja jelenik meg, miközben a háttérben felsejlik az intézmény bürokratikus normarendszere, az azt leíró szabályok, valamint az ezek és az óvodai gyakorlatok közötti feltételezett feszültség. A megengedőbb hozzáállás ebben az esetben egy krízishelyzetre vonatkozik, ami azt is jelzi, hogy ez az „alternatív megoldás” nem válhat az óvoda mindennapi gyakorlatának részévé, hanem kivételes, egyedi helyzetként kezelték. Ez pedig megerősíti, hogy az intézmény alapvető normái továbbra is szilárdak és rugalmatlanok maradnak a hétköznapiakban.

„Tudunk róla, ha egészségügyi gondjaik vannak. Meg igyekszünk a segítségükre lenni, ha tudjuk, hogy mondjuk egy édesanya pár hét múlva szül, és mondja, hogy nehéz neki lehordani a gyerkőcöt. Van ilyen anyukám, vagy veszélyeztetett terhes, akkor bejön, megkeres, hogy tudok-e segíteni, hogy most ne járjanak egy pár hétig, addig, míg legalább nincs segítsége, mondjuk, akkor az óvoda rugalmas.”
(N. óvónő)

A szolidaritás hangja ebben a kontextusban feltételezhetően egy női hang, amely empátiát és megértést tanúsít a terhesség kihívásaival, valamint a gyermeknevelés hétköznapi nehézségeivel szemben. Ez a hang

képes az egyéni helyzetek érzékeny kezelésére és az emberi kapcsolatokon alapuló támogatásra. Ugyanakkor ebben a közegben ez a szolidáris hozzáállás nem épül be a fehér középosztálybeli normarendszerbe. Ehelyett egyfajta kivételes, egyéni reakcióként jelenik meg, amely nem válik az intézményi működés részévé. Az óvodai struktúra továbbra is a többségi normák rögzítésére és fenntartására törekszik, így a szolidaritás csak átmeneti, egyes helyzetekre korlátozódó gesztusként érvényesülhet.

Az előző részekben bemutattuk, hogy az intézményi szereplők önképe és feladatfelfogása szerint az óvoda a helyi integráció egyik kulcsintézménye, valamint a helyben mérvadó társadalmi normák elsajátításának kiemelt terepe. Az intézmények narratívái a formális-bürokratikus szinten (1) hangsúlyozzák a „színvakság” és a társadalmi osztályoktól független nevelés fontosságát. Ezzel szemben a nevelési elvek megvalósításáról szóló elbeszélésekben, melyeket átsző az informalitás, rendszeresen megjelenik az etnikai alapú különbségtétel. Ennek egyik példája egy óvónő beszámolója, aki először részletesen és meggyőződéssel érvelt az együttnevelés fontossága és gyakorlata mellett, majd később személyes hangján magától értetődőnek nevezte, hogy saját óvoda korú gyermekét nem a helyi iskolába írta be. Döntését azzal indokolta, hogy az intézmény „összetételét” nem tartja megfelelőnek, mivel *„túl magas a cigány gyerekek aránya”*. Ez az ellentmondás rávilágít arra, hogy míg a formális diskurzus az egyenlőség és az integráció elveit hangoztatja, a személyes döntések és a gyakorlati megvalósítás során a társadalmi és etnikai távolságtartás még mindig meghatározó szerepet játszik.

Az alábbi intézményvezetői interjúrészletben a (1) formális-bürokratikus intézményi hang sejlik fel. A beszélő a normák és szabályok rendszerét hangsúlyozta, amely az intézmény működését meghatározza. Ugyanakkor az elbeszélésben kirajzolódik egy szakadék az intézmény által képviselt elvek, valamint a „felhasználók” – vagyis a szülők és gyermekek – mindennapi szokásai és igényei között. Ez az eltérés nemcsak a szabályok betartásának nehézségeiben mutatkozik meg, hanem abban is, hogy az intézmény működésében mennyire figyelmen kívül maradnak a szülők élethelyzetei és szükségletei.

„A romákra jellemző ez, hogy ők azért a saját szabályaik szerint szeretnek élni. Amikor ide bekerül egy nem nagyon fiatal anyuka, neki is meg kell tanítani, hogy itt rendszer van. Mindig sulykolom a lányokba, amikor néha jönnek ide, hogy így meg úgy akarnak, és mindig mondom, hogy lányok, mi vagyunk az intézmény. Nem mi alkalmazkodunk a szülőkhöz meg a családokhoz, hanem nekik a kötelességük.”
(N. óvónő)

Az idézet utolsó mondata egyértelmű példája az intézményi erőszaknak: világossá teszi, ki diktál, hogyan működik ez a hatalmi helyzet, és felvillantja, hogy nincsenek kompromisszumok, nincs közeledés a szülői, családi, gyermeki érdekek és az intézményi akarat között. A szabályok és normák merevsége, valamint azok egyirányú érvényesítése egyértelművé teszi az intézmény felsőbbrendű pozícióját a „felhasználókkal” szemben.

A következő idézetben az intézményi gyakorlat hangja jelenik meg. Míg a formális-bürokratikus szinten (1) a semlegesség elve és a színvak integráció domináns narratívaként jelenik meg, addig a gyakorlat szintjén (2) a különbségek már jelen vannak – csak hogy reflektálatlanul, vagy, mint ebben az esetben, zavaró tényezőként, amelyet a lehető leggyorsabban el kell rejtetni. Ez a diskurzus rávilágít arra, hogy az intézmény működésében az eltérések nemcsak láthatatlanok maradnak, hanem amikor mégis előbukkannak, inkább problémaként, semmint elfogadással kezelik azokat.

„A roma gyerekek azért hátránnyal indulnak. Kezdjük onnan, amit említettem, hogy alacsony iskolázottság, meg a szokások, azért azt a kultúrát hozza otthonról, szóval úgy kerül az óvodába, hogy min-dent meg kell itt tanulnia.” (N. óvodavezető)

Az eddigiekben elkülönített intézményi, formális-bürokratikus, valamint személyes narratívák arra mutatnak rá, hogy a helyi, intézményi szintű befogadás során a színvak semlegesség szabályok és normák szintjén érvényesül, ám a megvalósítás szintjén, az óvodai hétköznapi elbeszélései során re-etnicizálódnak a gyerekek és családjaik különbségei. A bürokratikus elemek és napi gyakorlatok szétartását, az ebből adódó feszültséget igyekszik gyakran feloldani a privát elbeszélői hang, miközben az megerősíti a helyi csoportokat és re-etnicizálja azokat.

Egy helyi óvónő határozottan szolt a településszintű integráció intézményi gyakorlatáról: *„három ovi van, de integráltan, meg nagyon figyelünk arra, hogy csoportszinten is [integráljanak – a szerzők].”* Ugyanő a roma szülők részvételének, partnerségének hiányát nehezményezte, ami a sikeres integrációt segítené (a gyermekét és a szülőjét egyaránt), viszont a szülők elmaradásának okait részletezve már keveredik az intézményi és a privát hang. Az alábbi elbeszélésrészletben tehát egy narratívaváltás (*narrative switch*) történik.

„Nem jönnek [...] nem vesznek részt szülői értekezleteken meg egyebeken. Tehát ők maguk kivonják magukat.

(Kérdező): *Miért?*

Nem tudom. Lehet, hogy azért van bennük ez a fajta, hogy nem akarok megszegyenülni, mert nem tudok olyan ruhát adni a gyerekekre, vagy benne van ez genetikailag, mert majd ott engem vesznek elő. Tudom, hogy hiányosságaim vannak, és nem tudok rajta javítani, nem is akarok, mert nekem ez így kényelmes, de nem is akarok ezzel szembesülni. Nem tudom megmagyarázni, hogy miért.” (A. óvónő)

Az egésznapos óvoda, a hátrányos szociális helyzetű gyerekek esetében különösen, az erősebb társadalmi integráltság felé vezető utat jelenthetné. A korábban idézett óvónő ezt helyesen vette észre és hangsúlyozta fontosságát. Annak magyarázatára azonban, hogy miért nem élnek a roma szülők ezzel a lehetőséggel, már a privát, a különbségeket újratermelő, időnként megbélyegző hangon szólalt meg:

„És azért gyakran a cigányok nem kívánják az egésznapos óvodát, mert ott is vannak feltételek, kellene pizsamát hozni, meg ott le is kell vetkőzni, és ott akkor kiderül, hogy koszos meg nem tudom. Meg azért azt tudjuk, hogy ők ragaszkodnak a gyerekekhez. Tehát ő nem engedi kirándulni se, mert ő ragaszkodik a gyerekéhez. És félti. Mert hát ebből él.” (A. óvónő)

Az eddig azonosított elkülönített intézményi (1), formális-bürokratikus (2) és személyes narratívák az óvodavezetők és pedagógusok elbeszéléseiben egyértelműen rámutatnak, hogy a helyi intézményi befogadás ellentmondásokkal terhelt folyamat. A színvak semlegesség a szabályok és normák szintjén érvényesül, azonban a megvalósítás során, vagyis az óvodai mindennapok elbeszéléseiben re-etnicizálódnak a gyerekek és családjaik közötti különbségek. Miközben az intézményi diskurzus deklaráltan egyenlőséget és semlegességet hirdet, a gyakorlati működésben a kulturális és etnikai különbségek mégis meghatározó szerepet kapnak – csak hogy ezeket nem ismerik, illetve azokra reflektálva beépítik az óvodai gyakorlatba, hanem problémaként vagy kezelendő különbségként jelenítik meg. A bürokratikus szabályok és a mindennapi gyakorlatok közötti szétartás következtében keletkező feszültséget gyakran az egyéni elbeszélői hang igyekszik feloldani. Ez a személyes narratíva időnként érzelmi azonosulást és empátiát is kifejezhet, máskor viszont

elutasítást, megbélyegzést hordoz, ennek következtében nem bontja le a helyi csoporthatárokat, hanem inkább megerősíti és re-etnicizálja azokat. Így az óvodai integráció nem egy integratív folyamattá, hanem a többségi normák kikényszerítésének és a hierarchizált különbségek felerősítésének terepévé válik.

KÖVETKEZTETÉSEK

Elemzésünkben az intézményi szereplők – az óvónők és az óvodavezetők – narratíváit vizsgáltuk, arra keresve a választ, hogyan értelmezik saját szerepüket, valamint hogy szakmai tevékenységük során milyen határokat érzékelnek a helyi közösségekben, és miként járulnak hozzá ezek fenntartásához. Nem vállalkozhatunk tehát arra, hogy a narratívákon túl, a teljes társadalmi „valóságot” tárjuk fel.

Bemutattuk azt a hierarchikus kapcsolatot, amely az intézmény (és annak képviselői) és a szülők (családok) között fennáll. Ez a hierarchia mind az óvónők, mind a szülők számára természetesnek tűnik, és az intézményes működés magától értetődő rendjeként jelenik meg. Részletesen elemeztük a bourdieu-i értelemben vett szimbolikus erőszak gyakorlatait, amelyek révén az intézmény hatalmat gyakorol a családok és szülők felett, elsősorban a normák meghatározásán és betartatásán keresztül. Az intézményi elvárások nem csupán a gyerekek nevelését szabályozzák, hanem közvetetten a szülők és családok magatartását is formálják, fenntartva ezzel az óvodai integráció és fegyelmezés láthatatlan mechanizmusait. Ugyanakkor fontos felismerni, hogy az intézményi hatalom fenntartását szolgáló szimbolikus erőszak kétoldalú jelenség. Noha a normák kikényszerítése egyértelműen hatalmi aktus, egyben a helyi integráció alapjainak megteremtésében is kulcsszerepet játszik, az intézmény nem csupán egyéni szinten fejt ki hatást, hanem a helyi társadalmi szövet fenntartásának és reprodukciójának eszköze is, amely biztosítja a közösséget összetartó normák és viselkedési minták betartását.

Az elbeszélésekből kiviláglik az óvónők és az óvoda civilizatórikus missziója is, amelynek célja a kulturális különbségek kiegyenlítése és az etnikai különállás csökkentése, hiszen az intézményi norma alapja a színvakság. Színvak integráció esetén az intézmény nem veszi figyelembe a kulturális különbségeket, vagyis osztályalapon integrál. Ferge (2000) munkásságát is meghatározta az osztálykülönbségekre, illetve azok csökkentésére tett hangsúly, ugyanakkor, ahogy azt bemutattuk, a színvak integráció szerves következménye az etnikai hierarchiák újratermelése és a romák rasszizáltságának fenntartása. A hivatásos színvak óvónői narratívák mögött felsejlenek az azokat időnként átszövő rasszizálás narratív és hétköznapi gyakorlatai is, így a romák a színvak integrációban megfosztódnak az etnikai kötődéstől, a pozitív identitás lehetőségétől, valamint a helyi intézményekkel való partneri viszony kialakításától. Miközben a Ferge által használt intézményi szimbolikus erőszak (Bourdieu-tól kiindulva) sokszor legitim eszköznek bizonyult a nagyobb társadalmi kohézió érdekében, viszont eredményeink afelé mutatnak, hogy az állam keretei között a szimbolikus intézményi erőszak az elesettek és megbélyegzettek integrációja során egyrészt úgy pacifikál, hogy nem teremt társadalmi mobilitási pályákat (a szegregált oktatás ennek mintapéldája), másfelől további megkülönböztetéseket és rasszizált megbélyegzéseket termel ki.

Az óvónői interjúkban kétfajta beszédmódot tudtunk elkülöníteni: a formális-bürokratikus narratívákat és a gyakorlati-személyes narratívákat, melyek számos ponton összecsengtek Ellmer (2020) az elméleti bevezetőben is ismertetett írásával. Azon túl, hogy az óvónők narratívájában e beszédmódokat megragadtuk és elkülönítettük, fontosnak tartottuk azok tanulságait és társadalmi következményeit is összegezni, azaz, hogy mit is mondanak el ezek az intézmények szimbolikus hatalomgyakorlásáról, valamint a közösségi határok

lebontásáról és újratermeléséről, a helyi (re)etnicizálás és rasszizálódás folyamatairól. Az elemzés eredményeiből világossá vált, hogy a vizsgált óvodákban a formális bürokratikus (normák és szabályok) szintje élesen elválik a gyakorlatoktól, az ígért színvak integráció befejezetlen marad, miközben a társadalmi határok megerősítése és re-etnicizálása történik. Kutatásunk eredményei abba az irányba mutatnak, hogy a színvak integráció megvalósításában az óvónők meglehetősen magukra vannak hagyva, és ebbe a módszertani tanácsstalansággal átjárt térbe szivárog be hol a többségi előítéletekből táplálkozó, hol az empátia hangján megszólaló óvónői privát hang. Kétségtelen, hogy a szakpolitikának lenne dolga ezen a területen.

HIVATKOZÁSOK

- Bass L. (szerk.) (2012) *Az ötödik év után: Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011*. Gyerekesély Egyesület.
- Bourdieu, P. (1986) *The forms of capital*. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood, 241–258).
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. (1977) *Reproduction in education, society and culture*. Sage.
- Brodkin, E. Z. (2015) Street-Level Organizations and the „Real World” of Workfare: Lessons from the US. *Social Work & Society*, 13(1). <https://ejournals.bib.uni-wuppertal.de/index.php/sws/article/view/420/797>
- Elias, N. ([1939] 1987) *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Ellmer, A. (2020) Caring for Equality? Administering Ambivalence in Kindergarten. *Sociologus. Journal for Social Anthropology*, 70(1), 39–55. <https://doi.org/10.3790/soc.70.1.39>
- Ferge Zs. (1972) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1, 10–35.
- Ferge Zs. (1997) És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In Gombár Cs. – Hankiss E. – Lengyel L. (szerk.) *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról*. pp. 146–174. Budapest: Helikon–Korridor.
- Ferge Zs. (1999) A civilizációs folyamat fenyegetettsége. *Magyar Tudomány*, 44(10), 1153–1169.
- Ferge Zs. (2000). A társadalom pereme és az emberi méltóság. *Esély*, 2000(1), 42–48.
- Grenfell, M. – James, D. (1998) *Bourdieu and education: Acts of practical theory*. Falmer.
- Jenkins, R. (1992) *Pierre Bourdieu*. Routledge.
- Kosar, K. R. (2011) *Street-Level Bureaucracy and the Policy Process*. In Brodtkin, E. Z. –Marston, G. (szerk.) *Work and the Welfare State: Street-Level Organizations and Workfare Politics*. Georgetown University, 15–32.
- Lipsky, M. (1980) *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. Russell Sage Foundation.
- Misetics B. (2021) Miért e lom? Ferge Zsuzsa és az egyenlőség dicsérete. *Mérce*. Elérhető: <https://merce.hu/2021/04/28/miert-e-lom-ferge-zsuzsa-es-az-egyenloseg-dicsereite/> [Letöltve: 2025-05-22].
- Reay, D. (2004) “It’s all becoming a habitus”: Beyond the habitual use of habitus in educational research. *British Journal of Sociology of Education*, 25(4), 431–444.
- Synnott, A. (1991) A sociology of smell. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 28(4), 437–459.
- Swartz, D. (1997) *Culture and power: The sociology of Pierre Bourdieu*. University of Chicago.
- Szőke A. – Geambaşu, R. (2023). „Jó játszást!?”: Az óvodapedagógusi hivatás deprofesszionalizációja és annak feszültségei Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 33(3), 4–33. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.3.1>
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

KÉNYSZEREK ÉS LEHETŐSÉGEK KÖZÖTT EGYENSÚLYOZVA
Szociális munkások többes szerepei helyi lakhatási fejlesztésekben

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.139>

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a fejlesztések kritikai megközelítésében használatos bróker, valamint az utcai szintű bürokraták fogalmainak keretei között értelmezem a szociális munkások többes szerepét. Elemzem azt, hogy hogyan próbálnak a segítség és kontroll között egyensúlyozva egymásnak gyakran ellentmondó érdekeket összehangolni, miközben szociális munkás feladataikon túl a társadalmi integrációt/felzárkóztatást célzó fejlesztési programok megvalósítóiként nagyon különböző helyzetekben kell helytállniuk. Egy kisváros lakhatási politikáján és az ahhoz kapcsolódó fejlesztéseken keresztül elemzem, milyen mozgásterük van a szociális munkásoknak szakmai elképzeléseik érvényesítésére az alapvetően egyéni felelősséget hangsúlyozó, kirekesztő állami szegénypolitika keretei között. Azt is vizsgálom, hogy milyen erőforrásokat mozgósítanak ügyfeleik érdekében, miközben alkalmazkodniuk kell a döntéshozók és a helyi társadalom elvárásaihoz. Arra keresem a választ, hogy a szociális munkások diszkrecionális autonómiája lehetőséget teremt-e szakmai ellenállásra, hogy megkérdőjelezzék, adott esetben mindennapi gyakorlataikon keresztül alternatívát kínáljanak az alapvetően kirekesztő helyi és az állami politikáknak.

Kulcsszavak: szociális munkások szerepei, lakhatási fejlesztések, diszkrecionális autonómia

NAVIGATING CONSTRAINTS AND OPPORTUNITIES

The multiple roles of social workers in local housing development

ABSTRACT

This study explores the multiple roles of social workers by connecting the concept of the broker from critical development literature with the notion of the street-level bureaucracy. It examines how social workers navigate the tensions between providing care and enforcing control, seeking to balance often conflicting interests. Beyond their primary duties, they also serve as implementers of social development programmes. Through a case study of a small town's housing policies and related development initiatives, the paper analyses the extent to which social workers can express their professional opinions within exclusionary poverty governance that emphasises individual responsibility. It looks into the resources they leverage for their clients while meeting the expectations of local decision-makers and the broader community. The study questions whether their discretionary autonomy enables professional resistance and the creation of everyday alternative practices, and whether it can challenge exclusionary policies at both local and national levels.

Keywords: multiple roles of social workers, housing development, discretionary autonomy

¹ ELTE Közgazdaság és Regionális Kutatóközpont. ELTE ÁJK Kriminológia Tanszék.

KÉNYSZEREK ÉS LEHETŐSÉGEK KÖZÖTT EGYENSÚLYOZVA

SZOCIÁLIS MUNKÁSOK TÖBBES SZEREPEI HELYI LAKHATÁSI FEJLESZTÉSEKBEN

BEVEZETÉS

A szociális szakemberek kettős mandátuma, azaz a gondoskodás és a kontroll egymástól elválaszthatatlan szerepei, a fenntartóknak való megfelelés, a szakmai identitás és a szegényekkel való szolidaritás ambivalenciái meghatározzák mindennapi cselekvéseiket (Bányai 2024). Ahogy Ferge Zsuzsa (2013) fogalmazta meg egy nyílt levelében *„Vergődnek a szigorúan szabályozó, gyakran büntető szegénypolitika követelményei és a szociális munkában kötelező segítő szolidaritás között.”* Az elmúlt évtizedben a szociális szakmának további két fontos kihívással kellett szembenéznie. Egyrészt, az állam kivonulása a jóléti szolgáltatásokból, valamint a különböző szociális feladatok és szolgáltatások elsősorban egyházi és egyházközei szervezeteknek való kiszervezése (Czibere–Mester 2020, Havasi 2023) számos eltérő finanszírozású, szervezeti háttérű és megközelítésű szolgáltató megjelenésével járt akár egy településen belül is. Az állami szerepvállalás háttérbe szorulásán alapuló szegénypolitika a különböző feladatok kiszervezésén túl az egyéni felelősséget hangsúlyozza és a szegénység strukturális okainak megoldása helyett a hangsúlyt az egyéni helyzetek és problémák kezelésére, a szegénység kormányzására helyezi (Soss–Fording–Schram 2011), ami behatárolja a szociális munkások cselekvéseit. Másrészt, a magyar állam nemcsak kivonult a legszegényebbek támogatásából, hanem annak forrásait fejlesztési projektekbe szervezte ki. Ezzel a szociális munkások jelentős része kapcsolódott be különböző fejlesztési projektekbe, ami új szerepek, megoldási lehetőségek és kihívások elé állította őket. Ráadásul az állami rendszer alulfinanszírozottsága és a jelentős szakemberhiány miatt a szociális munkások gyakran egyszerre dolgoznak az állami szociális ellátórendszerben és kiegészítő jövedelemként különböző fejlesztési programokban.

2010 után az állami kontroll erősödése a fejlesztési források és célok kijelölése felett együtt járt a „felzárkóztatás” – egyéni felelősséget előtérbe helyező – megközelítésével és a fejlesztések célrendszerének depolitizálásával (Ferguson 2006). Az esélyegyenlőségelvű fejlesztéspolitika háttérbe szorulása és garanciális elemeinek eltűnése megnyitotta a lehetőségét annak, hogy az önkormányzatok saját érdekeiknek megfelelően átértelmezzék és használják a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok „felzárkóztatására” szánt fejlesztési forrásokat. Mindezt felerősítette a 2014 után erősödő abszorpciók nyomása és a fejlesztési források felhasználása felletti laza kontroll (Medve–Bálint–Martin–Nagy 2022), amely az állami recentralizáció során a pénzügyileg „kiszáritott” önkormányzatoknak, különösen az olyan periférikus területeken, ahol az önkormányzatnak alig vagy egyáltalán nincs bevétele (Hegedüs–Péteri 2015, Jelinek 2020), egyfajta mentőövként szolgált. Az önkormányzatok többségének tehát szüksége van a település menedzseléséhez a hátrányos helyzetű csoportok integrációját/felzárkóztatását célzó (európai uniós) fejlesztési forrásokra, és azt – az esélyegyenlőségelvű politika háttérbe szorulásával és a fejlesztések feletti lazuló kontrollal – saját érdekeiknek megfelelően el tudja téríteni különböző társadalmi csoportok és intézmények felé (Keller–Virág 2023, Virág 2024).

Tanulmányomban egy kisváros lakhatási politikáján és az ehhez kapcsolódó fejlesztéseken keresztül azt vizsgálom, hogy a helyi és a tágabb társadalmi mezőben különbözőképpen beágyazott, eltérő pozícióban levő szereplőknek milyen elképzelései vannak a helyi társadalomról, hogyan értelmezik a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok és lakónegyedek fejlesztésére irányuló projekteket. Hogyan tudnak együttműködni a helyi projektosztály (Kovách–Kučerová 2006, 2009) különböző szereplői a fejlesztések kidolgozásában és a források megszerzésében? Hogyan formálják azokat érdekeiknek megfelelően, hogy végül mindenki sikerként értékelje a fejlesztést és annak megvalósulását (Mosse 2005)? Tanulmányomban a szociális munkások többes szerepére fókuszálok, ahogyan a különböző elvárások és lehetőségek között navigálva próbálják érvényesíteni saját szakmai elképzeléseiket az alapvetően egyéni felelősséget hangsúlyozó, kirekesztő szegénypolitika keretfeltételei között. E többes szerep megragadáshoz egyszerre használom a kritikai antropológiai irodalom bróker fogalmát (Lewis–Mosse 2006, Virág–Jelinek 2019, Kovai 2020), amely a közvetítői, fordító szerepet tágabban értelmezi, mint a projektosztály fogalma, és az „utcai szintű bürokraták” (*street level bureaucracy*) (Lipsky 2010, Brodtkin 2015) fogalmát, amely elsősorban a szociális munkások és az ügyfelek közötti viszonyokra fókuszál. Esetünkben a helyi családsegítő szolgálat vezetői közvetítő, fordító szerepet töltenek be a helyi politikai vezetés és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok érdekei és szándékai között, miközben szakmai céljaik megvalósítása érdekében különböző forrásokat mozgósítanak, különböző szereplőket kapcsolnak össze. Krémer (2021) a szociális munkások hatalomhoz való viszonyainak elemzésében ezt „ *kreatív kijárássra alapozott szociális munkának*” nevezte. Elemzésemben bemutatom, hogy ennek milyen lehetőségei és korlátai vannak, milyen együttműködések és függőségeket alakítanak ki a különböző szereplők között. Egy kisváros „telepfelszámolási”² programján keresztül a projektet koordináló önkormányzat és a szegregált területen élő családokkal kapcsolatban levő szociális szakemberek együttműködését elemezve arra keresem a választ, hogy a helyi szociális szakembereknek milyen, elsősorban helyi beágyazottságból fakadó kapcsolati erőforrásaikat kell megmozgatniuk ahhoz, hogy befolyásolni tudják a helyi politikai döntéshozók szándékait annak érdekében, hogy a legkiszolgáltatottabb családok számára forrásokat (szociális bérletet, munkahelyet, képzési lehetőséget) tudjanak biztosítani. Milyen kapcsolatokat tartanak fent, hogyan „fordítják le” a fejlesztési projekteket az abban részt vevők számára, hogy értelmezhetővé váljon a pályázat célja, időtávja és a megvalósítás módja? Hogyan tudnak egyensúlyt teremteni a különböző szereplők szándékai és érdekei között, miközben ők maguk is részesei annak az érdekeken alapuló függőségi láncnak, ami fenntartja és mozgatja a fejlesztéseket? Más szempontból, a szociális munkások diszkrecionális autonómiája milyen lehetőséget teremt arra, hogy ellenálljanak a helyi elit „eltérítési” szándékainak, hogy megkérdőjelezzék, adott esetben mindennapi gyakorlataikon keresztül alternatívát kínálnak a helyi politikáknak?

A tanulmányban a legfontosabb fogalmi keretek, a kutatási módszertan és a kutatás terepének bemutatása után egy adott „telepfelszámolási” programon keresztül elemzem a helyi politikai vezetés és a családsegítő szolgálat kapcsolatát, a szociális szakma mozgásterét és lehetőségeit.

2 A szegregált területek fejlesztésére irányuló programok elnevezései és tartalma rendkívül változatosak, ebben a tanulmányban az egyszerűség kedvéért minden ilyen térbeli beavatkozást, követve a helyi szóhasználatot, telepési programnak/telepfelszámolásnak nevezek.

AZ ELEMZÉS FOGALMI KERETEI

Tanulmányomban a szociális munkások többes szerepét, a fejlesztésekben való közreműködésüket egyrészt a fejlesztések kritikai megközelítésén keresztül a „bróker” fogalmával, másrészt az „utcai szintű bürokraták” fogalmának keretei között értelmezem.

A fejlesztések értelmezésében kiindulópontom a kritikai fejlesztési irodalom, amely a fejlesztésben részt vevő szereplők által a globális és helyi társadalmi és hatalmi viszonyok mentén kialakított narratívák, célok, érdekek és a megvalósítás közötti kapcsolat feltárására fókuszál, azaz a fejlesztések szándékolt célja és mindennapi gyakorlatai közötti kapcsolatot vizsgálja. Ez a megközelítés a különböző léptékeken különböző hálózatokba és intézményekbe beágyazott szereplők érdekeit, céljait és egymás közötti kapcsolatait, a megvalósítás során pedig a fejlesztésben részt vevő szereplők érdekegyeztetési folyamatait, valamint a „fejlesztendő” csoportok társadalmi helyzetének változását vizsgálja (Escobar 1995, Mosse 2005). A fejlesztési folyamatban a különböző szereplők a projektek eredetileg megfogalmazott célkitűzéseit sok esetben figyelmen kívül hagyják, újraértelmezik, nem hivatalos célokat követnek a hivatalosak helyett, és mindannyian a saját pozíciójukból fakadó érdekeik szerint teszik ezt. A fejlesztési programok mindennapi gyakorlataiban, a megvalósítás során a különböző társadalmi pozícióban levő szereplők igyekeznek javaslataiknak, elképzeléseiknek, a különböző érdekeket összeegyeztetve érvényt szerezni. A fejlesztési projekt különböző érdekek mentén való értelmezések folyamatában konstruálódik, és akkor válik sikeressé, ha az abban részt vevők többsége képes azonosulni a domináns csoportok által képviselt célokkal és narratívákkal (Mosse 2005). Ebben a folyamatban jelentős szerepe van a brókernek, akik egyfajta közvetítői vagy fordító szerepben helyezkednek el a különböző érdekeket képviselő aktorok, szervezetek és intézmények között. Egyszerre működnek az erőforrások kapuőreiként és elosztóiként, ugyanakkor a különböző érdekek lefordításával és összehangolásával képesek különböző társadalmi csoportok, szervezetek között navigálni, a fejlesztések új értelmezéseit, narratíváit létrehozni (Lewis–Mosse 2006). Kovách és Kučerová (2006) kelet-közép európai jelenségként a projektosztály fogalmával ragadták meg ezt a közvetítői szerepet, mely osztály tagjai hatékonyan hidalják át a finanszírozók és a helyi közösségek közötti szakadékot a projektalapú fejlesztési kezdeményezésekben. A projektosztály tagjai jellemzően jelentős társadalmi tőkével rendelkeznek, amely lehetővé teszi számukra, hogy különböző fejlesztési projekteket tervezzenek, hajtsanak végre és felügyeljenek. Mindezzel formálják a helyi hatalmi struktúrákat, gyakran kulcspozíciót töltenek be a fejlesztési politikákkal kapcsolatos döntéshozatali folyamatokban.

Míg a kritikai fejlesztési irodalom és a bróker fogalma, elsősorban a különböző szereplők közötti egyeztetési folyamatokra, Kovách és Kučerová projektosztály fogalma pedig a közvetítői szerepen túl a különböző forrásszerzési és elosztási mechanizmusokra fókuszál, addig az utcai szintű bürokraták irodalma (Lipsky 2010) az ügyfelek és az utcai szintű bürokraták közötti interakciókat helyezi a középpontba. Az utcai szintű bürokraták a szakpolitikai döntéshozatali lánc utolsó láncszemeként olyan szereplők, aki közvetlen kapcsolatban állnak az ügyfelekkel, ugyanakkor *„viszonylag nagyfokú mérlegelési jogkörrel és a szervezettől való viszonylagos autonómiával”* rendelkeznek, azaz jelentős mozgásterük van *„a szervezetük által nyújtott juttatások és szankciók jellegének, mennyiségének és minőségének meghatározásában”* (Lipsky 2010:13). Mindennapi mérlegeléseiket és döntéseiket számos tényező befolyásolja, többek között szakmai megítélésük, társadalmi háttérük és beágyazottságuk, valamint a helyi társadalomhoz való viszonyuk és szervezetük kontextuális dinamikája. Brodtkin (2020) tanulmánya azt elemzi, hogy a különböző szervezeti háttérrel és működési mechanizmusokkal rendelkező szervezeteken belül az utcai szintű bürokratáknak milyen különböző kihívásokkal

kell szembenéznie. Arra a következtetésre jut, hogy az intézményi kontextus alapvetően befolyásolja, hogy az utcai szintű bürokraták hogyan reagálnak a kihívásokra, valamint kiemeli a szervezeti ellenőrzés fontosságát a végrehajtásban.

Az utcai szintű bürokraták munkájuk során összetett társadalmi viszonyok között navigálnak, ahol az érdekességgel és a méltányossággal kapcsolatos felfogásaik befolyásolják mindennapi cselekedeteiket és döntéseiket. Azaz, az utcai szintű bürokraták és az ügyfelek közötti interakciók befolyásolják, alakítják a döntéshozatali folyamatokat is (Raaphorst–Loyens 2020). Az etnográfiai kutatásokon alapuló tanulmányok bemutatják, hogy a társadalmi státusz és az etnikai hovatartozás hogyan formálódik a különböző interakciók során, ami a státusz (re)konstrukció szélesebb politikai dinamikájának részeként értelmezhető (Brodkin 2012, Szőke 2022). E társadalmi tényezők kölcsönhatása a szakpolitikák eltérő végrehajtásához vezethet (Brodkin 2015).

Feladatuk ellátása során az utcai szintű bürokraták olyan helyzetekkel szembesülnek, amelyek gyakran kreatív megoldásokat igényelnek (Lipsky 2010). Ezek az improvizációk kulcsszerepet játszanak az ügyfelekkel közvetlenül dolgozók napi rutinjában, a különböző diszkrecionális gyakorlatok során a formális és az informális közötti határok elmosódhatnak (Hupe 2014, Eiró–Lotta 2024). Előfordulhatnak olyan helyzetek, amikor az eredeti közpolitikai célok a megvalósítás során veszélybe kerülnek és az utcai szintű bürokraták a problémák megoldása során a szabályok és protokollok pontos követése helyett kreatív megoldásokat alkalmaznak, amely akár elősegítheti a szakpolitika eredményesebb megvalósulását is. Következésképpen az utcai szintű bürokraták a köz- és fejlesztéspolitika *de facto* értelmezőinek tekinthetők, amelyek a kormányzat különböző szereplői és az egyén közötti kulcsfontosságú kapcsolódási pontként működhetnek. Azaz, a szervezeteken belüli diszkrecionális mikroyakorlatok közvetve alakíthatják az állam politikáját is (Brodkin 2020).

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Tanulmányom egy több éves terepmunka³ első eredményeire épül, amit kutatócsoportként végeztünk egy alföldi kisvárosban. A terepmunka során a kutatócsoport minden tagja önálló témákon, kutatási kérdéseken dolgozott, de az interjúkat és a tereptapasztalatokat megosztottuk egymással, a tereplátogatások alatti és közbeni beszélgetéseink folyamatosan alakították, kiegészítették a kutatási kérdéseket.

Az elmúlt években a kisváros mint kutatási tér felé különös figyelem irányult (Jelinek–Virág 2020, Kovách 2020), nemcsak azért, mert ezeken a településeken él az ország népességének mintegy harmada, hanem mert ezek a települések elég „nagyok” ahhoz, hogy elérhető legyen az intézmények és szolgáltatások széles köre, amely a lokálisan integrált (Csurgó 2024) befolyásos társadalmi csoportoknak megteremti az intézményi pozicionálás lehetőségét. Ugyanakkor ezek a városok túlságosan „kicsik” ahhoz, hogy elkerülhetők legyenek a mindennapi találkozások, így a személyes ismeretségek és mindennapi érintkezések a helyi társadalmi viszonyok alakításnak egyik mozgatórugójává válnak, azaz „*a helyi társadalom különböző csoportjainak érdekei, problémái sokszor személyes csatornákon keresztül jutnak el intézményi szintű, szélesebb társadalmi csoportokat érintő cselekvésekig*” (Csurgó 2024:77).

E megfontolások alapján szociológiai terepmunkánk kezdetekor a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplőkkel készített interjúk narratívái alapján próbáltuk megragadni a kutatási kérdéseinkhez kapcsolódó legfontosabb helyi diskurzusokat, majd az ezekből az interjúkból kirajzolódó fontosabb

3 A tanulmány az NKFIH-K 143606 „*Helyi szereplők innovációs képességei és lehetőségei a perifériákon*” és a NKFIH-FK138422 „*Mobilitási stratégiák és gazdasági ciklusok- hátrányos helyzetű roma népesség mobilitási stratégiái*” kutatás keretében készült.

témákat további intézményi interjúkból bontottuk ki. A terepmunka során figyelemmel voltunk arra, hogy rendszeresen, időről-időre visszatérjünk a terepre, egy-egy kulcsszereplőt többször is felkeressünk. Ezek a visszatérések nemcsak mélyítették helyi tudásunkat, nemcsak lehetőséget adtak folyamatok, változások követésére, hanem a bizalmi kapcsolat kiépítését is szolgálták: folyamatos visszatéréseink bizonyították a város legfontosabb szereplői számára elkötelezettségünket és megbízhatóságunkat.

Az első hosszabb, állomásozó terepmunkára az első kutatási év végén került sor, ami a további interjúkon túl lehetőséget adott a mindennapi élet megfigyeléseire, rendezvényeken való részvétellel, informális beszélgetésekre is. Formális interjúinkban, informális beszélgetéseink és a megfigyelések során gyakran a mindennapi gyakorlatokra és működésekre, az informális egyeztetések és megoldások módozataira voltunk kíváncsiak, ami feltételezi a kutató és az interjúalanyok közötti nagyon erős bizalmat. A kutatás során számos személyes, érzékeny adatot érintettünk, ezért a kutatócsoportként úgy döntöttünk, hogy mind a személyek, mind a települések nevét anonimizáljuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy ezzel a döntéssel nem tudunk hivatkozni sem a feldolgozott helytörténeti forrásokra, sem más kutatások anyagaira, amelyeken keresztül beazonosíthatóvá válna a kutatott város. Azt gondoljuk ugyanakkor, hogy a kutatási eredményeinkből kirajzolódó mélyebb és általánosabb mintázatok és dinamikák fontosabbak, mint egy-egy konkrét települést név szerint említő esettanulmány.

A terepmunka során én elsősorban a városi önkormányzat vezetőivel, különböző bizottságok tagjaival és a városban működő, önkormányzati, egyházi és alapítványi fenntartású szociális intézmények vezetőivel, munkatársaival készítettem interjúkat. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy ezen intézmények munkatársai kit tartanak szegénynek a városon belül, és mit tesznek annak érdekében, hogy ez megváltozzon. Mindezen belül vizsgáltam az intézményeken belüli és közötti viszonyokat, együttműködéseket is. A legfontosabb intézmények kulcsszereplőivel személyes életútinterjú is készült. Már az első interjúk alapján kirajzolódtak az intézmények szegénységképe és a fejlesztések megvalósulása közötti ambivalenciák. Ezért a kutatás során külön figyelmet fordítottam a „telepfelszámolási” programok folyamatára, interjúkat készítettem nemcsak az intézményi megvalósítókkal, hanem az érintett családokkal is.

A KUTATÁS HELYSZÍNE – A KISVÁROS ÉS A HELYI CIGÁNYTELEP ÉRTELMEZÉSEI

Csendes egy körülbelül 20 000 lakosú alföldi kisváros, amely az ország periferiáján helyezkedik el. Hasonlóan más periférikus helyzetű településekhez, a város lakossága évtizedek óta csökken (Jelinek–Virág 2020). A szelektív migráció, azaz a képzettebb és fiatalabb korosztály elköltözése erősen kapcsolódik a megközelíthetőség, a társadalmi és térbeli kirekesztés, a stigmatizáció és a demokratikus döntési folyamatokból való kizáródás egymással összefüggő, egymást erősítő jelenségeihez (Nagy et al. 2015). A szelektív migráció egyben a kedvezőtlenebb helyzetű népesség helyben maradását is jelenti; az alacsony társadalmi státuszhoz kapcsolódó osztálypozíció és etnicitás szoros összefonódása okán, a város osztályszerkezetét érintő demográfiai átalakulás együtt jár a cigányság arányának a növekedésével is.

Más magyarországi periférikus elhelyezkedésű városokhoz hasonlóan Csendesben is jelentős szerepet játszik az etnikai hovatartozás. A romák aránya 15% körül van, ami folyamatosan emelkedik: az iskoláskorú gyermekek körében becslések szerint 20%. A városban élő romák többsége alacsonyan képzett, tartós munkanélküliséggel küzd vagy foglalkoztatása bizonytalan, a szürkegazdasághoz kapcsolódik, gyakran csak időszakos. Ők alkotják a munkaerő-tartaléksereg jelentős részét (Vigvári–Kovai 2020), akiknek munkaereje a

gazdasági fellendülés idején mozgósítható, akik a kormány gazdaságpolitikájának köszönhetően létrejövő új vidéki munkahelyek (Lux 2023, Zsibók–Koós 2023) betöltésével be tudtak tagozódni a munkaerőpiac legalsó szegmenseibe. Ezek az alacsony képzettséget, gyakran több műszakos nehéz fizikai munkát igénylő foglalkozások nemcsak kiszámítható, stabil jövedelmet biztosítanak a családoknak, hanem egy olyan társadalmi státusz ígéretét is, amely illeszkedik a „munkaalapú társadalom” paradigmájához, amely a dolgozó „érdemeseknek” a társadalomhoz való tartozás ígéretét nyújtja. Emellett a városban és tágabb térségében a lakásépítési/felújítási támogatási programokhoz, valamint a nagy állami infrastrukturális beruházásokhoz kapcsolódóan az építőipar is fellendítette a helyi vállalkozásokat, és – ha csak időszakosan is, de – munkát biztosított számos családnak. Azaz, az elmúlt évtized gazdasági folyamatainak eredményeként a helyi roma lakosságnak egyre nagyobb része rendelkezik stabil, állandó munkahellyel, intézményekben töltenek be különböző pozíciókat, a helyi alsó-középosztályhoz próbálnak illeszkedni, mind gyermekeik továbbtanulási törekvéseiben mind fogyasztási szokásaikban (Szőke–Kovai–Geambaşu 2024). Ugyanakkor fontos kihangsúlyozni, hogy a legtöbb pozíció betöltésére azért van romáknak lehetősége, mert a helyi nem romák már nem tudják vagy nem szeretnék azokat betölteni. A romák társadalmi pozíciójának változására tehát a helyi nem romák társadalmi és térbeli mobilitása is meghatározó hatással van.

A város különböző roma és nem roma szereplőinek elsődleges narratívája alapvetően a békés egymás mellett élésről, gyermekkori barátságokról, közös focimeccsekről, egy-egy meghatározó roma személyiség méltatásáról szól. Az alapvetően személyes, mindennapi tapasztalatokhoz kapcsolódó kölcsönös narratívákon túl, a nem romák részéről megjelenik egy erősen civilizatorikus diskurzus is a romákról. Ez a diskurzus a romák jelentős részét továbbra is a városi társadalmi hierarchia alsó szegmenseibe pozicionálja, és elvárja, hogy „helyzetük javításáért maguk is tegyenek valamit”. Mindezt jól jelzi, hogy a helyi nem roma lakosok zsargonjában a törekvő, társadalmilag mobilabb romákat gyakran „jó romáknak” nevezik, ami azt mutatja, hogy bár erőfeszítéseiket elismerik, ezek a családok még mindig nem számítanak egyértelműen a helyi alsó középosztályhoz tartozónak az etnikai megkülönböztetésen alapuló osztályszerkezetben belül (Szőke–Kovai–Geambaşu 2024). A helyi elit által meghatározott diskurzus az oktatási intézményekhez való hozzáférésben is megjelenik. A „jó romák” gyermekei a város nem szegregált intézményeiben tanulhatnak, amivel nemcsak a békés egymás mellett élés diskurzusát legitimálják, hanem biztosítják az oktatási intézmények fennmaradását is. A városból való szelektív elvándorlás, hogy a nem roma szülők jelentős része már általános iskolába is a közeli megyeszékhelyre viszi a gyermekét, veszélyezteti az intézmények fenntartását, amelyeknek ezért szükségük van a „jó roma” családok gyerekeire. Ugyanakkor az egyházi és állami iskolák közötti iskolai szelekció eredményeképpen kialakult szegregált általános iskolát az önkormányzat egy egyházi kötődésű roma szervezet fenntartásába adta, ami egyrészt legitimálta a szegregációt, másrészt a roma közösségre hárította a szegregált oktatásból fakadó hátrányok kompenzálásának felelősségét.

Az évtizedes szelektív migráció, a város „kiürülése” és az osztályalapú etnikai hierarchiák fellazulásának egymást átfedő és erősítő folyamatai a romák városon belüli térbeli elhelyezkedésében, a térhasználatban is tükröződnek. Bár a romák többsége mind a mai napig a város két nagy szegregált városrészében él, az elmúlt években a telepekhez közeli utcákba, városrészekbe egyre több roma család költözött. A telep és a város közötti határvonal elmosódásával, a romák városon belüli egyre erőteljesebb láthatóságával a nem romák, a városi elit új – elsősorban diszkurzív és szimbolikus – határokat hoztak létre a városon belül.

Értelmezésemben a szegregált romatelepek olyan terek, amelyeket a különböző strukturális pozíciókkal, érdekekkel és attitűdökkel rendelkező szereplők alakítanak (Maestri 2019, Virág 2024) intézményi szabályo-

kon és mechanizmusokon keresztül, ami biztosítja az adott társadalmi csoport ellenőrzését is. Elemzésemben egyrészt a különböző kormányzati szinteken létrehozott szabályokra és intézményekre fókuszálok, másrészt a különböző szereplők mindennapi gyakorlataira, amelyek gyakran újraértelmezik, formálják ezeket az intézményi szabályokat (Lipsky 2010, Brodtkin 2020), és mindezeket keresztül időről időre (újra)konstruálják a telepet és annak határait.

A városban a 2014-ben felülvizsgált ITS⁴ hét szegregátumot azonosított. Fontos megjegyezni, hogy a lehatárolás a 2011-es népszámlálás alapján készült, amelynek foglalkoztatási adataiban még erősen megmutatkozik a 2008-as gazdasági válság hatása. Ugyanakkor a telep felszámolási programok többsége 2016 után, az interjúk pedig 2021 után készültek, egy jelentősen kedvezőbb gazdasági helyzetben. A 2011-es népszámlálás alapján lehatárolt hét szegregált terület közül a városi narratívákban csak kettő jelenik meg telepként, a többi öt szegregált terület jellemzően olyan alacsonyabb státuszú utcákat jelöl, ahol romák és nem romák is élnek. A városi narratívákban telepként megjelenő két terület egyike a város szélén elhelyezkedő legnagyobb, majdnem ezer fős, „hagyományos” cigánytelep, míg a másik azokat az utcákat foglalja magában, ahova erről a telepről költöztek családok a nyolcvanas években OTP-kölcsönrel.

A város „hagyományos cigánytelepe” azokat az utcákat jelöli, amelyet a hetvenes évek szocialista telep felszámolási programjának keretében építettek cigány családok számára. A telep a város vezetőivel, intézményeiben 2021 és 2023 között készült interjú narratívákban egy teljesen új értelmezésben jelenik meg, amely reflektál az elmúlt évek gazdasági és társadalmi változásaira. Az elmúlt években a folyamatos munkaviszony nyal rendelkező családok saját erőforrásaik egy részét a telepi házak felújításába csatornázták, a zsúfoltság enyhítésére gyakran egy-egy szobával megtoldották azokat. A fiatalabb korosztály, élve az állami támogatások adta lehetőségekkel (CSOK, Babaváró) a telep melletti utcákban vásárolt magának ingatlant. A családok telepről való kiköltözése enyhítette a zsúfoltságot, javította a telepi lakhatási körülményeket, egyben tovább erősítette a roma családok jelenlétét és láthatóságát a városban. A roma családok háztartási erőforrásaiból élhetőbbé tett telep a város vezetőinek narratíváiban elismerésre kerül, a narratívákban a telepet a város részeként említik. *„Számomra nincsen már itt telep. Szóval amikor én mondjuk 20–25 éve kimentem oda, teljesen máshogy nézett ki, de az, amit annak idején telepnek neveztek, ez majdhogynem egy sorház, meg néhány utca. Olyan szépen be vannak építve az utcák, olyan szép házakkal, gyönyörűen laknak, az régen pedig tele volt. Csúsz fű, nincsen semmi, és beépítkeztek.”*

A háztartási erőforrások becsatornázásával a telep élhetőbbé vált, a telep melletti utcákba való beköltözésekkel a városrész és a város többi része közötti határ elmosódott. Az önkormányzat a telep városhoz való tartozását és a „felzárkózásért keményen dolgozó” romák városi társadalomhoz tartozását hangsúlyozza. Vagyis, miközben a város vezetése és lakói elismerik a telepen élő családok erőfeszítéseit, hogy a roma családok saját erőforrásaikból fejlesztették a telepet, a telep „narratív felszámolásával” mint térbeli-társadalmi problémát egyben láthatatlanná is teszik (Goldberg 2015). A legnagyobb szegregált terület narratív megszüntetése az önkormányzat számára lehetőséget teremt arra, hogy a társadalmi és térbeli integrációt célzó fejlesztési forrásokat a város más részeire irányítsa át, más társadalmi csoportokat részesítsen előnyben.

4 A 2007–2013-as fejlesztési időszaktól kezdődően az Európai Unió fejlesztési források elnyeréséért minden pályázó városnak Integrált Városfejlesztési Stratégiát (IVS), ezen belül Antiszegregációs Tervet (ASZT) kellett készítenie meghatározott módszertan és tartalom szerint. A 2014–2021-es fejlesztési időszakban ezt a tervet az Integrált Településfejlesztési Stratégiában (ITS) felül kellett vizsgálni.

A „hagyományos cigánytelepen” túl, a városi narratívákban megjelenő másik telep jelentősen alacsonyabb lélekszámú, és arra a két utcára korlátozódik, amelyekbe a nyolcvanas évek elején költöztek roma családok a „hagyományos telepről”, többnyire OTP-kölcsönrel. A városi narratívákban ezek az utcák a legszegényebb roma családok lakóhelyeit jelölik, ahol a leromlott állapotú, zsúfolt lakások összekapcsolódnak a drogok használatával. A szociális munkások narratívájában ezekben az utcákban olyan egykori ipari munkások élnek, akik folyamatos munkaviszonyukra alapozva a nyolcvanas években építettek lakásokat OTP-kölcsönrel, majd a rendszerváltás után egyszerre veszítették el munkájukat és került a lakhatásuk is veszélybe a kamatlábak emelkedése miatt (Molnár 2025).

A HELYI SZEGÉNYPOLITIKA ELTÉRŐ ÉRTELMEZÉSEI

Az önkormányzat szegénységképében, helyi társadalomról alkotott elképzeléseiben a jelenlegi központi kormányzat személyes és intézményi függőségekre épülő (Scheiring–Szombati 2020, Szombati 2021) szegénypolitikájának „lecsorgása” tükröződik. Ennek központi eleme a „munkaalapú társadalom” eszméjén alapuló szegénypolitika, amely alapvetően az állam kivonulása mellett az egyéni felelősséget hangsúlyozza, és a szegénység strukturális okainak megoldása helyett a hangsúlyt az egyéni helyzetek és problémák kezelésére helyezi. Mindez illeszkedik az állam és a rászorulóok közötti viszony újraértelmezéséhez, amely jutalmazza azokat, akik dolgoznak, ugyanakkor megvonja a támogatást azoktól, akik „nem hajlandók” dolgozni (Szikra 2018). Az „érdemesek” és „érdemtelenek” (Gans 1994) közötti narratív és intézményes elkülönítés a szegénység társadalmi okainak az eltagadásán keresztül nem csupán legitimálja az osztályhierarchiát, hanem meg is bélyegezi azok kárvallottjait.

Az önkormányzati képviselők és a polgármester víziója az „élhető, csendes és békés kisváros” megteremtése, amely vonzó tud lenni a fiatalok, a képzettebbek számára, ennek megfelelően különböző intézkedések és fejlesztési elképzelések elsősorban a helyi középosztály megerősítését szolgálják. A helyi lakáspolitikai helyben élő vagy éppen visszaköltöző fiatalok támogatásának vagy éppen megtartásának egyik legfontosabb eszköze, ami illeszkedik a városi vezetés tágabb víziójához, illetve a dolgozó középosztály különböző támogatásokon keresztül való megerősítésének országos narratívájához. Ebbe a koncepcióba illeszkedik például a Fecske-házak kialakítása, ahol fiatal házaspárok öt évet tölthetnek.

Az önkormányzat rendeletei nemcsak meghatározzák a bérlakásokhoz való hozzáférés kereteit, de annak feltételrendszere tükrözi azt is, hogy a város vezetői kitartanak érdemesnek a bérlakások bérlésére, illetve mely társadalmi csoportok városba való be(vissza)költözését preferálják. A lakásrendeletet a 2019-es önkormányzati választások után gyökeresen átalakították. Egyrészt egy átlátható pontrendszer bevezetésével próbálták szabályok közé szorítani a lakáskiutalásokat a korábbi, az elbeszélések alapján alapvetően személyes kapcsolatok alapján elosztott, „urambátyám rendszer” helyett. Az új lakásrendelet tükrözi az állami szinten megfogalmazódó, egyéni erőfeszítéseket és érdemességet jutalmazó, paternalista, ugyanakkor erős kontrolelemeket tartalmazó megközelítést, de a mindennapi gyakorlatokban teret ad az ügyintézők diszkrecionális autonómiájának is, hogy annak keretei között méltányosan járjanak el. Mint ahogy más városokban is történt, a határozatlan idejű lakásbérleti szerződéseket felváltották az egy-két éves szerződések, ami lehetőséget teremt a lakberek és a rezsi folyamatos fizetésének szorosabb nyomon követésére, valamint arra, hogy a lakásokban folyamatosan cserélődjenek a bérlők.

„Hát az úgy szokott történni, hogy olyan kéthavonta nagyjából így összeülünk a kolléganővel, és akkor ellenőrizzük, hogy hogy állnak a kintlévőségeink. Tudjuk azt, hogy nem feltétlenül jó ez, de nem mindenkit ugyanúgy kezelünk, de inkább azt mondom, hogy nem rossz irányba különböztetünk meg, hanem inkább pozitív irányba. Tehát hogyha tudjuk, hogy mondjuk mindig fizette vagy volt már korábban is mondjuk három havi kintlévősége, akkor rászólunk erélyesebben, felhívja, hiszen már olyan személyes kapcsolat alakult ki közöttük, hogy ez hatásos szokott lenni.” (lakásüzemeltető cég munkatársa)

A lakásrendelet fontos eleme lett a lakások rendeltetésszerű használata, amely már nemcsak a szabályozásban, hanem a mindennapi gyakorlatokban is megjelenik: a lakásokat üzemeltető cég munkatársai évente kétszer ellenőrzik a város tulajdonában levő lakások állapotát, azt jegyzőkönyvben rögzítik. A bérlők életvitelének a rendeletben megalkotott szabályokhoz kell igazodniuk, amely túlmegy azon az általános megfogalmazáson, hogy a bérleti szerződés felmondható, ha lakók az *„együttélés követelményeivel ellentétes, botrányos, túrhetetlen magatartást tanúsítanak”*, és tételesen felsorolja azokat a normatív elemeket, amelyeket a bérlőnek teljesítenie kell. Ilyen például a kert tisztán tartásának, művelésének és a kerítés karbantartásának kötelezettsége. Mindezek elég széles diszkrecionalitást biztosítanak a bérleti szerződés felmondására, amellyel az önkormányzat megszabadulhatna az *„érdemtelen”* családoktól. A gyakorlatban a városüzemeltető munkatársai mindig törekednek a közös megegyezésre, igyekeznek elkerülni a kilakoltatásokat. Gyakoribb, hogy a problémás lakókat alacsonyabb státuszú ingatlanokba helyezik a városon belül.

Az önkormányzati lakások és a lakók kontrolljának erősödésével párhuzamosan a lakhatás mint egyre élesebb társadalmi problémára adott válaszként a város folyamatosan bővíti a lakásállományát: egyrészt a lakásokat üzemeltető városi cég közfoglalkoztatottak bevonásával folyamatosan újítja, modernizálja a lakásokat, másrészt próbálnak házakat vásárolni a városon belül. Az önkormányzati tulajdonú lakások kétharmada a város központjában helyezkedik el, és piaci alapon vagy szakemberlakásként kedvezményesen adják ki, míg a város peremkerületeiben elhelyezkedő, kisebb alapterületű, alacsonyabb komfortfokozatú lakásokat szociális lakásként, vagy krízislakásként adják ki. A szociális vagy krízislakásként kiadható lakások szűkössége okán a város vezetése – törvényben előírt kötelezettségein felül is – számos olyan intézményt alakított ki fejlesztési forrásokból, amelyek a legszegényebbek, legkiszolgáltatottabbak időszakos lakhatását segítik. A helyi családsegítő kezdeményezésére elhagyott családi házak megvásárlásával és felújításával hajléktalanszállót működtetnek, ahol az arra rászorulóak akár éveket is eltölthetnek, és egy nem használt önkormányzati épületből családok átmeneti otthonát alakították ki.

A városi közösségi lakhatási formák és támogatások tehát rendkívül differenciáltak, és minden társadalmi csoport számára a társadalmi pozíciójának megfelelő helyet jelölik ki: a dolgozó középosztály, az érettségizett vagy annál is magasabb iskolai végzettséggel bíró fiatalok számára többnyire a belvárosban elhelyezkedő Fecske-házakat vagy összkomfortos bérlakásokat, míg a legszegényebbeknek alacsony komfortfokozatú szociális bérlakásokat vagy a város szélén családi házakból kialakított *„otthonos”* hajléktalanszállót, családok átmeneti otthonát, mint krízishelyzetek megoldására szolgáló szegénypolitikai intézményeket.

Az önkormányzat minden szociális krízishelyzet azonnali megoldását, a szegénység és az azzal kapcsolatos társadalmi problémák láthatatlanná tételét, a szegénység közterekről eltüntetését (*„reggel is idetelefonáltak, hogy valaki alszik a padon a főtéren, tüntessem el”*) a családsegítőtől várja. A családsegítő munkatársai azon túl, hogy a politikai vezetés igényeit és kéréseit azonnal teljesítik, intézményi válaszokat is próbálnak megfogalmazni és megvalósítani az általuk érzékelt társadalmi problémák kezelésének érdekében.

Bár a családsegítő munkatársai szervezeti pozíciójuk okán függő helyzetben vannak az önkormányzattól, az intézmény vezetőjének helyi beágyazottsága ugyanakkor képes ezt ellensúlyozni. A családsegítő vezetője egy helybeli tehetős vállalkozó családba született, személyes elhivatottságból tanult szociális munkásnak, és egész életében mindig különböző segítő szakmákban dolgozott a városban. Családja gazdasági háttere, annak lokális beágyazottsága olyan kapcsolatrendszer nyújt számára, amelyen keresztül nagyon különböző erőforrásokat tud mozgósítani egy-egy ügy érdekében helyben, ugyanakkor erősíti pozícióját akkor is, amikor a politikai elit tagjaival, a polgármesterrel vagy bizottsági tagokkal kell tárgyalnia. Ez a beágyazottság nemcsak intézményi kapcsolatokban valósul meg, hasonlóképpen fontosak az informális kapcsolatok, mindennapi találkozások: a gyerekek közös iskolája, közös futballcsapata, a minden évben megrendezett bálók (Csurgó 2024). A helyi kapcsolati erőforrásokat szakmai, intézményes kapcsolatai is erősítik: elsősorban az intézmény évtizedes, stabil, konfliktusmentes működtetése, a szerteágazó, a megyében hasonló pozícióban levő intézményvezetőkkel való horizontális, illetve a különböző minisztériumokkal és háttérintézményekkel való vertikális kapcsolatok.

A családsegítő munkatársai, szakmai szempontokat szem előtt tartva a „szociális város” koncepcióját képviselik és egyfajta közvetítő, brókeri szerepet töltenek be a helyi társadalom tagjai, a különböző intézmények és a sérülékeny társadalmi csoportok között, egyúttal igyekeznek a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok érdekeit képviselni a politikai vezetés felé. A családsegítő vezetőjének erős társadalmi és szakmai beágyazottsága okán a város vezetése minden szociális területet érintő döntésben kikéri a véleményét. Így például hatékonyan tudják ellenőrizni, hogy a szociális szférában milyen szolgáltatók tudnak megjelenni a városban. Volt arra példa, hogy így akadályozták meg, hogy további egyházi szervezetek indítsanak idősgondozást a településen. Ugyanakkor abban az esetben, ha egy, a településről hiányzó szolgáltatás biztosítására jelentkező szervezet, annak érdekében erősen lobbiztak az önkormányzatnál. Ennek példája volt, amikor az egyik szeretetszolgálatlal összefogva a krízishelyzetben levő családok számára egy már nem használt önkormányzati épületben családok átmeneti otthonát alakítottak ki. A városban számos állami, egyházi és civil szervezet nyújt különböző szociális szolgáltatásokat, és a családsegítő vezetője mindegyikkel jó kapcsolatokat ápol, nemcsak rálát a tevékenységükre, de megpróbálja formálni is azokat. Ez a formális és informális koordináció, a felmerülő igények és a szolgáltatások összekapcsolása – elsősorban a nagy adományosztó időszakok vagy a tévégi krízisek idején –, a szervezetek közötti konfliktusok elsimítása, de a különböző információk, ötletek áramoltatását is az intézményvezető koordinálja. Az intézmények közötti koordinátori, közvetítői szerep a családsegítő vezetőjére hárul, míg a mindennapi esetek megoldása, a családokkal való kapcsolattartás elsősorban a helyettesének a feladata. Ahogy ezt a mindennapi munkát ő megfogalmazta:

„Merthogy tudom, hogy kit kell felhívni. Merthogy lehet olyan család, akit azonnal ki kell mentenünk valahonnan. Így volt egyik pénteken, hogy telefonáltak, hogy apuka előző este péppé verte anyának mindkét kezét, ott van három gyerek, mert anyukának be van törve a koponyája, és hogy mit csináljunk velük. Mit csináljunk? Hát biztos, hogy nem veszik el a gyerekeket tőlük. A családok átmeneti otthonában rögtön teremtettek egy üres szobát, volt hétfélig ellátás, apát tájékoztattuk, hogy ne is keresse őket. Meg volt oldva. Tehát, hogy én ezt szeretem itt, hogy olyan nem lehet, hogy nem talállok valami megoldást.”

A családsegítő vezetőjének és helyettesének eltérő helybeli beágyazottsága, kapcsolatrendszere, társadalmi háttere kiegészíti egymást a mindennapi munkában. *„Nála van a racionalitás, engem azért visznek az érzelmeim, a szenvedélyem, ahogy mondtam, hogy hol nőttem fel, azért az ragadt rám. Az elfogadást*

azt hoztam magammal a gyerekkoromból, mert hogy egy ilyen szegregátum részen nőttem fel” – jellemzi kapcsolatukat és egyben munkamegosztásuk módját is a helyettes. Ő egy távoli kisvárosban nőtt fel, és csak a szerencsés véletlennek köszönheti, hogy tovább tudott tanulni, szakmát tanult, majd már felnőtt fejjel lett szociális munkás. Az ő kapcsolatrendszerét elsősorban az intézményekben dolgozó kollégák és a családsegítővel kapcsolatba kerülő családok alkotják. „A városban mindenki tudja a mobiltelefonomat.”

KÖZÖS ÉRDEKELTSÉGEK ÉS LEKÖTELEZETTSÉGEK MEGTEREMTÉSE A FEJLESZTÉSI FORRÁSOK FELHASZNÁLÁSÁBAN

2010 után az európai uniós fejlesztési projektek kiírásán és a források újraelosztásán keresztül egyre növekvő mértékben az állam kizárólagos joga lett a fejlesztési célok meghatározása, és abban – idomulva az állami társadalompolitikához – az esélyegyenlőség elvein alapuló, a társadalmi integrációt célzó elvektől jelentős elmozdulás történt az egyéni felelősséget hangsúlyozó, ugyanakkor erős paternalista és asszimilációs elvárásokat közvetítő „felzárkóztatás” irányába, miközben a felhívásoknak igazodniuk kellett a forrásokhoz kapcsolódó európai uniós vállalásokhoz is.⁵ A 2014 után megjelent fejlesztési programok felhívásaiban a „telep-felszámolási programok” megfogalmazott célja már nem a telepeken élők társadalmi és térbeli integrációja, hanem a telepen belüli viszonyok konszolidációja lett (Keller–Virág 2021). A felhívások és programok szótárában a „szegregált terület/élethelyzet”, „telep” helyét átvette a „leromlott településrész”, a „társadalmi integráció” helyét a „felzárkóztatás” és a „területek rehabilitációja”. Mindezen túl a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat célzó fejlesztések kiírásában és megfogalmazásában az összetett politikai és társadalmi kérdések egyre inkább technikai kérdéssé redukálódtak, komplex problémákra egyszerű, kézzelfogható megoldásokat kínáltak. A fejlesztési programok depolitizálása (Ferguson 2006) teret ad a megvalósító önkormányzatoknak arra, hogy miközben hátrányos helyzetű társadalmi csoportok pozíciójának megváltoztatását célzó fejlesztési programokat valósítanak meg, fenntartsák és megszilárdítsák a társadalmi hierarchiákat. A városi ITS-ben megfogalmazott beavatkozások reflektálnak az éppen futó fejlesztési programok céljaira és kiemelik, hogy a telepeken nem szükségesek bontások, *„ezzel esetlegesen hozzájárulva újabb szegregátumok létrejöttéhez”,* hanem a közművek fejlesztésével, az utak burkolásával és a lezárt közutak visszaállítással kell fejleszteni a telepet, illetve *„szociális bérlakások kialakításával kell a lakosság számát csökkenteni és ezzel a szegregációt oldani”.*

A fejlesztéspolitikai célok átalakításával párhuzamosan zajlott az EU-s fejlesztési források menedzseléséért felelős hazai intézményrendszer átalakítása. Az NFÜ (Nemzeti Fejlesztési Ügynökség) mint az EU-s fejlesztések programozásában, bonyolításában és monitorozásában kiemelt szerepet játszó szervezet – a területspecifikus fejlesztések megvalósítását támogató regionális fejlesztési ügynökségekhez hasonlóan – megszűnt. Ezek helyét egyrészt a minisztériumok alá rendelt Irányító Hatóságok vették át, másrészt politika-ilag is erősebben ellenőrzött új tervezőintézetek (Jelinek 2019). Ezzel megszűnt az önálló fejlesztéspolitika és szigorú ágazati szemlélet vált uralkodóvá, tovább fragmentálva az amúgy is töredezett intézményrendszert. Az intézményrendszer átalakítása a központi forráselosztás erősödésével gyengítette a területi közép szintet, ugyanakkor a hangsúlyt a források hatékony felhasználására helyezte át, a kohéziós forrásokat pedig beruházási eszközként kezelte (Medve-Bálint–Martin–Nagy 2022). Az uniós pénzek a hazai fejlesztések és beruházások döntő finanszírozási forrásává váltak. Ugyanakkor a források elköltése feletti laza uniós kontroll egy alulteljesítő intézményi környezetben manipulált pénzelosztást tehet lehetővé, ami a hatékony pénzfelhasználás rovására is megy (Medve-Bálint–Martin–Nagy 2022).

⁵ A telepszerű lakhatás kezelését megalapozó szakpolitikai stratégia (EMMI) 2015.

A vizsgált város az ITS-ben lehatárolt hét szegregált terület egyikére tudott pályázni egy-egy „telepfelszámolási” programban.⁶ 2012 és 2021 között különböző területekkel három különböző telepfelszámolási programra is sikerrel pályázott.⁷

Ezen a ponton fontos megkülönböztetnünk a siker két különböző megközelítését. A siker egyik megközelítése a projekt sikeres lebonyolításához, adminisztratív és pénzügyi elszámolásához kapcsolódik, és alapvetően azon alapul, hogy a projekt helyi megvalósítói értik azt a projektnyelvet és -logikát, ami alapján pontosan el tudják készíteni a beszámolókat, hasonlóképpen képesek az irányítóhatóság és a minisztériumok bürokrataival való kommunikációra, kapcsolatok kiépítésére. A pontos és megbízható adminisztratív teljesítés, a konfliktusmentes, jó munkakapcsolat a minisztériumi ügyintézőkkel, vagyis hogy a város „*kifelé és felfelé*” nagyon sikeres projekteket tud felmutatni, elősegíti, hogy a város további fejlesztési forrásokat szerezzen. A siker másik megközelítése az, hogy mi történik a projekt hatására a városon belül, a különböző szereplők között. Mosse (2005) alapján, a *városon belüli* sikernek tekintjük, ha a szereplők – és itt nemcsak a projektben közvetlenül részt vevőkre kell gondolni, hanem tágabb értelemben a városban élő minden lakosra és intézményre – sikerként éli azt meg. Ehhez a projektben részt vevő különböző szereplőknek folyamatosan egyeztetniük kell egymással, a projekt vezetőinek különböző érdekeket kell összehangolniuk, és a siker érdekében kompromisszumokat kell kötniük. A továbbiakban a „telepfelszámolási” projektet a megvalósítás során kialakult legfontosabb töréspontok, valamint az azokra adott válaszok, illetve kompromisszumok mentén elemzem.

A városban az első „telepfelszámolási program” akcióterülete a városi narratívákban „hagyományos” telepként megjelenő legnagyobb szegregátum volt. Ennek legfontosabb megvalósítója a telepen évtizedek óta működő roma szervezet volt, amely egyben a telep mellett elhelyezkedő általános iskola fenntartója is. Mind az önkormányzat, mind a családsegítő alapvetően a telephez köti a roma szervezet tevékenységét, ami egyben kijelöli pozícióját is ebben a mezőben: a szervezetnek csak a teleppel és a telepiekkel van dolga, a város más ügyeiben nem keresik. Ez egy „tégla nélküli” telepfelszámolási program volt, amelynek központi eleme a *telepen belül végzett* aktív, állandó szociális munka és közösségépítés volt (Csonkéné Utasi–Dusa–Fehér 2011). A projekt egyik legfontosabb eredménye pedig a telep mellett kialakított, adatfelvételünk idején is működő közösségi ház. A ház vezetője és munkatársai olyan érettségizett, ambíciózus fiatal roma nők, akik saját életüket már a helyi alsó középosztály tagjaként képzelik el, ugyanakkor romaként szeretnének visszatérni valamit a helyi közösségnek, a különböző, elsősorban gyerekeket és fiatalokat célzó programokon keresztül közösséget építeni. Olyan roma közösséget, amelyből a tanuláson keresztül különböző alsóközéposztálybeli vagy akár középosztálybeli pozíciókat is el lehet érni (Durst–Nyíró 2021). Az első telepfelszámolási program megvalósítása tehát még alapvetően a helyi roma közösség egy részének a céljaihoz kapcsolódott, és a pénzügyi források jelentős részét is ők használták fel.

A 2014 után kiírt pályázati felhívásokból a roma szervezet mint kötelező konzorciumi partner eltűnt. Az új pályázati felhívásokban már a központi kormányzat depolitizált, felpuhult elvárásokat tartalmazó, elsősorban a forrásabszorpcióra fókuszáló elvárásai tükröződtek, ugyanakkor nagyobb hangsúlyt kapott a bérlaká-

6 TÁMOP 5.3.6 Komplex telep-program – komplex humán szolgáltatás hozzáférés biztosítása (ESZA)

TOP 5.2.1 A társadalmi együttműködés erősítését szolgáló helyi szintű komplex programok (ESZA) és TOP 4.3.1 Leromlott városi területek rehabilitációja (ERFA)

TOP_Plus-3.1.2-21- Szociális célú városrehabilitáció (ESZA+ERFA)

7 A három program közül terjedelemi okok miatt ebben a tanulmányban a másodikra fókuszálunk.

sok építésének lehetősége. Érzékelve a megváltozott elvárásokat, az erősödő forráshiányra és finanszírozási kényszerekre reagálva az önkormányzat új konzorciummal indult a telepfelszámolási programokon: a képzésért a helyi középiskola, a szociális munkáért, a családok mentorálásáért, a közösségi programok megszervezéséért pedig a helyi családsegítő szolgálat lett felelős. Az önkormányzat vállalta a projekt koordinálását, a közbeszerzés lebonyolítását és a bérlakások építésének menedzselését. Ezzel a megoldással az önkormányzat két, a városban fontos szerepet betöltő, de jelentősen alulfinanszírozott intézményt – a helyi középiskola és a családsegítő szolgálat – és annak munkatársait tudta jelentős többlet forrásokhoz juttatni. Ahogy az egyik szociális munkás nagyon pontosan megfogalmazta: *„Rendkívül alacsony bérezésűek vagyunk, tehát ez anyagilag is függővé tett bennünket, mert aki csak azt mondja, hogy elhivatottságból csinálja, azt én nem hiszem el.”*

Az önkormányzat egyik legfontosabb feladata a pályázatban vállalt bérlakások építésének menedzselése lett. Azt, hogy hol épültek fel ezek a lakások, egyrészt a pályázati kiírás határozta meg, hiszen nem lehetett a szegregált területekre építeni, másrészt az, hogy az önkormányzatnak hol voltak üres telkei, illetve hol tudott továbbiakat vásárolni. Az önkormányzat a bérlakások városon belüli elhelyezésével, a lakások tervezésével és a bérlők kiválasztásával egyfajta befektetői szemléletet követett, és legfontosabb szempontja az volt, hogy azokat a kötelező fenntartási időszak után majd piaci áron bérbe tudja adni vagy értékesíteni. Mindezt azonban nem kommunikálhatta nyíltan a város felé. A városi közbeszédben telepfelszámolási programként megjelenő bérlakásépítés a város lakóiban a „cigány családokat költöztetnek az utcába”-ként fordítódott le, és komoly ellenérzéseket, tiltakozásokat keltett a lakosok körében, melyet a területi önkormányzati képviselők közvetítettek az önkormányzat felé. A város bizonyos részein olyan erős volt az ellenállás, hogy fel sem merülhetett, hogy ott fognak a bérlakások felépülni. A lakások végül a város két olyan átmeneti övezetében épültek fel, ahol többségében alsóközéposztálybeli családok éltek, köztük több roma család is, és a területi képviselőt meg lehetett győzni a program fontosságáról. A meggyőzés egyik eleme az volt, hogy ez egy fontos befektetés a városnak, és a program során majd nagyon nagy figyelmet fordítanak a lakókkal való kommunikációra, az esetleges konfliktusok elsimítására. Ebben az önkormányzat vezetése számíthatott a családsegítő vezetőjének és munkatársainak helyi beágyazottságára.

Ugyanakkor még ezeken az átmeneti területeken belül is jelentős különbségek vannak az új bérlakások elhelyezkedésében. Van néhány ház, amelyet városszéli utcákban építettek fel, ami távol van a városközpontban elhelyezkedő intézményektől. Közülük hármat abban az utcában, ahol a város hajléktalanszállói és a családok átmeneti otthona is található. Ugyanakkor a lakások többsége olyan utcákban épült fel, amely akár nem roma alsóközéposztálybeli családok számára is vonzó lakhatási megoldást jelenthet. Az újonnan épített bérlakások többsége a lakáshierarchiában így magasabban áll, mint a szociális alapon bérbeadható lakások a városban, ami egyrészt tükrözi a város befektetői szemléletét, másrészt a program megvalósítása során ambivalens helyzeteket eredményezett.

A program egyik legkritikusabb eleme az új bérlakásba költöző családok kiválasztása volt. Ennek kritériumait és a kiválasztás felelősségeit és folyamatát pontosan meghatározták és rögzítették, amihez minden szereplő igyekezett magát tartani. Formailag csak azok a családok költözhettek az új bérlakásokba, akik az adott szegregált városrészben éltek, részt vettek a program által biztosított képzéseken, és a program során együttműködtek a mentorral, aki a családsegítő egyik munkatársa volt. A gyakorlatban a kiválasztás egyik legfontosabb szempontja az lett, hogy a családok megfeleljenek a helyi lakásrendeletben megfogalmazott elvárásoknak, azaz biztosan fenn tudják tartani – legyen legalább egy biztos kereset a családban – és „ren-

deltetésszerűen” használják majd az ingatlant. Ennek a szempontnak az érvényesítése egyrészt eleve kizárta a legszegényebb családokat a bérlakáshoz jutás lehetőségéből, másrészt olyan feszültségeket, ellentmondásokat generált, amelyeket a családokkal közvetlen kapcsolatban álló családmentoroknak kellett kezelniük.

Mivel a programok egy gazdaságilag expanzív időszakban valósultak meg, a képzésekben való részvételben még a támogatás mellett sem voltak igazán érdekeltek a családok. A költözés lehetősége volt az a „mézesmadzag”, amivel a képzésbe be lehetett vonni a családokat. Ahogy a kiválasztás szempontjait az egyik mentor összefoglalta: *„Néztük azt, hogy milyen életvitelt folytatnak, és nem is igazából az iskolai végzettséget, bár azt is, inkább azt, hogy milyen kapcsolatokat ápolnak mondjuk az önkormányzattal, velünk, mennyire együttműködőek, ezt alaptézisnek tekintettük, hogy azért erre abszolút szükség van.”*

Az önkormányzat a krízis-/szociális lakásokon túl, jellemzően olyan családoknak ad ki bérlakást, ahol legalább egy biztos kereső van a családban, azaz biztos lehet abban, hogy fenn tudják tartani a lakást, tudnak bérleti díjat, rezsit fizetni. Az új bérlakások elosztásánál is fontos szempontként jelent meg, hogy legalább egy kereső legyen a családban, hogy *„valamilyen úton-módon, de fenn fogják tudni tartani azt az ingatlant”*. A „legalább egy kereső legyen a családban” nem hivatalos feltételként jelent meg, hanem olyan szelekciós gyakorlatként, ami annak biztosítására irányult, hogy a családok az ötéves szerződés ideje alatt „rendeltetésszerűen” fogják használni az ingatlanokat, és ezzel megőrzik azok értékét.

Ugyanakkor azok a családok, ahol volt legalább egy bejelentett álláson alapuló biztos jövedelem, jogosulttá váltak azokra a lakhatást célzó állami támogatásokra és hitelekre (CSOK, Babaváró), amelyeken keresztül saját lakáshoz tudtak jutni. Az államilag támogatott lakástámogatások jellemzően a jobb helyzetű társadalmi csoportokat célozzák, és a rászoruló, szegényebb családok közül sokkal kevesebben tudják igénybe venni (Elek–Szikra 2018). Esetünkben – elsősorban a helyi alacsony státuszú, alsóközéposztálybeli aspirációkkal rendelkező családok relatív munkaerőpiaci helyzetének változása okán – számos család tudott élni ezzel a lehetőséggel. Így az állami lakástámogatásokkal élni tudó családok egy része átfedésben volt azokkal, akik számára a városban az új bérlakások épültek. Voltak olyan családok, amelyek azért hagyták ott a programot, mert úgy ítélték meg, hogy kevésbé kockázatos állami támogatásból és támogatott hitelből saját lakást vásárolni, mint kívárni, amíg felépülnek a házak, és míg kiderül, hogy bekerülnek-e a szerencsés kiválasztottak közé. Volt olyan család, amelyet bár kiválasztottak és be is költözött az egyik bérlakásba, amint jogosulttá vált és el tudta intézni a CSOK állami támogatást, kiköltözött, és inkább a városban vásárolt ingatlant.

A képzésekben való részvétel és a „valaki dolgozzon” kritériumainak összehangolása, a különböző támogatási formák közötti manőverezés mind a családok, mind a mentorok részéről jelentős rugalmasságot, folyamatos formális és informális egyeztetéseket kívánt. A családokkal való kapcsolattartás és egyeztetési folyamat a családsegítő helyettes vezetőjének feladata lett.

A képzéseken nemcsak a bérlakásra eséllyel aspiráló családok vettek részt, hanem egy jóval szélesebb réteg, ezért a képzéseket a téli időszakban szervezték, hogy a programban való részvétellel ne fosszák meg a családokat semmilyen munkalehetőségtől. Ahogy az egyik családmentor megfogalmazta: *„És ahogy beáll a hideg, és igen, szerintem a paprikával lesz az utolsó, meg még aki káposztázni eljár. És akkor kérdezzetik már most, hogy akkor indul a képzés, karácsonyra lesz-e pénz. Lesz. Igen. Aki végigcsinálja.”* Mivel jellemzően nők vettek részt a képzésen, azt úgy időzítették a szervezők, hogy a résztvevők mellette el tudják látni a gondozási feladatokat is.

A szociális munkásoknak kezelniük kellett a program időtávjából fakadó változásokat is. Így olyan családok is bent maradhettek a programban, akik már nem tudták elviselni a telepi zsúfoltságból adódó konfliktusokat, és a program alatt a telepről a város más részébe, albérletbe költöztek. De olyan családok is bekerültek a jogosultak közé, akik családi konfliktusok miatt a program alatt kényszerültek az önkormányzat valamelyik krízislakásába. Ezek a diszkrecionális döntések a szociálismunkás-mentorok és a családok közötti bizalmi kapcsolaton alapultak, és egy folyamatos informális egyeztetési folyamatot igényeltek. Így a családok kiválasztásánál megfogalmazódó „érdemesség” legfontosabb kritériuma az együttműködés, a megbízhatóság lett. Ahogy az egyik szociális munkás megfogalmazta: *„Aki képes lesz helytállni, aki együttműködik, és nem mondhatnék ilyet szociális munkásként, hogy érdemes vagy érdemtelen, de mégis ki kell mondani, hogy igen, érdemes arra, hogy kikerüljön a szegregátumból, és emberi körülmények között, az emberi méltóságát tiszteletben tartva tudjon élni. [...] Láttuk az együttműködést, a hajlandóságot, azt, hogy hogy képesek lesznek egyébként beilleszkedni.”*

A hivatalos eljárás szerint a szociálismunkás-mentorok tapasztalataik, tudásuk alapján javaslatot tettek a szociális és lakásbizottságnak, hogy kik költözzenek az új bérlakásokba, azaz, ahogy egyik szociálismunkás-mentor interjúalanyunk fogalmazott: *„testületi határozat volt, mi javaslatot tettünk, a szakma, de ők döntöttek”*. Azaz a döntés felelőssége megoszlott a különböző szereplők között. A végső döntést az önkormányzati bizottság hozta, amit a családsegítő munkatársai úgy kommentáltak, hogy *„más lista jött vissza, mint amit felküldtünk”*. Ugyanakkor a családsegítő vezetőjének szakmai kompetenciájára és személyes helyi beágyazottságára építve, ezen a végleges listán is tudtak még módosítani. Egyrészt meg tudtak vétózni szakmailag vállalhatatlan kiválasztott költözőket (*„a futballcsapat edzője azért már egy kicsit sok volt”*), másrészt benntartani vagy éppen visszajuttatni olyan családokat, akiket „érdemesnek” találtak: *„Én azért vagyok olyan erős habitusú, hogy akit szeretnék, azt biztos, hogy bejuttatom.”* Ezzel párhuzamosan területi önkormányzati képviselők lobbiztak egy-egy család érdekében. Ahogy az egyik bérlő elmesélte, hogy ő hogyan jutott lakáshoz: *„A tanárnővel beszéltem, benne volt ebben a bizottságban, vagy nem tudom mi, és akkor így mindig az önkormányzat nyakát jártam. Na így kaptuk meg sürgősen azt az ingatlant, hogy legyen hova letegyük a kis fejünket.”* Azaz a formális eljárások és szabályok mellett folyamatosan működtek a személyes kapcsolatokon alapuló egyeztetések, a diszkrecionális döntések is.

Az, hogy végül a döntéshozatalban részt vevő szereplők és a képzésben részt vevő családok is kompromisszumos megoldásként elfogadták, hogy kik költöznek az új lakásokba, egyrészt a szociálismunkás-családmentorok folyamatos és nyílt kommunikációjának és beágyazottságának köszönhető, másrészt a politikai döntéshozók belátásának, annak, hogy képesek voltak bizonyos szakmai érveket elfogadni a szociális szakemberektől. Ugyanakkor a szociális munkásoknak egyszerre kellett vállalniuk az informalitáson, szokatlan megoldásokon alapuló diszkrecionális döntéseket, és folyamatosan egyeztetni a különböző társadalmi csoportok és szereplők között. A hosszú távú bizalmi kapcsolat a családokkal, a szakmai hitelesség és a beágyazottság a helyi politikába lehetővé és elfogadhatóvá tette a diszkrecionális döntéseket, esetlegesen az informális szabályok alkalmazását.

A projekt előtt a családsegítő munkatársai korlátozott erőforrásaik okán jellemzően csak a veszélyeztetett családokkal voltak kapcsolatban, ahol valamilyen krízishelyzet alakult ki, és ott gyakran fegyelmező-ellenőrző szerepben, kvázi-hatóságként voltak kénytelenek fellépni. Valódi szociális munkára, megelőzésre, a családok képessé tételére az erőforrások szűkössége okán a családsegítő szolgálat keretei között szinte alig nyílik lehetőség. A fejlesztési programban való részvétel hozadéka, hogy formálta a szociális munkások és a szegregált

területen élő családok közötti kapcsolatokat is. Mivel a fejlesztési programba eleve nem a legszegényebb akcióterület lett bevonva, inkább a fiatalabb, ambiciózusabb, több erőforrással rendelkező családok jelentkeztek a programba, és így a szociális munkások egy teljesen új kapcsolatrendszerbe kerültek, „*nagyon-nagyon sok jó, [...] mondjuk, hogy ismerősöm lett a szegregátumban*”, és teljesen új szerepben jelentek meg a roma családok életében. A program forrásai lehetőséget nyújtottak arra, hogy a családsegítő munkatársai különböző, nemcsak a kijelölt akcióterületre, de az egész városra kiterjedő közösségi programok szervezőiként, nagyon különböző források elosztóiként jelenjenek meg a családok életében. Ugyanakkor a program lezárulta után a családsegítő munkatársai, kihasználva az önkormányzattal megerősödött kapcsolataikat, képesek lobbizni egyes családok érdekében, újabb programokat, forrásokat tudnak csatornázni a roma családok felé. Azaz azzal, hogy a családsegítő munkatársai részt vettek a fejlesztési programban és az azokból származó források elosztásában, a velük való kapcsolat fenntartása is felértékelődött a rászoruló családok szemében.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban a fejlesztések kritikai megközelítésében használatos „bróker”, valamint az „utcai szintű bürokraták” fogalmainak keretei között értelmezem a szociális munkások többes szerepét, akiknek nemcsak a segítség és a kontroll hagyományos szerepei, hanem – az utóbbi években a társadalmi integrációt/felzárkóztatást célzó fejlesztési programok megvalósítóiként – nagyon különböző helyzetek és szerepek között kell navigálniuk. Mind a bróker, mind az utcai szintű bürokrata megközelítésnek kiindulópontja a személyes interakciók vizsgálata. Míg a bróker megközelítése elsősorban a különböző szereplők közötti egyeztetési folyamatok és ezen belül a hatalmi viszonyok változását helyezi a vizsgálat középpontjába, az utcai szintű bürokraták a szakpolitikai döntéshozatali lánc utolsó láncszemeként olyan szereplőként értelmeződnek, akik közvetlen kapcsolatban állnak az ügyfelekkel, és percepciójuk, társadalmi háttérük, szervezeti beágyazottságuk alapján hozott diszkrecionális döntéseik jelentős mozgásteret biztosítanak annak befolyásolására, hogy ki, milyen forrásokhoz juthat hozzá.

Az elmúlt évtizedben az állami centralizáció során az önkormányzatoknak nemcsak jelentős költségcsökkentéssel kellett szembesülniük, de számos területen intézményeik szervezésével és működésével kapcsolatos függetlenségük elvesztésével is, ami az állam bürokratikus és politikai logikájának alárendeltjeivé tette őket. Az állam által megfogalmazott fejlesztéspolitikai célok depolitizálása és az esélyegyenlőségelvű politika háttérbe szorulása, kiegészülve a források feletti laza kontrollal és az abszorpciós nyomással, tág teret nyújtott az önkormányzatoknak ahhoz, hogy a társadalmi integrációt/felzárkóztatást célzó forrásokat „el térítsék” különböző társadalmi csoportok, intézmények és városrészek felé saját fejlesztési elképzeléseik megvalósítása érdekében. Esettanulmányomban az önkormányzat társadalompolitikai elképzelése pontosan illeszkedik a kormányzati elképzelésekhez: dolgozó fiatalok támogatásával az „élhető kisváros” koncepciójának erősítése. Ehhez igazították a helyi lakáspolitikai támogatásokat, és ehhez igazodik az eredeti céljait tekintve a társadalmi és térbeli integrációt célzó fejlesztési programban épült bérlakások használata is. Az önkormányzat a fejlesztési program során épült bérlakásokat olyan befektetésként értelmezi, amit a fenntartási időszak után a társadalompolitikai elképzeléseikhez illeszkedően, fiatal, dolgozó alsóközéposztálybeli családoknak tud majd bérbe adni. Azaz, a városi közösségi lakhatási lehetőségek elosztásán keresztül az önkormányzat minden társadalmi csoport számára a társadalmi pozíciójának megfelelő helyet jelöl ki, amellyel újratermeli a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségeket. A dolgozó középosztály, az érettségizett vagy annál is magasabb iskolai végzettséggel bíró fiatalok számára többnyire összkomfortos bérlakásokat a belvárosban,

míg a legszegényebbeknek alacsony komfortfokozatú szociális bérlakásokat a város peremén, az ebből is kizárt családoknak krízishelyzetek esetén szegénypolitikai intézményekben való lakhatást.

A „munkaalapú társadalom” paradigmájába illeszkedő dolgozó romák és az azon kívül rekedt „érdemtelenek” közötti narratív és intézményes megkülönböztetés meghatározza a fejlesztési programban való részvételt is. A „dolgozó romák” eséllyel kerülhetnek be a szerencsés kiválasztottak közé, akik a program során bérlakáshoz vagy más támogatáshoz juthatnak. A legszegényebbek számára ez eleve esélytelen. A legszegényebbek a támogatott képzésben vehetnek részt, ami munkaerőpiaci esélyeiket minimálisan növeli, és időszakosan enyhítheti megélhetési nehézségeiket. Mindezen túl a képzés sikeres elvégzése, azaz a rendszeres jelenlét a családsegítő mentorok számára megerősítette „érdemességüket”, ami további forrásokhoz és lehetőségekhez juttathatja őket a jövőben.

A szociális munkások függő helyzetben vannak az önkormányzattól, ráadásul az ágazat alulfinanszírozottsága, alacsony jövedelmeik miatt sem mondhattak nemet a fejlesztési programokban való részvételre. A szociális munkásoknak a fejlesztési program során egyszerre kell navigálniuk szakmai szempontokat figyelembe véve ügyfelek érdekében és megfelelni a helyi döntéshozók, az önkormányzat, tágabban a helyi társadalom elvárásainak. Azaz, minél több rászoruló családot megfelelő lakhatáshoz juttatni a fejlesztési programon vagy a szociálisbérlakás-rendszeren keresztül, de azt is figyelembe véve, hogy közben a város egésze ne érzékelje azt a városrész státuszának – és ezen belül saját társadalmi pozíciójának – megingásaként, a helyi társadalmi és térbeli hierarchia megváltozásaként.

A szociális munkások közvetítő szerepet töltenek be a családok és a (helyi) hatalom között, ami jelentős feszültségeket teremt a szakmai elvek és a mindennapi gyakorlatok között, amelynek eszköztárában egyszerre van jelen a kontroll és fegyelmezés, valamint a kreatív kijáráson alapuló problémamegoldás (Krémer 2021). Ők azok, akik a projekt tényleges céljait, az önkormányzat által képviselt elképzeléseket le tudják fordítani, a megvalósításban rejlő ellentmondásokat és feszültségeket tompítani és értelmezni tudják a családok számára. A szociális munkások szakmai érveikkel, hitelességükkel némileg képesek módosítani a politikai döntéseket, de a fejlesztési programban való részvételük egyben legitimálja is azokat. Ebben az esetben a szociális munkások nem csupán legitimálják a helyi önkormányzat döntéseit, hanem azokat társadalmi tőkévé formálják, hogy kompromisszumot kössenek, vagy további forrásokat kérjenek a legszegényebbek számára. Mindez a szociális munkások és a helyi hatalom, illetve a szociális munkások és az ügyfelek között a kölcsönös függőségek komplex rendszerét hozza létre, amelyben mindenki „kap valamit”, de érintetlenül hagyja a helyi társadalmi hierarchiákat.

HIVATKOZÁSOK

- Bányai E. (2024) A professzionalizáció és deprofesszionalizáció hullámain. Egy szakma átalakulása vagy megszűnése? *Párbeszéd Szociális Munka Folyóirat*, (11(1)) <https://doi.org/10.29376/parbeszed.2024.11/1/3>
- Brodkin, E. Z. (2012) Reflections on Street-Level Bureaucracy: Past, Present, and Future. *Public Administration Review*, 72(6), 940–949. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6210.2012.02657.x>.
- Brodkin, E. Z. (2015) Street-Level Organizations and the „Real World” of Workfare: Lessons from the US. *Social Work & Society*, 13(1). <http://dx.doi.org/10.4324/9781315694474-3>.
- Brodkin, E. Z. (2020) Discretion in the Welfare State. In Evans, T. – Hupe, P. (szerk.) *Discretion and the Quest for Controlled Freedom*. Springer International Publishing, 63–78.
- Czibere K. – Mester D. (2020) A magyar szociális szolgáltatások és főbb jellemzőik 1993 és 2018 között. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, 534–449.
- Csonkéné Utasi K. – Dusa Á. – Fehér A. (2011) A város peremén: Györgytelep. *Civil Szemle*, VIII(3), 97–113.
- Csurgó B. (2024) Lokális integráció: A lokálisan integráltak társadalmi sajátosságai és integrációs szerepük. In Kovách, I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás: A magyar társadalom a 2020-as évek elején*. Budapest: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2. kötet, 73–103.
- Durst J. – Nyíró Zs. (2021) Introduction. Cultural migrants? The consequences of educational mobility and changing social class among first-in-family graduates in Hungary. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 4–20. <http://dx.doi.org/10.51624/szocszemle.2021.3.1>.
- Eiró, F. – Lotta, G. (2024) On the Frontline of Global Inequalities: A Decolonial Approach to the Study of Street-Level Bureaucracies. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 34(1), 67–79. <http://dx.doi.org/10.1093/jopart/muad019>.
- Elek Z. – Szikra D. (2018) Fordított újraelosztás a lakáspolitikában: a CSOK versengő céljai, *Új Egyenlőség*, április 3,
- Escobar, A. (1995) *Encountering development: The making and unmaking of the Third World*. 1. kötet. Princeton University Press.
- Ferge, Zs. (2013): Levél a szociális munkásokhoz a 2013. évi Szociális Munka Napján Elérhető: <https://tatk.elte.hu/content/professor-emeritank-ferge-zsuzsa-levele-a-szocialis-munka-napjara.t.3706> [Letöltve: 2025-08-30].
- Ferguson, J. (2006) The anti-politics machine. In *The anthropology of the state: a reader*. Blackwell Oxford, 270–286.
- Gans, H. J. (1994) Positive Functions of the Undeserving Poor: Uses of the Underclass in America. *Politics & Society*, 22(3), 269–283. <http://dx.doi.org/10.1177/0032329294022003002>.
- Goldberg, D. T. (2015) *Are We All Postracial Yet?* Polity.
- Havasi V. (2023) Pozitívumok és negatívumok a magyarországi egyházak szociális ellátórendszerben való szerepvállalása kapcsán. *Párbeszéd: Szociális munka folyóirat*, 10. <http://dx.doi.org/10.29376/parbeszed.2023.10/k/10>.
- Hegedüs J. – Péteri G. (2015) Köszolgáltatási reformok és a helyi önkormányzatiság. *Szociológiai Szemle*, 25(2), 90–119. Elérhető: https://szociologia.hu/dynamic/hegedus_jozsef_peteri_gabor.pdf
- Hupe, P. (2014) What happens on the ground: Persistent issues in implementation research. *Public Policy and Administration*, 29(2), 164–182. <http://dx.doi.org/10.1177/0952076713518339>.
- Jelinek Cs. (2019) A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 33(4), 17–37. <http://dx.doi.org/10.17649/tet.33.4.3180>.
- Jelinek Cs. (2020) „Gúzsba kötve táncolunk.” Zsugorodás és a kontroll leszívargásának politikai gazdaságtana magyarországi közép- városokban. *Szociológiai Szemle*, 30(2), 115–136. <http://dx.doi.org/10.51624/szocszemle.2020.2.6>.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020) Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 30(2), 4–26. <http://dx.doi.org/10.51624/szocszemle.2020.2.1>.
- Keller J. – Virág T. (2021) Intézményi környezet és helyi fejlesztések: elköteleződések szabta lehetőségek a telepprogramok megvalósításában. *Tér és Társadalom*, 3(4), 190–214. <http://dx.doi.org/10.17649/tet.35.4.3371>.
- Keller J. – Virág T. (2023) Whose integration? The changing position of the local elite in maintaining social order in a peripheral small town. *Intersections*, 9(4), 101–122. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v9i4.1174>.
- Kovács I. (2020) Társadalmi integráció: a kisvárosi szintér. *Kultúra és Közösség*, 12(2), 5–7. <http://dx.doi.org/10.35402/kek.2020.2.1>.
- Kovács I. – Kučerová, E. (2006) The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46(1), 3–21. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x>.

- Kovách I. – Kučerova, E. (2009) The Social Context of Project Proliferation—The Rise of a Project Class. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11(3), 203–221. <http://dx.doi.org/10.1080/15239080903033804>.
- Kovai C. (2020) Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága.” Tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2), 72–95. <http://dx.doi.org/10.51624/szocszemle.2020.2.4>.
- Krémer B. (2021) A hatalom szociális munkásától a szociális munka hatalma felé. *Párbeszéd: Szociális munka folyóirat*, 8(1). <http://dx.doi.org/10.29376/parbeszed.2021.8/1/10>.
- Lewis, D. – Mosse, D. (2006) *Development brokers and translators: The ethnography of aid and agencies*. Kumarian. Elérhető: https://www.google.com/books?hl=hu&lr=&id=T003Gdx03DsC&oi=fnd&pg=PR7&dq=brokers+and+translators&ots=YUac-G1i5b_&sig=SEn_PdDyrX5UBw7w9JbaIR8Xvck [Letöltve: 2025-08-30].
- Lipsky, M. (2010) *Street-Level Bureaucracy, 30th Anniversary Edition: Dilemmas of the Individual in Public Service*. Russell Sage Foundation.
- Lux G. (2023) Ipar: újraiparosodási folyamatok a külső sokkok korában. In Koós B. (szerk.) *Területi riport 2023. Területi folyamatok Magyarországon 2021–2023*. Budapest: KRTK, 130–150.
- Maestri, G. (2019) Bringing the Third Sector Back into Ghetto Studies: Roma Segregation and Civil Society Associations in Italy. In Flint, J. – Powell, R. (szerk.) *Class, Ethnicity and State in the Polarized Metropolis*. Cham: Springer International Publishing, 255–280.
- Medve-Bálint G. – Martin J. P. – Nagy G. (2022) Célellentétes következmények? Az uniós források hasznosulása Magyarországon. *Társadalmi Riport*, 33–51. <http://dx.doi.org/10.61501/TRIP.2022.2>.
- Molnár Gy. (2025) A korábbi 3% körüli lakáshitel is bejött, kivéve, akinek tönkrement az élete miatta Az első nagy magyar lakáshitelválság. *Mérce*, július 10.
- Mosse, D. (2005) *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. London: Pluto.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015) A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29(1), 35–52. <http://dx.doi.org/10.17649/tet.29.1.2680>.
- Raaphorst, N. – Loyens, K. (2020) From Poker Games to Kitchen Tables: How Social Dynamics Affect Frontline Decision Making. *Administration & Society*, 52(1), 31–56. <http://dx.doi.org/10.1177/0095399718761651>.
- Scheiring G. – Szombati K. (2020) From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35(6), 721–738. <http://dx.doi.org/10.1177/0268580920930591>.
- Soss, J. – Fording, R. C. – Schram, S. F. (2011) *Disciplining the Poor: Neoliberal Paternalism and the Persistent Power of Race*. Chicago, IL: University of Chicago.
- Szikra D. (2018) Távolodás ez európai szociális modellől – a szegénység társadalompolitikája. *Magyar Tudomány*, 179(6), 858–871. <http://dx.doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.14>.
- Szombati K. (2021) The Consolidation of Authoritarian Rule in Rural Hungary: Workfare and the Shift from Punitive Populist to Illiberal Paternalist Poverty Governance. *Europe-Asia Studies*, 73(9), 1703–1725. <http://dx.doi.org/10.1080/09668136.2021.1990861>.
- Szőke A. (2022) From the material to the emotional? Parenting ideals, social differentiation, and child welfare services in Hungary. *Intersections*, 8(3), 48–65. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v8i3.877>.
- Szőke A. – Kovai C. – Geambaşu R. (2024) Settling for a “good enough” school: contradictions of middle class reproduction in a small town in illiberal Hungary. *Dialectical Anthropology*. <http://dx.doi.org/10.1007/s10624-024-09743-x>.
- Vigvári A. – Kovai C. (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3), 68–89. <http://dx.doi.org/10.17649/tet.34.3.3284>.
- Virág T. (2024) Maintaining spatial and social order: the role of housing development in governing urban margins. *City*, 28(3–4), 380–399. <http://dx.doi.org/10.1080/13604813.2024.2352679>.
- Virág T. – Jelinek Cs. (2019) Development Brokers and Place-Based Projects in Deprived Urban Neighbourhoods: The Case of Pécs, Hungary. *Justice spatiale/Spatial Justice*. Elérhető: <https://shs.hal.science/halshs-02390501/document> [Letöltve: 2022-12-15].
- Virág T. – Keller J. (2019) Possibilities and Constraints of Place-Based Development Projects to Temper Hierarchical Dependencies in a Deprived Neighbourhood. *Justice Spatiale - Spatial Justice*, (13). Elérhető: <https://shs.hal.science/halshs-02390562> [Letöltve: 2022-12-15].
- Zsibók Z. – Koós B. (2023) Gazdaság: folytatódik az extenzív növekedés? In Koós B. (szerk.) *Területi riport 2023. Területi folyamatok Magyarországon 2021–2023*. Budapest: KRTK, 64–99.

A SZOCIÁLPOLITIKA DOLGA

A GYEREKEK, A GYEREKES CSALÁDOK HELYZETE AZ ELMÚLT TÍZ ÉVBEN FERGE ZSUZSA SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.159>

BEVEZETÉS

„Valamennyi kutatásomban, elméleti és gyakorlati munkámban az egyenlőtlenségek elvont fogalma mögött a szegénység égető és mindennapi kérdése is ott volt. Hol mellékszál volt, hol a kutatás fő témája, hol a szociálpolitika tanulmányozásának alapkérdése. Az utóbbi években a hangsúly a gyermekek – és persze családjaik, ha családban élnek – szegénységére került. Nagyjából 2005 óta főként ezzel foglalkozom. Nem csak azért, mert kormányzati felkérés volt. Hanem azért, mert valóban ezt tartom az ország sorskérdésének: mi lesz itt 20–30 év múlva, ha a gyerekek sorsa a maihoz hasonlóan születésükkor megpecsételődik? Hová lesz a muzsika?” (Ferge 2008).

A következőkben a Ferge Zsuzsa vezetésével elkészített Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program céljai és szempontjai mentén tekintjük át a gyermekek és a gyermekes családok helyzetének elmúlt tíz évben történt változásait.

Áttekintésünket – mint a hivatkozott programot is – a szociálpolitikának az a Ferge Zsuzsa által vallott meghatározása vezeti, amely szerint a szociálpolitika feladata többek között a társadalom minőségének javítása, elegendő forrás biztosítása a társadalmi és jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklésére, a kirekesztés és a szegregáció visszaszorítása, legalább a minimális szintű jövedelmek és szükségletek biztosítása a tisztességes, egészséges élethez, a „szegénység, első renden a gyermekszegénység és kirekesztődés újratermelődési ciklusának” (Ferge 2017:41) megszakítása, valamint az, hogy a minimális szintek emelésével korrigálja, enyhítse a piaci egyenlőtlenségek kárait, különösen az oktatásban és az egészségügyben.

Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program néven indult eredetileg az a szegénység elleni program, melyet 2005 őszén hirdetett meg a kormányzat. A Magyar Tudományos Akadémián belül ezt követően kezdődött meg a munka egy új szervezeti egység, a Gyermekszegénység Elleni Programiroda létrehozásával (MTA GYEP), Ferge Zsuzsa vezetésével.

A program céljai a szegénység kiterjedésének és mélységének csökkentése, továbbá újratermelődéssének megelőzése voltak; legfontosabb eszközként a komplex beavatkozást jelölte meg, amely egyúttal a program sajátosságát is jelentette. Ezek a célkitűzések és alapelvek határozták meg az Országgyűlés által 2007. május 31-én elfogadott és ma is hatályos 47/2007. (V.31.) országgyűlési határozatot a „Legyen jobb a gyermekek-

¹ Bass László, egyetemi adjunktus (ELTE, ORZSE), a Gyerekesély Közhasznú Egyesület elnökségi tagja.

² Darvas Ágnes, egyetemi docens (ORZSE), a Gyerekesély Közhasznú Egyesület elnökségi tagja.

³ Farkas Zsombor, egyetemi adjunktus (ELTE), a Gyerekesély Közhasznú Egyesület elnökségi tagja.

nek!” Nemzeti Stratégiáról.⁴

A program és a stratégia a következő területeket célozta: családok anyagi helyzetének javítása, szülők foglalkoztatásának bővítése, jobb és biztonságosabb lakhatás, egyenlőbb oktatási esélyek, korai képességfejlesztés, szegregációmentes oktatás, elérhető és minőségi személyes szolgáltatások és szakellátások, egészségesebb gyerekkor. Ezek mellett az úgynevezett vertikális beavatkozási területek mellett, horizontális prioritások érvényesítését – a roma kisebbség helyzetének érzékelhető javítását, szegregáltságuk, kirekesztettségük enyhítését; a fogyatékossgal élő gyerekek és családjuk helyzetének javítását; a területi-települési egyenlőtlenségek csökkentését; a „nagy” rendszerek (pl. iskola, egészségügy) javítását – tűzte ki célul a program. A forráselosztásnál a méltányosság, a fokozatosság (fokozatos univerzalizmus), a területi, illetve a csoportos célzás, a hatásosság és a hatékonyság jelentek meg kiemelt alapelvekként.

A program, illetve a stratégia részeként valósult meg az első kistérségi megvalósítási kísérlet (MTA GYEP – Szécsényi kistérség, 2005–2011, a Norvég Alap finanszírozásával, lásd erről: Bass 2012), valamint indultak el elsőként öt kistérségben (bátonyterenyi, hevesi, baktalórántházai és sásdi), majd folyamatosan kiterjesztve a kistérségi (jelenleg járási) gyerekesélyprogramok (Ferge–Darvas 2013) (uniós finanszírozásban).

2011-ben a Gyerekesélyprogramban részt vevő kistérségekben – bátonyterenyi, hevesi, baktalórántházai és sásdi – készítettünk helyzetfelmérést. A kérdőíves adatfelvétel az öt kistérség településein élő, gyermeket nevelő családok 30%-os reprezentatív mintáján történt meg. A kutatás során 1117 háztartásról és az ott élő 1982 gyerekről gyűjtöttünk adatokat. A kutatás kérdőíveiben a háztartások demográfiai jellegzetességeiről, anyagi és lakáshelyzetéről, a szülők foglalkoztatottságáról tettünk fel kérdéseket, emellett a háztartásokban nevelkedő gyerekek óvodai-iskolai helyzetéről, szükségleteiről informálódtunk. A 14 évvel ezelőtti kutatás eredményeiről elsőként egy civil jelentésben számoltunk be (Ferge–Darvas 2012).

A Gyerekesélyprogramok 2011 után is folytatódtak, az uniós forrásból finanszírozott munkát pályázati keretek között a Máltai Szeretetszolgálat koordinálta. 2023-ban az integrált térségi gyerekprogramok lezárása előtt ugyanebben az öt járásban utánkövető kérdőíves adatfelvétel készült. A 2023-as kutatás során 1226 háztartást kerestek fel a kérdezőbiztosok. Róluk, illetve az ott élő 2269 gyerekről gyűjtöttünk adatokat a 2011-es kérdőívek témaköreit megismételve. A 2023-as adatfelvételből nem születtek publikált elemzések, az ezekből származó eredményeket itt közöljük először.

A kistérségi programok mellett a Stratégia átfogó társadalmpolitikai célokat is meghatározott: „A gyermekszegénység csökkentéséhez átfogó, minden ágazatra kiterjedő intézkedésekre van szükség. A Nemzeti Stratégia nem egyes kiemelt részterületek fejlődését segíti elő, hanem mindazt, ami a gyermekek mindenkifelett való érdekét szolgálja. Ehhez a már létező, és a még eztán induló programokat össze kell hangolni településeken belül is, a kistérségeken belül is, az ország szintjén is. Mindezen szinteken, valamint az egyes részterületeken (különösen foglalkoztatás, bérpolitika, oktatás, lakásügy, egészségügy, szociális és gyermekjóléti, gyermekvédelmi szolgáltatások) egymással összhangban álló, egymásra épülő intézkedéseknek kell születniük” (Legyen jobb... 2007).

⁴ A programiroda 2005. november és 2011. szeptember között működött. Az országgyűlési határozat jelenleg a Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiában szerepel, mint annak egyik kapcsolódó stratégiai dokumentuma.

A Nemzeti Stratégia megvalósítása és annak nyomonkövetése azonban nem vált politikai prioritássá, sőt, „2011. szeptember 15-én a Ferge Zsuzsa vezetésével hat éven keresztül működő MTA Gyerekszegénység Elleni Programiroda megszűnt. [...] a megszűnés nem az Iroda saját döntése volt. A Programiroda alapvető működési feltételeinek ellehetetlenítése után nem volt mód a szakmai munka folytatására. »Az MTA Gyerekszegénység Elleni Program Irodája tudományos és gyakorlati munkája ellehetetlenült, eddigi eredményei veszendőbe mennek« (Ferge Zsuzsa)”.⁵

A következőkben egyrészt a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program (Ferge et al. 2006) beavatkozási területeire, illetve a gyerekekre, a gyerekes családokra fókuszálunk, ezen belül pedig – ahol vannak adataink – a vizsgált leszakadó térségekben élő gyerekes háztartások⁶ és a városi szegregátumokban élők⁷ helyzetének főbb jellemzőit külön is vizsgáljuk. A kiemelt területek számbavétele előtt azonban szükséges legalább röviden szólni a szociális biztonságról és az egyenlőtlenségekről is.

RÖVIDEN A SZOCIÁLIS BIZTONSÁGRÓL, A JOGOKRÓL ÉS A MÉLTÓSÁGRÓL

„A javak és esélyek igazságosabb elosztása, illetve újraelosztása nyilván szükséges, de nem elégséges feltétel. Az embereknek nemcsak egyenlőbb létfeltételekre van igényük, hanem annak elismerésre is, hogy mindenkit egyenlő tisztelet illet, hogy senki emberi méltósága nem sérthető” (Ferge 2005:72).

Az Alkotmánybíróság egy rendszerváltáskori, 1990. áprilisi határozata szerint „az emberi méltóság alapján nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körütekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni.”⁸ Az emberi méltósághoz, az emberhez méltó megélhetéshez szorosan kapcsolódik a szociális biztonsághoz való jog, amelyet a 2011-ig hatályban lévő Alkotmány is rögzített.⁹ A szociális biztonsághoz való jog pedig – az Alkotmánybíróság értelmezésében – „azt a követelményt támasztja az állammal szemben, hogy a szociális ellátások összessége által biztosítsa a megélhetési minimumot”.¹⁰ A 2011-es Alaptörvény, csökkentve az állami felelősséget, a korábbinál megengedőbbben fogalmaz: az állam „már csak arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson” (Téglási 2011).

Ehhez az irányhoz illeszkedően a szociális védelemre fordított kiadások egy évtized alatt jelentősen csökkentek, 2011-ben a GDP 24%-át, 2022-ben már csak 17%-át költöttük erre a célra, miközben az EU-27 átlaga 28% volt, és ugyanennyi volt 2011-ben is (1. ábra). Az utolsó adatévben (2022) ezen a téren mindössze öt uniós országot előztünk meg (Litvánia, Románia, Észtország, Málta, Írország), és nagyon messze álltunk attól a tizenegy tagállamtól, amelyek a GDP-jük 25–33%-át költötték szociális védelemre. A szociális védelmi ki-

5 Közlemény az MTA Gyerekszegénység Elleni Programiroda honlapján. <http://www.gyerekesely.hu/index.php>

6 Öt leghátrányosabb helyzetű (LHH) járás: a tanulmányban a fent leírt két adatfelvétel eredményeire hivatkozunk így. A baktalórántházai, a hevesi, a bátonyterenyei, a kisteleki és a hegyháti kistérségben élő, 0–17 éves gyereket nevelő családok reprezentatív mintáján készült felvételeket 2011-ben az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2023-ban pedig a Magyar Máltai Szeretetszolgálat koordinálta.

7 2024 nyarán a Gyerekesély Közhasznú Egyesület az ELTE TáTK szociális munkás hallgatóinak közreműködésével három városi szegregátumban (Érd, Sátorajújhely és Eger területén) élő háztartások körében végzett nem reprezentatív, kismintás adatfelvételt. Az érdi szegregátumban 41, a sátorajújhelyiben 60, az egriben 53 háztartást kérdeztünk meg, ez mindhárom helyszínen közel teljeskörű felvételt jelent a szegregátumokban.

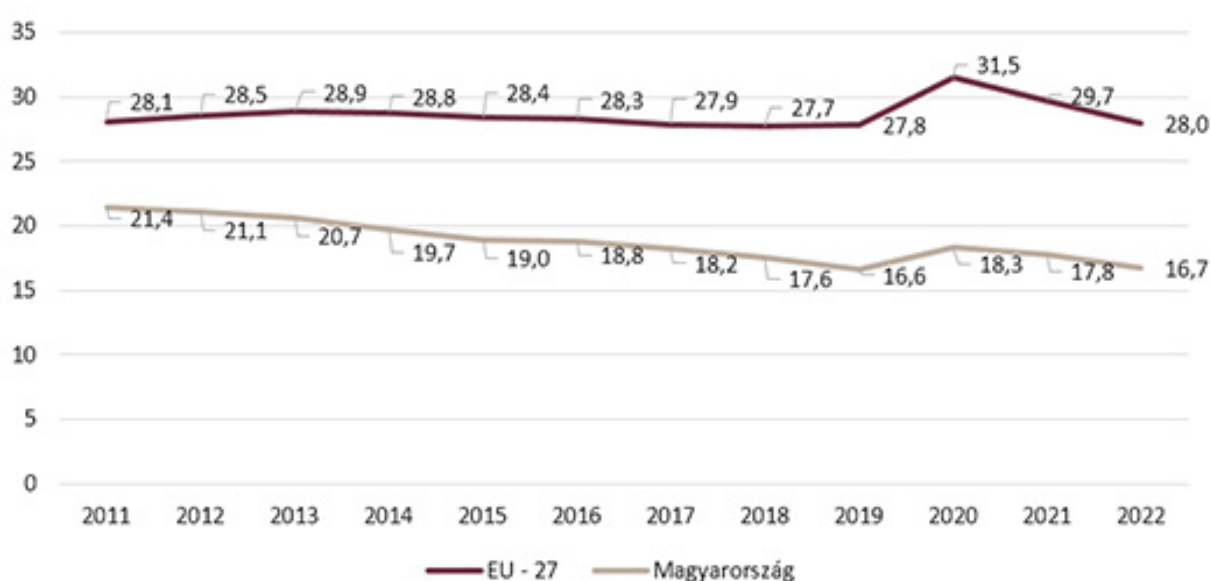
8 9/1990. (IV. 25.) AB határozat.

9 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya, 70/E §.

10 42/2000. (XI. 8.) AB határozat.

adások egy főre jutó összege nálunk kevesebb, mint harmada, a vásárlóerőparitást tekintve kevesebb, mint fele az EU-27 átlagának.¹¹ A segélyezés, amellett, hogy a „társadalmi biztonsági rendszer egyik eszköze”, azt is jelzi, hogy a hatalom „tiszteletben tartja-e az emberi jogokat, a legvédtelenebb csoportok emberi méltóságát, milyen jogokkal, ha egyáltalán, ruházza fel őket” (Tausz 2017:310). Bár az elmúlt évtized tendenciái alapján a segélyezés szűkülése részben magyarázható a növekvő foglalkoztatással, de szűkmarkúsága és megalázó eljárásrendjei már kevésbé. A segélyek alacsony színvonala, értékromlásuk és jogosultsági szabályaik egyszerre tükrözik a kormány „workfare” politikáját és szegényellenességét, illetve azt, hogy az állam nem tekinti kötelességének, feladatának a minimális szociális biztonság, az emberhez méltó megélhetés biztosítását az állampolgárai számára.

1. ábra. Szociális védelmi kiadások a GDP %-ában, EU-27, Magyarország, 2011–2022

Forrás: Eurostat ESSPROS

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00098/default/table?lang=en&category=t_spr

A szociális biztonsággal, az ahhoz kapcsolódó jogokkal és a méltóság kérdésével általában sem állunk jó, de az ország leszakadó térségeiben, az elszigetelt, szegregálódó falvakban, a társadalmi és térbeli kirekesztettség által súlyosan érintett szegény- és cigánytelepeken nyoma sincs a szociális biztonságnak, nem érvényesülnek az alapvető jogok, és hiányoznak az emberhez méltó élet legalapvetőbb feltételei is. Százereknek ez jelenti a mindennapi valóságot, és azt is, hogy nincs esélyük jobb sorsot választani maguknak és gyerekeiknek. Pedig, ahogy Ferge Zsuzsa írta, „a szociális biztonság a civilizált együttélés fontos összetevője. Megépítéséhez működő demokrácia, erős szociális jogok és erős civil társadalom szükségeltetik. [...] A jogok gyengülése és a szándékkal diszkriminatív ellátások aláássák a szociálpolitika társadalmat integráló, a társadalmi szétesést gátló lehetőségeit is” (Ferge 2000:56).

¹¹ Az összes szociális védelmi kiadás egy főre vetített összege Magyarországon 4292 euró, az EU-27 átlaga 8206 euró volt 2022-ben. Vásárlóerőparitáson (PPS) számolva Magyarország 4744 euró, az EU-27 átlaga 10066 euró volt 2022-ben. Forrás: Eurostat ESSPROS https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00099/default/table?lang=en&category=t_spr
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00100/default/table?lang=en&category=t_spr

AZ EGYENLŐTLENSÉGEK NÉHÁNY ASPEKTUSA

„A magyar társadalom legégetőbb problémájának az egyenlőtlenségek minden területet átfogó, partalan, messze nem eléggé felismert, és eddig nem kezelt növekedését látom [...] Állításom az, hogy a magyar egyenlőtlenségek mértéke olyan nagy, hogy sokakat társadalmi okok miatt túl korán megfoszt az élettől, és sokak számára lehetetlenné teszi, hogy valóban szabadok legyenek” (Ferge 2005:7–8).

Az egyenlőtlenségek alakulását alapvetően fizikai és társadalmi tényezők alakítják. A fizikai életesélyeket a különböző társadalmi hierarchiák, a lakóhely, a munka jellege és még számos egyéb dimenzió határozza meg. A társadalmi tényezők *„magukban foglalják azt, hogy eleve, amikortól beleszülettünk egy családba (vagy még család sincs), egyenlőtlenek az esélyeink mindenre (lakásra és iskoláztatásra, jó munkára és »jó« kapcsolatokra). Egyenlőtlen az esélyünk az anyagi, a társadalmi, a szimbolikus tőkékhez való hozzájutáshoz, ahhoz, hogy képesek legyünk jogaink érvényesítésére. Ezért egyenlőtlen eséllyel, egyenlőtlen lehetőségekkel, szinte kiszámíthatóan egyenlőtlen kimenetellel választunk sorsot önmagunknak és gyermekeinknek”* (Ferge 1989:74). A társadalmi életesélyek tulajdonképpen arról szólnak, hogy van-e egyenlő jogunk az élethez és a szabadsághoz. És arról is, hogy többé-kevésbé pontosan megjósolható a gyerekek sorsa, jövője; a szegény családokban, leszakadó falvakban, cigánytelepeken születő gyerekeknek – az induló életesélyek egyenlőtlenségei miatt – nagy valószínűséggel nem lesz sokkal jobb, hosszabb, egészségesebb életük, mint a szüleiknek. Az egyenlőtlenségek újratermelődnek, az egyenlőtlenségek – ahogy Ferge Zsuzsa fogalmazott – ellenállóak (Ferge 2005).

A társadalmi egyenlőtlenségek tetten érhetők a munkaerőpiaci részvételben, az oktatásban, az iskolai végzettségben, a lakhatásban, az egészségi állapotban, a gyerekek életesélyeinek alakulásában és még sok minden másban. A tartósan rossz élethelyzetek kimeneteként a szegények, a leszakadó falvakban élők, a romák jóval rövidebb életre számíthatnak, mint mások. Az ország legszegényebb településeinek a várható élettartam négy-hét évvel rövidebb, mint a leggazdagabb településeken (Bíró et al. 2021), a hátrányos helyzetű régiókban élők az országos átlagnál mintegy három-négy évvel rövidebb életre számíthatnak;¹² a roma emberek hét-tíz évvel korábban halnak meg, mint a nem romák (FRA 2022).

Az egyenlőtlenségek egyik meghatározó dimenziója a jövedelem. A jövedelmi egyenlőtlenségek a 2000-es évek végén, a 2010-es évek elején nőttek (Tóth 2013:23), nagyjából 2013 óta – legalábbis a két gyakran használt mutatót (Gini-együttható, S80/S20 ráta) tekintve – leginkább stagnálnak, illetve kismértékben ingadoznak.¹³ Ezek alapján az Európa Unió mezőnyében nem állunk rosszul, a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségét jelző Gini-együttható 2023-as értéke (29,0) például valamivel kedvezőbb az EU-27 átlagánál (29,6).¹⁴ Ferge Zsuzsa ugyanakkor azt írta 2005-ben, hogy azok az állítások, amelyek szerint Magyarország relatíve egalitáriánus, tévesek: *„Magyarország sokkal közelebb van a szegény, de egyenlőtlen országokhoz [...]. Olykor a statisztikák mondanak ellent egymásnak, olykor meg a tapasztalataink mondanak ellent a statisztikáknak”* (Ferge 2005:18). A legalsó és a legfelső jövedelmi tizedbe tartozók egy főre jutó nettó jövedelme között 2010-ben és 2020-ban is hétszeres volt a különbség.¹⁵ A legalsó jövedelmi tizedre 2014-ben az összes jövedelem 3,4%-a, 2023-ban már csak 2,8%-a jutott; a legmagasabb jövedelemmel rendelkező tizedik decilis

¹² KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0039.html

¹³ KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0009.html

¹⁴ Eurostat https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_di12/default/table?lang=en&category=livcon.ilc.ilc_ie.ilc_iei

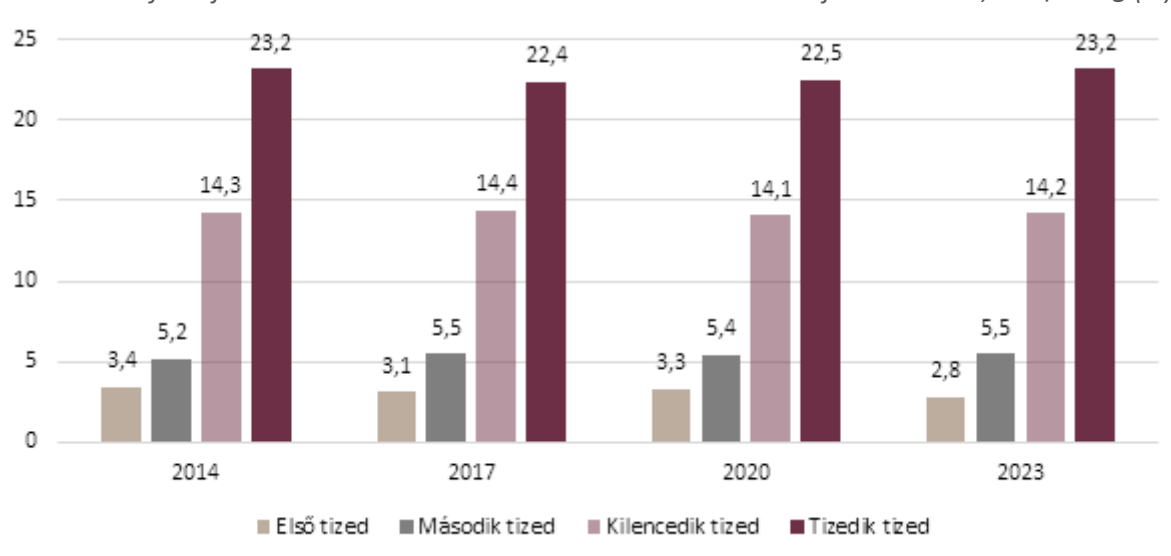
¹⁵ KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/jov/hu/jov0055.html

KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/jov/hu/jov0005.html

részesedése nem változott tíz év alatt (23%) (2. ábra).

2. ábra.

Az alsó és a felső jövedelmi tizedek részesedése a nemzeti ekvivalens jövedelemből, 2014–2023 (%)

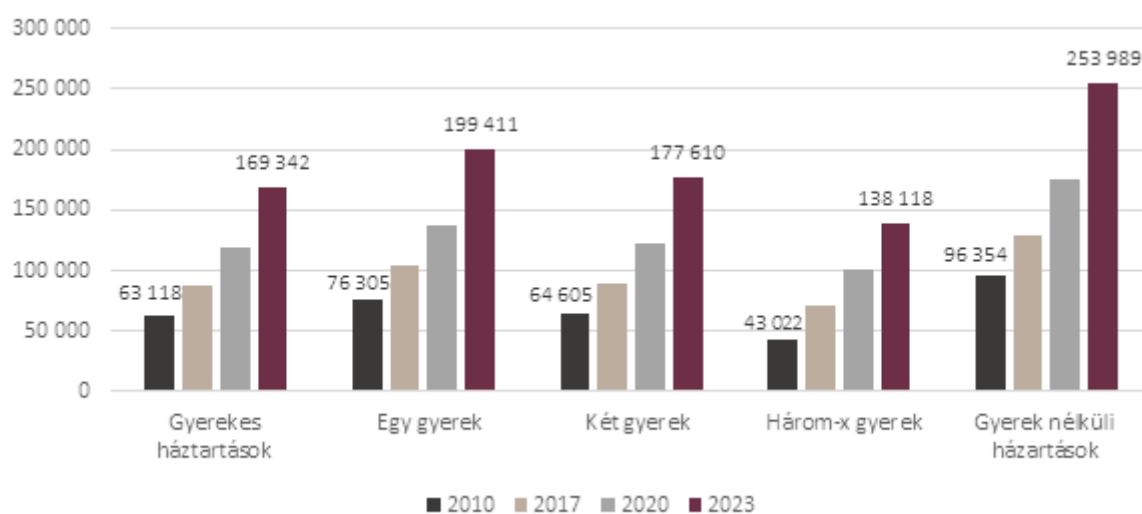

Forrás: Eurostat

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_dio1/default/table?lang=en&category=livcon.ilc.ilc_ip.ilc_di

A több mint egy évtizede hirdetett „családbarát” politikák ellenére a gyereket nevelő háztartásokban az egy főre jutó havi nettó jövedelem 2023-ban 50%-kal (85 ezer forinttal) maradt el a gyerek nélküli háztartásokban élők jövedelmétől; a három vagy több gyereket nevelő háztartások esetében ennél is jelentősebb volt a különbség (84%, 116 ezer Ft). A gyerek nélküli háztartásokban az egy főre jutó nettó jövedelem 2010 és 2023 között 163%-kal, a gyerekes háztartásokban 168%-kal emelkedett, vagyis a jövedelmek közötti különbség szinte alig csökkent (3. ábra).

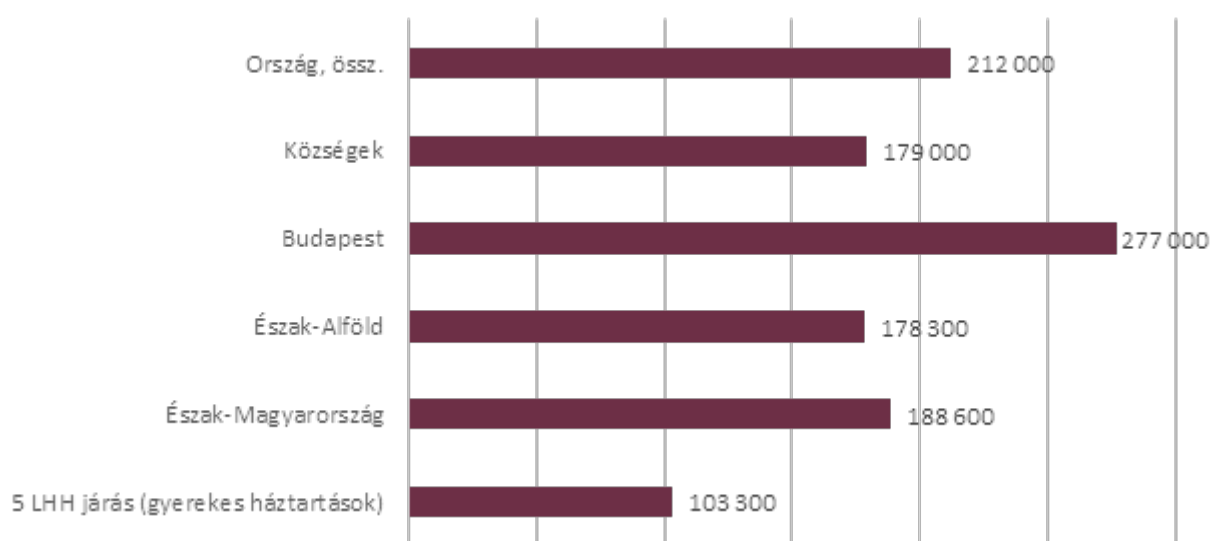
3. ábra. Az egy főre jutó havi nettó jövedelem a gyereket nevelő és a gyerek nélküli háztartásokban, 2010–2023 (Ft)

Forrás: KSH STADAT alapján. https://www.ksh.hu/stadat_files/jov/hu/jov0015.html

A társadalmi-jövedelmi és a területi egyenlőtlenségek Magyarországon (is) szorosan összefonódnak egymással. A különböző társadalmi-gazdasági problémák, mások mellett a szegénység, az alacsony jövedelem, a magas munkanélküliségi és segélyezési arány, a rossz minőségű lakás és iskola, a lakóhelyi szegregáció – ki egészülve a gyenge vagy hiányzó szolgáltatásokkal és infrastruktúrával – jórészt az ország hátrányos helyzetű térségeiben, leszakadó kistépelülésein koncentrálódnak. Maradva a jövedelmeknél: az Észak-Alföld régióban és a községekben élők egy főre jutó havi nettó jövedelme 2023-ban egyaránt közel 20%-kal (több mint 30 ezer forinttal) volt alacsonyabb az országos átlagnál (212 ezer Ft). Az öt hátrányos helyzetű járásban élő gyerekes háztartásokban 103 ezer forint volt az egy főre jutó havi nettó jövedelem 2023-ban; az összehasonlítás korlátozott, de ez az összeg kevesebb volt, mint az országos átlag fele (4. ábra).

4. ábra. Az egy főre jutó havi nettó jövedelem különböző területi bontásokban és országosan, 2023 (Ft)

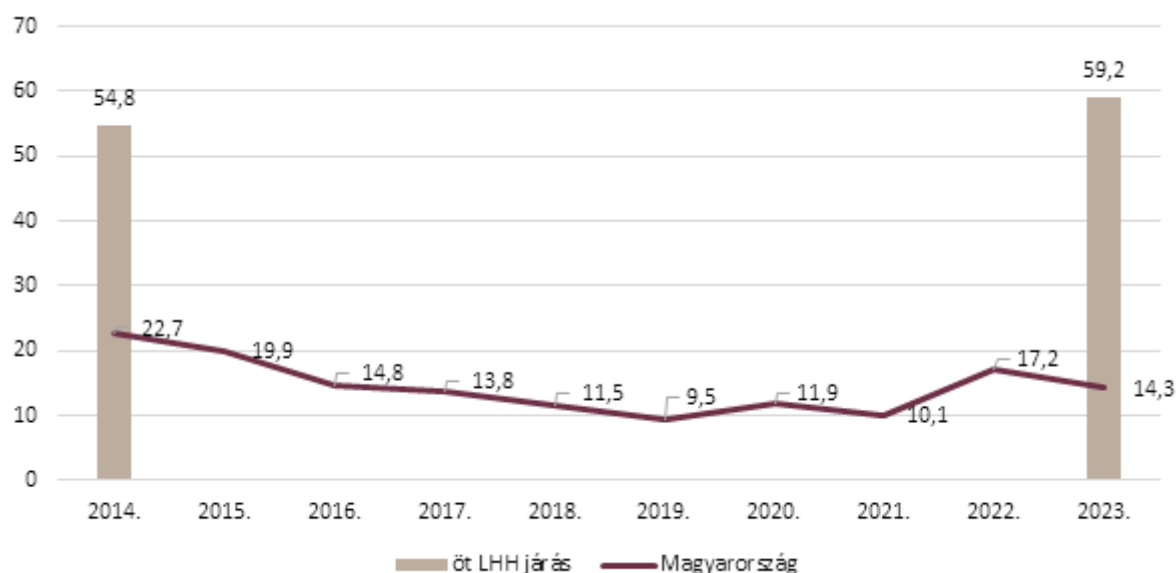
Forrás: KSH STADAT alapján. https://www.ksh.hu/stadat_files/jov/hu/jov0045.html
5 LHH járási adatfelvétel (2023) (kerekített értékek).

„A fő probléma [...] az, amire az egyenlőtlenségek közelebbi vizsgálata hívja fel a figyelmet, hogy nem elég a szegénységgel foglalkozni. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése önmagában is ható, társadalom-romboló tényező. Rontja a fizikai életesélyeket, bomlasztja a társadalmi kapcsolatokat, elősegíti a területi és intézményei szegregációt, gyengíti a politikai demokrácia alapjait” (Ferge 2005:44)

JÖVEDELMI SZEGÉNYSÉG¹⁶

„A szegénységi ciklus megszakításához és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez az elkötelezett oktatáspolitikai mellett elkötelezett társadalompolitika is kellene. Magyarországon egy-két ihletett pillanat kivételével ilyen politikák nem voltak” (Ferge 2016:167).

5. ábra. A gyerekszegénység¹⁷ mértékének alakulása Magyarországon és öt hátrányos helyzetű (LHH) járásban, 0–17 évesek, 2014–2023, %

Forrás: KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0004.html
5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023).

A gyermekszegénység mértéke – ha a relatív jövedelmi szegénység mutatóját nézzük – 2014 után csökkenésnek indult, de ez a tendencia 2019-ben megfordult. A társadalompolitika család- és gyermekbarát intézkedései alapvetően a társadalom jobbmódú rétegei számára nyújtottak lehetőségeket, a szegénységi ciklus nemcsak, hogy nem szakadt meg: az öt leghátrányosabb helyzetű járásban élő családok és gyermekeik helyzete a vizsgált időszakban tovább romlott (5. ábra).

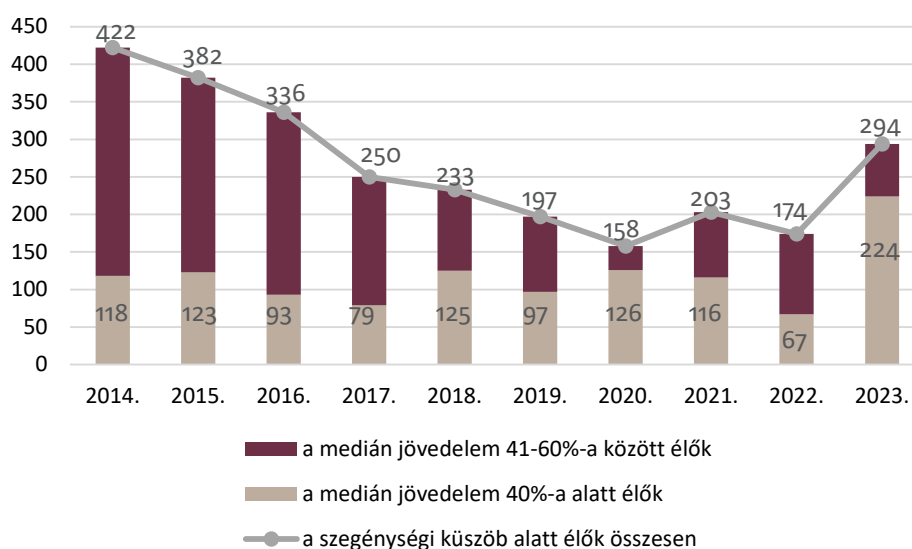
Miközben a gyerekek körében a hazai szegénységi ráták javulásáról beszélhetünk, egy alacsonyabb szegénységi küszöb mentén való vizsgálódás felhívja a figyelmet egy igen kedvezőtlen – bár a teljes vizsgált időszakban ingadozó – tendenciára. A súlyos szegénységben (a medián jövedelem 40%-a alatti szinten) élő 18 éven aluliak száma 2014-ben 118 ezer fő (az összes gyerek 7%-a) 2023-ban már 224 ezer fő (13,1%) volt (6. ábra). Az 5 éven aluliak körében 2014-ben 47 ezren, 2023-ban 76 ezren tartoztak ebbe a jövedelmi csoportba.

2014 és 2024 között az országos javulással szemben a leghátrányosabb helyzetű járásokban nőtt a (mediánjövedelem 60%-a alatt meghatározott) jövedelmi szegénységben élő gyerekek aránya: míg 2014-ben az országos átlag két és félszerese volt itt a szegénységi ráta, 2024-re a különbség négyszeresre nőtt. Még

¹⁶ 2025 tavaszán a TÁRKI és az ELTE kutatói arra hívták fel a figyelmet, hogy a KSH jövedelmi adatai, így többek között a jövedelemeloszlásra, a jövedelmi egyenlőtlenségre és a jövedelmi szegénységre vonatkozó adatainak megbízhatósága – legalább – 2018 óta erősen megkérdőjelezhető. Lásd erről: Tátrai–Gábor 2025, Tátrai et al. 2025.

¹⁷ Jövedelmi szegénység: az ekvivalens jövedelem mediánjának 60%-ánál alacsonyabb jövedelemből élő 0–17 évesek.

6. ábra. Jövedelmi szegénységi arányok kétféle küszöbértékkel (az ekvivalens jövedelem mediánjának 40%-a, illetve 60%-a alatti jövedelem, ezer fő), 0–17 évesek, 2014–2023.

Forrás: Eurostat https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_lio2__custom_17924012/default/table

riasztóbb adatokat kapunk, ha a szegregált telepeken élő családok helyzetét vizsgáljuk: itt 2024-ben 50–80 %-os szegénységi arányokat mértünk.

A 2010-es években tapasztalható gazdasági növekedés sikerei nem „csorogtak le” a legszegényebbekhez, az ő leszakadásuk az elmúlt 10 évben végzetessé vált. Ha a szegénység mélységét mutató szegénységi rés alakulását nézzük, a romlás még szembetűnőbb.¹⁸

„A szociálpolitika céljának megfelelően az újraelosztás egyik célja és egyben elve, hogy csökkentse, de legalább ne növelje a már meglévő – jövedelmi és más típusú – egyenlőtlenségeket” (Ferge 2017:42).

ANYAGI BIZTONSÁG – CSALÁDTÁMOGATÁSOK

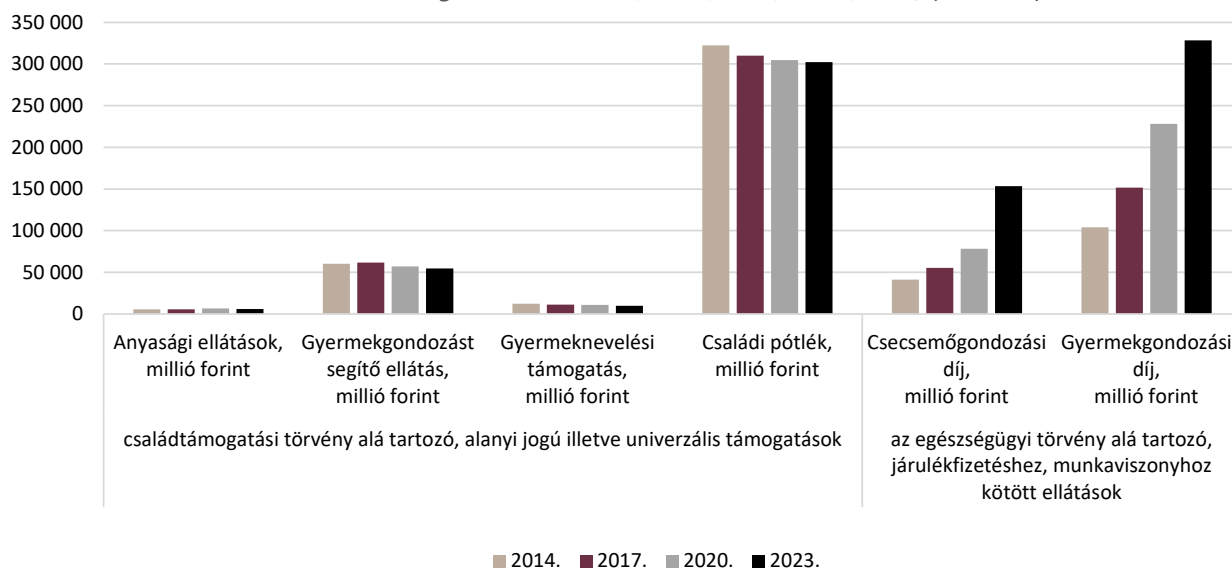
„A közös források megfelelő felhasználása közérdek. A hatásosság szokásos értelmezése a központosított újraelosztás vizsgálatánál az, hogy a közös források mennyire érik el szándékolt célcsoportjaikat. Annál hatásosabb az ellátás, minél szélesebb körét éri el a jogosultaknak, vagy a »rászorultaknak«, akik bizonyos esetekben nem rendelkeznek alanyi, kikövetelhető jogokkal” (Ferge et al. 2006:2).

A 2014 óta eltelt időszakban a szociális és védelmi kiadások, különösen a családtámogatási ellátásokra fordított kiadások GDP-hez viszonyított mértéke jelentősen csökkent.¹⁹ A családtámogatási kiadások az egészségügyi törvényben szabályozott gyed és csed esetében növekedtek jelentős mértékben, a családtámogatási törvényben szereplő – 2008 óta változatlan összegű – univerzális ellátásokra (családi pótlék, gyes, gyet, anyasági támogatás) fordított kiadás a gyereknépesség számának csökkenésével kis mértékben csökkent (7. ábra).

¹⁸ KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/eleooo8.html

¹⁹ KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szoooo1.html

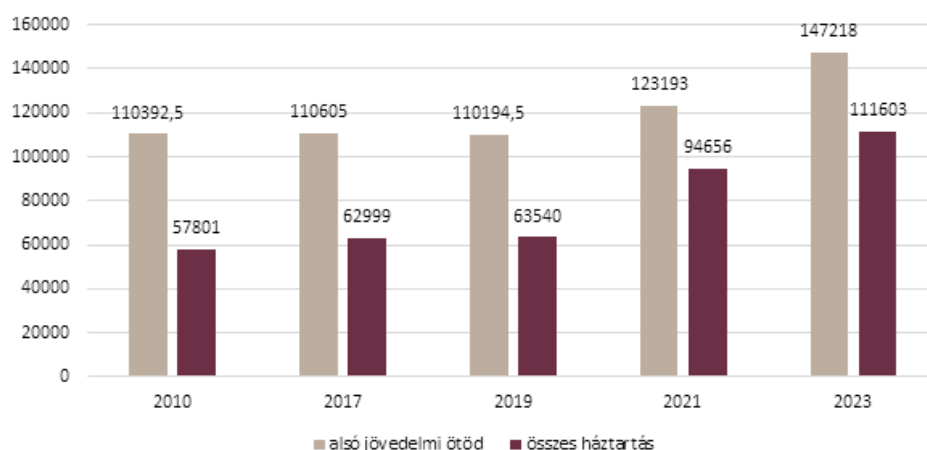
7. ábra. A családtámogatások kiadásai, 2014, 2017, 2020, 2023 (millió Ft)

Forrás: KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0005.html

Amennyiben a háztartások felől vizsgáljuk a családtámogatások körébe tartozó transferek háztartási jövedelmen belüli alakulását, akkor lényegében ugyanezt látjuk. Az összes háztartást tekintve sem jelentős a nominálértéken számolt családtámogatások növekedése, azok reálértéke pedig összességében jelentősen csökkent. Az alsó jövedelmi ötödben az ellátások egy főre jutó értéke azonban ettől is elmarad. Az összes háztartást tekintve megközelítőleg kétszeresére nőtt a nominálösszeg, a legszegényebb 20% esetében alig 30%-kal haladta meg 2023-ban a 2010-es szintet. Ennek hátterében a két, munkaviszonyhoz kötött és munkajövedelemmel arányos ellátás (csed és gyed) színvonalának emelése áll. A szegény háztartások ehhez kisebb arányban és alacsonyabb ellátási színvonalon férnek hozzá, mint a jobb helyzetű családok. Az alsó jövedelmi ötödben élő családok hátrányát az is növeli, hogy itt jelentősen több gyerek él, mint a jómódú családokban.

8. ábra. Az egy főre jutó – családdal és gyermekkel kapcsolatos – bruttó társadalmi jövedelmek jövedelmi ötödek szerint, 2010–2023 (forint/fő/év)²⁰

Forrás: KSH STADAT, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhco46.html,
https://www.ksh.hu/stadat_files/jov/hu/jov0054.html

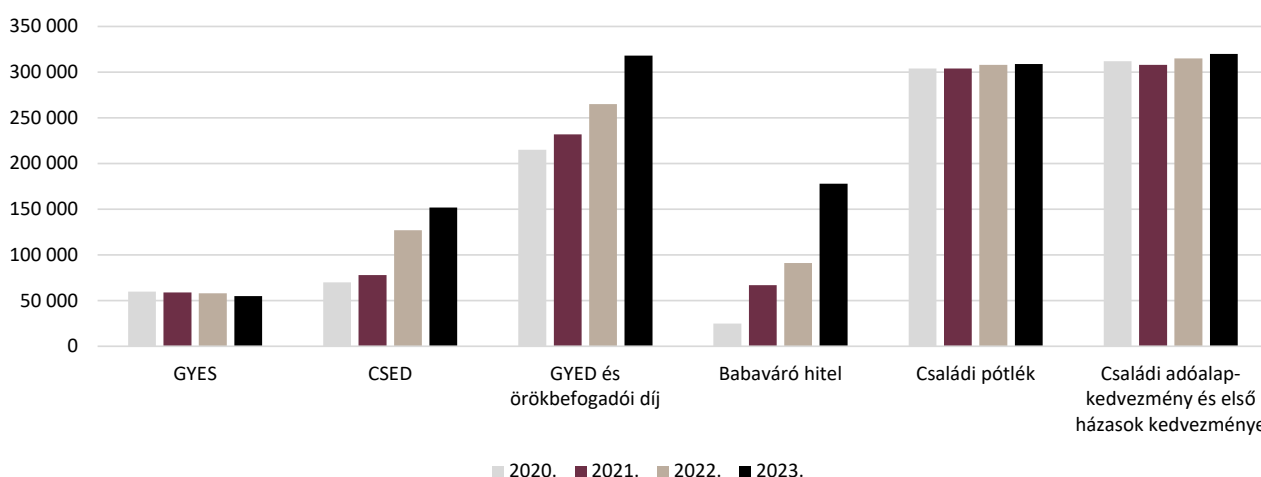
²⁰ A 2021 előtti adatok a KSH adatbázisában jövedelmi tizedekre érhetőek el, az ábra az alsó két jövedelmi tized átlagát mutatja; 2020-ra vonatkozó adat a KSH STADAT-ban nincs.

A családdal és gyerekkel kapcsolatos társadalmi jövedelemben az adókedvezmények nem jelennek meg. A 2011-ben bevezetett családi kedvezmény elvileg mindenki által igénybe vehető, akinek van és megfelelő színvonalú a munkajövedelme. Az szja alá tartozó jövedelemmel nem rendelkezők nem tudják érvényesíteni a kedvezményt, az alacsony jövedelműek pedig csak részlegesen tudják azt igénybe venni. Ezt a problémát kisebb mértékben csökkentette, hogy az szja-n kívül a fizetendő járulékok összegéből is érvényesíthető járulékkedvezmény. Bevezetése óta a kedvezmény színvonala csupán a kétgyerekes családok esetében változott, az egygyerekesek és a három- és többgyerekesek esetében a kedvezmény értéke jelentősen elinflálódott. A kormányzat tervei alapján ennek orvoslására a következő két év során duplájára emelik a jelenleg igénybe vehető összegeket. Ez viszont újabb családok esetében fogja a jövedelemszínvonal miatt azt jelenti, hogy nem tudják majd a teljes kedvezményt igénybe venni. A tendencia változatlan, a kormányzat a munkával rendelkező, jó jövedelmi helyzetű családokat támogatja.

Ugyanez a kormányzati elképzelés, valamit a családokat célzó támogatások pronatalista célzata figyelhető meg az elmúlt években bevezetett újabb támogatási és hitelkonstrukciókban. „*Mindez rávilágít a szelektív pronatalizmus és a szelektív antinatalizmus – történelmileg korántsem egyedülálló – együttjárására*” (Szalma–Takács 2022:54). A szelektív pronatalizmus azokat az intézkedéseket és kapcsolódó diskurzusokat jelöli, „*amelyek implicit módon (vagy nyíltan) kifejezik a hatalom preferenciáját bizonyos társadalmi csoportok reprodukciója felé, mások rovására. Másként fogalmazva, egyértelművé teszik, hogy mely csoportoknak legyen, és melyeknek ne legyen gyermeke, vagy több gyermeke [...]*” (Szikra 2018:229, idézi Szalma–Takács 2022:54).

Kramarics Szandra a „szociálpolitika más eszközökkel” (nemzetközi szakirodalomban *social policy by other means*) csoportba sorolta az elmúlt időszakban a kormányzati kommunikációban családtámogatásként megjelenő formáit (Kramarics 2024). A hagyományos családtámogatásokra és a „más eszközökre” fordított kormányzati kiadások alakulását mutatja a 9. ábra.

9. ábra. Családtámogatásokra fordított állami kiadások alakulása, 2020–2023 (millió Ft)

Forrás: Kramarics Szandra és Szikra Dorottya által szerkesztett ábra. <https://bankmonitor.hu/mediatar/cikk/kutatas-foleg-a-jomoduak-profitálnak-a-csaladtamogatásokból>

Kapitány Balázs kutatása és elemzései²¹ az egyes családtámogatások kisgyermekes családok közötti anyagi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatására irányultak. Eredményei alapján a jelenleg elérhető ellátásokat két csoportba sorolta, ezeket mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat. Az egyes családtámogatások hatása a kisgyermekes családok közötti anyagi egyenlőtlenségre

Az anyagi egyenlőtlenségeket csökkentő családtámogatás	Az anyagi egyenlőtlenségek szempontjából semleges családtámogatás	Az anyagi egyenlőtlenségeket növelő családtámogatás
1. rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény (rgyk)	6. családi pótlék	7. családi adókedvezmény, családi járulékkedvezmény
2. gyermeknevelési támogatás (gyet)		8. gyed
3. gyermekek otthongondozási díja (gyod)		9. családi otthonteremtési kedvezmény (csok) bármilyen formája
4. emelt családi pótlék		10. csed
5. hatékonyság /gyermekgondozást segítő ellátás (gyes)		11. babaváró kedvezmény
		12. jelzáloghitel-csökkentés
		13. diákhitel-felfüggesztés
		14. lakásfelújítási támogatás
		15. nagycsaládosok autóvásárlási kedvezménye

Forrás: Kapitány Balázs ábrája alapján saját szerkesztés. A sorrend a célzás hatékonyságát/ jellegét jelzi, 1: az anyagi egyenlőtlenségeket leginkább csökkentő, 15. azokat leginkább növelő.

Forrás: <https://telex.hu/komplex/2024/07/11/fidesz-csaladpolitika-csok-babavaro-tamogatas-egyenlotlensegek-kapitany-balazs>

A táblázatban szereplő rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény a gyermekvédelmi törvényben szabályozott segély, mely azoknak a gyerekeknek jár, akiknek családjában az egy főre jutó jövedelem egy meghatározott küszöb²² alatt van. Évente két alkalommal jelent pénzbeni támogatást, ezen túl egyes természetbeni szolgáltatások esetében jelent jogosultságot (iskolai étkeztetés stb.). A szociális vetítési alap²³ 2008 óta változatlan színvonala miatt, az ehhez kapcsolódó segélyre való jogosultságot – bár az évek során a küszöb időszakonként emelkedő százalékban meghaladta a 28500 Ft-ot – egyre több család veszítette el. Ezt mutatják az országos adatok és az általunk vizsgált öt járás adatai is. Országosan 2014-ben 494311 gyerek, 2023-ban már csak 195971 gyerek részesült rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben.²⁴ A vizsgált járások közül négyben hasonló a tendencia, az rgyk-ban részesülők száma felére, harmadára csökkent, kivéve a Hevesi járást, ahol a csökkenés 20%-os volt.²⁵

21 A szakmai anyag jelenleg még nem érhető el, a kutatás eredményeiről és a konkrét elemzés adatairól egy interjúban számolt be Kapitány Balázs, Telex, 2024. 07.11.: 4500 milliárd forint ment el a fideszes családpolitikára. Az eredmény: a gazdagok gazdagabbak lettek. <https://telex.hu/komplex/2024/07/11/fidesz-csaladpolitika-csok-babavaro-tamogatas-egyenlotlensegek-kapitany-balazs>

22 A jogosultsági küszöb, amelyet 2024. júliusban jelentősen emeltek, a háztartásban az egy főre jutó nettó jövedelmet tekintve a szociális vetítési alap összegének 245%-a (69825 Ft). (2023-ban még csak 51300 Ft, a szociális vetítési alap összegének 180%-a volt.)

23 2023 előtt öregségnyugdíj-minimum (az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összege).

24 KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0021.html

25 A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülő gyerekek átlagos száma a vizsgált öt járásban (fő). Forrás: KSH Statinfo, https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=FV1AO1_W

Visszatérve a Kapitány Balázs adatai alapján készített táblázathoz (1. táblázat), ahol a családi adó- és járulékkedvezmény az egyenlőtlenségeket növelő támogatások között szerepel, annak igénybevétele is fontos adat (lenne, amennyiben elérhetőek lennének erre vonatkozó országos adatok). A KSH Népeségtudományi Intézetének kohorszvizsgálata alapján az látható, hogy az általuk vizsgált – jelenleg kisgyermekes – családok közül a legrosszabb anyagi helyzetűek, az alsó ötödbe tartozók 29,7%-a, míg a legjobb helyzetűek 6,4%-a nem tudja igénybe venni ezt a kedvezményt (Szabó et al. 2023).

Összességében a családtámogatási rendszer lényegi átalakítása ment végbe az elmúlt egy-másfél évtizedben. A hagyományosan kedvező szegénységcsökkentő hatással bíró univerzális ellátások szerepe folyamatosan csökken. A gyermeknevelési szabadságok színvonalában soha nem látott színvonalkülönbség jelent meg az előzetesen stabil, jól fizető munkával rendelkezők előnyére, a családi pótlékkal megközelítőleg azonos államháztartási költséget jelentő adó- és járulékkedvezmény a családok egy jelentős része számára nem vagy csak részben elérhető, az újonnan megjelenő „más eszközök” esetében pedig a középosztálytól kezdve felfelé valósul meg az újraelosztás. *„A Fidesz-kormányok az elsők, amelyek regnálása alatt a törvényekben úgy jelenik meg a fordított újraelosztás, a szegényebbek helyett a jobb módúak támogatása, mint politikailag indokolt, sőt erkölcsös cselekedet. Ez a társadalmi igazságosság univerzálisan elfogadott fogalmának cinikus eltorzítása”* (Ferge 2017:399).

LAKÁS, LAKHATÁS

A Gyerekszegénység Elleni Nemzeti Program egyik beavatkozási területe a lakáskörülmények javítása volt, minthogy *„a gyermekszegénység és a lakásszegénység nagyon sok szálon kapcsolódik össze. [...] A szűkös és rossz lakásviszonyok kihatnak az egész család, így a gyerekek mindennapi életére, elmélyítik az esélyek egyenlőtlenségét, megnehezítik a szegénységből való kitörés esélyeit”* (Ferge et al. 2006:103). A megfelelő minőségű lakhatás része a szociális biztonságnak, az emberhez méltó életnek. A lakás, a lakhatás a társadalmi integráció egyik alapvető dimenziója, amely befolyásolja az élet számos területét. Magyarország Alaptörvénye szerint az állam jogi védelmet biztosít az otthon számára, illetve arra törekszik, hogy mindenki számára biztosítsa az emberhez méltó lakhatás feltételeit.²⁶ A lakhatás nálunk azonban nem minősül alapjognak, miközben az Európai Parlament egy 2021-es állásfoglalásában alapvető emberi jogként határozza meg a lakhatáshoz való jogot: *„a megfelelő lakhatáshoz való hozzáférés olyan alapvető jog, amelyet más alapvető jogokhoz és a méltóságteljes élethez való hozzáférés feltételének kell tekinteni”*.²⁷ Magyarországon az állami lakáspolitikát – a családpolitikai intézkedésekkel párhuzamosan – jórészt a magasabb jövedelmű családoknak kedvez; *„a lakhatási célú költségvetési kiadások több mint 90%-a szociálisan nem célzott a 2024-es költségvetési tervek alapján”* (Czirfusz 2024:33). A szociális védelmi kiadások lakhatásra fordított összege a GDP mindössze 0,4%-a volt 2011-ben és 2022-ben is.²⁸

Ezzel együtt a magyarországi népesség, köztük a gyerekes családok, lakáskörülményei az elmúlt évtizedekben összességében javultak. A komfort nélküli lakott lakások aránya 2001 és 2011 között kevesebb, mint felére (9,4%-ról 4,4%-ra), majd a következő tíz évben 2% alá csökkent.²⁹ Húsz év alatt (2001–2022 között) jelentősen visszaesett a vezetékes vízzel (7,8%-ról 1,7%-ra) és a vízőblítéssel (13,3%-ról 2,2%-ra) nem

²⁶ Magyarország Alaptörvénye, XXII. cikk, (1) bekezdés.

²⁷ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0020_HU.html

²⁸ KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0003.html

²⁹ KSH Népszámlálás <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/elozetes-adatok-2/tablazatok/nsz2022-1.2.xls#x>

rendelkező lakások aránya.³⁰ A fürdőszoba nélküli lakott lakások aránya egy évtized alatt (2011–2022 között) közel felére (5%-ról 2,7%-ra) csökkent; a jövedelmi szegények körében ennél is nagyobb mértékű volt a javulás, de 2020-ban lakásaiknak még 8%-ában nem volt fürdőszoba.³¹ Az öt hátrányos helyzetű (LHH) járásban készült, a gyerekes háztartásokat reprezentáló adatfelvételek szerint tíz év alatt (2014–2023 között) ezekben a leszakadó térségekben is javultak a lakáskörülmények. Ugyanakkor – bár az összehasonlítás korlátozott – az országos átlagnál így is jóval kedvezőtlenebb az ott élők lakáshelyzete (2. táblázat). A három városi szegregátumban a háztartások 80–83%-a lakik (működő) fürdőszoba és vízöblítéses vécé, 10–16%-a vezetékes víz nélküli lakásban (40–60 háztartás adatai alapján).

2. táblázat. A lakásfelszereltség hiányainak alakulása az ország lakott lakásaiban (2011, 2022) és az 5 LHH járásban (2014, 2023) (%)

Lakásfelszereltség hiányai	Ország (lakott lakások)		5 LHH járás (gyerekes háztartások lakásai)	
	2011	2022	2014	2023
Nincs vezetékes víz	2,3	1,7	9,4	6,9
Nincs fürdőszoba	5,0	2,7	7,6	3,8
Nincs vízöblítéses vécé	5,6	2,2	10,9	3,7

Forrás: KSH Népszámlálás, 2011, 2022; 5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023).

A súlyos lakásdepriváció által érintett népesség, vagyis azoknak az aránya, akik túlszűfolt lakásban élnek, és a vizsgált problémák (beázik a tető, nincs fürdőszoba és vécé, túl sötét a lakás)³² közül legalább egy jellemzi lakásukat, 16%-ról 8%-ra csökkent 2011 és 2020 között. A jövedelmi szegénységben élők lakáskörülményei szintén javultak, a súlyos lakásdeprivációval érintettek aránya körükben 40%-ról 13%-ra csökkent.³³ 2023-ban a teljes népesség 13%-a élt olyan lakásban, amelyre a három minőségi probléma (beázik a tető; nedves a padló, a fal; korhadt a padló, az ablakkeret) közül legalább egy érvényes.³⁴ Az öt hátrányos helyzetű járásban, szintén 2023-ban, a gyerekes háztartások lakásainak 16–21%-át, a szegregátumban élők lakásainak (két telep adatai alapján) 50–70%-át jellemezték ezek a problémák.

A lakáskörülmények, a lakásminőség általános javulása mellett a lakhatással kapcsolatos kiadások viszont egyre többeknek jelentenek súlyos terhet. A 2010-es évek végén tapasztalható javulás után, a 2020 és 2023 közötti időszakban 5%-ról 9%-ra emelkedett az olyan háztartásban élő népesség aránya, ahol a rendelkezésre álló bevétel több mint 40%-át költik a lakhatási költségekre. A többi vizsgált csoportban három év alatt mintegy kétszeresére emelkedett az érintett népesség aránya. 2023-ban a szegények 40%-a, a szegénységben élő gyerekek fele (51%), az alsó jövedelmi ötödbe tartozók 29%-a élt ilyen háztartásokban; a gyerekesek körében valamivel kisebb mértékű volt a romlás (3. táblázat). A probléma az összes magyarországi háztartás 13%-át (106 ezer háztartás) érinti; „a legalsó jövedelmi ötödbe tartozók egyharmada, az inaktív háztartások 30–40%-a fizeti bevételeinek közel a felét lakhatási kiadásokra” (Lukács 2024:17).

30 KSH Népszámlálás <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/tablazatok/nsz2022-1.3.4.1.xls>

31 KSH Fenntartható fejlődés indikátorai <https://www.ksh.hu/ffi/1-8.html>

32 Forrás: Eurostat https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Severe_housing_deprivation_rate

33 Forrás: Eurostat https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_mdho06a/default/table?lang=en&category=livcon.ilc.ilc_md.ilc_mdho

34 Forrás: Eurostat https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/view/ilc_mdho01?category=livcon.ilc.ilc_md.ilc_mdho

3. táblázat. Az olyan háztartásban élő népesség aránya, ahol a lakásköltségek meghaladják az összes bevétel 40%-át, (%)

	2014	2017	2020	2023
Teljes népesség	12,8	10,7	4,9	8,7
Jövedelmi szegények (medián jövedelem 60%-a alatt)	38,4	49,4	20,5	39,9
Alsó jövedelmi ötödbe tartozók	35,2	38,1	15,2	29,4
Gyerekes háztartásokban élők	24,0	21,1	11,4	17,3
0–17 évesek	14,0	10,2	5,7	11,4
0–17 éves, jövedelmi szegénységben élők	29,7	45,1	28,0	50,5

Forrás: Eurostat Living Conditions https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/view/ilc_lvho07a?category=liv-con.ilc.ilc_lv.ilc_lvho.ilc_lvho_hc

FOGLALKOZTATÁS

„A tartósan alacsony foglalkoztatás Magyarország talán legnagyobb hazai problémája, ezer más súlyos baj forrása. A rendszerváltással felerősödő gazdasági válság, a kevésbé körültekintő és az államot, illetve a nemzeti vagyont sok szempontból lepusztító privatizálás az addig lappangó, illetve elrejtett foglalkoztatási problémát felszínre hozta. Néhány év alatt megszűnt több mint egy millió munkahely. A mélypontot az ország először 1995-ben, majd 2010-ben érte el, 3,7 millió foglalkoztatottal. [...] Ezért akár örülhetnénk is, hogy 1990 óta ez az egyetlen olyan társadalmi kérdés [a foglalkoztatottság növekedése], amely szinte folyamatosan a kormányok napirendjén van, a 2010 óta regnáló kormánynak pedig ez a legfontosabb, gyakran ismételt alapcélja” (Ferge 2017:161–162).

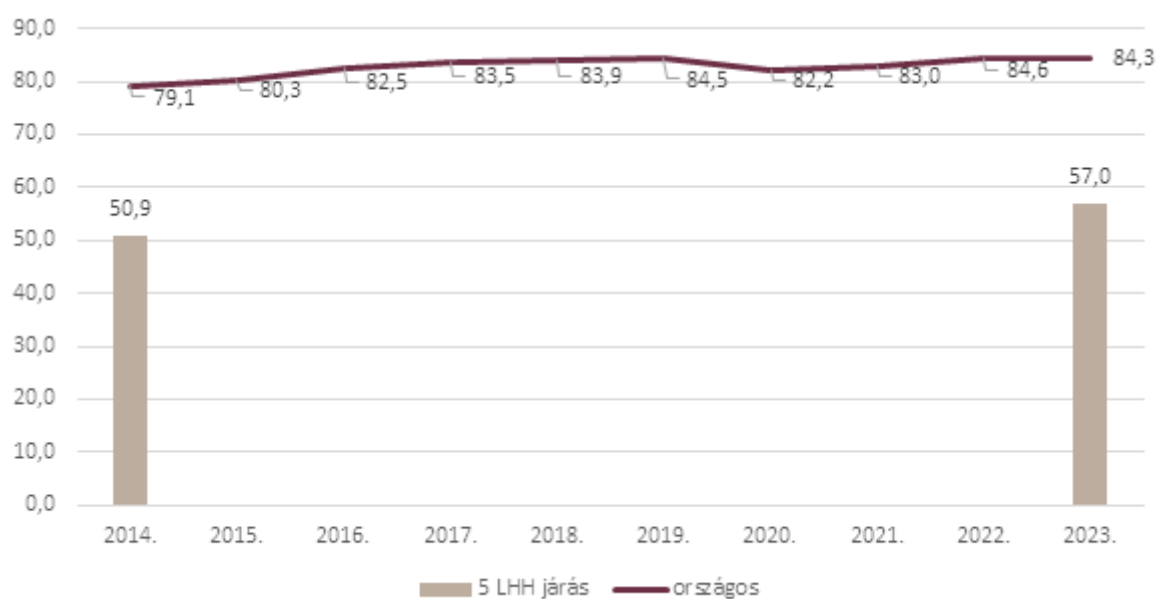
A 2010 óta eltelt 14 évben a foglalkoztatottság folyamatosan növekszik, a jelenlegi kormány elsődleges célja az úgynevezett „munkaalapú társadalom” felépítése, ami az állami szociálpolitika fő pillérét jelenti. A kormányzati retorikában az a legerősebb állítás, hogy a munkalehetőségek megteremtésével az emberek, a családok nem szorulnak rá további segítségre, támogatásokra. „A mi programunk az az, hogy a nyugati típusú jóléti állam helyett, ami nem versenyképes, egy munka alapú társadalmat alakítsunk ki” (Orbán Viktor, idézi Ferge 2017:92).

A 2010-ben ígért „egymillió új és adózó munkahely” ugyan nem jött létre (2010–2020 között a foglalkoztatottak száma – közfoglalkoztatottak nélkül – kb. 650 ezer fővel nőtt), de a foglalkoztatottság bővülése ennek ellenére is igen dinamikus volt. 2023-ban a 15–64 éves népesség foglalkoztatottsága Magyarországon 74,9% volt, ami meghaladta az Európai Unió átlagát (70,4%), és körülbelül megfelelt az osztrák (74,1%), illetve a cseh (75,1%) rátának.³⁵

Hogy a „munkaalapú társadalom” mennyire oldja meg a szociális problémákat, ahhoz vizsgáljuk meg, hogy a foglalkoztatottság növekedése mennyire érintette a legszegényebbeket. Az elemzésben már korábban is vizsgáltuk öt hátrányos helyzetű járásban a gyereket nevelő családok helyzetét. Esetükben figyelemmel kell lennünk arra, hogy a gyermeknevelés megnehezíti – elsősorban a nők számára – az elhelyezkedést, és arra is ügyelnünk kell, hogy ezekben a családokban jórészt fiatalabb felnőttek élnek (elemzésünket leszűkítettük a 25–49 évesekre).

35 Forrás: Eurostat https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsi_emp_a__custom_14769729/default/table?lang=en

10. ábra. A 25–49 éves (gyermeket nevelő) nők foglalkoztatási rátája, 2014–2023 (%)

Forrás: KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0025.html
5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023)

A 10. ábra adataiból jól látható, hogy ezekben a hátrányos helyzetű járásokban is nőtt a foglalkoztatottság – emellett azt is megfigyelhetjük, hogy az itt élő emberek leszakadása az országos átlaghoz képest megmaradt. A 2014 és 2023 közötti időszakban az anyák foglalkoztatottsága mintegy 6 százalékponttal nőtt, azonban ez a növekedés esetükben kizárólag a közmunka révén valósult meg (a közfoglalkoztatottak aránya közöttük 6%-ról 13%-ra emelkedett), bár összességében egyre csökken a közfoglalkoztatottak száma.

A férfiak foglalkoztatása ennél nagyobb mértékben bővült: a hátrányos helyzetű járásokban 54%-ról 76%-ra emelkedett, ami jelentős javulás, bár ebben a korcsoportban országosan a férfiak 93%-a dolgozott 2023-ban.

„Régebben tudtam, hogy mennyi a közfoglalkoztatott a településen, most nem tudom. Csak azt tudom, hogy jelentősen csökkent a városban a közfoglalkoztatottak száma. Ez köszönhető annak is, hogy az építőipar beindult, aki csak tehette, az elment és dolgozott is. És sajnos azt tapasztalom, hogy akik itt maradtak a munkaügyi kirendeltség állományába, azok nem alkalmasak már munkavégzésre. Egészségügyi meg az alkohol és egyéb függőségek kapcsán. És itt vannak azok a nők, akik kisgyermeket nevelnek, és nem tudnak eljárni, inkább helyben szeretnének dolgozni. Mert a többiek elmentek vagy a munkaerőpiacra vagy a félhivatalos feketepiacra” (LHH járás, szociális munkás).

A munkalehetőségek, az elhelyezkedés egyre fontosabbá válik az alacsony iskolázott, sokgyermekes, hátrányos helyzetű régiókban élő családokban: munkaviszony nélkül az ellátások csaknem teljes köréből kiesik a család, azonban a munkajövedelmek sem biztosítják, hogy a család, a gyerekek kikerüljenek a szegénységből. A feketemunkák és a közmunka szélsőségesen alacsony bérszínvonala már 2014-ben is azt eredményezte, hogy az ilyen módon dolgozó szülők gyerekeinek 70–75%-a szegény maradt, de azóta ezek a jövedelmek még jobban leszakadtak a magyarországi átlagtól. Az alkalmazottként (feltehetően minimálbérért) dolgozók esetében sokkal több esély van kikerülni a szegénységből, de riasztó, hogy 2023-ban a dolgozó szülők gyerekeinek már több mint egyharmada szegény volt (4. táblázat).

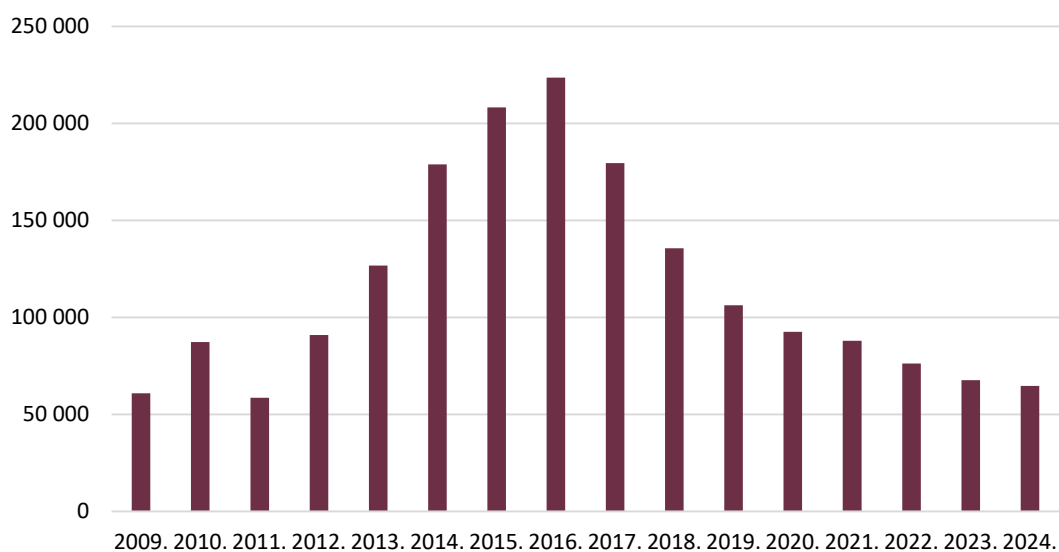
4. táblázat. A jövedelmi szegénységben élő gyerekek aránya a szülő foglalkoztatottságának függvényében, 2014, 2023 (öt LHH járás), %

	szegények ³⁶ %	
	2014	2023
alkalmazott	23,6	37,5
alkalmi munkát végez	75,7	91,2
közfoglalkoztatott	67,5	72,8

Forrás: 5 LLH járási adatfelvétel (2014, 2023).

A közfoglalkoztatás kiszélesítésének igénye még 2010 előtt indult el („Út a munkához” program). A magyarországi közmunkaprogram a kezdetektől fogva meglehetősen kétes értékű volt, ennek ellenére 2013 után megsokszorozódott a közfoglalkoztatottak létszáma (11. ábra). 2016-ban egy átlagos hónapban már 200 ezer fő fölött volt a közmunkások havi átlagos létszáma. Azóta folyamatosan csökken a közmunka lehetősége Magyarországon; ma alig több, mint 60 ezren dolgoznak ebben a formában. Az egyre csökkenő lehetőségekkel együtt a közmunkabér is folyamatosan leszakad a piaci munkabéréktől. A program indulásakor még a minimálbért kapták a közfoglalkoztatottak, ma nagyjából a minimálbér harmadát kapják a közmunkások.

11. ábra. A közfoglalkoztatottak számának alakulása 2009–2024 között (fő)

Forrás: Közfoglalkoztatás portál <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/>

Az ország leszakadó régióiban ma sincs elegendő piaci munkalehetőség, de a szegregátumokban élő emberek még ehhez képest is szélsőségesen kis számban jutnak hosszú távú bejelentett munkához. Míg Sátoraljaújhelyen a telepen élők 20%-a dolgozik közmunkásként, addig az egri szegregátumban az aktív korúak 35%-a alkalmi (fekete)munkákat vállal.

„[...] a magyar foglalkoztatáspolitikai koncepciójában, irányításában, megvalósítási módszereiben egyaránt töredezett, az indokoltnál sokkal több hektikus változást mutat, és célrendszerében fokozatosan elmozdult az európai szociális modell alapját jelentő foglalkoztatási modelltől egy neokonzervatív modell felé” (Ferge 2017:187).

36 Relatív jövedelmi szegénység, az ekvivalens jövedelem 60%-ánál alacsonyabb jövedelem.

ISKOLA ÉS ESÉLYEK

„A legfontosabb kérdés, hogy az állam egyáltalán akarja-e az iskolai esélyegyenlőtlenség csökkentését és az integráló, mindenkit el- és befogadó oktatás-nevelés erősítését” (Ferge 2017:189).

Az oktatásra fordított kiadások Magyarországon nagyon szűkösek: 2022-ben a GDP 2,7%-át fordítottuk erre a célra – 2010-ben ez csaknem a duplája (4,6%) volt.³⁷ Az általános iskolai oktatás sikerei és kudarcai közül a következőkben azokat tekintjük át, amelyek a szegénységből való kitörés szempontjából a legfontosabbak.

A tudás és az iskolai teljesítmények alacsony színvonaláról számos elemzés született az elmúlt években. A PISA felmérésekben a gyengén teljesítő 15 évesek aránya a matematika, a szövegértés és a természettudományok területén másfélszerese lett a tíz évvel korábbi arálynak: a fiatalok 25–30%-a az öt-, illetve hatfokozatú skálán 1-es vagy rosszabb értékelést kapott (5. táblázat).

5. táblázat. A gyengén teljesítő 15 éves tanulók aránya a PISA-felmérésekben (%)

Év	Szövegértés	Matematika	Természettudományok
2009	17,6	22,3	14,2
2022	25,9	29,5	22,9

Forrás: Varga 2022:264.

A tudásszint mérése felvethet módszertani aggályokat, de ha a gyenge teljesítmény következtében egy diák évet ismételni kényszerül, az mindenképpen csökkenti az esélyét az alapfokú végzettség megszerzésének. Az évismétlő diákok aránya 2010 és 2022 között folyamatosan csökkent (az elmúlt 3 évben újra emelkedik). A gyenge teljesítmény, a bukási arány azonban elsősorban a hátrányos helyzetű diákokat érinti. A teljes általános iskolás népességben érzékelhető javulással szemben kifejezetten nőtt az évismétlés gyakorisága azokban az iskolákban, amelyekben az átlagnál magasabb a halmozottan hátrányos helyzetű diákok aránya (6. táblázat).

6. táblázat.

Az évismétlő diákok aránya, iskolai HHH-arány szerinti bontás, általános iskolák, 2010–2022 (%)

Év	HHH diákok aránya		
	átlag alatt	átlag 1–4-szerese	> átlag négyszerese
2010	1,3	3,1	6,1
2022	1,1	3,3	7,6

Forrás: Varga 2024:168.

Saját adatainkban össze tudjuk vetni a szegény és a nem szegény családokban élő gyerekek iskolai jellemzőit is. A hátrányos helyzetű járásokban a nem szegény családban nevelkedő diákok bukási aránya is növekedett – a szegénységben élő gyerekek között pedig szélsőségesen magas az évismétlők aránya (7. táblázat). „Noha minden kutatás igazolja, hogy az iskolai sikertelenség alapvetően e rossz feltételeken múlik, hogy társadalompolitika nélkül e téren mozdulni sem lehet, az oktatáspolitikai és a társadalompolitikai külön felfüggetlenség: az oktatáspolitikából hiányoznak a társadalompolitikai megfontolások” (Ferge 2017:189).

³⁷ KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/oktooo2.html

7. táblázat. Évismétlő általános iskolai diákok aránya az öt LHH járásban 2014., 2023. (%)

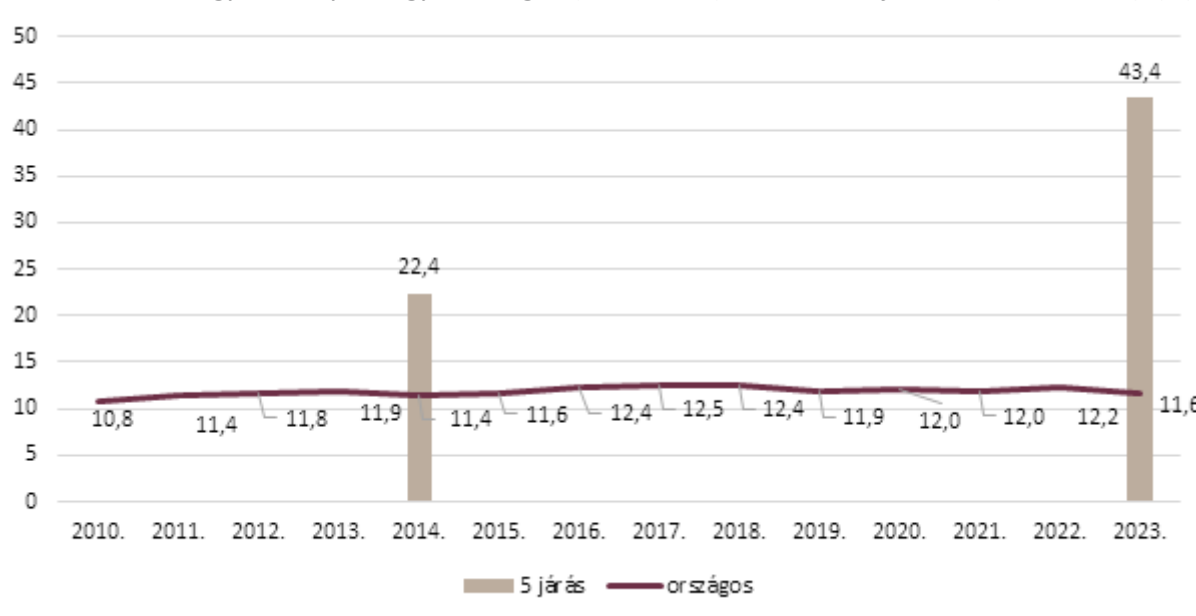
	2014		2023	
	nem szegény	szegény	nem szegény	szegény
nem bukott	97,9	83,5	94,0	83,9
egyszer bukott	2,1	11,3	6,0	12,6
többször bukott	0,0	5,2	0,3	3,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023).

2011-ben 18-ról 16 évre szállították le a tankötelezettség korhatárát. Ez a vizsgált időszakra is jelentős hatással volt. Az intézkedés jelentősen csökkentette a hátrányos helyzetű gyerekek esélyét arra, hogy megszerazzék az alapfokú végzettséget. A 2011 óta eltelt tizenhárom év alatt a korai iskolaelhagyó³⁸ fiatalok aránya általában is emelkedett, a hátrányos helyzetű járásokban pedig lényegében megduplázódott (12. ábra).

12. ábra.

A korai iskolaelhagyók aránya Magyarországon (2010–2023) és az öt LHH járásban (2014, 2023), (%)

Forrás: KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/oktoo28.html

5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023)

A korai iskolaelhagyás a hátrányos helyzetű régiókban sokszorosa az országos arányoknak, és itt a változás 2011 óta drámai: 2023-ban az itt élő 18–24 évesek 43%-a került ki végzettség nélkül az iskolarendszerből. A szegregátumokban ilyen vagy ennél magasabb arányokat mértünk 2024 nyarán (Sátoraljaújhely – 75%, Eger – 65%, Érd – 27%).

„Ebben a tanévben kilenc gyerek ballagott, és minden gyerek ment valahova továbbtanulni. De októberben már nekem jön a jelzés a suliból, hogy igazolatlan hiányzása van, én akkor azt már tudom,

38 „Korai iskolaelhagyóknak (leszakadóknak) azok a legfeljebb alapfokú iskolai végzettségű 18–24 évesek minősülnek, akik a kikérdezést megelőző négy hét folyamán semmiféle (sem iskolarendszerű, sem iskolarendszeren kívüli) oktatásban, képzésben nem vettek részt” (KSH).

hogy megvárja, hogy 16 éves legyen, és máris otthagyja a tanulmányait. Elmegy dolgozni vagy férjhez megy. Hogyha tíz főről beszélünk, abból négy-öt fő az, aki be is fejezi a tanulmányait, több mint a fele félbehagyja, és lelép a suliból” (LHH járás, családsegítő).

„Az Európa 2020 stratégia egyik célkitűzése volt, hogy a korai iskolaelhagyók aránya 2020-ra 10 százalékra csökkenjen, amit a legtöbb EU-tagállamban sikerült is megvalósítani. Azért találták érdemesnek e csoport arányának figyelemmel kísérését, mivel az empirikus tapasztalatok szerint az ebbe tartozó fiatalok jelenlegi és jövőbeli munkaerőpiaci esélyei nagyon korlátozottak, ők vannak a legjobban kitéve annak a veszélynek, hogy nem találnak állást, és a későbbi képzési lehetőségeket is csak nagyon korlátozottan tudják kihasználni, ezért alkalmazkodóképességük is korlátozott” (Varga 2022:312).

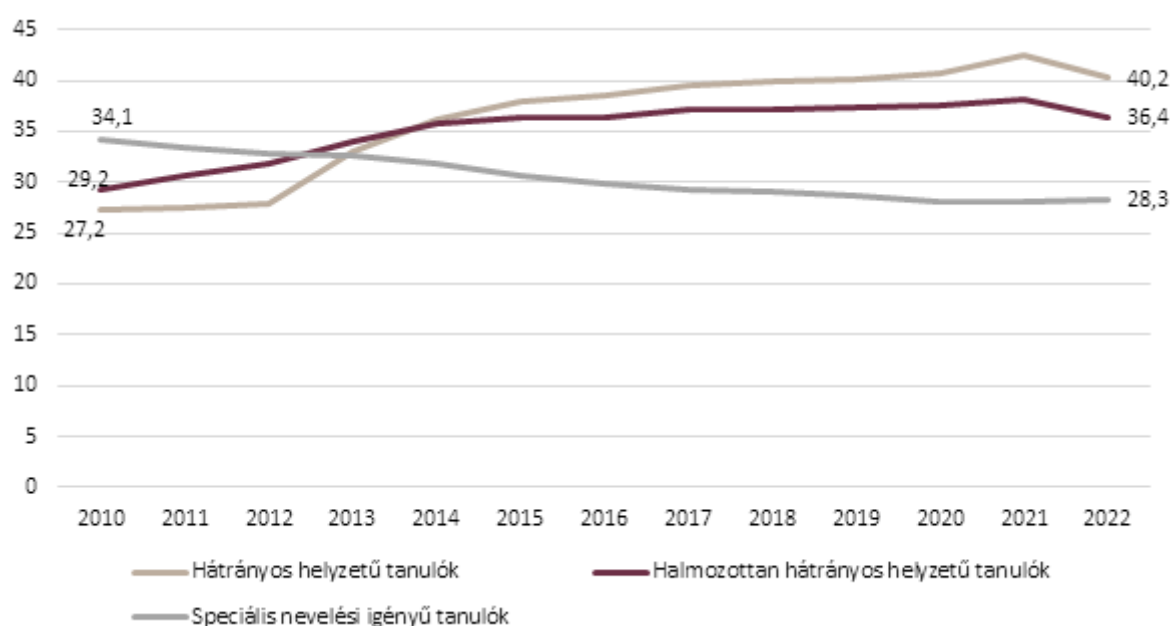
A tankötelezettségi korhatár csökkentése érzékelhetően növelte a korai (18 év alatti) gyermekvállalás arányát. Miközben az első gyermek vállalásának életkora folyamatosan emelkedik Magyarországon, a 15–19 évesen gyermeket vállaló nők aránya is nő 2011 óta. *„2016-ban ez az érték [1000 15–19 éves nőre jutó élveszületés] 24,9 volt, ami több mint a duplája az Európai Unióban megfigyelhető 10,7-es átlagnak” (Makay 2019:1).*

„A kaotikus, de végül is egy képpé összeálló részletek alapján biztosra vehető, hogy legkésőbb a nyolc általános után bekövetkezik a fiatal korosztályok teljes és intézményes szétválasztása. Az etnikai alapú kirekesztés, a cigány gyerekek szegregálása már ennél fiatalabb korban megtörténik, az intézményi oktatás egész folyamatát végigkíséri. Eddig az elkülönítés az óvodákban alig jelentkezett, a most tervezett »önkéntes« szegregálásnál azonban külön súlyt kap, terjedése biztosra vehető. Hogy milyen lesz ilyen oktatási rendszer mellett a társadalom integráltsága, az ugyancsak a nyitott kérdések közé tartozik” (Ferge 2017:207).

A szegregáció problémája nemcsak a szabad iskolaválasztással (1986) jelent meg Magyarországon, már az előtt is több kutatás igazolta az iskolák – de kiváltképp a szülők – azon igyekezetét, hogy gyermekeiket a lehető legjobb iskolákba, osztályokba igyekeztek bejuttatni – ezzel együtt a hátrányos helyzetű (sokszor a roma) gyerekek kiszelektálódtak innen. Az általános iskolákban gyakorlat volt a jobb és rosszabb képességű (és társadalmi helyzetű) gyerekek szétválasztása párhuzamos osztályokba, a legszélsőségesebb esetekben pedig a rossz társadalmi státuszú gyerekeket a gyógypedagógiai oktatás keretei közé szorították (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978).

A szegregáció a rendszerváltás után általános gyakorlattá vált, a szegregáció mértéke az elmúlt évtizedben folyamatosan emelkedik. Egy friss kutatás eredményei szerint 2006 és 2019 között jelentősen *„nőtt a különböző társadalmi helyzetű diákok iskolák közötti elkülönülése, és különösen az alacsony státusú (az alsó jövedelmi ötédbbe tartozó) diákok szegregációja növekedett” (Hermann–Kertesi–Varga 2024:353).* A kutatás összefüggést talált a szegregáció és a tanulói teljesítmények között is: azokon a településeken, ahol erőteljesebb a szegregáció, a hátrányos helyzetű gyerekek teszteredményei jobban leszakadtak a jó státuszú családok gyerekeinek teljesítményétől. A Közgazdasági-és Regionális Tudományi Kutatóközpont által számított szegregációs index a hátrányos és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók erősödő szegregációját jelzi 2010 és 2022 között (a sajátos nevelési igényű tanulók elkülönítése viszont csökkent) (13. ábra).

13. ábra. Szegregációs index, 2010–2022

Forrás: Varga 2023:206.

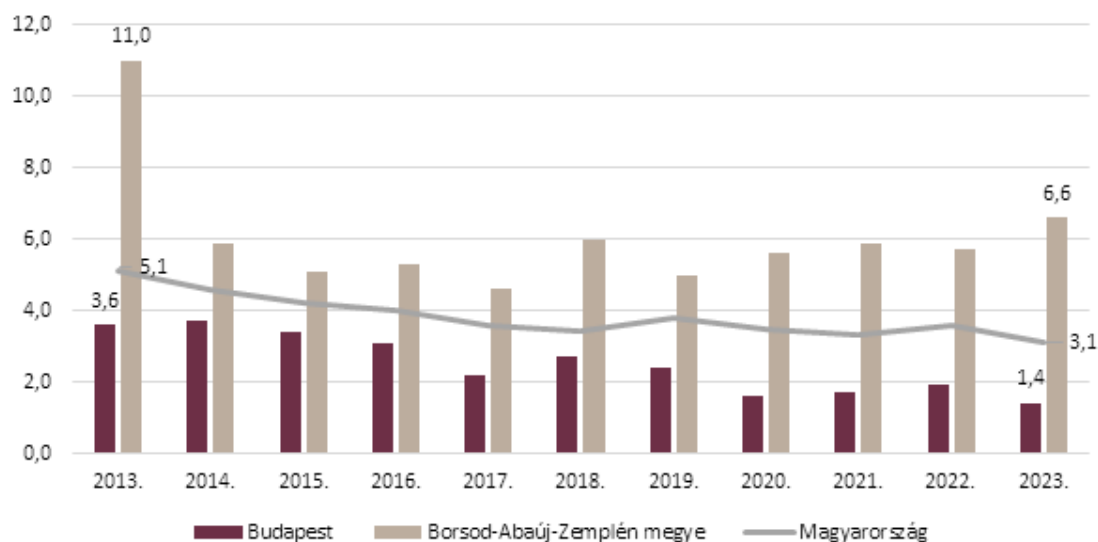
„A rossz kimenetelt előrevetítő jóslatok természetesen szubjektívek. A baj az, hogy igen fontos jelenségeknél már adatok igazolják a baljós sejtéseket. Természetesen nem minden rezdülést tud a statisztika leképezni, de ami adat rendelkezésre áll, a szerint meglehetősen »következetesen tartjuk a rossz irányt«” (Ferge 2017:209).

A GYEREKEK EGÉSZSÉGE

„Az emberi élet és egészség a legfontosabb védendő közös erőforrás. A születések száma, az egészségesen születő csecsemők aránya, az egészségesen tölthető évek száma az erőforrások fontos mutatói, és egyben ezek javulása társadalompolitikai cél is. [...] A társadalompolitika, illetve az egészségügy erőfeszítései valamennyire hatnak a tekintetben, hogy néhány demográfiai mutató javult, mint a csecsemőhalandóság, vagy a várható élettartam [...] minden hazai számítás szerint nő a távolság a jobb és rosszabb helyzetűek [...] helyzete között” (Ferge 2017:99).

A vizsgált tíz évben a csecsemőhalandóság előfordulása folyamatosan csökkent Magyarországon: a rendszerváltáskor mért 14 ezrelékről 2013-ban 4,6 ezrelékre, 2023-ban 3,1 ezrelékre csökkent. Az adatok azonban nagyon nagy területi eltéréseket mutatnak: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 2023-ban a budapesti adatnak ötszöröse volt a csecsemőhalandóság mértéke (14. ábra). Egy 2017-es adatfelvétel szerint a befejezetlen általános iskolai végzettségű anyák esetében 23,1 ezrelék, a diplomásoknál 4,8 ezrelék volt a csecsemőhalandóság előfordulásának gyakorisága (KSH 2019).

14. ábra. Csecsemőhalandóság, ezer élveszülöttre, 2013–2023

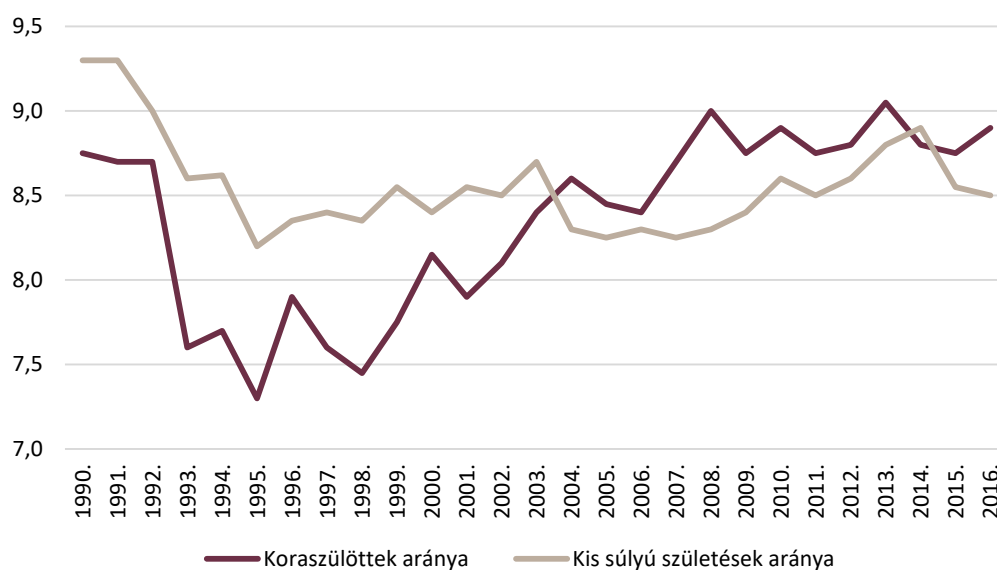

Forrás: KSH

STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0041.html

A csecsemőhalandóságnak – és a gyermek későbbi fejlődési zavarainak – egyik fő kockázati tényezője az alacsony (2500 gr alatti) születési súly. Az anyák várandósság alatti életmódja jelentős mértékben befolyásolja az újszülöttek születési súlyát. A kis súlyú újszülöttek fejlődési perspektívái rosszabbak a normál súllyal született csecsemőkéhez képest. A kis súlyú újszülöttek és a koraszülöttek aránya Magyarországon 8–9% (15. ábra)³⁹, ami az egyik legmagasabb az EU országaiban. „Az alacsony születési testsúly gyakorisága szorosan együtt mozog az érintett népesség jövedelmi-vagyoni és iskolázottsági helyzetével. Minél szegényebb és iskolázatlanabb egy ország lakossága vagy egy adott országon belül egy társadalmi csoport, annál nagyobb az alacsony születési testsúly statisztikai esélye” (Hajdu–Kertesi 2021:13).

15. ábra. A kis súlyú születések és a koraszülöttek aránya, 1990–2016

Forrás: KSH 2017:4.

39 A frissebb adatok is azt jelzik, hogy a kis súlyú, 2500 grammon aluli élveszülöttek aránya 8% körüli (2020-ban 7,7%, 2024-ben 8,0%). Forrás: KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0007.html

Saját méréseink szerint a hátrányos helyzetű járásokban a kis súlyú újszülöttek aránya 14%, ami másfélszerese az országos aránynak. A szegénységi küszöb alatti jövedelemből élő családokban 16–17% az arány (8. táblázat).

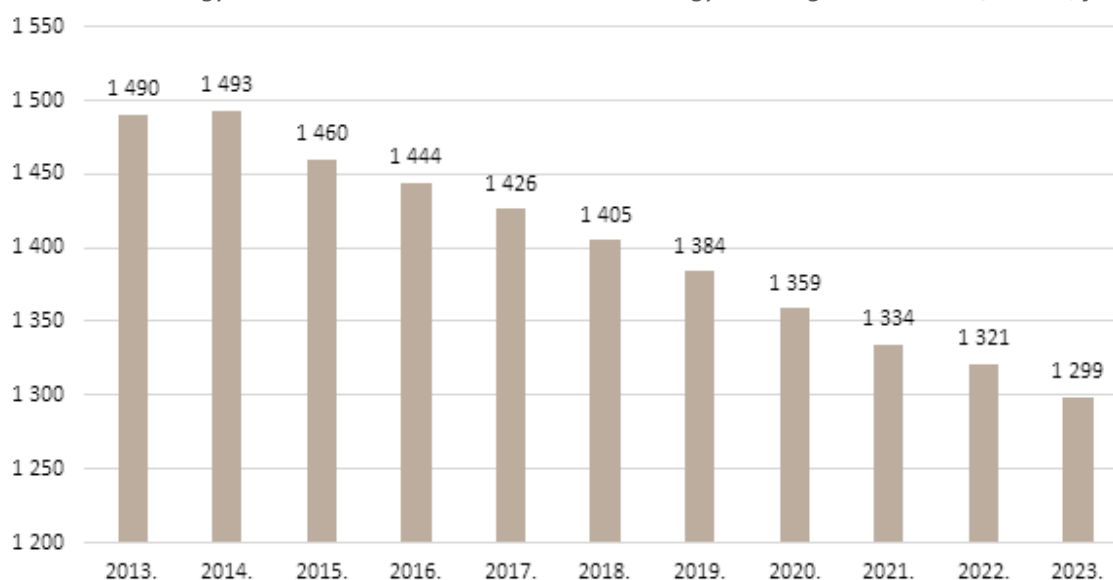
8. táblázat. A kis súlyú születések aránya a család anyagi helyzete szerint, 2014, 2023 (öt LHH járás, %)

2014	nem szegény	9,6
	szegény	17,1
	összesen	13,7
2023	nem szegény	10,7
	szegény	16,3
	összesen	14,0

Forrás: 5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023).

A szegénységben élő gyermekek egészségét számos tényező veszélyezteti, a nem megfelelő lakáskörülmények, a mennyiségi és minőségi éhezés, a nagyobb mértékű légszennyezés, a nagyobb eséllyel előforduló balesetek mind érzékelhetően rontják a gyerekek egészséges fejlődésének esélyét. Ezen tényezők hatásait részletesen összefoglalja Hajdu Tamás és Kertesi Gábor 2021-es tanulmánya. „A szegény településeken élő gyerekek egészségi állapota általában rosszabb, mint a gazdagabb településeken élő gyermekeké; a szegényebb, iskolázatlanabb szülők gyerekei valóban betegebbek. [...] Viszont épp a szegény és iskolázatlan szülők gyermekei jutnak el a legkevésbé – azonos objektív egészségi állapotok, illetve tünetek mellett is – az orvoshoz, vagy legalábbis kisebb eséllyel jutnak el orvoshoz, mint a gazdagabb és iskolázottabb szülők gyermekei” (Hajdu–Kertesi 2021:43).

16. ábra. Házi gyermekorvosok számának alakulása Magyarországon 2013–2023 között, fő

Forrás: KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/ege/hu/ege0007.html

A szegény családokban nevelkedő gyermekek egészségi állapotának romlása tehát nem csupán a rosszabb környezeti tényezők következménye. A hátrányos helyzetű régiókban, kistépüléseken élő családok orvosi ellátásának feltételei évről évre romlanak – a gyermekorvosok száma pedig országosan is folyamatosan csökken (16. ábra).

A szegénység elleni fellépés nem egyszerűen a családok jövedelmi helyzetének javítását kell célozza: kulcsfontosságú lenne, hogy ők (különösképpen a gyerekeik) hozzáférhessenek jó színvonalú szolgáltatásokhoz, többek között az egészségügy területén.

A GYEREKEKET, A GYEREKES CSALÁDOkat CÉLZÓ SZOLGÁLTATÁSOK

„Javasoljuk a program megvalósítása során – számos intézkedés esetében – a fokozatos univerzalizmus érvényesítését, vagyis azt, hogy a legrosszabb helyzetű településeken vagy kistérségekben kerüljön sor az egyes ellátások, szolgáltatások bevezetésére, kiterjesztésére, fejlesztésére. Ez egyszerre szolgálja az egyenlőtlenségek csökkentését és azt, hogy a szűkös források viszonylag pontosan a leghátrányosabb helyzetben élő gyerekekre irányulnak. A prioritáson belüli prioritás a közösségi és személyes segítő szolgáltatások kiemelt fejlesztése” (Ferge et al. 2006:81).

A gyerekes családok helyzete, a számukra szükséges szakmai segítség nyújtása a gyermekjóléti alapellátások kiemelt feladata. Ezek a szolgáltatások a gyermekjóléti szolgálat, a napközbeni ellátások (bölcsődék különböző formái), az átmeneti gondozás (gyermek átmeneti otthona, családok átmeneti otthona, helyettes szülő), valamint az úgynevezett esélynövelő szolgáltatások (Biztos Kezdet Gyerekházak, tanodák).

A törvényben rögzített célkitűzések alapján az alapellátások közül a bölcsődei szolgáltatás valamilyen formája, valamint a gyermekjóléti szolgálat minden olyan településen elérhető, ahol gyerekes családok élnek. Az átmeneti gondozás intézményeit (a gyermekek és családok átmeneti otthonait) lakosságszámtól függően kell biztosítani az önkormányzatoknak, az esélynövelő szolgáltatások pedig egyértelműen a hátrányos helyzetű településeket, településrészeket célozzák.

9. táblázat. A gyermekjóléti alapellátások igénybevétele és a férőhelyek alakulása, 2014–2023

Szolgáltatás		2014	2017	2020	2023
bölcsődei szolgáltatás	beíratott gyerekek száma	37 269 + 4 452	44 093	45 433	55 748
	férőhely	38 614	46 475	50 208	60 262
család- és gyermekjóléti szolgálat	a szolgáltatást igénybe vevők száma**	398 542 + 139 287	452 024	411 681	416 115
átmeneti gondozás	férőhely	4 892	4 874	5 086	5 096
	az év folyamán gondozott gyerekek száma	8 736	8 664	8 417	8 662
esélyteremtő szolgáltatások	a szolgáltatást igénybe vevő 0–2 éves gyerekek és közoktatásban résztvevő tanulók száma***	2 507	2 466	2 231 + 5 672	2 425 + 5 409

*a 2014-es adatok:

a bölcsődékbe beíratott gyermekek száma, valamint a családi napközikbe beíratott 3 éven aluli gyerekek száma.

**a 2014-es adatok:

a családsegítő szolgáltatásokat igénybe vevők, valamint a gyermekjóléti szolgáltatásokat igénybe vevő gyerekek száma.

*** 2014-ben és 2017-ben a Biztos Kezdet Gyerekház adatai, 2020, 2023 BK, valamint tanodaadatok.

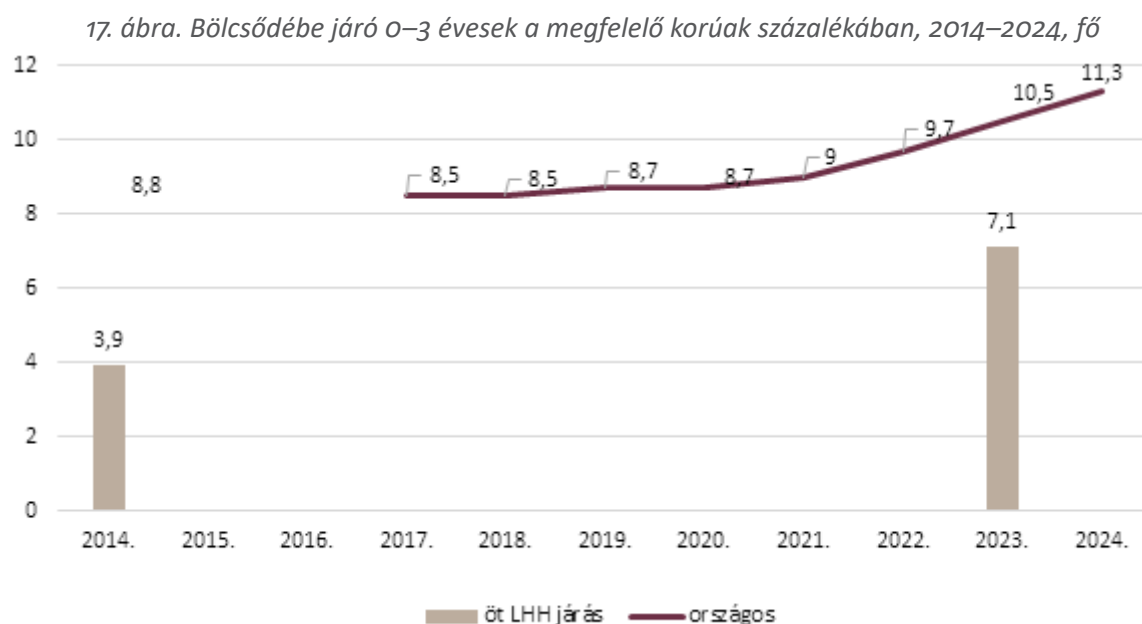
Forrás: KSH STADAT: bölcsődei szolgáltatás https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0040.html,
https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg005b.html

család- és gyermekjóléti szolgálat https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0011.html
https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0012.html

átmeneti gondozás és esélyteremtő szolgáltatások: https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0010.html

Az ellátásba bevont gyerekek számát jelentős mértékben érintette két törvénymódosítás: a bölcsődei szolgáltatás 2017-től kezdődően nagymértékben bővült,⁴⁰ a gyermekjóléti szolgálat esetében pedig meghatározó szabályozási módosítások léptek életbe 2016-ban.⁴¹ A bölcsődei szolgáltatás jelenleg már több formában (bölcsőde, mini bölcsőde, munkahelyi bölcsőde, családi bölcsőde) biztosítható, és a szolgáltatás biztosítása a kistélepüléseken is megoldható.⁴²

2017 óta mind a négy bölcsődetípusban nőtt a működő intézmények, a férőhelyek és a beíratott gyerekek száma. Ezzel párhuzamos, kedvező az a tendencia is, hogy csökken azoknak a településeknek a száma, ahol a bölcsődei szolgáltatás nem érhető el. Így a területi egyenlőtlenségek csökkentek, de még jelenleg is jellemzőek a szolgáltatások hozzáférési lehetőségeiben. A problémát jelzi, hogy a 2024. május 31-ei állapotra vonatkozó adatok alapján a négy ellátási formában összesen 4742 gyerek felvételét utasították el férőhelyhiány miatt, ez a szám 2017-ben 2699 volt. A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek minden ellátási formában előnyt élveznek a felvételnél, de arányuk így is jelentősen elmarad az ebben érintett gyereknépesség jellemzőitől,⁴³ a bölcsődékben 1,2% és 1,4 %, a kistélepülési minibölcsődékben 3,4%, illetve 2,7% az arányuk.⁴⁴

Forrás: KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0009.html (saját számítás), 5 LHH járási adatfelvétel (2014, 2023),

Az elmúlt tíz év meghatározó változása a család- és gyermekjóléti szolgálatok és a család- és gyermekjóléti központok létrehozása, az addigi családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok összevonásával. A deklarált célki-

40 1997. évi XXXI. törvény 41. §. Hatályos 2017. január 1-től, módosította a 2015. évi CXXXIII törvény.

41 1997. évi XXXI. törvény 40. és 40/A §. Hatályos 2016. január 1-től, módosította a 2015. évi CXXXIII törvény.

42 Előremutató változás, hogy a szolgáltatás nem a lakosságszám függvényében alakul, hanem amennyiben a településen legfeljebb 7 kisgyermek ellátásának igényét jelzik a szülők, a települési önkormányzatnak lehetősége van egy, a bölcsődénél egyszerűbb létesítési és működtetési forma, a mini bölcsőde létrehozására.

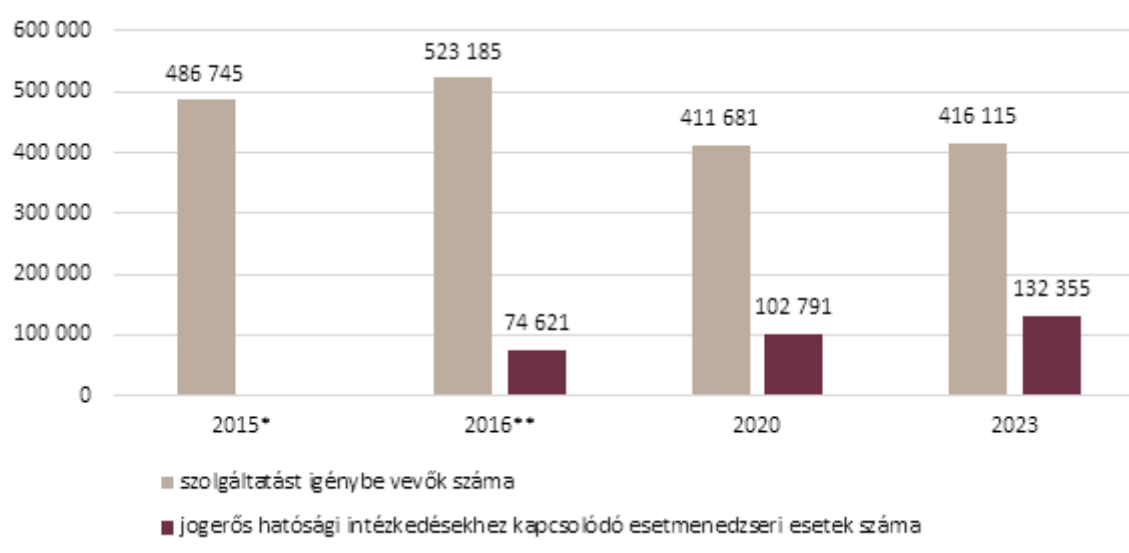
43 2023-ban megközelítőleg 154 ezren voltak nyilván tartva hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetűként, azaz megközelítőleg minden 7–8. gyerek, KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0056.html

44 KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0009.html

tűzések szerint ez egyrészt a települési szintű szolgáltatások prevenciós jellegének erősítését, a veszélyeztettség hatékonyabb megelőzését, illetve a hatósági munka elkülönítését szolgálta.

Az átalakulást követő években a szolgáltatások által ellátott esetszám növekedett, majd jelentősen csökkent. A család- és gyermekjóléti központokhoz tartozó hatósági intézkedésekhez kapcsolódó esetenedzseri munka térnyerése látványos (18. ábra).

18. ábra. Az ellátottak számának alakulása a 2016-os szolgáltatási reform után, 2015–2023, fő

*2015-re vonatkozóan a családsegítő és a gyermekjóléti szolgálatok esetszáma ismert, a hatósági jellegű esetek száma a gyermekjóléti szolgálat teljes esetszámában szerepel.

**2016-tól a család- és gyermekjóléti központok esetenedzseri esetszámát közlik a statisztikák, ezek részben átfedésben vannak a szolgálatoknál megjelenő esetszámokkal.

Forrás: KSH STADAT,

https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0011.html

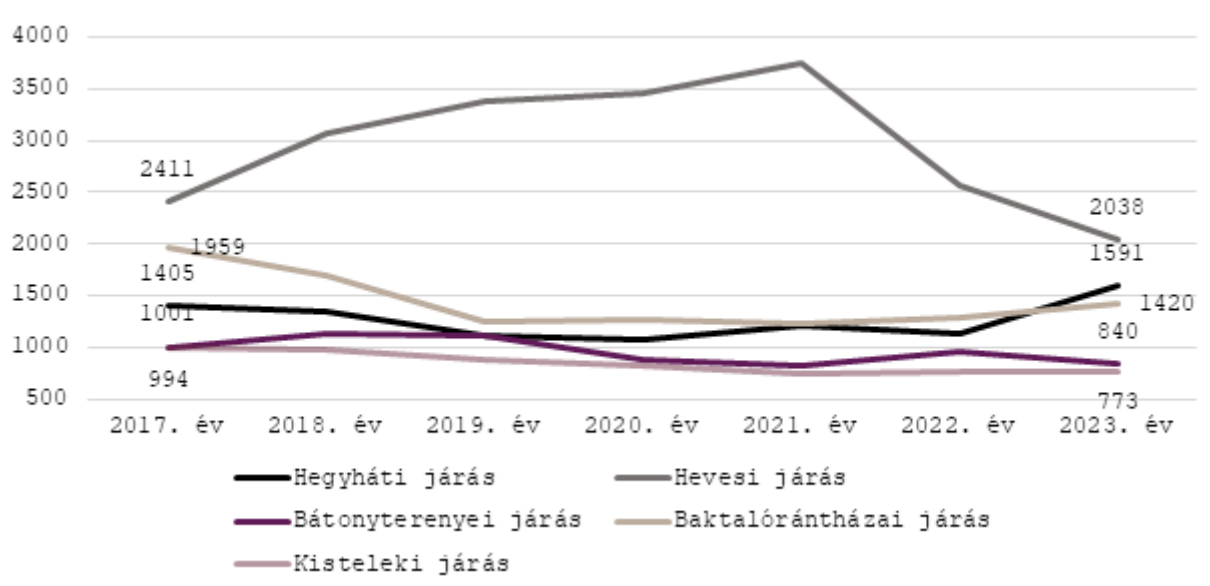
https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0012.html

A vizsgált hátrányos helyzetű járásokban 2017 óta kis mértékben csökkent az esetszám (19. ábra), ami az országos adatokhoz képest kedvezőbb helyzetre utal. Ugyanakkor az adatok azt is jelzik, hogy az újjászervezett szolgáltatások céljuk ellenére nem növelték a kapacitást, a hozzáférést.

„Nálunk is szociálisszakember-hiány van, ezért az intézményi szerkezeten belül több munkapozícióban dolgoztam már az évek alatt. Mindig odaraktak a vezetőkhöz, ahol éppen nagyobb volt az emberhiány (LHH járás, családsegítő). „Vannak szociális szakembereink most már, sajnos nagyon kevesen vannak. Ilyen, hogy családsegítő, csak egy szomszéd településen van legközelebb” (LHH járás, helyi lakos). „Szokott kijönni ilyen családsegítő heti egyszer, kb. két órára, de az ő munkájáról nem sokat tudok (LHH járás, közművelődési szakember). „Ha a gyermekjólétisre gondolsz, akkor mostanában annyiszor változott a személyük, hogy nehéz nyomon követni, de jelenleg most van” (LHH járás, szociális szakember).

Az átmeneti gondozás – az eredeti célkitűzések alapján – a családok időszakos problémáiban való segítséget szolgálja, de a megfelelő prevenciós szolgáltatások hiányában ennél komplexebb feladatot lát el. Országosan jelenleg ötezer átmeneti gondozást biztosító férőhely működik. Ezeknek meghatározó része, megközelítőleg

19. ábra. Család- és gyermekjóléti szolgálatok igénybevételének alakulása az öt LHH járásban, 2017–2022, esetszám

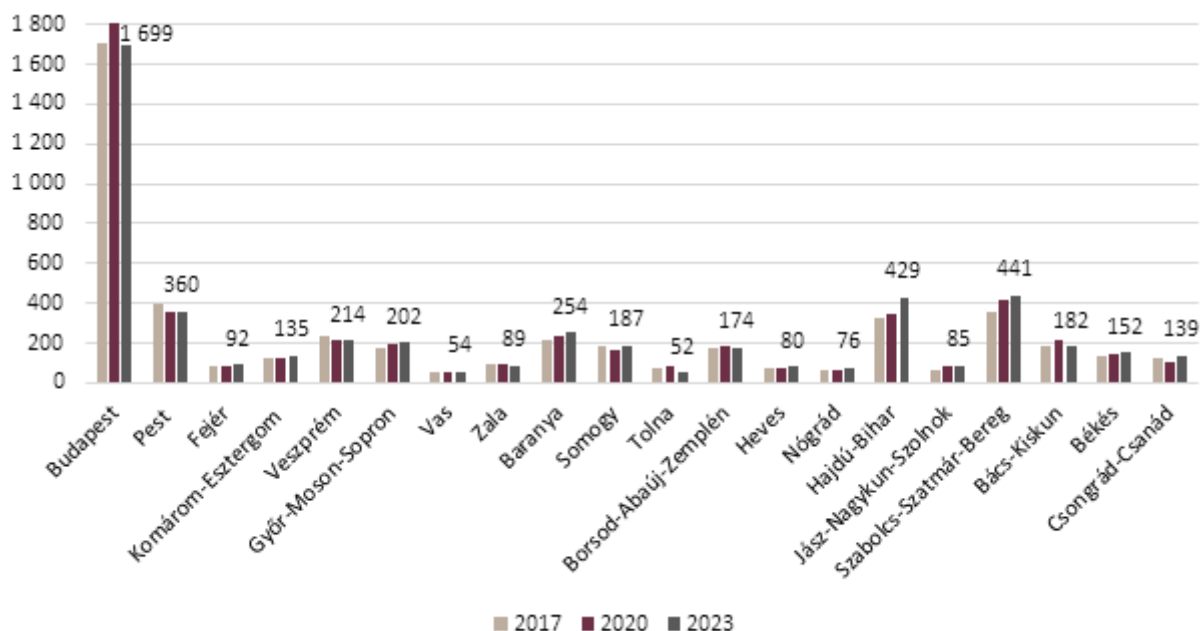

Forrás: KSH Statinfo, <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=FM1Bo2>

harmada a fővárosban található,⁴⁵ a hátrányos helyzetű régiók és vármegyék ellátottsága évek óta elmarad a jelentkező szükségletek mértékétől (20. ábra).

20. ábra.

Az átmeneti gondozásban engedélyezett férőhelyek száma (vár)megyék szerint, 2017, 2020, 2023, fő

Forrás: KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0066.html

Az úgynevezett esélyenövelő szolgáltatásokból – Biztos Kezdet Gyerekházak és tanodák – jelenleg típusonként 180 működik, alapvetően a leghátrányosabb helyzetű településeken. A Biztos Kezdet Gyerekházak – cél-

45 KSH STADAT, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0066.html

zott, hiánypótló szolgáltatásként – a 0–2 éves gyerekek képességfejlesztését, a szülői szerepek támogatását és a helyi közösségek fejlesztését célozzák. A tanodák – lassan harminc éve – a közoktatás diszfunkcionális működésére reagálva jöttek létre. Amennyiben a közoktatás ellátná a feladatait, ez a szolgáltatás funkcióját vesztené, azonban ennek előfeltétele az oktatási rendszer központi fejlesztése, aminek jelei jelenleg nem láthatóak.

Az igénybevétel lényegében állandó szinten áll, a Biztos Kezdet Gyerekházakat éves szinten megközelítőleg 2500 0–2 éves gyerek és családja, a tanodákat kisebb ingadozások mellett átlagosan 5500 közoktatásban részt vevő tanuló veszi igénybe. Az előbbi esetben ez 2200 családot, a tanodák esetében 3800 családot jelent.⁴⁶ Mindkét szolgáltatás esetében elmondható, hogy hatásuk az elérhetőség korlátozottsága és az igénybevétel alacsony szintje következtében kevésbé tud hozzájárulni a problémák enyhítéséhez.

A gyermekvédelmi szakellátásban⁴⁷ tapasztalható tendenciák is felhívják a figyelmet az alapellátás diszfunkcióira. A szakellátásba kerülő gyerekek száma az elmúlt évtizedben nőtt. Ez a növekedés is a területi egyenlőtlenségeknek megfelelően alakul, a jobb helyzetű régiókban stagnál vagy csökken a családjukból kiemelt gyerekek száma, a kedvezőtlenebb helyzetűekben viszont jelentős mértékben nő. Mindez vélhetően nem független a rendelkezésre álló szolgáltatások körétől, színvonalától.

A leghátrányosabb helyzetű járásokban és településeken megvalósuló projektek csak abban az esetben lennének hatékonyak, ha nem párhuzamos szolgáltatásokat hoznának létre, hanem a helyi önkormányzati ellátásokat fejlesztenék, erősítenék. A jelenleg folyó projektek azonban inkább arra jók, hogy az állam „lelkiismeretén” enyhítsenek, lényegében az állami felelősségvállalás „letudását” jelentik, a nagy rendszerek fejlesztése helyett.

„[...] meggyőződésünk, hogy a jelenlegi helyzetből a közös felelősség erősítése és a közös források bővítése hozhat kiutat. A cél a közös nagy rendszerek erősítése az egészségügyi ellátásban, a nevelés, oktatás és képzés intézményeiben, a gyermekeket és családokat segítő alapszolgáltatások és szakszolgáltatások rendszereiben. A szegregáció csak akkor enyhíthető, ha minden intézmény és minden szolgálat elég vonzó ahhoz, hogy azt mindenki igénybe vegye” (Ferge et al. 2006:83).

A CIGÁNYSÁG, A CIGÁNY GYEREKEK ÉS FIATALOK HELYZETÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Eddig nem érintettük külön a magyarországi roma népességet, amely sok szempontból egyértelműen a legveszélyeztetettebb, leginkább marginalizált csoport. Helyzetük javítását a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program horizontális prioritásként kezeli. Ebben a részben – nagyjából a korábban érintett területeknek megfelelően – röviden összefoglaljuk, kiemeljük a cigányság, illetve a roma gyerekek és fiatalok helyzetének főbb jellemzőit.

„A társadalmi exklúzió sokféle formáját szenved el a félmillió cigányság. A szegénységen, anyagi ellehetetlenülésen, a gyerekek civilizált világához nem méltó esélytelenségén túl az etnikai diszkrimináció ezer formája sújtja őket” (Ferge 2000:45). A magyarországi cigányság helyzete közel 25 évvel később sem jobb. Néhány, az elemzésben is érintett területen, a roma népesség mutatói javultak, ugyanakkor a többségi társadalomtól való leszakadásuk nem vagy alig mérséklődött, a roma gyerekek életesélyei összességében nem erősödtek.

⁴⁶ Forrás: KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0010.html

⁴⁷ Jelen írásban a gyermekjóléti alapellátásokkal foglalkozunk részletesebben, a szakellátás kérdéseivel nem.

A jövedelmi szegénységi ráta a 2014 és 2020 közötti időszakban a roma népesség körében nagyobb mértékben csökkent, mint a nem roma és a teljes népességben. Az utolsó két adatév között azonban ismét nőttek a szegénységi arányok, így 2023-ban a cigányság több mint 40%-a élt jövedelmi szegénységben, ami háromszor magasabb a nem roma, illetve a teljes népesség szegénységi arányánál (11. táblázat). Az öt hátrányos helyzetű járásban a gyerekes háztartások szegénységi rátája kismértékben emelkedett 2014 és 2023 között. A roma háztartások körében csökkent a szegénység, miközben a nem roma családokban nőtt, de az előbbieknek így is több, mint 60%-a élt jövedelmi szegénységben 2023-ban (10. táblázat).

10. táblázat. Szegénységi ráták* alakulása országosan és az 5 LHH járásban, roma/nem roma, 2014–2023, %

	2014	2017	2020	2023
Ország, népesség				
roma	63,6	40,9	36,4	41,9
nem roma	13,7	12,1	11,9	14,0
teljes népesség	14,9	12,8	12,6	14,7
Öt LHH járás, gyerekes háztartások				
roma	76,1			61,2
nem roma	36,1			46,1
összes háztartás	47,5			52,3

Forrás: KSH STADAT https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0035.html 5 LHH járási adatfelvétel (23014, 2023)

* Megjegyzés: A medián ekvivalens jövedelem 60%-ánál alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartásokban élő személyek aránya (KSH).

A KSH adatai szerint a 15–64 év közötti roma népesség foglalkoztatási rátája közel 30 százalékponttal marad el a nem roma népességben mért foglalkoztatási aránytól (2022-ben mindössze 47%), és a különbség 2014 óta nem csökkent. Ráadásul, amíg a nem romák esetében a közfoglalkoztatásnak nincs vagy alig van szerepe a foglalkoztatottság növekedésében, addig a közfoglalkoztatás nélküli roma foglalkoztatási arány csak 43% volt 2022-ben (2014-hez képest történt javulás; akkor 11 százalékpont volt a különbség a közfoglalkoztatás nélkül és azzal együtt számolt foglalkoztatási ráta között) (21. ábra). 2022-ben a 18–59 éves roma népesség közel ötöde (19%), a nem romák 4%-a élt foglalkoztatott nélküli háztartásban; az inaktívak aránya az előbbiek esetében 45%, utóbbiak körében 33% volt. A munkanélküliség terén szintén szembetűnő a különbség, 2022-ben a 15–74 éves romák közel 18%-a, a nem romák alig több mint 3%-a volt munkanélküli.⁴⁸

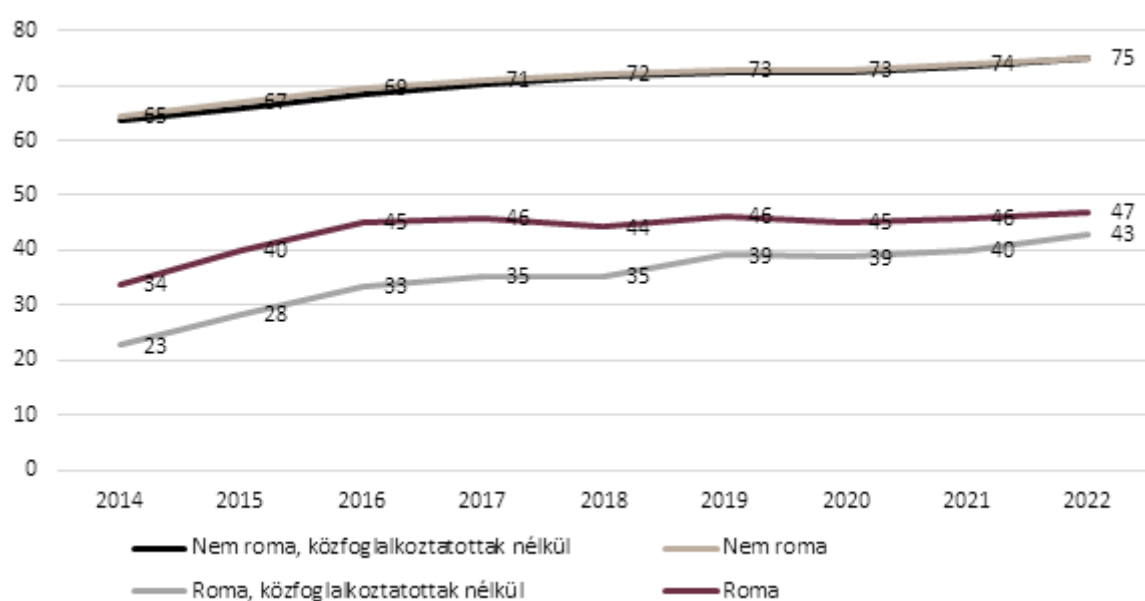
A roma népesség társadalmi-gazdasági hátrányainak, valamint a diszfunkcionális, szegregáló iskolarendszernek, a 16 éves korig tartó tankötelezettségnek a következménye a roma fiatalok súlyos leszakadása és jövőbeni esélytelensége. A nem dolgozó, nem tanuló 15–24 évesek aránya a roma fiatalok között 42%, szemben a 8%-os nem roma aránnyal. A 18–24 év közötti roma népesség közel kétharmada (64%) korai iskolaelhagyó, vagyis legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezik, és nem vesz részt képzésben, oktatásban; a nem romák esetében 9% az arány.⁴⁹ Könnyen belátható, hogy a roma fiatalok túlnyomó többségének így nincs vagy alig van esélye a továbbtanulásra, a jó munkára, a társadalmi integrációra, végső soron arra, hogy jobb életet éljen.

48 Forrás: KSH <https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2023/4-2-sdg-8>

49 Forrás: KSH <https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2023/4-2-sdg-8>

21. ábra.

A roma és a nem roma népesség foglalkoztatási rátái a 15–64 éves népesség körében, 2014–2022, (%)

Forrás: KSH <https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2023/4-2-sdg-8>

Az Európai Unió Alapjogi Ügynökségének (FRA) 2021-es vizsgálata szerint Magyarországon a roma népesség 37%-a élt lakhatási deprivációban, ami egyrészt jelentős javulás a 2016-os állapothoz képest (63%), másrészt így is jóval magasabb a teljes népességben mért aránynál (24%). 2021-ben a cigányok 17%-a élt olyan lakásban, ahová nem volt bevezetve a víz; ez kilencszer magasabb a teljes népességre jellemző aránynál (2%). A lakásminőség, a lakásdepriváció egy másik mutatója, a túlszűfolttság terén szintén szembetűnő a különbség: 2021-ben a roma emberek több mint 90%-a, a teljes népesség 20%-a élt túlszűfolt lakásokban (FRA 2022:52). Tudható az is, hogy a lakóhelyi szegregáció, a súlyos térbeli és társadalmi kirekesztődés jórészt a cigányságot érinti Magyarországon. A szegregált lakóközösségek pedig minden kutatás és tapasztalat szerint szélsőségesen rossz lakáskörülményeket jelent, ahol gyakran hiányoznak az emberhez méltó lakhatás legelemibb feltételei is.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

„A szegénység a társadalmi struktúra és egyenlőtlenség eleme. Érdemleges, tartós eredmény sem tüneti kezeléssel, sem egyes – mégoly fontos – elemek kiemelt javításával nem érhető el. [...] A gyermekek esélyeinek növelése és a gyermekszegénység visszaszorítása a társadalom, az állami és önkormányzati szervek, valamint a civil szerveződések közös érdeke, feladata és felelőssége” (Legyen jobb... 2007).

A fentiekben áttekintett területeken az országos adatok több esetben javulást mutatnak, de mindez nem jellemző, ha a jövedelmi helyzetre vonatkozó vagy a területi-települési egyenlőtlenségek metszetében vizsgáljuk az adatokat.

A vizsgált leghátrányosabb helyzetű területeken, illetve a szegregátumban élő gyerekes családok szegénységi kockázata nőtt az elmúlt években. A szegénységből való kilépésük esélyei romlottak. Ebben meghatározó szerepe van a családtámogatási rendszer átalakításának, a mindenki által – így a munkajövedelemmel nem

vagy csupán alacsony munkajövedelemmel rendelkezők által is – igénybe vehető hagyományos ellátások (anyasági támogatás, családi pótlék, gyes) 16 éve változatlan színvonalának és így jelentős értékvesztésének. Ugyanezek a tendenciák jelennek meg a foglalkoztatás területén is: a javuló ráták elfedik, hogy a hátrányos helyzetű régiókban (és különösképpen a szegregátumokban) a munkához jutás továbbra sem egyszerű, a munka gyakran az alacsonyan bérezett közmunkát vagy a bizonytalan és ellátásokra nem jogosító alkalmi/feketemunkát jelenti. A gyerekes családok, a gyerekek életkörülményei az esetleges javulások ellenére sem megnyugtatóak, az újra emelkedő csecsemőhalandóság, a koraszülések és a kis súllyal született csecsemők arányának magas értékei, az alapvető komfortot nélkülöző, víz és WC nélküli lakások magas aránya nem ad elegendő esélyt a szegénységben felnövő gyerekek optimális fejlődéséhez. A gyermekek szempontjából kulcsfontosságú oktatás feltételei minden területen mélyrepülésben vannak. Az alacsony tudásszint, a növekvő szegregáció, az iskolaelhagyás folyamatos emelkedése bebetonozza a szegénységből való kitörés lehetetlenségét.

A gyermekes családoknak szakmai segítséget nyújtó gyermekjóléti alapellátások hozzáférhetőségének, kapacitásainak növelése – a napközbeni gondozás kivételével – elmaradt. A gyermekjóléti rendszer intézményeinek és szolgáltatásainak fejlesztése helyett projektek keretében létrehozott, rövidebb-hosszabb ideig működtetett párhuzamos szolgáltatórendszer alakul ki az érintett településeken.

Ezek a fentiekben tárgyalt területek – anyagi biztonság, beleértve a lakhatás biztonságát is, a foglalkoztatás, a színvonalas, szegregációmentes oktatás, a mindenki által elérhető magas színvonalú foglalkoztatás, az egészség és a szolgáltatások kérdései lényegében lefedik a 2007-ben elfogadott és jelenleg is hatályos „Legyen jobb a gyermekeknek, 2007–2032” országgyűlési stratégiában megfogalmazott beavatkozási területeket.⁵⁰

A Ferge Zsuzsa vezetésével kidolgozott Gyerekszegénység Elleni Nemzeti Program (2005–2011) alapján készült országgyűlési határozat, illetve a munka során készült számos dokumentum foglalkozik azokkal az alapelvekkel és horizontálisan érvényesítendő prioritásokkal, amelyek a gyerekszegénység csökkentését, felszámolását célzó programok sikeréhez szükségesek.

Az elmúlt évtized áttekintett folyamatai, az ebben az időszakban történt jogszabálmódosítások, valamint az intézményi, szolgáltatási változások a stratégiában megfogalmazott alapelvek és horizontális prioritások figyelmen kívül hagyásáról tanúskodnak.

Ezek közül a fentiekben áttekintett területek esetében a méltányosságra, a források elosztásának igazságosságára, a hatékonyságra és hatásosságra, a területi egyenlőtlenségek csökkentésére, valamint a nagy rendszerek erősítésére, a szegregáció csökkentésére irányulóak jelennek meg hangsúlyosan. A területi egyenlőtlenségek csökkentésének említése viszonylag gyakori a különböző kormányzati dokumentumokban, a tények viszont azt bizonyítják, hogy ez általában megmarad a deklaráció szintjén. A többi feljebb sorolt alapelv és prioritás viszont vagy nem szerepelnek napjaink – társadalmat megosztó, szolgáltatásokkal, ellátásokkal motiválás helyett inkább szankciókkal szabályozó – kormányzati jóléti politikáinak szótárában, vagy új, a társadalom minden tagjának jólétére, az egyenlőtlenségek csökkentésére, a szegénység megelőzésére irányuló szociálpolitikában nem értelmezhető jelentést⁵¹ kaptak.

⁵⁰ A stratégia több éven keresztül az Európai Unió programjához kapcsolódó Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia részeként jelent meg, az MNTFS teljesítette az országgyűlési stratégia jelentési kötelezettségét is. Az utolsó dokumentum már előzményként említi, MNTFS 2030, <https://socialisportal.hu/wp-content/uploads/2023/03/MNTFS2030.pdf>

⁵¹ Lásd pl. a „szeretetteljes szegregáció” vagy a „gondoskodáspolitiká” kifejezéseket, megnevezéseket.

Jelen tanulmány szerzői mindhárman részt vettünk a Ferge Zsuzsa által vezetett program munkáiban, kutatásaiban, valamint a kistérségi megvalósítási kísérlet öt éven át tartó működtetésében. A program során szerzett tapasztalatok, az arra vonatkozó elemzések, valamint néhány kistérségi/járási projekt további működtetésének ismerete alapján, az akkori (2005–2011) gyerekesély program célkitűzéseit, programját, alapelveit és prioritásait változatlanul meghatározónak tartjuk/tartanánk egy hatékony, a gyermekszegénységet csökkentő, a gyerekek esélyeit növelő kormányzati programban.

„A gyermekszegénység jelentős mértékű csökkentése, a gyermekek teljes társadalmi integrációja több évtizedes, folyamatos erőfeszítéseket igényel. A program megvalósulásának csak akkor lehet esélye, ha az összefüggő, egy irányba tartó, egymásra épülő részfeladatok, lépések és intézkedések rendszerű változásokat képesek generálni a gazdasági, társadalmi, politikai és közszolgálati rendszerben” (Legyen jobb... 2007).

HIVATKOZÁSOK

- Az Európai Parlament 2021. január 21-i állásfoglalása a mindenki számára elérhető tisztességes és megfizethető lakhatásról. Elérhető: 2019/2187(INI)) https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0020_HU.html [Letöltve: 2025-09-15].
- Darvas Á. – Ferge Zs. (2013) A gyerekprogram kistérségi szerveződése In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*. Debrecen: Egyetemi, 248–273.
- Bass L. (szerk.) (2012) *Az ötödik év után. Egy félbeszakadt akciókutatás története, 2006–2011*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Bíró A. – Hajdu, T. – Kertesi, G. – Prinz, D. (2021) Life expectancy inequalities in Hungary over 25 years: The role of avoidable deaths. *Population Studies*, 75(3), 443–455. <https://doi.org/10.1080/00324728.2021.1877332>
- Bíró-Nagy A. – Molnár K. – Szászi Á. – Varga A. (2023) *Mit kíván a magyar nemzet? Problémák és remények Magyarországon 2023-ban*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions, Elérhető: https://www.policysolutions.hu/userfiles/elementes/358/policy_solutions_mit_kivan_a_magyar_nemzet_2023.pdf [Letöltve: 2025-09-15].
- Czirfusz M. (2024) Lakáspolitikák és költségvetési kiadások. In Lukács Gy. (szerk.) *Éves jelentés a lakhatási szegénységről*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, 27–39. Elérhető: https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes-2024/wp-content/uploads/sites/15/2024/11/Habitat_EvesJelentes2024_241126.pdf [Letöltve: 2025-09-15].
- Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 6, 30–44.
- Ferge Zs. (1989) *A negyedik út. A társadalompolitika esélyei*. Budapest: KJK.
- Ferge Zs. (2000) A társadalom pereme és az emberi méltóság. *Esély*, 10(1), 42–48.
- Ferge Zs. (2005) *Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához*. Budapest: ELTE TáTK.
- Ferge Zs. (2008) *Hogyan jutottam el a szociálpolitikához? Hevenyészett önéletrajzi jegyzetek*. Elérhető: http://www.fszek.hu/szociologia/szsza/elet_ferge.html [Letöltve: 2025-09-15].
- Ferge Zs. (2016) Lehet-e törvényekkel csökkenteni a gyerekek tanulási esélyeinek egyenlőtlenségeit? In Fehérvári A. – Juhász E. – Kiss V. Á. – Kozma T. (szerk.) *Oktatás és fenntarthatóság*. Budapest: Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete (HERA), 141–170.
- Ferge Zs. (2017) *Társadalom és szociálpolitika, Magyarország, 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. – Darvas Á. (2012) *Civil jelentés a gyerekesélyekről*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Ferge Zs. – Darvas Á. (2013) *Gyerekesélyprogramok kistérségi alkalmazása – a gyakorlat dilemmái és tanulságai*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Ferge Zs. – Darvas Á. – Farkas Zs. – Tausz K. – Várnai Gy. (2006) Gyermekszegénység elleni Nemzeti Program. Rövid Program. *Esély*, 17(2), 71–108.
- FRA (European Union Agency for Fundamental Rights) (2022) Roma in 10 European Countries. Main results. Roma survey 2021. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2811/857219 TK-01-22-055-EN-C>
- Hajdu T. – Kertesi G. (2021) *Statisztikai jelentés a gyermekegészség állapotáról Magyarországon a 21. század második évtizedében*. Budapest: Közgazdaság-Tudományi Intézet, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.
- Hermann Z. – Kertesi G. – Varga J. (2024) A teszteredmények társadalmi egyenlőtlensége és az általános iskolai szegregáció. *Közgazdasági Szemle*, 71(4), 353–378.
- Kramarics Sz. (2024) A bankok mint a magyar családpolitikai rendszer kulcsszereplői. Népesedési Kutatások Alapítvány rendezvény-sorozata, előadás. Budapest, 2024. március 11.
- KSH (2017) *Koraszülöttek és kis súlyú újszülöttek Magyarországon*. Elérhető: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/koraszul16.pdf> [Letöltve: 2025-09-15].
- KSH (2019) *Csecsemőhalálozás. Statisztikai Tükör*, február 22. Elérhető: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/csecsemohalalozas.pdf> [Letöltve: 2025-09-15].
- Lukács Gy. (2024) A lakhatási szegénység – számokban. In Lukács Gy. (szerk.) *Éves jelentés a lakhatási szegénységről*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, 9–25.
- Makay Zs. (2019) *Fiatalkori gyerekvállalás Magyarországon. KORFA*, 19(1), 1–4. Elérhető: <https://demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/korfa/article/download/2763/2669/2671> [Letöltve: 2025-09-15].
- Szabó L. – Boros J. – Fábián I. – Kapitány B. – Kopcsó K. – Ökrös F. – Spéder Zs. – Veroszta Zs. (2023) *Kohorsz '18 Magyar Születési Kohorszvizsgálat*. Másfél éves kutatási szakasz. Technikai riport. Kutatási Jelentések, 109. sz. Budapest: KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet.

- Szalma I. – Takács J. (2022) *Családszociológiai mozaik*, Szociológiai Tudástár, 13., Debrecen: Egyetemi.
- Tausz K. (2017) Segélyezés. In Ferge Zs. (szerk.) *Társadalom és szociálpolitika, Magyarország, 1990–2015*. Budapest: Osiris, 310–337.
- Tátrai A. – Gábos A. (2025) Kutatói aggodalmak az EU-SILC magyarországi jövedelemadataival kapcsolatban. *VálaszOnline*, 04.01. Elérhető: <https://www.valaszonline.hu/2025/04/01/eu-silc-magyarorszag-i-jovedelemadok-kutato-i-elemzes/> [Letöltve: 2025-09-15].
- Tátrai A. – Gábos A. – Huszár Á. – Krekó J. – Tomka Zs. (2025) Rendszerszintű adatminőségi problémák az EU-SILC magyar jövedelmi adataiban (2014–2023). *VálaszOnline*, 06.03. Elérhető: <https://www.valaszonline.hu/2025/06/03/eu-silc-magyar-jovedelmi-adatok-minosegi-problema-k-tanulmany/> [Letöltve: 2025-09-15].
- Téglási A. (2011) A szociális állam „erodálása” vagy megmentése? – avagy a szociális biztonság az új Alaptörvényben. *Jogelméleti Szemle*, 12(4), 1–7.
- Tóth I. Gy. (2013) Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor Jelentések. Budapest: TÁRKI, 9–36.
- Varga J. (szerk.) (2022) A közoktatás indikátorrendszere 2021. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Varga J. (szerk.) (2024) A közoktatás indikátorrendszere 2023. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet.

HIVATKOZOTT JOGSZABÁLYOK

1949. évi XX. törvény, a Magyar Köztársaság Alkotmánya.
- 42/2000. (XI. 8.) AB határozat a szociális biztonsághoz való jogról és a lakhatáshoz való jogról.
- 9/1990. (IV. 25.) AB határozat a magánszemélyek jövedelemadójáról szóló 1989. XLV. tv. 34. § (3) a) és b) pontjában foglalt rendelkezések megsemmisítésére irányuló kérelem elutasításáról.
- 47/2007. (V. 31.) OGY határozat a „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégiáról, 2007–2032.

AZ EGYMÁSRA TORLÓDÓ HÁTRÁNYOK ÉS A TÁRSADALMI SZAKADÉKOK NYOMÁBAN

FERGE ZSUZSA MUNKÁSSÁGÁHOZ, SZEMÉLYES NÉZŐPONTBÓL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.193>

SZAKMAI ÉS SZEMÉLYES EMLÉKEK

Ferge Zsuzsa életművének számos példaadó eleme közül ebben a megemlékezésben kettőt szeretnék kiemelni. Először is azt, hogy a múlt század hatvanas éveinek minden gátló körülménye ellenére is olyan rétegződési modellt tudott létrehozni, amely sok tekintetben ma is kiindulópontul szolgál a társadalmi egyenlőtlenségek, az egymással összekapcsolódó hátrányok vizsgálatában. Nem áll messze ettől a következő ilyen mozzanat: a maradandó eredmények dacára is folyamatosan jelen lévő megújítási készség, az előnyök és hátrányok létrejöttének és újratermelésének minél teljesebb megragadására irányuló igényesség. Ez a törekvés még munkássága késői szakaszát is áthatotta, ahogy ehhez néhány személyes adalékkal is szolgálni kívánok az írásomban.

A munkajelleg-csoportokon alapuló rétegződésmodell (Ferge 1969) jelentőségét a korabeli ideológiai dominanciát élvező vulgáris (2+1) osztályszéma meghaladásában évtizedeken keresztül gyakorlatilag általános konszenzus övezte a szociológiai berkeken belül. Főleg a nyolcvanas évektől azonban több kutatási program is hangsúlyosan érvelt amellett, hogy az alapul szolgáló kategorizálás nem elegendő a társadalmi differenciálódás komplexebb kritériumainak és a differenciálódás mögött meghúzódó strukturális elveknek a leírására. Ha ezekkel az elképzelésekkel a jelen keretek közt nem is foglalkozhatom részletesebben, egy személyes szál azonban itt is érintenem kell. Angelusz Róberttel a nyolcvanas években a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálata során kiinduló tézisként fogalmaztuk meg a gazdasági mozzanaton túl más társadalmi aspektusok, köztük a kommunikációs vonatkozások, s ezeken belül a kapcsolathálózati és a tudásstílus elemek kiemelt tagolódási szerepét. Jóllehet kiemelt fókuszát tekintve a kulturális-interakciós elgondolásunk akár konkurens irányt is jelezhetett, a foglalkozásokra épülő munkajelleg-modell érvényét nem kérdőjelezte meg, mindezekelőtt az olyan gazdasági vonatkozásokat tekintve, mint az életesélyek munkahelyi, jövedelmi, karrierösszetevői. A kutatás újabb hullámai során a későbbiekben sem változott ez az alapállás a különböző típusú erőforrások összevetésekor, sőt a kapcsolathálózati elem kiemelése mellett az átfogó munkajelleg kategóriák kiemelt szerepet is kaptak a rendszerváltás előtti és utáni időszakokra vonatkozó generációközi átörökítési viszonylatok elemzésekor.

Tegyük hozzá, a munkajelleg-modellt érzékenyebb kritikák is érték, ezek Ferge Zsuzsa reflexióiban sem maradtak nyom nélkül. Viszonylag egyszerűbb volt a helyzet azokkal az ellenvetésekkel, amelyek a rétegződéssémához egydimenziós jelleget társítottak. Zsuzsa ugyanis a kiindulástól fogva azt tételezte, hogy a modell jellegében túlmegy egy statisztikai jellegű foglalkozási kataszteren, a társadalmi tér számos olyan elemét

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, szociológiai tudomány CSc.

képezve le szintetikus keretben, amelyek a köznapi gondolkodásban számára is kézzelfoghatóan vannak jelen. Hadd emeljem ki ezzel kapcsolatban a *Szociológiai Szemle* egy különszámát, melynek vendégszerkesztésére őt magát kértük fel, s ennek minden gyakorlati nehézsége mellett is papírra vetette saját koncepciójának egy megújított verzióját *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államkapitalizmusban és az újkapitalizmusban* címmel (Ferge 2002). A tanulmány első részében, a már klasszikus rétegződésmo­dell genezisét kifejtve, így fogalmazott: „Az iskolázottság, a régiók, a település jellege (városiassága vagy nagysága), a vezető-vezetett hierarchia, a gazdasági ágazat, a jövedelem, alkalmanként a társadalmi származás külön-külön is sokféle egyenlőtlenséget hordoztak. Mégis szükség volt egy átfogóbb, több strukturális jelentést hordozó osztályozásra... A munka jellege az egyenlőtlenségek számos dimenzióját vagy összetevőjét látszott összekapcsolni” (Ferge 2002:12).

Más kritikák ugyanakkor a modell kontextuális specifikumát, meghatározott struktúrához kötődő jellegét és az ezzel kapcsolatos érvényét firtatták. A tanulmány ezekre az észrevételekre is új elgondolások bevezetésével kísérelt meg reflektálni; ahogy a címében is jelezte, a rendszerváltás előtti és utáni vonatkozásokat tekintve egyaránt. A szerkesztési folyamat során annak is tanúi lehettünk, hogyan próbálta meg Zsuzsa a vezetői pozíció és tudás szerint tagolt rétegződésséma egyfajta megfejelésével vizuálisan is érzékeltetni az államszocialista időszakra jellemző tagoltság döntően hatalmi-politikai hierarchikus beágyazottságát². Az újkapitalista berendezkedés vázolt modelljében ugyanakkor a vezetői és a munkaerőpiaci pozíció mellett a töketelajdon jutott kiemelt szerephez, a kulturális tudáselem pedig egy következő szintre szorult).³ A néhány évvel későbbi akadémiai székfoglaló előadás (Ferge 2004) tagolódási mintáiban – minden bizonnyal a kelet-közép-európai rendszerváltó társadalmak elhúzódó válságtapasztalatai nyomán is – még hangsúlyosabbá vált a munkaerőpiaci pozíció, s ezen belül maga a munkához jutás tömegesen kérdéses eleme. Noha a tudás generációs áthagyományozása és a kulturális hátrányok szegregációs halmozódása ebben az előadásban is kiemelt szerepet kapott, a munka szféráját tekintve a képzettség szerinti differenciálódás nem került előtérbe.

A rétegződés és struktúra hagyományos és újabb megközelítéseit illetően a hazai szociológia fiatalabb generációját képviselő Huszár Ákos publikációsorozata (Huszár 2012, 2013) kétségkívül újabb stimulusokat hozott a fergei kiindulópontok sok szempontból továbbra is fennálló aktualitását illetően. A kifejtett érvek részben a modellnek az Andorka-féle módosítások mellett is konzisztens voltát és az akár történeti, akár kultúraközi összehasonlítások szempontjából vett komparatív plauzibilitását hangsúlyozták. Másrészt egy olyan normatív-funkcionalista osztálymodell körvonalait vázolták további kutatások előkészítése céljából, amely alapelemeit tekintve az eredeti Ferge-féle elképzelésekből indult ki. A Huszár-féle kezdeményezések egyszerre gyakorlatias és elvi racionalitásáról szólva egy hozzászólásomban (Tardos 2014) azt a rövid jegyzetet is kiemeltem irodalmi áttekintésének részletei között (Huszár 2013:42), amely Esping-Andersennek arra a jellegzetes észrevételére reflektált, hogy minden elméleti különbözőségük mellett a foglalkozási osztálymódelleket realizáló gyakorlati sémák egészében véve inkább hasonlóak.

A rétegződésmo­dell Ferge Zsuzsa által megcélzott strukturális kiterjesztése kétségtelenül megannyi nehézségbe ütközik a szociológiai felvételek sztenderd módszereiből kiindulva, akár a hatalmi-politikai pozíciók, akár a gazdasági tőke, a jövedelmi-vagyoni helyzet egyaránt kislétszámú csúcsszintjeit tekintve. De minden ilyen gyakorlati komplikáció mellett, a hazai rétegződéskutatások újabb hullámának irányvétele is megerősíthette Ferge Zsuzsát az alapmodell tartós értékében. Amikor 2014-ben a *Socio.hu Társadalomtudományi*

2 Lásd Ferge 2002 1. ábráját.

3 Lásd Ferge 2002. 2. és 3. ábráját.

Szemle számára a társadalmiegyenlőtlenség-kutatások megújításának lehetőségeiről adott számot, egy tömör szakmai és emberi tapasztalatból leszárt, hallatlanul bölcs interjúban (Ferge 2014), azt az álláspontját fejtette ki, hogy a struktúra a mai világ soktényezős cseppfolyós szerkezeteiben egyre nehezebben értelmezhető jól megragadható, hierarchikus rendszerként. Amit viszont mégis ilyen strukturaló elemként jelölt meg, az az egyenlőtlenségek. Ahol a kritikus közegeket a társadalmi létra alsó fokaihoz kapcsolta, ez esetben már külön kiemelve az „új létbizonytalanságokkal jellemzett prekariátus” kategóriáját. Bizonyos ambivalenciától sem mentesen, az általa követett megközelítésben mégis bizonyosan reflektált a leíró és a teoretikusan vezérelt kutatási programok eltérő hangsúlyaira: „a strukturális közelítés és az egyenlőtlenségek meghatározó jelentősége a szociológiai gondolkodásom centrumában maradt, a számok pedig e gondolkodás talpköveivé váltak. (Igaz, én sokáig nem mertem struktúrának hívni azt, amit inkább leíró rétegződésnek tekintettem. Kár, hogy ezt a jó szokást részben feladtam.)” (Ferge 2014:22).

A Kovách Imre által kezdeményezett körkérdés-interjú (Ferge 2014) egyebek közt a kapcsolathálózati kutatások alkalmazási lehetőségeiről is érdeklődött a struktúrával, egyenlőtlenségekkel kapcsolatos munkák során. Bár Ferge Zsuzsa maga nem kultiválta ezeket, korántsem volt elutasító e tekintetben. Ha a szcientizmus veszélyére is fontosnak tartott utalni (véltetően akár a technikai apparátus, akár a matematikai modellezés túlzott hangsúlyára és a fogalmi elvontság csapdáira is gondolva), „kiváltságosan jó módszernek” mondta az ilyen típusú – egyszerre kvantitatív és kvalitatív – kutatások lehetőségeit a társadalmi távolságok elemzésére és az individualizációs folyamatok bizonyos társadalmi hatásainak megragadására. Alighanem olyan trendekre és a velük kapcsolatos kutatási irányokra célzott ezzel, mint a pregnáns körvonalú nagycsoportokhoz képest a lazábban szerveződő társadalmi körök, interakciós miliók előtérbe kerülése, s mindezzel párhuzamosan az egyéneket beágyazó hagyományos közösségek bomlási folyamatainak nyomon követése. Ahogyan székfoglaló beszédében (Ferge 2004) hasonló jellegű kapcsolathálózati tendenciákkal is összefüggésbe hozta az egyenlőtlenségek növekedését, részben az egymástól távolodó csoportok közötti érintkezés megritkulására, részben a megroppanó kisközösségek kohéziós, támogató szerepének gyengülésére utalva. Ferge Zsuzsa a kapcsolathálózati téma kapcsán az Angelusz Róberttel végzett kutatásainkat, azok további lehetőségeit és az azokkal kapcsolatban felmerült közös gondolkodást is megemlítette a rétegződés/egyenlőtlenség/struktúra kérdéskört illetően; Angelusz Róbert váratlan elhunytá ebbé végzetesen szült közbe.

2010 májusában az MTA ülészak alkalmával a Gazdaság- és Jogtudomány Osztály szervezésében közös szekcióülésen vettünk részt (A magyar társadalom kérdései – európai összehasonlításban). Történetesen egymást követtük prezentációinkkal (Ferge 2010a, illetve Angelusz–Tardos 2010a). Ferge Zsuzsa *Egy dinamizált struktúra-felfogás: struktúra és cselekvők új megközelítésben* című előadásában az egyén, a társadalom és az állam külön-külön is vizsgálendő szerepét állította középpontba az egyenlőtlenségek egy, a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban cselekvésközpontú megközelítésében. Ez a szemléleti fókusz a társadalmi távolságok mindenkori szintjét illetően, a személytelen strukturális erők összjátékán túl, a szereplők vélekedéseinek, aspirációinak is meghatározó szerepet tulajdonított, beleértve a kapcsolati törekvéseket, vagy negatív értelemben a távolságtartásra, bizonyos kontextusokban a szegregációra vonatkozó motivációk kérdéskörét. Ezek a súlypontok már közel álltak a társadalmi hasadások egy kapcsolathálózati szempontú megközelítéséhez, amelyet *A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológiai-politikai tagolódás a magyar társadalomban* című előadásunk fejtett ki. Ennek prezentációs anyaga húsz diát tartalmazott: az előző évtizedekben végzett kutatásaink eredményeit foglalták magukba egy újonnan kialakított tipológiai keretben. A megközelítés közös pontjai és a kölcsönös érdeklődés kifejezésekként küldtük el az összeállítást

Zsuzsa számára, az általa is sürgetett publikációs feldolgozást még csak tervezgetve. Olyan vonatkozásokban számítottunk elsősorban a figyelmére, mint a kapcsolathálózati paraméterek által megragadható társadalmi távolságok és határok egy tipológiai sémája, az erőforrásdeficittek egymást erősítő jellege, valamint a csoportközi kommunikáció hiánya, adott esetekben a szakadékszerű elkülönülése.

A TÁRSADALMI HATÁRVONALAK EGY KÉTDIMENZIÓS TIPOLÓGIÁJA 2010-BŐL

Előadásunkban a kulturális-interakciós rétegződésre, a politikai tagoltságra és a kapcsolathálózati erőforrások⁴ szerepére vonatkozó kutatásainkat egy közös értelmezési keretbe vonva tekintettük át. A társadalmi határvonalak egy olyan tipológiai sémáját mutattuk be ennek során, amely a kapcsolathálózati megközelítés elméleti csomópontjait és a társadalmi differenciálódás Blau-féle strukturális paramétereit vette alapul, köztük az interszekciós-konzolidációs fogalompár idevágó elemeit.⁵ A tipológia a társadalomtörténeti,-elméleti diskurzus olyan korabeli vitapontjaira is reflektált, amelyek nagy társadalmi tömbök, határvonalak – más-más jelentésárral, választóvonalak, szakadások, törésvonalak – mibenlétéről, duális vagy komplexebb jellegéről folytak. A kiindulópontul választott konceptuális alapok, a kapcsolathálózati elemzési keretek és nem utolsósorban a kutatási tapasztalataink is egy komplexebb megközelítés felé mutattak. Egy új mozzanatokat is magába foglaló szerkezeti sémánk a strukturális tagolódások olyan tipológiáját foglalta magába, amely a prezentáció címében foglalt szakadék/szakadás fogalmi együttesét – a törésvonalaktól az elmosódó társadalmi határokig – két szerkezeti dimenzió szerint kísérelte meg rendezni.

1. ábra. A strukturális tagolódások (illetve a „szakadások”) egy tipológiája

	Nominális-kategoriális	Graduális
	strukturális paraméterek	
Zéró összegű	Törésvonal	Nagy társadalmi távolság (nincs közvetlen határ, „strukturális lyuk”)
(blau-i értelemben <i>konzolidációs</i> – nominális vagy graduális pozíciók együttjárásán alapuló –, alacsony csoportközi interakción alapuló, a vertikális elkülönülés irányában ható különbségek)	Strukturális különbségek és intézményes (például érdekvédelmi, pártjellegű konfliktusok együttjárásán alapuló elkülönülések (így a politikai tagolódás klasszikus – <i>osztályalapú</i> – esetei)	Erőforrások egyenlőtlen és összekapcsolódó megoszlása alapján történő társadalmi elkülönülések (pl. különböző <i>centrum-periféria</i> viszonylatok)
Nem-zéró összegű viszonylatok	Társadalmi választóvonalak	’Fuzzy határok’
(blau-i értelemben interszekciós – nominális vagy graduális pozíciók átmetszésén alapuló, a csoportközi interakció eltérő fokát képviselő, horizontális jellegű különbségek)	Kategoriálisan különböző (más vonatkozásokban esetleg közeli <i>élethelyzet</i> – például demográfiai, felekezeti, s részben etnikai) csoportosulások elkülönülése	Generációs (intergenerációs) viszonylatok, életstílus-csoportosulások, kulturális-interakciós, foglalkozási, területi stb. <i>miliók</i>

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. (2010) A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológiai-politikai tagolódás a magyar társadalomban. MTA közgyűlés tudományos ülészak 2010 május.

4 A társadalmi tőke fogalmának kétezres évekbeli kiterjedt alkalmazásával szemben általános értelemben – éppen az előadásunkban is kiemelt zéróösszegű/nem-zéróösszegű vonatkozásra tekintettel – helyesebbnek tartottuk a „kapcsolathálózati erőforrás” terminus alkalmazását; a kérdés elméleti kifejtését (Angelusz 2010).

5 A társadalmi differenciálódás Blau-féle makroszociológiai megközelítésében az alapvető strukturális paraméterek között (a csoportok közötti interakciók sűrűsége, továbbá a csoportméret, a különböző társadalmi pozíciók közötti eloszlások heterogenitása, illetve egyenlőtlensége mellett) az egyes pozíciók szerinti eloszlások erős vagy gyenge összefüggése (összekapcsolódás vagy „konzolidáció” az előbbi, átmetszés vagy „interszekció” az utóbbi esetben) is jelentős szerepet kapott (Blau 1994).

Az alapul szolgáló dimenziók egyike Blau (1994) strukturális makroszociológiai elméletének egyik fő elemét, a nominális és a graduális változók közötti megkülönböztetést követte. A nominális, avagy egy szociológiai, szociálpszichológiai szempontból is közvetlenebbül értelmezhető kifejezéssel a kategoriális változók, egymástól világos határokkal elkülönülő társadalmi csoportokat foglalnak magukba (a nemektől az aktivitási vagy a vallási, etnikai-nemzetiségi társadalmi szegmensektől a különböző pártok szavazótáboraiig), alap esetben horizontális-mellérendelt jelleggel, ha a tényleges körülmények sok esetben meg is kérdőjelezzik az elvileg fennálló horizontális vonást. A graduális esetben ugyanakkor a pregnáns hierarchia hiánya mellett az egyes fokok elválásának élessége, az egyes grádicsok simán vagy durván egymásra következő jellege is kérdéses. Angelusz Róbert, aki Blau makroszociológiai elgondolásait kivételes elmélyültséggel, és minden elismerése mellett is kritikusan tanulmányozta, a nominális-kategoriális és a graduális válfaj esetében is meglévő konceptuális ambivalenciát kísérelte meg áthidalni egy olyan négyelemű tipológia révén, amelyet a kurzusain, majd a társadalmi látásviszonyokról szóló tanulmányában körvonalazott (Angelusz 2000:42). Mindez a nominális és a graduális mellett a hierarchikus elemet kiemelő „emergens” és „hierarchikus” válfajokat is magába foglalta.⁶ A társadalmi tagolódások egy bizonyos fokig más hangsúlyú, a határok, az elkülönülés szimbolikus elemeit kiemelő tipológiájának 2010-es körvonalazása során azonban adekvátabbnak tűnt a hierarchikus vonatkozású dimenziót oly módon formálni, hogy közvetlenül a relációk antagonisztikus/nem-antagonisztikus jellegét fejezze ki a zéró-összegű/nem-zéró összegű viszonylatok megkülönböztetésével.

A kapcsolathálózati megközelítés döntően pozitív és szimmetrikus viszonylatokat (és a társadalmi tőke kutatási irányában is az egyéni szintű erőforrások egyszerű csoportszintű aggregálását) alapul vevő kutatási gyakorlatai nagyrészt háttérbe szorították a zéró-/nemzéró-összegű komplikáltabb társas mechanizmusokat. A társadalmi tőke negatív vonatkozásai, köztük az *ingroup/outgroup* határvonalak felerősödése iránt az elmúlt évtizedekben megnőtt figyelem az aszimmetrikus és a többszintű hierarchikus viszonylatok strukturális modellezését (Martin 2009) is magába foglalta. Fontos előzmény volt Pappi (1990) kifejezetten kapcsolathálózati szemléletű munkájában az antagonisztikus/nem-antagonisztikus dimenzió megjelenése az osztály- és a státusfókuszú tagozódások tipológiai elemeként.⁷ Burt (2005) kutatási programjának a személyközi kapcsolatokban a „strukturális lyukak” fenntartására irányuló kutatási fókusza a stratégiai előnyszerzés elemét emelte ki, az egyéni szinten felhalmozódó társadalmi tőke konkurens vonásait és ellentmondásos csoportszintű kihatásait is megjelenítve. Tilly (1998) sok tekintetben hasonló interakciós kiindulópontokból, az előnyöknek a kizsákmányolásig menő különböző típusú felhalmozásából vezette le a társadalmi csoportok éles körvonalú kategoriális elkülönítésén alapuló tartós egyenlőtlenségek létrejöttét.

Ha Tilly közvetlenebbül kötődött is a kapcsolathálózati irányzathoz, mint Blau, az elgondolásában rejlő dinamikus elem (egyenlőtlenségek kategoriális összekapcsolódása>szegregáció>tartós egyenlőtlenség) fontos vonatkozásban rokonítja vele.⁸ Az alapul szolgáló zéróösszegű mechanizmusok konszolidációs tendenciái a körvonalazott sémánk másik dimenzióját tekintve a pregnáns határvonalú kategoriális válfaj, míg a

6 Ez a négyelemű tipológia a nominális/graduális megkülönböztetést két alapkategorióra bontotta, 1. a hierarchikus rendezettség 2. az éles határvonalak megléte vagy hiánya szerint. A két dimenziót keresztező séma a tényezők négy típusát eredményezte (az „emergens” a blauai makroszint vonatkozástól eltérő értelemben). Lásd ezt a sémát a függelék 1. ábrájában.

7 A tipológia kapcsolathálózati előzményeivel egy korábbi tanulmányom (Tardos 2012) foglalkozott részletesebben.

8 S bár ebben az írásban túl messzire vezetne a szál bővebb kifejtése, közvetlen konceptuális rokonként jelölhető meg a kapcsolathálózati megközelítés vezető elméleti elgondolásai között White (2008[1965]) egyszerre kategoriális és network jellegű catnet fogalma is.

nem-zérőösszegű interszekciós hatások a válaszfalakat oldó gradualitás irányába mutatnak.⁹ Noha a modell két dimenziója ebben az értelemben nem is független egymástól, a tendenciaszerű („kongruens”) együttjárás nem zárja ki a „nem kongruens” válfajok előfordulását. Sémánkban az egymást erősítő antagonisztikus hatásokon alapuló törésvonal, illetve az egymást átmetsző hatások következtében az egyenlőtlenségek oldása melletti miliőszituációk elmosódó körvonalai, a tendenciaszerű mechanizmusok két alapesete mellett két további típus is megtalálható. Így nem egészen távol a miliőszituációk válfajától, ugyancsak alapjában horizontális jelleggel, de kevésbé életstílus, mint inkább objektív jellemzők alapján olyan élethelyzet-csoportok választóvonalai jelennek meg, amelyek különbözősége elvileg nem generál társadalmi árkokat, szegregációs elkülönülést. A másik „rendhagyó” válfaj ugyanakkor az olyan változók együttese mellett rajzolódik ki, amelyek ugyan egymással többé-kevésbé összefüggő folytonos hierarchiába rendezik a népeiséget, de az elmélet szerint éles elkülönülés alapjául szolgáló kategoriális változók hiánya esetén az összefüggéseknek ez a fajta „konszolidált” együttes megjelenése nem eredményez szakadásszerű különválást a népesség egyes szegmensei között. Amikor a sémában (Burt hálózati fogalmát kölcsönözve) a „strukturális lyukakat” emeltük ki a típusra jellemző megszakítottságok vezető elemeként, olyan interakciós szakadékokra céloztunk olyan hierarchikus szegmensek közötti kommunikációs deficit értelmében, ahol a (jellemzően fizikailag is meglévő) társadalmi távolságok gyakorlatilag eleve nem engednek betekintést a másik póluson jelenlévő távoli világba (az Angelusz-féle társadalmi látásviszonyok egy fontos mozzanataként).¹⁰

Ha az annak idején tervezett publikációs kidolgozás oldaláról tekintjük a séma további finomítását, mindekelőtt a kulturális-interakciós rétegződéskutatásaink alapelemei, a network-vonatkozások árnyaltabb kibontása és az innen jórészt hiányzó tudásstílus vonatkozások bevonása jelenhetnek meg. Bár prezentációnk a Hálózatok a magyar társadalomban c. tanulmányunkra (Angelusz–Tardos 2006) több tekintetben is támaszkodott, ezek inkább az erőforrásjellemzők (köztük a kapcsolathálózati erőforrások) belső összefüggéseire és társadalmi háttérének részleteire terjedtek ki, mint egyes par excellence kapcsolati fókuszú elgondolásokra. Az illető dolgozat befejező része ugyanakkor egy olyan sémát vázolt, amely a prezentációs séma kétdimenziós tipológiájához némiképp hasonlóan két fogalmi páros szokásszerű mechanikus összekapcsolásával szemben jelenített meg alternatív válfajokat.¹¹ A makrocsoportokhoz többnyire homofil jelleggel – a személyes kapcsolatokhoz képest ugyan gyengébben – kötő, de sok esetben érzelmileg is átélt szolidaritás-szálak a prezentációs séma törésvonaltípusával rokoníthatóak.¹² A „rendhagyó” válfajok másik oldalán, a ma jelenlévő társadalmi kontextusokban sem veszítették ugyanakkor jelentőségüket az olyan, jellegükben különböző hierarchikus szinteket összekötő (pl. patrónus-kliens viszonylatú, inkább instrumentális, mint expresszív jellegű) társas kötelékek, amelyeknek például lokális alapon szerveződő szegmensek közötti választóvonalak adhatnak támaszt. Bár a jelen kereteken túlmenne ezeknek az összefüggéseknek a további kibontása, a kapcsolati beágyazódás vázolt jellegzetességei az olyan szubjektív orientációk szempontjából sem mellékesek,

9 Nem árt itt megjegyezni, hogy bár az elmúlt évtizedek társadalomkutatásában az interszekció fogalma különböző társadalmi egyenlőtlenségek együttes előfordulása kapcsán meglehetősen közkeletűvé vált, erre többnyire az eredeti blau-i fogalmi páros jelentésétől eltérően, inkább az egyenlőtlenségek szoros kapcsolatára utaló (Blaunál konszolidációs) és nem azok szétválását kifejező (Blaunál interszekciós) értelemben került sor.

10 A társadalmi látásviszonyok tudásszociológiai vonatkozásairól lásd: Angelusz 1996, illetve Angelusz 2000.

11 Így a kötelékek erős/gyenge mivolta, illetve a különböző típusú kapcsolatok homofil vagy heterofil jellegének „szabályszerűen” tételezett együttese (erős kötés+homofília, illetve gyenge kötés+heterofília) mellett két „rendhagyó” (erős kötés+heterofília, illetve gyenge kötés+homofília) válfajt is megjelenített ez a kapcsolati tipológia.

12 Amikor itt Harrison White *catnet* jellegű hálózati szerveződéseire hivatkoztunk, a különböző társadalmi kategóriák szerinti éles körvonalú kategoriális elkülönülés egymást erősítő hálózati és szimbolikus folyamataira kívántunk utalni.

mint amilyeneket 2014-es interjújában Ferge Zsuzsa is kiemelt az egyenlőtlenségekkel, azok tolerálásával kapcsolatos kutatások fontosabb csomópontjai között.

A séma közvetlenül nem épített rá, és itt is csak érintőlegesen kerülhet szóba a kulturális-interakciós kutatásaink (Angelusz–Tardos 2012[1991]) egyik pillére, a tudásstílusok különböző válfajainak megkülönböztetése. A szimbolikus-reprezentatív (vagy egy másik változatban uralmi-reprezentatív) típus hangsúlya kézenfekvően függ össze a határképző, elkülönítő tendenciák érvényesülésével. Ezzel az alapjában zéróösszegű jellegű elemmel szemben az instrumentális-kognitív tudásstílus számára a választóvonalak mérsékeltebb megjelenése jelenthet kedvezőbb közeget (de az összefüggés megfordítva, a stílus oldaláról is értelmezhető). És többé-kevésbé hasonló, szintén a nem-zéróösszegű viszonylatok iránti affinitás tételezhető fel a szóban forgó tipológiánk harmadik elemét, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílust illetően is.

A strukturális tagolódások vázolt tipológiájában rejlő további lehetőség a társadalmi tagoltság olyan „magelemeinek”, mint az osztály, a réteg, a miliő, a rend, a csoportközi kapcsolatok és választóvonalak értelmében vett rendezése. Ezeket a séma az egyik átlójának két oldalán (lásd: „osztály”, illetve „miliő”) részben tartalmazza is. Arról azonban nincs szó, hogy a fenti tagoltsági „magelemek” egy az egyben közvetlenül megfeleltethetők lennének a határvonal-tipológia négy válfajával. Sőt maga az osztálykategória elhelyezése sem annyira egyértelmű, mint a sémában való megjelenéséből tűnhetne. Ha a vázolt modellben a politikai konfliktusok hagyományos erővonalai által is hangsúlyosan megjelenített gazdasági (klasszikus formájában tőke/munka jellegű) osztályokról volt szó, az elkülönülés finomabb megkülönböztetéseinek alapuló weberi társadalmi osztályok inkább (a séma jobb oldalán) a rétegszerű graduális válfajjal rokoníthatók. Míg a foglalkozási osztályoknak egy, a szubkulturális vonásokat is magukba foglaló (így Grusky-féle¹³) értelmezése a nem-zéróösszegű térfél választóvonalalapú elemével társítható. Míg a foglalkozási osztályok egy másik, nagyobb szektorális szegmensekre is épülő (így Esping-Andersen- vagy Oesch-féle¹⁴) felfogása már inkább a fontos horizontális elemeket is magába foglaló és alapvetően elmosódó határokkal jellemezhető miliőválfaj felé mutat. Ami pedig a rendeket, a rendies jelleget illeti, ezt ismét a séma zéróösszegű térfelén, a gazdasági és a (weberi típusú) társadalmi osztályok térénümát is átfogva kereshetjük (egyben az adott típusú osztályok bizonyos, szimbólumokban, viselkedési formákban is érvényesülő – ha nem is rendi, de rendies – jellegét is érzékeltetve).

A fenti áttekintés egyben a tekintetben is további megfontolásra int, hogy ha csábító is lenne a séma egyes válfajait a társadalmi-történeti evolúció meghatározott (például Luhmann által megkülönböztetett) válfajaihoz kapcsolni, sokkal inkább az adott vonatkozásban is meglévő, a mai viszonyokra is érvényes szinkronitást érdemes hangsúlyozni. Sőt, az individualizációs/posztmodernizációs/globalizációs irodalom különböző áramlataiban tételezett (sémánkban a konszolidált törésvonalas osztályoktól az elmosódó miliők felé tartó) elmozdulások töretlen érvényét sem célszerű adottnak venni, ahogyan elhúzódó válságperiódusok, korábban nem várt átalakulások példát is szolgáltatnak ilyen fordulatokra, akár a rendies változatok irányába. De saját kutatásaink főbb csomópontjai is példát szolgáltatnak a különböző tagoltság-válfajok egyidejű jelenlétének figyelembevételére. Az általánosan jelenlévő miliőhangsúly és különböző típusú erőforrások egymást

¹³ Lásd például Weeden és Grusky (2012) a foglalkozási osztályoknak egy – a makroosztályoktól eltérő – a szocializáció és csoport-identitás szempontjait inkább figyelembe vevő – mikrotipológiáját.

¹⁴ Lásd Esping-Andersen 1993, illetve nyomában Oesch 2015 a foglalkozási osztályok tudásjelleg- és ágazati vetületet is kiemelő, a hagyományos (ipari-technikai, szervezeti) és posztindusztriális (szociokulturális, szolgáltatási) hangsúlyok szerint is különbséget tevő tipológiáit.

potenciálisan ellensúlyozó jellegének kiemelése mellett, a zéróösszegű vonatkozások tartós érvényesülése került előtérbe, amikor a szellemi/fizikai hasadás rendszereken átvívelő szerepét emeltük ki a reprodukciós folyamatokban. És hasonlóképpen, amikor a csoportközi kommunikáció szakadásszerű hiányait emeltük ki a makronetwork viszonylatok elemzése során.

TÁRSADALMI TÁVOLSÁGOK, CSOPORTKÖZI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS ELISMERÉS

Empirikus elemzéseink közül a különböző típusú társadalmi szakadások összekapcsolódása és azok integrációs/dezintegrációs hatásai, a csoportközi kommunikációra vonatkozó következményei lehettek olyan kapcsolathálózati mozzanatok, amelyek Ferge Zsuzsa figyelmét a saját kutatási csomópontjai szempontjából is felkelthették. Melyek voltak a konkrét hasadástípusok, amelyeket korábbi kutatásaink nyomán 2010-es prezentációnk kiemelt? A magyar társadalom alapvető strukturális szakadékaikról szólva az erőforrás, az életkori-generációs és a politikai-ideológiai vonatkozást jelöltük meg. Az első és az utolsó dimenzió kiválasztását kutatási (így Angelusz–Tardos 2006, ill. Angelusz–Tardos 2010b), de mindennapi tapasztalataink is evidenssé tették. A politikai-ideológiai tömbök szerinti pregnáns hasadások 2010-ben aligha voltak kérdésesek. A vizsgálatainkban megkülönböztetett szociokulturális: anyagi (jövedelmi, vagyoni), kulturális (köztük iskolázottsági) és kapcsolathálózati erőforrások közti viszonylag szoros és hosszabb időszakot tekintve is tartós kapcsolatot tapasztaltunk. Az erőforrások reprodukciójára irányuló elemzéseink továbbá a kiinduló esélyek évtizedeken átvívelő érvényesülésére világítottak rá.

Harmadik mozzanatként a generációs vetület bevonása talán kevésbé volt kézenfekvő, azonban a politikai-ideológiai tagoltságra irányuló vizsgálataink az életkori/kohorsz, míg az erőforrás-fókuszú elemzéseink az azzal közvetlenül összefüggő aktivitási tényező szerepét húzták alá különböző típusú előnyök-hátrányok alakulásában, meghatározott társadalmi szegmensek igen alacsony foglalkoztatási szintje mellett (ezen belül a rendszerváltó átmenet hosszabb távú kohorszspecifikus hatásait is tekintetbe véve a munkaerőpiaci esélyek alakulásában). Kutatásaink egy iránya ugyanakkor az új kommunikációs technikák, a digitális kultúra terén is az életkori tagoltsággal határozottan összefüggő jellegzetességekre világított rá.

Előadásunk a jelzett szakadásmozzanatok közül megkülönböztetett figyelmet fordított a politikai-ideológiai vonatkozásra, s ebben aktuális kutatási súlypontjaink mellett (Angelusz–Tardos 2010b) a duális társadalmi szerkezetek történeti érvényével kapcsolatos viták releváns vonatkozásai, konkrétan az erőforrás-alapú és a politikai tagoltság bizonyos, egymást keresztező hatásaira utaló megállapítások is közrejátszottak. Bár Ferge Zsuzsa érdeklődésétől ezek a vonatkozások sem álltak távol – már csak a pályafutása utolsó szakaszának leginkább hangsúlyos társadalompolitikai kérdéskörével is kapcsolatban –, hadd emeljem ki prezentációnk egy olyan bemutató ábráját, amely különböző típusú erőforrásokat összevető elemzéseinken alapult. Ehhez viszonylag nagy adatbázist a megelőző évek különböző felvételeinek összegzésével alakítottunk ki, az összevetések során olyan átfogó társadalmi szegmenseket, így szellemi és fizikai foglalkozási, illetve aktív és inaktív csoportokat szerepeltetve, amelyek Zsuzsa munkásságának különböző szakaszaiban ugyancsak kiemelt figyelmet kaptak. Az elemzéseket árnyalta az életkori lejtőnek a különböző foglalkozási és aktivitási kategóriákon belüli megjelenítése. Kutatási súlypontjainknak megfelelően az erőforrás fajták között – a kulturális és az anyagi mellett – a kapcsolathálózati és a politikai (részvételi) pozíciók is megjelentek (Függelék: F2. ábra).

Az ábra valamennyi grafikai eleme az áttekintésbe bevont tényezők, úgy, mint (függő változóként) az analitikus erőforrás-dimenziók és (független változóként) a nagy foglalkozási csoportok szerint külön-külön

vizsgált életkori-aktivitási vetület az előnyök-hátrányok – a szellemi/fizikai, és az aktív/inaktív összevetésben is érvényesülő – egymásra rakódását jelezte.¹⁵ S ha a szellemi és a fizikai mezőnyt részben aktivitástól és jószerint életkortól függetlenül választotta szét a kulturális és az anyagi erőforrások szintje (igaz, utóbbi tekintetben a nyugdíjba vonulás a szellemiek között is jelentős, az aktív fizikaiakét közelítő pozícióvesztéssel járt együtt), a kapcsolathálózati és a politikai-részvételi vonatkozás valamelyest árnyalta a képet. A szellemi és a fizikai foglalkozások esetében a fiatalabb korcsoportok közti még aránylag kiegyenlített erőforrások az idősebb korcsoportok felé váltak szakadékszerűvé (a fiatalabb szegmensekben a kapcsolatokkal rendelkezés és a politikai részvétel az erőforrások összekapcsolódását tekintve inkább az egyenlőtlenségeket valamelyest oldó, interszekciós, az idősebb évjáratokban viszont egyaránt az előnyöket-hátrányokat halmozó, konszolidációs szerepben jelent meg). Az elemzés alapvetően keresztmetszeti jellege ugyanakkor az életkori és a kohorsz-tényezők gyakorlati szétválaszthatatlanságából következő elemzési és értelmezési korlátot is magában hordott. Nem kizárt, hogy az összefüggések mögött olyan dinamikus mozzanat is meghúzódott, amely az adott erőforrás-dimenziókat tekintve a vizsgált társadalmi szegmensek szétválásának kohorszjellegű mérséklődését vetítették előre.¹⁶

Persze a prezentáció során tudatában voltunk az itt figyelembe vett további differenciáló tényezők jelentős, adott esetben szakadásszerű eltéréseket generáló szerepének, hogy csak az urbanizációs lejtőre, vagy az etnikai-kisebbségi tényezőre utaljak ebben a sorban. Az előadás során nem térhettünk ki mindezekre, a kutatásaink köre is behatárolta a lehetőségeket. A befejezéshez közeledve viszont, hadd idézzem ezzel kapcsolatban is Ferge Zsuzsa egy nagyon pregnáns megfogalmazását a társadalom különböző hasadásait, azok szétválását vagy szegregációs irányú egymásra torlódását illetően: *„A társadalom kettészakadása több területen mélyült. Mára kettős a szakadás. A politikában lassan áthidalhatatlan a szakadék a liberálisok és illiberálisok, ha tetszik bal és jobb, idegenszívű és nemzeti tudatú között. A társadalomban két nagy törésvonal rajzolódik ki, amelyek (egyelőre?) politikafüggetlenek. Fent az oligarchák, hatalmasok, nagytőkések, nagybirtokosok, magukat nagyúrnak álmodók, a tőkés és feudális világ furcsa posztszocialista kevercse alkot egyre összetartóbb, a társadalom egészétől mind jobban távolodó csoportot. Lent a szegények, mélyszegények, munkanélküliek, prekáriusok, hajléktalanná válók, romák milliós tömege nemcsak távolodik, hanem egyre inkább kiszakad a társadalomból, szorul be szegregátumokba, leszakadó falvakba és kistérségekbe, a reménytelen sorsvesztésbe”* (Ferge 2015:22).

Bármennyire sokszínű is a társadalmi távolságokban, elkülönülésben szerepet játszó tényezők köre, a „normál” kutatói pálya csak szűkebb kört enged bejárni, mint ami válaszra váró feladatként a szem előtt lebeg. Ebben nyilván esetlegességek, a még végig nem járt, további lehetőséggel kecsegtető kutatási irányok is közrejátszanak. Angelusz Róberttel folytatott vizsgálatainkban a kapcsolathálózati megközelítésen belül is ilyen módszertani preferencia fűződött az eredeti Lin–Dumin-féle változatban foglalkozási ismeretségekre kidolgozott úgynevezett pozíciógenerátoros technika alkalmazásához (Angelusz–Tardos 2008). Még ha azt a későbbiekben más vonatkozásokra, így a pártpolitikai kapcsolatokra is kiterjesztettük. A módszer a megcélzott konkrét foglalkozásokon túl, az interaktív csoportosulásokban testet öltő szélesebb társadalmi

15 A prezentáció további részletei közt bemutatott háttéreloszlások ehhez további adalékul szolgáltak: míg az alapul szolgáló 2005–2008-as mintanépe sségen belül 52:48 volt az aktívák és az inaktívák aránya, ugyanez a szellemi foglalkozásúak között 60:40, a fizikaiak között viszont 47:53 volt (a keresői aktivitás életkori összefüggéséről szintén bemutatott összehasonlító adatsor pedig a teljes népességet tekintve az aktív/inaktív státusváltás nemzetközi viszonylatban is korai jellemzőjére utalt).

16 Hogy valóban így áll-e, azt a hasonló erőforrás-pozíciókra kiterjedő újabb vizsgálatok jelezhetnék (kellő idő telt el az ilyen típusú változások nyomon követésére); jó hír lenne ilyenekről hallani, akár a vizsgálatokat, akár az eredményeket illetően.

miliók körvonalazását tekintve bizonyult több ízben is hasznosnak, és ezt a potenciált csak növelte a komparatív kutatásokba való bevezetése az elmúlt évtized ISSP-hullámai során. Későbbi kutatásaimban, további kutatótársakkal folytatott vizsgálatainkban is – a foglalkozási kérdéskör minden jelentőségvesztéséről való megfontolások ellenére – ezt a hagyományt vittük tovább. Így korábbi adatbázisokra építve a nagyobb foglalkozási csoportokat illető távolságtartást vagy érintkezési közelséget illetően (Tardos 2015), a társadalmi miliók közti határvonalakat és eltávolodást több évtizedes távon nyomon kísérve (Kmetty et al 2018). Ezen kívül egy újabb módszertani lehetőség, a pozíciógenerátoros felvételekben rejlő két elem (a foglalkozási tételek és a velük kapcsolatos ismeretségek egyéni erőforrásai) kölcsönös kapcsolatának kihasználásával folytat összehasonlító elemzések a 2016–17-es ISSP modul alapján az ismertségi/elismerési viszonyok leképezése céljából (Tardos 2022). Ezek a nemzetközi mezőny többségét számottevően meghaladó hazai távolságértékeket jelezték a szellemi és a fizikai, illetve az elit és a társadalmilag leértékelt foglalkozási kategóriák között.

A már említett nagyinterjúban Ferge Zsuzsa (2014) kutatási területének súlypontjairól és megközelítési irányairól, módszertani opcióiról is rengeteg tapasztalatot adott tovább a társadalomkutatás következő nemzedékeinek (noha ez az informális műfaj ritkán szerepel a kötelező irodalmak tételei között, bizonyára helye lenne köztük). S ha kritikusan nyilatkozott is a szociológia teljesítményéről az egyenlőtlenségek mivoltát és megélését, tolerálását illetően, a fókuszot illető meggyőződése határozott maradt. *„Visszamenőleges lelkiismeret-furdalásom legkevésbé az egyenlőtlenségekkel kapcsolatban van. Az első perctől tudtam, és amikor és ahogyan lehetett, meg is írtam, hogy az egyenlőség politikailag nagyszerű jelszó, ám szociológiailag csak az egyenlőtlenség fogalma értelmezhető. A jelentős egyenlőtlenségek társadalmilag betegítenek, ugyanúgy, mint a szabadság hiánya”* (Ferge 2014:23). Amikor pedig a további kutatások perspektivikus irányairól szólt, több évtized tapasztalatának birtokában idézte fel azokat a módszertani alapelveket is, amelyeket még munkássága egy korai szakaszában foglalt össze egy olyan munkában (Cseh-Szombathy–Ferge 1971), amely szociológusok több nemzedéke számára jelenítette meg a társadalomkutatás korszerű elgondolásait. Az interjúban kifejtett módszertani iránymutatás a kvantitatív/kvalitatív megközelítések újabb vitái idején is változatlan érvényű: *„A ’mennyi’ és a ’milyen’ kérdései további gondolkodást igényelnének. A ’mennyinek’ szinte nincs értelme a ’milyen’ nélkül, még olyan elvont fogalmaknál sem, mint a GDP növekedési aránya, vagy a népesség szám változása. A ’milyen’ talán (látszólag?) értelmezhető a ’mennyi’ nélkül, de előbb-utóbb valamit a dolog súlyáról is mondanunk kell”* (Ferge 2014:26). Ferge Zsuzsa hangsúlyosan normatív társadalompolitikai intencióinak fényében még inkább megszívlelendő az a figyelmeztetése, amely a kutatási koncepcióban foglalt eredményeket akár csak reflektálatlanul megelőlegező survey-gyakorlatoktól óv, egyben a reflexív módszertani alapállást is bátorítja: *„Újra kell gondolnunk a módszertan egyik alapkövét, hogy vigyázni kell, nehogy a kérdéseinkkel ’rávezessünk’ vagy ’befolyásoljunk’... Ezért talán ennek a befolyásolásnak a szerepét, lehetőségeit, hatásait, kárait és hasznait kellene jobban megértenünk. Már sokan ráléptek erre az útra – izgalmas kaland”* (Ferge 2014:26).

ÖRÖKSÉG ÉS FOLYTATÁS

Nem lenne teljes ez a megemlékezés, ha nem kísérelném meg összefoglalni, hogy Ferge Zsuzsa munkássága milyen örökséget, kapcsolódási lehetőségeket hagy a szociológiai mai és holnapi művelői számára. Remélem, nem személyes elfogultság annak kiemelése, hogy az egymásra torlódó egyenlőtlenségek, a különböző típusú hátrányok vizsgálatának akár strukturális, akár rétegződési szempontú megközelítésével a diszciplína megkerülhetetlen „mag-kérdéskörének” napirenden maradását szolgálta – abban az utóbbi időszakban is, amikor különböző társdiszciplínák, de a szociológia peremterületeiről a főáramba felfutó újabb témakörök, önállósuló ágazatok is konkurens vonáspontokat teremtettek. Már a fentiek is érzékeltették ugyanakkor, hogy ő maga is reflexíven reagált azokra a kihívásokra, amelyek a jelentős részben általa kialakított, majd a nemzetközi sztenderdekkel is jól összezsírozott megközelítési kereteket érték a hazai kutatás idevágó területén. A kétezres évek végére több lépcsőfokon, részleges korrekciókon keresztül kifinomult elgondolásának (összefoglaló jelleggel lásd: Ferge 2010b) a korábbi modellhez képest előtérbe helyezett strukturális hangsúlya részben a hatalmi, a gazdasági és a kulturális tőke erőviszonyainak vizsgálatát, részben a rendszerintegrációs és a társadalmi integrációs vonatkozások együttes figyelembevételét foglalta magában. Utóbbi vonatkozásban a „cselekvők közötti viszonyok hálózatát, a köztük meglévő távolságok és hierarchiák rendszerét” (Ferge 2010b:24) az intézményes rendszerelemekhez hasonlóan objektív, jelentős képződményeknek tekintve, a leginkább bevett felfogások egészéhez képest tágabb, sok tekintetben előremutató struktúrakoncepciót választott. Ugyancsak ennek a cselekvésközpontú szemléletnek a jegyében tett kísérletet egy olyan osztálymodell körvonalazására is, amely a komparatív kutatási irányokban is polgárjogot nyert (hierarchikus és részben horizontális elemeket is magában foglaló) osztályidentifikációnak, e sok tekintetben szubjektív jellegű szociokulturális tényezőnek is meghatározó szerepet juttatott. A társadalmistátus-vonatkozásokat illetően annak a fontos megjegyzésnek a kíséretében, hogy „*nincs valódi objektív mutató*” (Ferge 2010b:147).

A struktúra- és rétegződéskutatás elmúlt évtizedeken belüli nemzetközi tendenciái igazából kevés támaszt adtak ezeknek az elgondolásoknak a szélesebb keretek közé ágyazásához. Bár a főáramú EGP-modell az integratív vonatkozások közül a tulajdonnak, a munkaerőpiaci helyzetnek, az alkalmazási viszonyoknak maga is kiemelt szerepet juttatott – jól illeszkedve a társadalmi hátrányok, egymást erősítő egyenlőtlenségek fergei súlypontjához –, a fentiekben érintett szociálintegratív vonatkozásokhoz keveset tett hozzá. A Savage és munkatársai által indított nagyszabású 2011-es BBC társadalmiosztály-kutatás – amelyre Ferge Zsuzsa gyorsan reflektált (Ferge 2012) – egy új tipológia konstrukciójában, bourdieui nyomdokon, a gazdasági és a kulturális mellett a társadalmi tőkének, kapcsolathálózati erőforrásoknak is meghatározó szerepet szánt (Savage 2015). A „cselekvők közötti viszonyok hálózatát” ugyanakkor legfeljebb csak implicit módon foglalta magába, és az osztályidentifikáció konstitutív szerepét sem jelenítette meg. A tőkefajták tipológiai kombinációin túl a BBC-osztálymodell további újszerű mozzanataként a több szempontból – főként az alkalmazási instabilitás és ahhoz kapcsolódó hátrányok oldaláról – törékeny „prekariátus” kategóriájának osztályjellegű bevonása jelent meg. Az itt számításba vett társadalmi szegmens – amely az elmúlt évtizedek recessziós munkaerőpiaci zavarai nyomán különösen a kulturális tőke tekintetében meglehetősen heterogén, a főként gazdasági-szociális eredetű deprivációkat megjelenítő profilúvá vált – Ferge Zsuzsa számára is kitüntetett súlypontként jelent meg. A Savage-féle új, egészében hierarchikus hangsúlyú tipológiában ugyanakkor a foglalkozási/munkajelleg vonatkozás (a pozíciógenerátoros technika révén) inkább csak közvetve – a horizontális

(pl. ágazati) metszetet nagyrészt kiiktatva – jelent meg.¹⁷

Ha nem is állítható minden további nélkül, hogy a terület új megközelítései között a tőke/erőforrás-fókuszú irányok konkurencia nélkül maradtak, a foglalkozásalapú modellek korszerű változatai nem álltak össze paradigmaformáló átütő egységgé. Ezek egy jellegzetes vonulata a foglalkozások egy kvalitatívabb – nemcsak a munka jellegét, hanem tárgyi és társadalmi közegét, általános milióját is előtérbe állító – kezelésmódja felé vett irányt. Oesch (2015) szektor-, munkajelleg- és intézményfókuszú foglalkozási osztálysémája főként választói döntésekben megtestesülő cselekvési preferenciákat emel ki, csakúgy, mint Kitschelt és Rehm (2014) eleve politikai-ideológiai orientációs fókuszú, ugyanakkor a foglalkozások gyakorlati stíluselemeit is megkülönböztető sémája. A foglalkozás-munkajelleg kvalitatív potenciálját még hangsúlyosabban képviseli Weeden és Grusky „mikro-osztály” koncepciója (2012) a funkcionális szakválogatottak még árnyaltabb, életstílus-elemeket is figyelembe vevő megjelenítésével. Igaz, ez az elgondolás alapján deduktív módon valósította meg a „nagy osztályokkal” kapcsolatos aggregációt (illetve dezaggregációt). A foglalkozási klasszifikációk különböző szintjei közötti empirikusabb átváltásra ugyanakkor kapcsolathálózati kiindulású példa a breigeri dualitás (egyen és csoport, általánosabban mikro- és makroegységek egymást konstituáló viszonyára épülő) koncepciójának idevágó alkalmazása.¹⁸ Egy differenciáltabb foglalkozási kategóriákból kiinduló kapcsolathálózati megközelítésű kezdeményezés (Lambert–Griffith 2018) ugyanakkor a szintetikusabb mutatókat tekintve nem az osztályjellegű klasszifikálás, hanem a hierarchikusan tételezett CAMSIS-skála¹⁹ vonalán halad. Bár ezek a foglalkozásalapú rétegződés-/struktúraelgondolások egyaránt fontos pontokon mutatnak új irányok felé, a legutóbbi időig kevés törekvés mutatkozott ezek konvergens összekapcsolására – részben elvi eltérések is gátolják –, bár nem csekély a lehetséges közös elemzési terület.

Az árnyaltabb megoldások kidolgozását az elmúlt évtizedekben a nemzetközi szinten olyan társadalomstatistikai fejlemények is nehezítették, mint a népszámlálás hagyományos intézményének fokozatos leváltása a különböző közigazgatási regiszterek együttes alkalmazása révén, amely a foglalkozási rétegződés vizsgálata számára fontos adalékok kiesésével járt együtt. Bizonyos kompenzációt jelenthetnek a nagy összehasonlító kutatási programok bővülő adatbázisai és kumulatív lehetőségei. Ez nemcsak az időbeli metszetet – immár több évtizednyi felvételi anyagot – érinti, hanem meghatározott módszertani keretek között – a foglalkozási szerkezetek globális konvergenciájára is alapozva – a résztvevő országok együttes adatbázisát is átfogó és regionális elemzések elkészítését is; még ha egyelőre ez inkább lehetőségként merül is csak fel. További fontos infrastrukturális pozitívum ennek során az ISCO foglalkozási klasszifikáció különböző mélységű sztenterd bevonása az említett nagy adatbázisok zömébe, egymástól eltérő megközelítési irányok számára egyaránt utat nyitva. A komparatív programok egy része a szubjektív osztályidentifikáció mozzanatát is napirenden tartja (az viszont ebben a vonatkozásban is korlátot jelent, hogy a részletes ISCO és az identifikációs változó az egyes felvételi sorozatokban inkább egymást helyettesítő, mint párhuzamos jelleggel van jelen). A foglalkozási hálózatok közvetlen (pozíció-, vagy más esetekben név-, vagy méretgenerátoros) megközelíté-

17 Más kérdés, hogy a részletesebb foglalkozási klasszifikáció alkalmazása révén mélyebbre hatoló, sok árnyalatot tükröző interpretációs részletek (Savage 2015) az elemzés leginformatívabb adalékai között tarthatók számon, a maguk részéről is érzékelvetve e tényezőnek a jelenkori társadalmi-gazdasági körülmények között is meghatározó jelentőségét.

18 Ha ez esetben kisebb számú, már aggregáltabb klasszifikációból indulva is ki, és alapvetően hierarchikus jellegű foglalkozási osztálytipológiát eredményezve (Bian et al. 2005).

19 A *Cambridge Social Interaction and Stratification Scale (CAMSIS)* hosszú távú kutatási program foglalkozási csoportok közötti (leggyakrabban házastársi alapú) interakciós mintázatai alapján hozott létre nemzetközi komparatív és longitudinális adatbázist a foglalkozási rétegződés (egydimenziós) hierarchikus leképezése céljából (lásd például: Lambert–Prandy 2018).

se és kutatási jelenléte már kevésbé általános (legnagyobb hangsúllyal az ISSP program egyes hullámaiban). Igaz, ez a hiány nem zárja ki a duális jellegű (két-, esetleg több szempontú) kapcsolathálózati elemzési lehetőségek alkalmazását a foglalkozási szegmensek és további (szerkezeti vagy cselekvési/orientációs) jellemzők kapcsolati mátrixai alapján, ha mind ez idáig kevés ilyen kísérletre került is sor.

Az, hogy a nemzetközi összehasonlító programok – melyek lehetőségeire Ferge Zsuzsa maga is hangsúlyosan támaszkodott – a társadalomkutatás különböző irányzatai, megközelítési platformjai számára egyaránt eszközül szolgálhatnak, konceptuálisan is közel állt hozzá. Fenti összegző munkájában egy határozottan plurális összképet vázolt, a különböző intézményrendszerekben elfoglalt pozíciók betöltői közötti viszonyok makro- és mikroszintű, horizontális és vertikális, konfliktusos és harmonikusabb vonatkozásokat egyaránt felölelő nagyszámú együtteséről szólva (Ferge 2010b:34). Noha munkásságát alapvetően inkább konfliktusfókuszú, mint funkcionalista orientáció jellemezte, és Huszár Ákos normatív funkcionalista kiindulású kezdeményezését a foglalkozási osztályok terén is egy ilyen platformról bírálta (Ferge 2013), ezt a legkevésbé sem merev módon tette, amikor például a Parsons és még inkább Merton elgondolásaiban is benne rejlik kritikai potenciálra (például a látens funkciók, a diszfunkcionális strukturális jegyek és a nem-szándékolt következmények szerepére) is felhívta a figyelmet. Ezek az elemzési lehetőségek azután fontos pontokon jelentek meg, amikor a 2016-os mikrocenzus kiterjedt presztízsmoduljára támaszkodva a Huszár–Sik kutatócsoport egy presztízsalapú új tipológia körvonalazására tett kísérletet, a foglalkozások státusképző (hatalmi, jövedelmi stb.) jegyeinek és a hasznosságukról alkotott értékelések párhuzamára vagy éppen kontrasztjára építve (Sik et al. 2023). A különböző paradigmák fenti kezelésmódjával cseng össze továbbá, amikor egy egészében konfliktusjellegű osztályelmélet talajáról kiindulva Éber Márk (2022) olyan eltérő ideológiai orientációjú szociológiai klasszikusok konceptuális párhuzamaira, részbeni átfedéseire világított rá, mint Bourdieu és Luhmann.

Nem felelne meg a valóságnak, ha a hazai struktúra- és rétegződéskutatás elmúlt egy-két évtizedének fejleményeit egyaránt a fenti konceptuális vonulathoz kapcsolnánk. Túlmenne a jelen esszé keretein, ha részleteiben foglalkoznánk azokkal a kutatási irányokkal – akár a strukturális és foglalkozásosztály-/milióelemzések, akár különböző tőkealapú szintetikus megközelítések, vagy bizonyos cselekvési és beágyazottsági vonatkozásokat is magukba foglaló integrációs modellek vonalán –, amelyekben egyik-másik vonatkozásban szintén fellelhetők a Ferge Zsuzsa által felvetett újabb elgondolások. Az olyan fejlemények viszont már minden bizonnyal kívül esnek az általa kezdeményezett irányokon, amikor egyes kutatási programok szocio-demográfiai változóegyütteséből a (kétségtelenül „babrás”) foglalkozási modul egésze is kikerül (nem beszélve az osztályidentifikáció egyébként kevésbé ráfordításigényes kérdésváltozatairól). Vélhetően ezek a tapasztalatok is hozzájárultak a megemlékezésem bevezető részében érintett – bizonyos szkepszist is tartalmazó – önreflexív megnyilatkozásokhoz a struktúra-, illetve tőkefókuszú kezdeményezéseket illetően.

Mindenesetre ezeknek a meditatív kifejtéseknek során továbbra is aktuális, ma is megfontolásra érdemes dilemmákat fogalmazott meg a tőkefókuszú megközelítések – legalábbis azok leginkább közkeletű változatainak – olyan vakfoltjait illetően, mint a származási és a lakóhelyi tényező (Ferge 2010b:30), amelyek kétségkívül egyaránt strukturális egyenlőtlenségforrást képeznek. Ahogy nemzetközi tapasztalatok alapján erre is rávilágított, ha Európa más térségeiben mérséklődhetett is az elmúlt évtizedekben a települési mozzanat jelentősége, a kelet-európai fejlemények más tendenciákra utaltak az urbanizációs lejtő hasadásait illetően. Amíg az egykor kifejlesztett rétegződésmodellje ezt a vonatkozást explicit módon is magába foglalta, a települési kontextus jellegével közvetlenül összefüggő foglalkozási elem fokozatosan kikapott a klasszifikációs apparátusból. S ha mindezeknek az elképzeléseknek a gyakorlati megvalósítása már nem is adatott meg Fer-

ge Zsuzsa számára, az elképzelései bőven adnak muníciót egy megújított struktúra- és rétegződési eszköztár számára (ahogy visszatérően hangsúlyozta, a struktúra- és rétegződésvonatkozások egymástól korántsem elszakított felfogása értelmében). Csak olvasni kell műveit, és elgondolkozni az általa újra és újra felvetett konceptuális kérdéseken és gyakorlati megoldásukon.

FÜGGELÉK

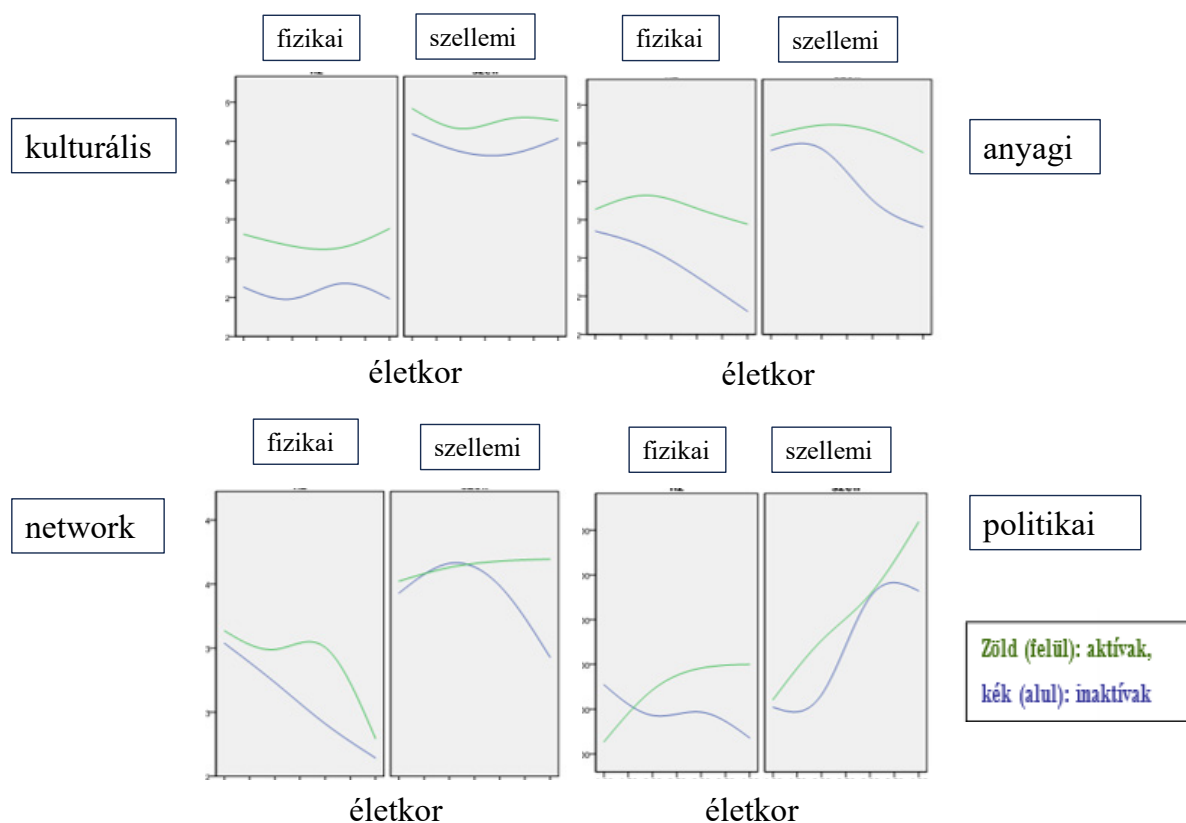
F1. ábra A strukturális változók Angelusz Róbert által elgondolt tipológiája

Dimenziók, paraméterek	Emergens	Nominális	Hierarchikus	Graduális
Hierarchikus tagolódás megléte	+	–	+	–
Éles választóvonal megléte	+	+	–	–

Forrás: Angelusz 2000. 42.o.

F2. ábra. Kulturális, anyagi, kapcsolathálózati és politikai erőforrások életkor szerinti alakulása szellemi fizikai aktív és inaktív csoportokban

(2005-2008 kumulált adatbázis: DKMKA-MVP és MTA-ELTE KKCS, N=3200, SPSS17 Graphs spline görbék)

* Az életkor tényezője (a vízszintes tengelyen) hét kategóriás változóra épült, a legfiatalabbtól a legidősebb korcsoportok felé haladva.

** A négy erőforrásfajta (a függőleges tengelyen) külön-külön számított index (főkomponens) szóróértékén alapul.

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. A strukturális szakadékok három típusa, MTA, 2010 május

*A kumulált adatbázis forrásai a Kulturális-interakciós rétegződés kutatás (OTKA/MTA-ELTE KKCS) 2005-ös, illetve a DKMKA Választáskutatás Program 2008-as felvétele.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz R. (1996) *Optikai csalódások*. Budapest.: Pesti Szalon.
- Angelusz R. (2000) Rétegződés és láthatóság. In Angelusz R. *A láthatóság görbe tükrői*. Társadalomoptikai tanulmányok. Budapest: Új Mandátum. 39–58.
- Angelusz R. (2010) Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle* 3, 147–166.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 227–252.
- Angelusz R. – Tardos R. (2008) Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital*. Oxford: Oxford University. 394–420.
<http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234387.003.0172>
- Angelusz R. – Tardos R. (2010a) *A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológia politikai tagolódás a magyar társadalomban*. MTA tudományos ülészsak 2010. május.
- Angelusz R. – Tardos R. (2010b) A törésvonalak átrendeződése, avagy egy új divergenciaspirál megjelenése? *Szociológiai Szemle*, 1, 4–25.
- Angelusz R. – Tardos R. (2012[1991]) Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium.
- Bian, Y. – Breiger, R. – Galaskiewicz, J. – Davis, D. (2005) Occupation, class, and social networks in urban China. *Social forces*, 4, 1443–1468. <https://doi.org/10.1353/sof.2005.0053>
- Blau, P. (1994) *Structural contexts of opportunities*. Chicago: University of Chicago.
- Burt, R. (2005) *Brokerage and Closure*. Oxford: Oxford University.
- Cseh-Szombathy L. – Ferge Zs. (1971) *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Esping-Andersen, G. (1993) *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies*. London: Sage.
- Éber M. Á. (2022) Párhuzamosok a végtelenben: tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében. *Szociológiai Szemle*, 3, 4–23. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2022.3.1>
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4, 9–33.
- Ferge Zs. (2004) *Ellenálló egyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek természetrajzához*. Akadémiai székfoglaló előadás. Budapest: MTA.
- Ferge Zs. (2010a) *Egy dinamizált struktúra-felfogás: struktúra és cselekvők új megközelítésben*. MTA tudományos ülészsak 2010. május.
- Ferge Zs. (2010b) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra alakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Ferge, Zs. (2012) Prekariátus és Magyarország: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. *Fordulat (2008-tól Új Folyam)*, 19, 116–126.
- Ferge, Zs. (2013) Puzzled Reflections on Huszár's Article1. *Review of Sociology*, 4, 50–63.
- Ferge Zs. (2014) Utólagos csatlakozás a Kolosi–Szelényi párbeszédhez a társadalmi egyenlőtlenségekről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 18–26.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika. 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Huszár Á. (2012) Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2, 4–26.
- Huszár Á. (2013) Foglalkozási osztályszerkezet – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 1, 31–56.
- Kitschelt, H. – Rehm, P. (2014) Occupations as a site of political preference formation. *Comparative Political Studies*, 47(12), 1670–1706. <https://doi.org/10.1177/0010414013516066>
- Kmetty Z. – Tardos R. – Albert F. – Dávid B. (2018) Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. *Social Networks* (55), 116–129.
<https://doi.org/10.1016/j.socnet.2018.05.007>
- Lambert, P.S. and Prandy, K. (2018) *CAMSIS project webpages: Cambridge Social Interaction and Stratification Scales*, Elérhető: <http://www.camsis.stir.ac.uk/> [Letöltve: 2025-07-30].

- Lambert, P. – Griffiths, D. (2018) *Social Inequalities and Occupational Stratification: Methods and concepts in the analysis of social distance*. Springer. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-02253-0>
- Martin, J. L. (2009) *Social Structures*. N.J.Princeton: Princeton University. <https://doi.org/10.1515/9781400830534>.
- Oesch, D. (2015) Occupational structure and labor market change in Western Europe since 1990. *The politics of advanced capitalism*. 4, 112–132.
- Pappi, F. U. (1990 [1981]) A kispolgárság és az új középosztály: A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: MKI. 92–110.
- Prandy K. (1999). The social interaction approach to the measurement and analysis of social stratification. *International Journal of Sociology & Social Policy*, 19(9/10/11), 204–236.
- Savage, M. (2015) *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin. <https://doi.org/10.2501/IJMR-2016-019>
- Sik E. – Huszár Á. – Nagy R. K. (2023). A foglalkozások inkonzisztenciája–egy új, presztízsalapú tipológia felé. *Statistikai Szemle*, 101(2), 95–117. <https://doi.org/10.20311/stat2023.02.hu0095>
- Tardos R. (2012) Vázlatok a strukturális szakadások egy kapcsolathálózati szemléletű tipológiájához. In Balog I. (szerk.) *A szociológia szemüvegén keresztül*. Szeged: Belvedere. 324–333.
- Tardos R. (2013) New Lines of a Functional Analysis of Structure!? *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 4, 92–96.
- Tardos R. (2015) Elismerés, presztízs, kizárás, társadalmi tőke. *Replika*, 3–4, 59–76.
- Tardos R. (2022) Jó nexusok és rossz társaságok: Foglalkozási miliók és kapcsolathálózati erőforrások reflektív megközelítése komparatív háttérrel. *Socio. hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 27–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.27>
- Tilly, Ch. (1998) *Durable Inequality*. Berkeley: University of California.
- Weeden, K. A. – Grusky, D. B. (2012) The three worlds of inequality. *American Journal of Sociology*, 117(6), 1723–1785. <https://doi.org/10.1086/665035>
- White, H. C. (2008 [1965]) *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. Princeton: Princeton University. <https://doi.org/10.1515/9781400845903>

MY TRIBUTE TO ZSUZSA FERGE: A REFLECTION ON THE INDIVIDUALISATION OF THE SOCIAL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.209>

I have good and warm memories of Zsuzsa Ferge. I had the honour of meeting her in person, at her home, on two occasions. One was in 1999 when she hosted a European research network conference on *Monitoring Poverty and the Influence of Past and Current Government Policies*. The second time was in 2010, when the Annual Conference of ESPAnet, The Network for European Social Policy Analysis, took place in Budapest, organized by Dorottya Szikra.

Being invited by such a respected scholar to her home, and each time being treated with nice food and friendly conversation, was indeed a great honour for the young scholar that I was at the time. I respected Zsuzsa as a sociologist and social policy expert already before we met, because earlier I had been inspired very much by her work, notably by her 1997 article on *The Changed Welfare Paradigm - The Individualization of the Social*, published in *Social Policy and Administration*.

In this article she compares what she called the *old*, solidaristic and collective oriented welfare state paradigm, with the *new*, neo-liberal and individualistic paradigm. Back in the 1990s, traditional welfare states all over Europe started shifting their old style models of welfare provision to the new style. It was a slow and incremental process, which needed the deep insight and sociological sensitivity of an intellectual like Zsuzsa Ferge to recognise, analyse and clearly describe the essentials of the trend in an early stage. What struck me most in the article was her discussion of the difference in the fundamental values underlying both paradigms: social justice vs individual freedom, collective solidarity vs individualistic competition. At the time I was developing an academic interest in the relationships between social values and social policies, and Zsuzsa's discussion of the fundamental values of the paradigms inspired me greatly. Specifically, her views on social justice and solidarity guided me in developing the so-called CARIN theory of the criteria that people and policymakers apply in their views on which groups of needy people deserve to be helped with social benefits and services, and which groups do not, or to a lesser extent. And later, when more and more empirical data about deservingness attitudes became available (e.g. from the Welfare Attitudes modules of the European Social Survey), I recognized that the 'individualization of the social' manifested itself in a pre-occupation with the criteria of 'reciprocity' and 'control'. The trend from old to new style social welfare coincided empirically with an attitudinal shift in which the right to benefits and services was increasingly seen as depending on one's personal contributions, and one's own responsibilities- exactly as had been described by Zsuzsa at a more theoretical and conceptual level in her 1997 article.

¹ Professor Emeritus of Social Policy, KU Leuven, Belgium.

ADRIAN SINFIELD¹

IN TRIBUTE TO ZSUZSA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.210>

Zsuzsa Ferge's work continues to provide a significant contribution to social sciences, not just social policy, throughout the world. And she herself was a wonderful person who has left those of us who knew her with so many great memories.

My wife Dorothy and I met Zsuzsa Ferge in autumn 1970 at the University of Essex. Peter Townsend, the founding Professor of Sociology there, had been so impressed by discussions with her at international sociology and poverty meetings that he invited her to take his place while he was away on his first sabbatical year. Her teaching included the sociology of inequality, a significant innovation then – and still today. I was asked to help Zsuzsa settle into the department. This led to a marvellous friendship between Zsuzsa and our whole family. Working with her greatly broadened and enriched my understanding and thinking about society and what Zsuzsa called 'societal policy'.²

Contact revived in the 1980s after our move to Edinburgh with visits in both directions, often staying in each others' homes. I taught several terms in Zsuzsa's department. During a term here Zsuzsa stayed with us and our children. Her great friendship still warms us, and our daughter and grand-daughters with many wonderful memories. We benefited from her wise advice on so many issues. Her enthusiasm for travelling was infectious: in one joint trip to the Isle of Skye in the Inner Hebrides she delighted in phoning home from a public call box at a crossroads with not a house in sight.

Her visits to the UK greatly expanded the excellent reputation her writings had already built up here. She made contributions to our Social Policy Association conferences. She was awarded an honorary degree by the University of Edinburgh.

Zsuzsa's impact on my own thinking has many dimensions but it can be summarised in a single comment she made on a sunny summer afternoon in 1971. Talking about social policy in her Essex office, she said 'But it's all about inequality'. It took me years to really get to grips with this fundamental point, but I can now see its major influence across my career. It provided the basis for teaching that analysis of social policy has to be set in a broad structural context and cannot be confined to the social services. It helped me to make more of the work of Richard Titmuss, especially his 'social division of welfare', and Peter Townsend's concern to analyse and build 'a society for people' (Titmuss 1958, Alcock et al. 2001, Townsend 2009 [1958]).

Zsuzsa made me much more aware of the blinkering effect of 'the politics of poverty' on our vision for social policy and its reinforcing of the language of inequality. We were failing to understand how neo-liberal social policy was reviving many of the "poor law" traditions with dire consequences. This residualisation of

¹ Professor Emeritus of Social Policy, University of Edinburgh.

² For the concept in Hungarian, see: Sinfield, A. (2016).

social policy, only studying the bottom of society to ease hardships and deprivation, reinforces inequalities and encourages the shaming of those trapped by poverty.

Zsuzsa's 1997 essay, 'The individualisation of the social', is probably her most quoted work in the UK. It shows very clearly how the individualistic shift closes off many options, making the tackling of both inequality and poverty more difficult. It dismantles collective social provision leaving people to buy services in the market – if they can. It rejects social explanations of need, individualising the causes of poverty and unemployment to 'blame the victim', weakening concern for the poor and strengthening the power of the very much better-off.

'In social science there is no neutral act' wrote Zsuzsa in her great book, *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–75* (1979, p 15). I have used this in introducing my own talks and lectures for years now – a point absolutely central to working in the social sciences. Values are at the core of what we are doing in social policy. Zsuzsa showed that social policy is not something we do to other people – 'them out there', 'them the takers' as opposed to us the taxpayers, the givers. This is the dominant and misleading view of many governments and people with power and influence. The study and practice of social and societal policy is about all of us and about creating the sort of society we want to live in. In using our expertise we have often slipped away from this, losing ourselves in technical issues.

I am not at all sure what impact I had on Zsuzsa's work in exchanging many early drafts as well as publications. I helped keep her up to date with UK work and provided details on particular policies or campaigns while she fed me with studies from other countries as well as her own. I think we both enjoyed the exchanges – I certainly did.

We both shared such a strong concern to tackle and reduce poverty and inequality in our countries and more broadly that we focused on what we agreed on. Disagreements were minor. Zsuzsa was more realistic about progress and more insightful in advance about the likely impact of restraints on public spending and the opening up of social rights and entitlements to minorities. She recognised that 'social policy has always been shaped by social struggles ...all these struggles may be seen as aiming to broaden the scope of social policy into societal policy improving the quality of society' (Ferge, 2008, pp 618-9).

Many times I thought her questions had gone off at a tangent only to realise that she had homed in on a key issue I had neglected. She always remained able to surprise and stimulate. The last time we joined in a seminar in Budapest Zsuzsa was asked to comment on my paper on the ways taxes can increase, not reduce, inequalities. I sent her my paper a few days beforehand. By the seminar she had put together a parallel analysis of Hungarian taxes that stimulated many more questions including the impact of the powerful on debating taxation systems.

I still try to consider what Zsuzsa would say about my arguments, and not just on poverty and inequality. The memory of that 1971 afternoon in her Essex office continues to help me focus on the key structural issues.

REFERENCES

- Alcock, P. – Glennerster, H. – Oakley, A. – Sinfield, A. (eds.) (2001) *Welfare and Wellbeing: Richard Titmuss's contribution to social policy*. Bristol: The Policy, 59–70. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t8977q>
- Ferge, Zs. (1979) *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–75*. London: Penguin, New York: Sharpe.
- Ferge, Zs. (1997) The changed welfare paradigm: the individualisation of the social. *Social Policy and Administration*, 31(1), 20–44.
[In Hungarian: Ferge Zs. (1997) A szociálpolitika paradigmaváltása – A társadalmi individualizálása. In Harsányi I. (szerk.) Évkönyv'98. *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Budapest: Magyar Lajos Alapítvány, 31–63.]
- Ferge, Zs. (2008) Social Policy, In Outhwaite, W. (ed.) *Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, Oxford: Blackwell, 616–619.
- Sinfield, A. (2016) Strukturális szociálpolitika – a központi pillér. Ferge Zsuzsa 85. születésnapjára. *Esély*, 27(4), 31–41.
- Townsend, P. ([1958] 2009) 'A Society for People' (abridged), *Social Policy and Society*, 5(2), 147–158.
- Titmuss, R. M. (1958) *Essays on 'The Welfare State'*, London: Allen and Unwin, chapter 2.

REMINISCENCES OF ZSUZSA FERGE

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.213>

In the mid-1990s the EU put up and financed a set of temporary EU Chairs in Social policy in (at least) half a dozen Eastern European countries. I happened to be offered one of them for the spring semester of 1996 at ELTE in Budapest. In the 1980s and 1990s, I worked quite a lot on comparative social and labour market policies and institutions. Zsuzsa was *the* authority on Eastern European policies and institutions. Her book *A society in the making* had been published by Penguin for a mass market. I knew of her because of that, and I referred to her in my *'European Modernity and Beyond'*, which set out to study East and West together and comparatively.

The reception of these EU Chairs differed widely. One colleague told me that it took him two months to get into contact with his supposed hosts. I, on the other hand, was very privileged, as Zsuzsa had prepared everything with her usual effective energy and personal warmth. I got a light, but meaningful, teaching assignment, and my wife and I could rent a house from one of her junior colleagues. She invited us for dinners in her lovely house, and took us on a wonderful, and somewhat adventurous trip to Balaton, the latter due to the fact that her eyes were not quite as good as her driving, which sometimes put us in risky situations. She was a great Central European intellectual, full of energy, curiosity, and of wide-ranging knowledge.

We both had an egalitarian and solidaristic conception of social policy, then under attack from neoliberal perspectives and a target of the heavy economic artillery of the World Bank. In the second half of the 1990s the Bank was campaigning for a private pension system of individual capital accounts, the system which the military dictatorship had instituted in Chile. While I was there the Bank organized a conference in Budapest intended to sell the scheme to Eastern Europe. Not due to any particular concern for people in retirement, but primarily as an instrument to create and expand financial markets. Zsuzsa could not attend due to other obligations, so she asked me to go there as her deputy. We were there to listen to Chilean economists and to the Bank representatives, telling us the benefits of privatization and giving us political tips on how to run down existing public schemes before launching the solution of private finance. I reported in detail to Zsuzsa, and she started to plan a rebuttal.

Zsuzsa and I became friends as well as colleagues, and I invited her to speak at a conference organized by the Swedish research network Centre of Marxist Studies. She hesitated at first, given the bad name of Marxism in many Hungarian circles, but she came to Stockholm and gave a highly applauded lecture on social issues in post-communist Hungary.

My wife Sonia and I have both kept a fond memory of Zsuzsa and of the good time we had in her circle. We were actually talking about that the day before Dorottya's kind invitation arrived.

¹ Professor Emeritus of Sociology, University of Cambridge, UK